Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Др Мирјана Бечејски

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Проф. др Андрей Мокхов, Севастопољ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Росана Морабито, Напуљ
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Проф. др Антоније Васиљевич Миронович, Бјелосток
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Проф. др Сања Мацура, Бања Лука
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Александар Растовић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Софија Милорадовић
Проф. др Драгана Радовановић
Др Предраг Терзић
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Весна Зарковић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Иван Бецић
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Звездана Елезовић
Др Ненад Перић
Др Ена Мирковић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектор
Др Зорана Ћупић

Издавач
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Часопис излази три пута годишње.
Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press“, Пирот

Тираж
100

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране
Петар Ђуза

Editor-in-chief
Mirjana Bečejski, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Rosanna Morabiti, PhD, Napoli
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Bilystok
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Professor Sanja Macura, PhD, Banja Luka
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Aleksandar Rastović, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Sofija Miloradović, PhD
Professor Dragana Radovanović, PhD
Predrag Terzić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Nenad Perić, PhD
Ena Mirković, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Lector
Zorana Ćupić, PhD

Publisher
Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

The journal publishes three times per year.
All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Computer text processing and print
GID „Pi-press“, Pirot

Circulation
100

Vignette on the covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design
Petar Đuza

ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 35 • СВЕСКА 66

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2025.

Сав садржај ове свеске је објављен под лиценцом CC-BY.

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Јелена Б. Огњеновић, *Одјеци Раблеовскоī смеха у* Малом буквару за велику децу *Михаила Максимовића* 15

Милена М. Хелета, *Поетичка раскрића Радета Драинца* (Три путничка записа из Охрида) 27

Марија С. Јефтимијевић Михајловић, Зорана З. Ђупић, *Уљенисане странице књиīа у ковитлацу лете īрема небу – тематско-мотивска анализа романа* Змајеви од папира *Мире Оташевић* 45

Анђела М. Марковић, *Селективна аноīирана библиоīрафија дела īроф. др Војислава Данчетовића* 55

ИСТОРИЈА

Ђорђе Н. Ђекић, *Лишење слободе у* Житију Светог Симеона *Стефана Првовенчаноī и* Животу светога Симеуна и светога Саве *Доментијана* 69

Милош С. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије школама изван Србије у уџбеницима (1868–1878)* 81

Дејан Д. Антић, Маја Р. Антић, *Велики рат, Србија и Русија 1914–1915. īодине у īојединим телеīрамима и преīискама Мирослава Сīалајковића* 101

Далибор З. Велојић, *Развој фудбала на територији Моравске бановине 1929–1941.* 115

Ена С. Мирковић, *Тома Поīовић (1882–1950) – национални и друштвени радник* 127

Милица С. Стјепановић Корнилова, *Лиминални положај друштвеног покрета „Српски покрет отпора“ на Косову и Метохији у СФРЈ као претеча невладине организације* 145

Урош Д. Микетић, *Демократска странка према југословенском и косовском питању 1990–1991.* 157

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ана Д. Костић, *Иконостас Цркве Светог Николе у Божици код Босилеграда* ... 173

Драгана Д. Фрфулановић, *Између сцене и идентитета: Србија у Оријенталном павиљону Будимпештанске изложбе 1885. године* 191

Стефан А. Цветковић, *Поетски реализам Јефтимија Јефте Ванчетовића – исходишта и одлике* 207

Данијела Ђ. Стојановић, Наташа В. Нагорни Петров, *Методе имплементације протестантског корала на примеру збирке* Leipzig Chorales *BWV 651–668 J. C. Баха* 217

ПОЛИТИКОЛОГИЈА И ПРАВО

Јелена А. Миљковић Матић, *Прилог познавању Стојана Новаковића као посленика* науке о српском народу 237

Ратомир Д. Антоновић, *Злочини из мржње почињени на простору Косова и Метохије* 255

Борис Љ. Бурсаћ, *Тероризам Ослободилачке војске Косова* 267

Јован М. Гордић, Предраг М. Гордић, *Тероризам као претња цивилном ваздушном саобраћају – историјски и правни аспекти* 287

Саша М. Марковић, *Спречавање нерегуларних миграција и сузбијање кријумчарења људи у Републици Србији* 297

Саша Л. Атанасов, Милица Д. Ковачевић, *Сексуално узнемиравање на радном месту* 315

Милорад М. Шолевић, Снежана Л. Максимовић, Горица Ж. Јеротијевић, *Управљање стваралаштвом – перспективе и развој у сектору културе у Србији* 327

Дајана М. Лазаревић, *Српско-казашке културне везе између политичких митова и реалности* 345

Сања М. Лазаревић Радак, Дејана М. Вукасовић, *Медији и архетипови – о концептима афективних митологија и споредних вести у новинском извештавању* 355

Боривоје В. Балтезаревић, *Вештачка интелигенција као инструмент политичког надзора у постконфликтним друштвима* 369

Марина Д. Мијатовић, *Родна равноправност и вештачка интелигенција у породичном предузетништву на Западном Балкану* 379

Сања И. Јелисавац Трошић, Митко К. Арнаудов, *Модели сарадње на Западном Балкану као детерминанте регионалне интеграције* 393

ПЕДАГОГИЈА

Милојица М. Шутовић, *Образовање: колонизација или педагогија потчињавања* 413

Богдан Р. Пиндовић, Татјана Б. Милосављевић Ђукић, *Савремени педагошки приступи у настави музике: плурализам, алтернативне идеје и друштвени контекст* 425

ПРИКАЗИ

Кристина Митић, *Одговори на важна питања струке* (Снежана Самарџија. *Исходишта поезије. Обред и мит у усменом песништву*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2022, 307 стр.) 449

Магда Г. Миликић, *All that Joyce* (ур. Зоран Пауновић, *Траговима Уликса: одјеци стваралаштва Џејмса Џојса у српској књижевности*, Српска академија наука и уметности, огранак САНУ у Новом Саду, 2023, 128 стр.) 453

Ненад Н. Перић, Држава и култура у транзицији: изазови транзиционе културне политике у Србији (2000–2020) (Весна Ђукић, Владимир Кривошејев, Милица Кочовић де Санто, Невена Бјелица, Ксенија Марковић Божовић, Лазар Јованов, Вук Радуловић. *Држава и култура у транзицији: изазови транзиционе културне политике у Србији (2000–2020)*. Београд: Факултет драмских уметности: Институт за позориште, филм, радио и телевизију, 2023, 394 стр.) 457

Рецензенти овог броја 461

CONTENT

LITERATURE

Jelena B. Ognjenović, *Echoes of Rabelaisian laughter in* The little primer for big children *by Mihailo Maksimović* 15

Milena M. Heleta, *The poetic crossroads of Rade Drainac* (Three travel notes from Ohrid) 27

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, Zorana Z. Ćupić, *Charred pages of books whirl toward the sky – a thematic and motif analysis of the novel* Paper Dragons *by Mira Otašević* 45

Anđela M. Marković, *Annotated bibliography of works of Professor, PhD Vojislav Dančetović* 55

HISTORY

Đorđe N. Đekić, *Deprivations of liberty in* The life of St. Simeon *written by Stephen The First Crowned and in* The lives of St. Sava and St. Simeon *written by Domentian* 69

Miloš S. Jagodić, *Serbia's aid in textbooks to schools outside of Serbia (1868–1878)* 81

Dejan D. Antić, Mara R. Antić, *The Great War, Serbia, and Russia 1914–1915 in selected telegrams and correspondence of Miroslav Spalajković* 101

Dalibor Z. Velojić, *Development of football in the territory of Morava banovina 1929–1941* 115

Ena S. Mirković, *Toma Popović (1882–1950) – national and social worker* 127

Milica S. Stjepanović Kornilova, *The liminal position of the social movement "Serbian resistance movement" in the SFRY as an anticipator of a non-governmental organizations* 145

Uroš D. Miketić, *Democratic party towards the Yugoslav and Kosovo question 1990–1991* 157

HISTORY OF ART

Ana D. Kostić, *Iconostas of the Church of Saint Nicholas in Božica near Bosilegrad* 173

Dragana D. Frfulanović, *Between scenography and identity: Serbia in the Oriental pavilion of the 1885 Budapest exhibition* 191

Stefan A. Cvetković, *Poetical realism of Jeftimije Jefta Vančetović – origin and characteristics* 207

Danijela Đ. Stojanović, Nataša V. Nagorni Petrov, *Methods of implementing protestant choral on the example of the collection* Leipzig Chorales *BWV 651–668 by J. S. Bach* 217

POLITICOLOGY AND LAW

Jelena A. Miljković Matić, *A small contribution to examination of Stojan Novaković as a scholar of* Serbian national studies 237

Ratomir D. Antonović, *Hate crimes committed in Kosovo and Metohia* 255

Boris LJ. Bursać, *Terorrism of the Kosovo liberation army* 267

Jovan M. Gordić, Predrag M. Gordić, *Terrorism as a threat to civil aviation – historical and legal aspects* 287

Saša M. Marković, *Prevention of irregular migration and suppression of human smuggling in the Republic of Serbia* 297

Saša L. Atanasov, Milica D. Kovačević, *Sexual harassment in the workplace* 315

Milorad M. Šolević, Snežana L. Maksimović, Gorica Ž. Jerotijević, *Management of creativity – perspectives and development in the sector of culture in Serbia* 327

Dajana M. Lazarević, *Serbo-Kazakh cultural ties between political myths and reality* 345

Sanja M. Lazarević Radak, Dejana M. Vukasović, *Media and archetypes – on the concepts of affective mythologies and 'other news' in newspaper reporting* 355

Borivoje V. Baltezarević, *Artificial intelligence as an instrument of political surveillance in post-conflict societies* 369

Marina D. Mijatović, *Gender equality and artificial intelligence in family entrepreneurship in the Western Balkans* 379

Sanja I. Jelisavac Trošić, Mitko K. Arnaudov, *Cooperation models in the Western Balkans as determinants of regional integration* 393

PEDAGOGY

Milojica M. Šutović, *Education: colonization or the pedagogy of subjugation* 413

Bogdan R. Pindović, Tatjana B. Milosavljević Đukić, *Contemporary pedagogical approaches in music education: pluralism, alternative ideas, and the social context* 425

REVIEW

Kristina R. Mitić, *Responses to important questions of the profession* (Snežana Samardžija. *The origins of poetry. Ritual and myth in oral poetry.* Society for the Serbian language and Literature of Serbia, 2022, p. 307) 449

Magda G. Milikić, *All that Joyce* (ed. Zoran Paunović, *Traces of Ulysses: echoes of the work of James Joyce in Serbian literature,* Serbian Academy of Sciences and Arts, SANU branch in Novi Sad, 2023, p. 128) 453

Nenad N. Perić, State and culture in transition: Challenges of transitional cultural policy in Serbia (2000–2020) (Vesna Đukić, Vladimir Krivošejev, Milica Kočović de Santo, Nevena Bjelić, Ksenija Marković Božović, Lazar Jovanov, Vuk Radulović. *State and culture in transition: Challenges of transitional cultural policy in Serbia (2000–2020)*. Belgrade: Faculty of Dramatic Arts: Institute for Theatre, Film, Radio and Television, 2023, p. 394) 457

Reviewers of this issue 461

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09-7 Максимовић М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59310

Прегледни рад

*Јелена Б. ОГЊЕНОВИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност и језик

ОДЈЕЦИ РАБЛЕОВСКОГ СМЕХА[1] У *МАЛОМ БУКВАРУ ЗА ВЕЛИКУ ДЕЦУ* МИХАИЛА МАКСИМОВИЋА

Од српске литературе живити јест' толико – колико од капуцина чорбу носити.

(Михаило Максимовић, *Мали буквар за велику децу*)

Апстракт: У раду се испитују зачеци сатире као поступка при изградњи књижевног дела на српском, али и ширем европском подневљу. Најпре се испитује позадина сатиричне поетике дубински повезана са ренесансним ритуалима карневализације и раблеовског смеха. Уочавају се први обриси сатиричних жанрова прожетих смехом као филозофским и критичким, а не пуко физиолошким феноменом који у нашој књижевности започињу у осамнаестом веку појавом *Малоī буквара за велику децу*, просветитељског аутора Михаила Максимовића. Испитује се удео ироније у говору личног приповедача те начин на који иронија, као стилско-изражајно средство, успоставља корелације са Бахтиновом теоријом карневализације. Такође, у циљу обухватања што шире слике интелектуалног развоја српског рационалистичког човека, тумаче се кључне садржинске одреднице Максимовићевог *буквара*, уз осврт на формалне иновације. На крају се сажимају његови домашаји и извршени утицаји, настали као рефлекс и реинкарнација ренесансног духа – прародитеља критичке мисли.

Кључне речи: смех, сатира, просветитељство, Михаило Максимовић, Франсоа Рабле.

ИСТОРИЈА СМЕХА КАО КЊИЖЕВНОГ ФЕНОМЕНА

Још од древних античких времена у наукама и уметностима присутна је полемика о етимологији и семантици урођеног осећаја за смешно. Анализа смеха, као биолошког феномена који се, из егзактних научних пропитивања, сели на нешто

* Дипломирани филолог србиста (студент Мастер студија српске и компаративне књижевности), ORCID 0009-0008-0556-4549, jelena.ognj14@gmail.com

1 При употреби термина *одјеци* позивамо се на студију Зорана Константиновића *Компаративно виђење српске књижевности* (1993). Поменути аутор под овим подразумева специфичну врсту утицаја коју једно (временски и просторно удаљено) дело извршава на друго (као сличне, али не и истоветне, Константиновић набраја и термине: филијација, интерлитерарне везе, конгруенције, адаптације, варијације, парафразе), напомињући да се ови термини „у најширем обиму примењују пре свега за израстање неке књижевности из друге књижевности" (1993: 162).

растреситије, значењима плодније књижевно тле, отпочела је у Аристотеловим разматрањима о човеку као једином бићу обдареном разумом. Зачеци апсолутне владавине античког рација, прекинути теолошким догматима средњег века, а настављени у доба осамнаестовековних интелектуалаца, опредмећени су још у раним Аристотеловим списима, у којима се разматра концепт душе као апсолута. „Бог, који је човеку потчинио сав свет, једино је њему дозволио смех да би се веселио, а не животиьи лишеној разума и духа“ (2012: 158).

Премиса Стагираниновог схватања о човеку као надбићу обдареном разумом који се испољава на различитим психофизичким стадијумима, полази од претпоставке да су физиолошки процеси који регулишу потоње ментално зрење присутни још у најранијем животном узрасту. Физиолошки процес о којем Аристотел доноси најизричитије и најрадикалније судове јесте смех. Према овој, у каснијем развоју медицине разматраној и оспораваној, хипотези, новорођенче се не осмехује све до четрдесетог дана живота – тек након тог *инкубационоī* периода оно заправо постаје човеком. Закључујемо да већ раноантичке доктрине говоре о смеху као средству хуманизације, или обратно, дехуманизације, па и крајње анимализације оних који не подлежу (у основи људској) потреби за смехом.

Слобода духа, воље, мисли и речи у антици је подражавана слободом смеха, а у култури средњовековног човека потиснута је и перципирана као рефлексија ђавольег уплива у људски дух, који ће, не буде ли укрођен под црквеним патронатом, резултирати фаталистичким крајем. Клерикална упозорења о смакнућу човечанства често су представљана смакнућем разума индивидуе подлегле разгоропађеном, несавладивом и опскурном смеху – оваплоћењу безумља.

Средњовековна стигматизација смеха, праћена канонизацијом покајничке скрушености, стеге би попуштала у покладним данима месојеђа, у периоду карневализације. Легализација смеха усмереног на предочавање гротескних призора преједања, пијанчења и блудничења послужила је као једна од малверзација којима је апсолутна владавина цркве стварала илузију о поданичкој слободи. „Бурад с вином прскају ако се, с времена на време, не отварају и не пушта у њих ваздух“ (Bahtin 1978: 89). Дани месојеђа, познати и као *дани луда*, ослобађали су традиционални смех феудалног човека, враћали га на улице са којих је био немилосрдно уклањан и допринели експанзији његових (готово бизарних) обличја која ће се (у нешто одмеренијем руху) преиначити у свевремене књижевне врсте: комедију дел арте, лакрдију, пародију, сатиру...

Форма, садржина и циљеви смеха као саставног елемента при процесу карневализације умногоме су другачији од данашње смеховне културе те према томе слабо пријемчиви схватањима модерног човека. У својој студији која представља својеврсну апологију покладном смеху средњовековног живља, Михаил Бахтин ће казати: „Смех на празнике луда, није био сасвим апстрактан, нити чисто негаторски подсмех хришћанским ритуалима и црквеној хијерархији. Негаторски подругљиви моменат био је дубоко урођен у ликујући смех материјално-телесног препорода и обнављања“ (1978: 89).

Подстакнуто Раблеовим књижевним залагањима, ренесансно доба је смеховну културу ослободило од црквених догми – тада је отпочело доба барокизације

уметности. Повратак средњовековном моделу мњења, стављеног под свудприсутни императив Католичке цркве и њеног (манипулативног) гесла *memento mori*, назирао се под баластом алегоријских значења која ће оне најпокорније спровести до обећаних еденских пространстава. При том процесу нагомилавања симбола, књижевноуметничка традиција поново губи елеменат смеха. Прегршт метафоричних, метонимијских и синегдошких наноса онемогућило је уплив смеха, који се повлачи пред апотеозама библијских референци, преобликованих тако да одговарају властодржачким системима Католичке империје.

Иницијација слободне мисли и критичког духа настаје тек при побуђивању најранијих рационалистичких таласа, који, послужујући се разгранатим системима алузија, мистификују дубинска значења својих (према Католичкој цркви негативно оријентисаних) дела. Један од кључних механизама, ослоњених на домашаје најранијег античког, али и каснијег *неīаīорскоī*, раблеовског смеха, састављен од ирониja дубоко укорењених у структуре исказа, развио се у жанр сатире.

РАБЛЕОВСКИ СМЕХ КАО ПРАПОЧЕТАК ЖАНРА САТИРЕ

Изникао на ренесансној подлози, раблеовски смех је послужи као погодно тле за конституисање свих потоњих жанрова који ће критике друштвених аномалија мистификовати помоћу вишеструко кодираних, комично-гротескних сентенци. „Рабле се руга и самој ренесанси. За њега нема ничега до краја светога. Као највећи пародичар света, као обновљени Лукијан – он тера шегу и са собом, и са светом, и са ренесансом!“, тврди Станислав Винавер у свом есеју *Раблеова жеīва* (2012: 90). Повратак декодирању смеха, у значењу филозофског и духовног антипода незадовољавајућем културном, социјалном или етичком уређењу, након епохе препорода, ревалоризује се у поетикама осамнаестовековних просветитељских, а потом и класицистичких стваралаца.

Рационалистичке тенденције, ослоњене на дубиозне ренесансне промисли о човеку као бићу одреченом од сваког екстерног ауторитета и обузетог свешћу о сопственом дигнитету, иако у нешто сведенијем облику, антиципирале су процват поучно-сатиричних књижевних жанрова који ће свој зенит досегнути када и период класицизма. Кондензован у правилно и одмерено обличје, усмерен на заслужено преиспитивање неповољних карактера и драмских ситуација у којима се они разоткривају, смех се, као најпрактичније средство критике нарастајућег монархистичког апсолутизма, излива у списатељска упозорења на системе власти. „Смех не ослобађа само од спољне цензуре већ, пре свега, ослобађа од великог унутарњег цензора, од хиљадама година васпитаваног страха пред освећеним у човеку, пред ауторитативном забраном, пред прошлошћу, пред влашћу“ (Bahtin 1978: 109). Дотадашње комедије постављане више зарад забаве него зарад истинског исказивања незадовољства, у осамнаестовековном столећу трансформишу се у најпогоднији и најосионији жанр сатире, из којег је могуће деривирати небројено много микрожанрова.

Хипертрофирани смех раблеовских епизода, који бива једнако расут по свим наративним ситуацијама и ликовима – носиоцима многоструких заплета – у просветитељском канону постаје софистицираниjи и симплификованиjи.

Стваралачки ингенио који залуталу категорију смеха враћа под њено матично, филозофско окриље, ослобођен је на револуционарној позорници Европе, одакле је задахнуо разједињене територије српске заједнице.

ПРВИ САТИРИЧНИ НАРАТИВИ У СРПСКОМ НАРОДУ

Афористичне микроформе, стара наслеђа српске фолклорне традиције, у доба побуђивања колективног критичког духа, постају један од стубаца на којима почивају сатиричне творевине. Комика као појам сачињен од сплета забавних, често пренаглашених садржина за којима се скривају социјално-етичка наравоученија, још од времена Доситејевог стваралаштва, одвијала се према стилско-изражајним каузалитетима ироније, алузије, сарказма или игре речима.

Осамнаестовековно попуштање католичких стега довело је до продора све слободоумнијих појединаца који у концизним, афористичко-саркастичним микроформама критикују хабзбуршке челнике, црквене великодостојнике, али и новонастали помодарско-малограђански сој. Пропитивање маргинализације образованих сталежа поставља се у жижу проблема српског бића на зачетку своје аутономности. Усмерене против католичког режима, али и против сународника повинованих узурпаторској круни, хуморне досетке новоформираних мислилаца, утемељене на традиционалном прелу осликавају прве контуре сатиричне књижевности код Срба. Како Мирослава Лазаревић напомиње:

> „Међу Србима заокупљеним борбом за стварањем материјалних добара, потврђивањем свог статуса у аустријској монархији и положаја православне цркве у католичком окружењу, још није била довољно развијена идеја о значају књижевника који су на том плану могли одиграти и те како важну улогу“ (2008: 199).

Филозофски комплекс раблеовског смеха, постао од фолклорних мотива и довитљивих народних умотворина, проналази одјек у сатиричним обрасцима просветитељских мислилаца, а трагом њихових мастила поћи ће већ потанко уврежена скупина младих интелектуалаца спремних да све деформације сународника подвргну оштрој цензури комедије (пр. Стерија, Игњатовић, Сремац). Иако су, како Мирјана Д. Стефановић тумачи, несистематизоване поетичке тенденције сатире присутне још у стваралаштву Доситеја Обрадовића, „али и у Орфелиновом *Вечном календару* где се о калуђерима говори као о *шумским лењтинама*“ (2006: 197), први званични сатиричар у српском народу био је, на страницама књижевне историје занемарени, Михаило Максимовић.

> „Могуће је да разлог лежи у чињеници да су наведени књижевници као и многи други попут Атанасија Стојковића, Аврама Мразовића, Емануела Јанковића, Алексија Велизића и других деловали првенствено на културном, просветитељском и, што је најважније, на књижевном плану, док је Максимовић био државни чиновник (на основу сачуваних података, врло способан), где је постигао значајну каријеру, а књижевношћу и преводилаштвом бавио се узгред, и то само у једној деценији свога живота“ (Лазаревић 2008: 193).

ПОСТАНАК И ЕПИЦЕНТРИ МАКСИМОВИЋЕВЕ САТИРЕ[2]

Satura lanx (*RKT* 1986: 694) античка синтагма која реферише на чинију пуну разноврсног воћа, погодовала је каснијем именовању књижевних врста у којима долази до сједињавања најразличитијих мотива претежно иронизованих и изврнутих порука. Такво исклизнуће денотативног слоја лексема те постављање фокуса на контекст уместо на значења која су у њега урођена, допринели су деконструкцији сатире као жанра и њеном преиначењу у стваралачки поступак. Због тога, уместо жанровских одредница индивидуалних дела, сатиричне постају целокупне књижевноуметничке поетике.

Разгранати системи полисемичних иронија, алузија и сарказама, носећих стилско-изражајних средстава сатиричара, у јединствену рационалистичким мотивима прожету поруку уврежавали су се на два начина: урушавањем *високоī* стила посредством карикираног јунака, или обратно – довођењем узвишеног јунака под окриља *нискоī* књижевног израза. У зависности од путање коју стваралац одабере, јасна је била његова намера да своју реакцију усмери ка колективној критици, односно указивању на типске карактеристике одабране индивидуе. „Редукција високог стила у ниски стил – што јесте основа сатиричког казивања – представљала је израз стремљења за потпуну грађанску еманципацију, а против аристократије“ (Стефановић 2006: 190).

Сатира, као интензивно средство просветитељске буне против ауторитативних, религијских догмата, напушта своју матицу, мења се и развија у складу са социополитичким превратима осамнаестог века.

Борба против апсолутистичке монархије, процват литерарне и започета стандардизација језичког израза побудили су скепсу у дисидентским умовима и довели до тежње да се критичко мишљење институционализује у јединствени, читавом народу доступан образовни систем. У атмосфери општег буђења, књижевне врсте утемељене на хумору и комици, поред тога што усвајају димензију сатиричних значења, добијају и нову форму. Повратак колективистичким напорима, потом тежња ка реанимацији еманциповане свести, довеле су до реваloризације ренесансног раблеовског смеха – оруђа за описивање велелепног семантичког спектра у концизним књижевним делима. „Рабле није сатиричар у обичном смислу те речи. Његов смех нипошто није смерен на појединачне, чисто негативне појаве стварности“ (1978: 156). Овим речима, Бахтин је одредио фокус настављачима раблезијансе традиције која узусе за критику, наместо у индивидуалном моделу, проналази у обрасцима свенародних моралних суноврата.

У атмосфери ослобађања и реанимације традиционалног и жеље за стварањем и демократизацијом образовног програма, с друге стране, васпитавање критичког мишљења и читалачког укуса одвијало се посредством такозваних АБЦ брошура. Структуиране према уџбеничком моделу, ове књиге постају ризнице критика световних и профаних непогодности, и попут буквара, утиру путеве просвећења својим читаоцима.

---

2 У овом поглављу ауторка се послужила студијом Мите Костића *Михаило Максимовић сатиричар нашеī друштва XVIII века* (1953) у којој је дата детаљна систематизација појмова из Максимовићевог речника, као и објашњење већине њихових значења.

„Просветитељску критику предрасудама упутили су у XVII столећу велики филозофи, међу њима, свакако – Френсис Бекон и Рене Декарт, чије су идеје постале извор одредницама у многобројним речницима раног немачког просветитељства", објашњава Мирјана Стефановић, додајући да су својеврсни антиподи оваквим „озбиљним поучним књигама" постале управо АБЦ-брошуре, „буквари са сатиричким причицама сложеним азбучним редом" (2006: 187–188).

Поменута ауторка проналази два потенцијална извора за овакву грађу – поучне песме чије се упориште налазило у слављењу разума, али и чланци из новоформираних часописа, такозваних *моралних недељника* (2006: 188).

Термини сепаратисани под окриља почетних слова допуштали су систематичну критику и прикривени цинизам према кључајућим социјалним нестабилностима: манипулацијама и малверзацијама клера, тешкој егзистенцији паорског становништва, зачетку малограђанске, помодарске касте, непризнатости и оштром цензурисању слободног мишљења интелектуалних кружока... Како Мирослава Лазаревић примећује: „Речи су биле веза, асоцијативна нит за кратке приче или коментаре који су следили у њиховом опису, о појединим дешавањима и проблемима друштва и времена које је Максимовић пажљиво и критички бележио" (2008: 195).

Прво сатирично остварење домаће књижевности, које је „попримала социјална обележја" (Лазаревић 2008: 198), формирана према принципу АБЦ књига, јесте дело парадоксалног наслова *Мали буквар за велику децу*. Објављена 1792. године у Бечу (штампана на понародњеном славеносербском језику), ова *бележница* од укупно стотину и седамнаест, афористичним принципом обрађених појмова, већ на почетку заживела је међу сународницима, пружајући им неопходну базу за каснија надограђивања сатиричног модуса промишљања:

> „Ова књижица, која носи симболичан наслов по својој унутрашњој структури и распореду градива, саздана је од племенитог бунта као одбране од национално-политичког отуђења и усмерена је ка оштрој критици савремених појава у историјском развитку тада још недовољно формираног грађанства" (Маринковић 2008: 34).

Један од највећих гласноговорника осамнаестовековља свој *речник*, настао по узору на слично дело немачког аутора Јозефа Рихтера[3] (2014: 215–228), поделио је на седам тематских целина у којима је, објашњавајући скуп речи (за свако слово исцрпео би од две до седам речи), упозоравао на забрињавајуће религијске и социјалне болешљивости тадашње Србије. Најобимнија и најосионија формација речи посвећена је слоју високог и ниског свештенства (чак двадесет и осам речи, нпр. лексеме: калуђер, варварство, егзерцирање), за којом следи новоформирани (мало)грађански сталеж (нпр. господство, дама, несвестица). Под одредницом *свешт̄еници*, Максимовић ће бритко казати: „Сами они нек' у винограду Христовом послују. Обаче, најпре би требало незване посленике из њега истерати" (2009: 37).

3 Joseph Richter, *ABC Buch fur grosse Kinder*, Wien, 1782, 103. S.
О паралелизмима између Максимовићевог и Рихтеровог дела писала је Мирјана Д. Стефановић у тесту „Михаило Максимовић, заборављени просветитељ".

Лексему *ланац* Максимовић ће употребити у синегдошком кључу – у овом комаду злата распознаће сву похоту тек изниклог грађанског сталежа, објашњавајући је речима: „Говори се да човек мрзи на ланац. Но, мени се види да само на гвоздени мрзи, а са златним можеш га везати како хоћеш“ (2009: 25).

Максимовићевој оштрици није измакла ни женска популација, чијој је критици посветио двадесет и пет речничких одредница (нпр. вештица, дама, дојкиња, фигура), а која је, према његовим схватањима, један од стубаца примитивних помодних кружока који, тек што је прошла криза две велике сеобе, себе желе да поставе на пиједестал самопрозване *више* класе. У овој скупини лексема, нарочито су интересантне оне којима аутор имплицитно, али јетко реферише на помодност тадашњих жена. Тако ће, подстакнут глаголом *īосрнутӣи*, аутор духовито казати: „Док су наше девојке сниске папуче носиле, нису посртале. А сад, откако високе штикле носити почеше, сваки час посрћу. Али, ако ћемо право рећи, сваки човек посрнути може“ (2009: 34).

Кулминација Масимовићеве критике женске половине друштва изнађена је у једном од последњих појмова буквара – посвећеном Ксантипи која је била „госпођа супруга Сократова и, како се говори, врло зла жена“, па стога не чуди што „муж њезин философ био је“ (2009: 56).[4]

Моралне придике, уврежене у имплицитну критику превазиђених угарских обичаја и свеопштег опадања патријархалне етике, заузимају централно место у буквару, иако им је посвећено тек једанаест одредница.

Као проповедник традиционалних вредности супротстављен нарастајућим *īосӣодсӣвеним* заносима, Максимовић својим делом жели да инаугурише два социјална слоја – вековима тлачене паоре чија је егзистенција кључна за опстанак читавог колектива и интелектуалце и песнике чији је глас пригушен услед окупаторских репресија. „Недовољно просвећен, са отуђеном господом и необразованим свештенством, народ се одавао распусном животу, нехигијени, пијанству и другим пороцима“, овако Мирослава Лазаревић појашњава узусе који су довели до Максимовићевих промишљања о два у потпуности занемарена друштвена *оīранка* (2008: 198). Најбољу потврду њеног става о сиромаштву тадашњег сељаштва потврђује се Максимовићевом одредницом *воздух*: „Заљубљени живу од љубови – Зашто не би могла и сиротиња од воздуха живити?“ (2009: 12).

Иако исказан у предстандардно доба, Максимовићев језички израз избрушен је и питак чак и онда када, у јетком и циничном маниру, пропитује инстанце најпоштованијих друштвених ауторитета. „Започиње се с грчком речју καλόγς – добар. Но, како смо досад вид'ли, наши калуђери ову грчку реч не разумевају“ (2009: 25), казао је Максимовић о етимолошком парадоксу при титулирању црквених великодостојника. Према тезама које Горан Максимовић износи у својој опсежној студији („Тријумф смијеха“), већински језгровити, неки од Максимовићевих афоризама, због своје изузетне наративности, одламају од садржаја буквара и прерастају

4 Анализирајући Максимовићеву сатиру упућену оновременим женама, Јелена Марићевић Балаћ поставља тезу о сличности између њега и античког песника Семонида Аморгинца, истичући: „Српски грађански песник је у својим сатиричним песмама употребио већину Семонидових метафора: за Цинцаре свињу, пса, магарца, коња и мајмуна, а за жену – мајмуна“ (2020: 204).

у засебне, наглашено комичне, готово анегдотске, епизоде, као што су оне скривене иза лексема: анатомија, магарац, око... (2003: 49).

Један од литерарних проповедника просветитељских неохуманистичких постулата био је цензурисан, а прештампавање његовог дела забрањено одредбама страховладара. Ипак, запажања и закључци Максимовићеве афористичне прозе антиципирали су неке од најзнаменитијих сатиричних аутора којима су погоднија политичка струјања допуштала већу слободу и нелимитираност стваралачког генија.

ИРОНИЈА КАО МАРКЕР ПРИПОВЕДНЕ ИНСТАНЦЕ

Истргнута од свог етимолошког корена (грч. εἰρωνεία – лицемерје, претварање)[5], једна од најстаријих стилско-изражајних формација, која започиње пошиљаочевим, а довршава се у когнитивном уделу примаоца поруке, ирониja је, још од антике, схватана као један од најефикаснијих литерарних кодова. У основи овог, са појавом рационалистичких мњења популаризованог, појма лежи инверзија експлициране и имплициране премисе, са циљем да преметање вербализованог исказа и прикривене мисли проузрокује комични ефекат.

Уз осврт на Бахтинову теорију карневализације, ирониji пријемчиву инверзност можемо препознати и у подтексту *ūразника луда*. Дубока иронизација покладних дана у којима долази до *извр̄тања* социополитичке позорнице, на којој слуга постаје краљ, а краљ слуга, пре него у говорним, конкретизује се у визуелним елементима – костимима које учесници облаче не би ли персонификовали свеопшту „победу над страхом“ (Bahtin 1978: 106) од строгог црквеног канона. Филозофски аспекти народно-смеховне културе, допуштане у данима месојеђа испољавају се у симболичком *обр̄тању улоīа*, којим се подражава механизам иронијских измена. Уследели напредак у свим друштевним системима, иако резултирао ослобођењем смеха од догме доводи до занемаривања његове филозофске димензије. Ревалоризација ирониje као поступка и средства за *реорīанизацију* дотрајалих друштвено-политичких климата догађа се када и њено уврежевање у сатирично-дидактичка дела.

Иако су темељи Максимовићевог буквара проткани многобројним стилским средствима, одреднице које на читаоце остављају најдубљи утисак засвођене су употребом ирониje. Такође, једна од најизразитијих специфичности *Малоī буквара за велику децу* јесте приповедачка *ја форма*. Поред тога што се према многим наратолошким теоријама, сматрало да је прво приповедно лице најналичније аутору дела и да управо оно у приповедање уноси највалидније податке, омогућивши чин комуникације између света аутора и читалачког света. Могло би се рећи да Максимовићеви концизни пасуси више наликују коментарима друштвене стварности (стварни свет, свет читалаца) него разуђеним књижевним пасажима који се у једном делу очекују (фиктивни свет, свет који ствара аутор). Тако ће се аутор,

5 Према опсежној студији Драгана Стојановића посвећеној историји и употреби ирониje као стилско-изражајног средства *Ирониja и значење* (1984), први помени овог појма у контексту инверзије основног значења речи и њеног довођења до сопствене супротности изнађено је још у Аристотеловој *Никомаховој ет̄ици*.

под одредницом *сѝисатељ*, позвати на два посведочена арбитра српског националног, културног и књижевног ускрснућа: „Наши Србљи поносу се што у персони господина архимандрита Рајича и господина Доситеја Обрадовича добре списатеље имаду", указујући одмах потом на непросвећеност свога народа, односно својих потенцијалних читалаца: „Но, не би ли се стидити морали што обадва ова полезна човека у својој старости оскудно живу" (2009: 39).

Одабиром првог лица аутор условног приповедача модификује у сведока забележених збивања, а своју сатиру ставља у службу ауторског коменатара на неповољну стварност *ровиѿоī* српског национа. Тумачено као актуелни коментар на реалност у којој се читатељ нашао, ово дело прераста у комуникациони канал између њега и самог Максимовића, а процес читања несвесни дијалог између ова два, физички сепаратисана, поларитета.

Кулминација *дијалоīа*, који се одвија на маргини објективног и фикционалног, догађа се када читалац доспе до појма *ѿапа*. Одбијајући да пружи директан коментар, приповедач ће кратко казати: „Читај мој превод од 1784. лета у овој материји" (Максимовић 2009: 33), а посредством ове најкраће деонице, аутор ће до краја разбити илузију имагинативног. Повлачећи интертекстуалну нит између *Малоī буквара за велику децу* и раније објављеног превода брошуре бечког професора Јосифа Валентина Ајбла, под насловом *Чѿо јесѿ ѿапа*, Михаило Максимовић се поставља у раван са приповедачем свога текста, раскидајући спрегу стварног и приказаног. Овај Максимовићев ексцес би се могао протумачити и као специфично надмудривање рестриктивних мера; како је његов превод (већ након првог издања) потпао под немилост цензора, аутор је пронашао начин да читалачку публику, посредством новог оригиналог списа, подсети и заинтересује за оно прећашње. „Иако је овом одлуком морао бити погођен преко сваке мере, јер је тај превод – колико се зна – био дотад његов једини књижевни посао, Михаила Максимовића је, изгледа, управо та непријатна извесност покренула на нове литерарне потхвате" (Маринковић 2008: 34).

Порука о друштвеним аномалијама, која се поставља као тежиште дијалога са читаоцима, прекривена је оном филозофски бојеном иронијом потеклом од карневалске традиције, у књижевности инкорпориране захваљујући Раблеу, његовим каснијим подражаваоцима и тумачима. Осамнаестовековни еквивалент позном средњовековном и покладном смеху инверзије, који „у извесној мери представља ту бољу будућност свеопштег материјалог изобиља и једнакости и слободе, слично ономе како су римске сатурналије представљале повратак златног сатурновог доба" (Bahtin 1978: 95), постаје просветитељско-критички одјек некадашњег *раблеовскоī* смеха; смеха рација, преоденутог у иронију побуђену зарад неминовног и неодложног *обрѿа* редефинисања из темеља пољуљаног народа.

РЕЦЕПЦИЈА И ИЗВРШЕНИ УТИЦАЈ

Појава Михаила Максимовића на културном просценијуму Србије, иако пропраћена рецепцијским осцилацијама, негодовањима критикованих социјалних групација и интервенцијама цензуре, успела је да пажњу следбеника усмери ка изворним фразама народног духа, у центар збивања поново постави скрајнуте

интелектуалне трудбенике и антиципира читав корпус књижевних жанрова постали од сатиричних нити. Како професор Боривоје Маринковић наводи, интересовање тадашњег читалачког аудиторијума било је толико да је ова, колико танушна толико и речита, књига „убрзо била разграбљена и до данас остала једна од најређих књига онога времена“ (2008: 37). Занемаривање примарног значења речи и преокупација конотативним дубинама, скривеним испод иронијских наноса, послужиле су као погодно упориште за будуће класицистичке стваралоце који, посредством хуморних сентенци текста, методу изобличавања и деградације обрађиваног предмета или лика користе у циљу реактуализације одређеног етичког става.

Каснији развитак сатиричног поступка, његова експанзија са текстуалног микроплана (реченица, пасус) на макроплан (композиција, радња), недуго након Максимовића, довело је до масовне продукције књига усмерених против црквеног и властодржачког интегритета и ишчашених црта карактера помодарски оријентисаних појединаца. Сходно томе, као најзнаменитији наставак Максимовићеве јетке поетике и језгровитог израза, који више приказује него што казује, узима се Јован Стерија Поповић:

> „Без претходника и узора у српској књижевности, ослањајући се на скромне немачке утицаје, он ипак започиње један ток српске хумористично-сатиричне књижевности коју ће, већ у првој половини XIX века наставити Стерија, не само у својим комедијама него и у свом хумористично-сатиричном делу *Роман без романа*“ (Лазаревић 2008: 201).

Бубрење сатиричног семена озваничено у Стеријиним ванвременим комедијама довело је до конструисања нових и враћања старијим, још отреситијим жанровима критике учмалих система: пародије, драме апсурда, фарсе, бурлеске...

Раблеовски смех, есенција народног и презир према наметнутим арбитрима, ослобођен је и преобликован под новоформираним границама осамнаестовековне Србије. Карневализација, недокучиви аманет ренесансног процвата и повод за освешћење неотрадиционалног успињања, смехом се служила зарад прикривања иронијских нутрина доведених до рубова гротеске. У сфере рационалистичке књижевности, она се сели под севедењом и одмеренијом копреном сатире. Њене често пренаглашене крилатице тек су реминисценције на прадавне дане месојеђа, али и својеврсна фиксација магловитих ренесансних ритуала.

ИЗВОРИ

Максимовић 2009: Михаило Максимовић. *Мали буквар за велику децу*. Приредила Мирјана Д. Стефановић. Београд: Службени гласник.

ЛИТЕРАТУРА

Aristotel 2012: Aristotel. *O duši; Parva naturalia*. Prevod, komentari i napomene: Slobodan Blagojević. Beograd: Paideia.

Bahtin 1978: Mihail Mihajlovič Bahtin. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Prev. Ivan Šop i Tihomir Vučković. Beograd: Nolit.

Винавер 2012: Станислав Винавер. *Видело свеūа: књиīа о Француској*. Београд: Службени гласник.

Константиновић 1993: Зоран Константиновић. *Комūараūивно виђење сриūске књижевносūи*. Нови Сад: Светови.

Костић 1953: Мита Костић. *Михаило Максимовић саūиричар нашеī друшūва XVIII века*. Нови Сад: Матица српска.

Лазаревић 2008: Мирослава Лазаревић. „Михаило Максимовић – почеци хумористично-сатиричне књижевности код Срба". *Урбана исūорија Новоī Сада*. Зборник радова. Ур. Никола Грдинић. Нови Сад: Завод за културу Војводине, 193–202.

Максимовић 2003: Горан Максимовић. *Тријӯмф смеха*. Ниш: Просвета.

Маринковић 2008: Боривоје Маринковић. *Заборављени браūсūвеници йо йеру*. Београд: Службени гласник.

Мариђевић Балаћ 2020: Јелена Мариђевић Балаћ. „Сатирични аспекти српског грађанског песништва и *Малоī буквара за велику децу* (1972) Михаила Максимовића". *Век йросвеūишељсūва у сриūској кулūури*. Зборник радова. Ур. Душан Иванић, Војислав Јелић и Ненад Ристовић. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић", 197–211.

RKT 1986: *Rečnik književnih termina.* Ur. Dragiša Živković. Beograd: Nolit.

Стојановић 1984: Драган Стојановић. *Иронија и значење*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Jelena B. OGNJENOVIĆ

ECHOES OF RABELAISIAN LAUGHTER IN *THE LITTLE PRIMER FOR BIG CHILDREN* BY MIHAILO MAKSIMOVIĆ

Summary

The paper examines the beginnings of satire as a procedure in constructing a literary work on Serbian, but also on wider European soil. It primarily studies the background of satirical poetry deeply connected with the Renaissance rituals of carnivalization and the laughter of Rabelais' legacy stemming from it. It describes the beginnings of satirical genres, imbued with laughter as a philosophical and critical, and not just a physiological phenomenon, which began in our literature in the eighteenth century, with the appearance of the Little ABC Book for Big Kids by the enlightened author Mihail Maksimović. It also investigates the share of irony in the speech of the personal narrator in Maksimović's work and how irony, as a stylistic and expressive tool, establishes correlations with Bakhtin's theory of carnivalization. Also, to capture as broad a picture of the intellectual development of the Serbian rationalist man as possible, the key content determinants of Maksimović's "ABC book" are interpreted with reference to formal innovations. Finally, the paper examines its reach and influence, created as a reflex and reincarnation of the Renaissance spirit - the progenitor of critical thought.

Keywords: laughter, satire, enlightenment, Mihailo Maksimović, François Rabelais.

Рад је предат 29. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баūūине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-992 Драинац Р.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59315

Прегледни рад

*Милена М. ХЕЛЕТА**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОЕТИЧКА РАСКРШЋА РАДЕТА ДРАИНЦА
(Три путничка записа из Охрида)**

Апстракт: На примеру три путописа, „Пут Охрида“, „На Охридском језеру“ и „Охридске медитације“, у овом раду тумачимо поетичке дилеме, одлуке и одлике стваралачког чина Радета Драинца почетком 30-их година XX века. Поетичко укрштање хипнизма и соцреализма, преиспитивања, скепсе, пароксизми и продуктивности њихових сусретања, представљају предмет предстојећег истраживања. Наш основни задатак је да утврдимо начине на које је хипнизам улазио у соцреалистички контекст, мењао се, прилагођавао и покоравао сили *буђења*. Док у ширем смислу рад има за циљ да покрене научно интересовање за књижевни топос града Охрида, у ужем смислу треба да пружи допринос бољем познавању Драинчеве верзије тзв. књижевнолевог фронта и новореалистичке литературе.

Кључне речи: Раде Драинац, Охрид, хипнизам, нови реализам, књижевни леви фронт, ревидирање.

Иако топос града Охрида заузима посебно место у духовној и културној историји словенских народа, до сада није био предмет систематског истраживања. То је био повод да у оквиру израде докторске тезе *Охрид у српској и македонској књижевности (1814–1914)*[1], аутор текста покрене прву потпунију анализу књижевног простора Охрида и Охридског језера у српској науци.

У ширем смислу, рад је настао са циљем да помери оквире перцепције књижевног топоса града Охрида и Охридског језера и покрене интересовање српске науке за овај културни простор. У ужем смислу, наша намера је да на примеру одабраних текстова покажемо неке од кључних поетичких одлика Драинчевог стваралаштва почетком 30-их година XX века. Наиме, у трећој деценији прошлог столећа Драинац „напушта“ авангарду и окреће се тзв. *новој литератури*, књижевнолевом фронту и новореалистичкој поетици. Тај прелазак из једне у другу, или боље речено из ниже у вишу фазу, пре је означавао поетичко израстање

* Стручни саветник, ORCID 0009-0003-6378-7306, milenastankovic1705@hotmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

1 Докторска дисертација под називом *Охрид у српској и македонској књижевности (1814–1914)* одбрањена је 24. јануара 2024. године на Филозофском факултету у Нишу.

и прерастање, него што је донео радикални рез. Док је Драинац у есејима, манифестима и програмима громко наговештавао књижевни повратак реалном животу и његовим потребама, хипниста је на периферији његовог уметничког бића и даље притајено *сневао*, тихо жудећи за старим *екстазама снова*. Управо тај поетички спој, међусобно преиспитивање хипнисте и соцреалисте, скепсе, пароксизми и продуктивности њихових сусретања, представљају предмет овога рада.

ПОЕТИЧКИМ ДРУМОВИМА РАДЕТА ДРАИНЦА

У свет, у свет.
Раде Драинац

Пре појаве путописних текстова Радета Драинца (1899–1943), „Пут Охрида" (23. VII 1931: 4), „На Охридском језеру"(24. VII 1931: 3), и „Охридске медитације"(25. VII 1931: 3), у српској књижевности постојала је релативно дуга путописна традиција посвећена топосу града Охрида и Охридског језера.[2] У (до)тадашњој литератури Драинчевом уметничком доживљају свакако је најближи био авангардни путопис Растка Петровића, *Манастирски кровови над језером Охридским* (1924). Иако су поетичке везе између Петровићеве и Драинчеве путописне слике града несумњиве (експресионистички антимиметизам, апотеоза децивилизаторског, утопијски космополитизам, теорија интуитивизма, мит о духовном рођењу новог човека и сл.), Драинчеви текстови ипак представљају нову и другачију појаву у књижевноисторијској поетици града Охрида.[3] „Песник, апаш и профет", „егзалтирани циник", ничеанац и марксиста, ексцентрик и егоцентрик, бандит или песник, иступао је својом бунтовном мисли као бомбом на књижевном скверу. Само песник са девизом: „Ако ме не упознају по поезији, запамтиће ме по скандалу" (Драинац 1998: 150), могао је да каже:

2 Крајем XIX и почетком XX века настали су многи значајни путописи српских културних прегаоца који су обилазили просторе Старе и Јужне Србије. Доносимо неке: Милош С. Милојевић *Путопис дела праве (Старе) Србије (1871–1877)*; Спиридон Гопчевић *Стара Србија и Македонија. Мој путописни извештај* (1890); Стојан Новаковић *С Мораве на Вардар: 1886. Путне белешке* (1892); Спира Калик *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом: путне белешке* (1894); Бранислав Нушић *Крај обала Охридског језера* (1894); Иван Иванић, *Маћедонија и Маћедонци. Путописне белешке (1906–1908)* и др.

3 Путописна проза Радета Драинца је дуго стајала у сенци његове поезије, недовољно истражена и слабо позната. Озбиљније научно интересовање за Драинчев путопис везује се за Гојка Тешића, приређивача *Сабраних дела* Радета Дранца. У шестом тому (*Путујем, путујем: путописи и репортаже,* 1999), Тешић је сакупио, редиговао и објавио Дринчеве путописе и репортаже који су махом остали расути по дневној штампи. Међу савременим истраживачима прву обимнију студију о Драинчевој путописној прози објавио је Горан Максимовић (2020). Путописном прозом Радета Драинца, кроз минуциозну компарацију са путописом Григорија Божовића, бави се Мирјана Бојанић Ћирковић у монографији *Топлица у делу Рада Драинца* (2021).

> „Овога пута, доиста, не завирих ни у једну цркву, нити обиђох ни једну старину. Шта ће ми све то? Те су ми се фреске из јужних манастира попеле на врх главе. Ко све о њима није писао и млатио глогиње!“ (Драинац 1999а: 90).

И заиста, у Драинчевим путописима о Охриду, нема ни трага о чувеним охридским фрескозаписима, монументалним храмовима и сакралним споменицима из доба „ренесансе Палеолога“. Уместо импозантних грађевина хришћанске цивилизације, у центар рефлексија појављују се дивља лепота језера и скромна рибарска колиба из древног охридског насеља Св. Јован Канео. Ако је Охрид за академске кругове био темељ свесловенске писмености, културе и црквене организације, Драинцу је само повод за полемику и оспоравање. Драинац се не бави хербаријумом прошлости, он одбацује све велике наративе и кроз јетки цинизам бунтовника дубоко пати над сиромашним и измученим народом, полемишући о феноменима социјалне (не)правде и етике.

Да је овај путнички запис настао почетком 20-их година, свакако би био протумачен као део (подразумеваног) скандал наступа којим млади авангардиста шокира уштогљену академску јавност испегланих панталона „на ивицу“ и уредно везане кравате. Но, у доба социјалне литературе и новог реализма, то више није само *шамар јавном укусу*, већ дубљи однос према социјалном и социолошком проблему свога времена. (Не)обичан поступак естетизације града Охрида у приличној мери је одређен растом, развојем и (с)менама књижевних праваца и филозофских доктрина на(е)сталих између 20-их и 30-их година XX века. Премда временски не нарочито дуг, овај период књижевног живота био је изузетно буран, турбулентан и динамичан. А када догађаји теку „брже“ од свога времена, онда се они неминовно и мимоилазе. Тако, друга и трећа декада прошлог века припадају истој друштвено-историјској епоси, али у књижевноисторијском смислу представљају два опречна раздобља, први авангардни и други окренут реализму и друштвеној ангажованости (Деретић 2002: 1060). Други књижевни модел се јавља крајем 20-их година као реакција на ирационалност и индивидуализам модернизма, нудећи један нов књижевни укус, поетику и идеологију. Његов почетак се везује за појаву часописа *Нова литература* (1928–1930) и издавачког предузећа „Нолит“ (1930) које покрећу браћа Ото Бихаљи-Мерин и Павле Бихали, Отокар Кершовани и Веселин Маслеша. У „Белешкама о омладини“ објављеним 1929. године у *Новој литератури*, Отокар Кершовани покрет социјалне литературе дефинише као нови књижевни фронт који поставља захтев за другачијом садржином, „развија смисао за конкретност, за конкретне проблеме савременог човека и заступа интересе пролетеријата у распламсалој класној борби“ (Gligorić 1959: 5). Као средишњи правац наступајућег књижевног погледа, покрет социјалне литературе (1935. године преименован у *нови реализам*), окупиће (и суочити) традиционалне реалисте са модернистима, пре свега експресионистима и надреалистима (Деретић 2002: 1060–1061). У том књижевном метежу 30-их година, Раде Драинац бира *п*ркосну, *п*оносну, *п*ровокативну и *п*реку реч која ће и чарати и разочарати. Укратко, са тим великим П он смело иступа пред неумољиву литерарну елиту: класичну социјалну литературу, на срећу, одлучно,

презриво и цинично одбија. Подругљиво називајући традиционалне соцреалисте *сиреалистима*, Драинац је писао:

> „Брзо и готово необуздано пролеће сиреализма ушло је у дефинитивну јесен. Та јесен је штура, бесплодна као врба. Сиреалисти су мислили да неће никад дотакнути други крај идеја, који се зове старост, сенилност, смрт" (Драинац 1999б: 236).

Са друге стране, ни соцреалисти нису прихватали необуздану, ексцентричну и надобуду индивидуалност Радета Драинца. Како су сами истицали, устали су против анархичног боемства какво је у првом реду представљао озлоглашени песник Раде Драинац:

> „Часопис *Нова литература* заузимао је оштар критички став против појава и стања конзерватизма и мистицизма у тадашњем књижевном животу, а такође против покушаја да се индивидуалистичко и анархично боемство прикаже револуционарним. Оличење оваквог покушаја часопис је видео у песнику Раду Драинцу и њему је, његовим иступањима у јавност у име револуционарности упућивао оштру критику" (Gligorić 1959: 5).

Тих тридесетих, Драинац је водио најоштрије књижевне и личне полемике. Парадоксално, био је у сукобу и са соцреалистичком, ангажованом литературом, али и са њеном модернистичком верзијом, тзв. лумпенпролетерском оријентацијом, којој је и сам припадао (Тешић 1999б: 501). Драинац је био против Поповићевог *Српског књижевног гласника*, колико и против водећих ангажованих часописа, попут *Културе*, *Стожера* и *Литературе*. Сукобио се са Тином Ујевићем, Крлежом, Марком Ристићем, Миланом Богдановићем, Велибором Глигорићем… Речју, са свим великанима свога доба. У чему је заправо био *проблематичан* случај Раке Драинаца? У лепоти и тежини његове индивидуалности! У отпору према догмама, парадигмама и свим великим *измима* свога доба, попут академ*изма*, институционал*изма* и интелектуал*изма*.

Почетком 30-их година Драинац је иза себе имао деценију песничког искуства, напустио је хипнистичку фазу и прерастао краткотрајни „младалачки занос" етеризмом и ирационализмом (Вучковић 1999б: 495). Након „Програма хипнизма", штампаног 1922. године у првом броју часописа *Хипнос* (Драинац 1922: 1–3), врло брзо пада у скепсу, одбацује самодовољност песничке изолације и окреће се стварности у којој спознаје друштвену улогу и одговорност књижевника. Тих 30-их година XX века Драинац напушта модернистичку литературу и све више прелази у одбрану тзв. књижевнолевог фронта и новореалистичке књижевности. У овом периоду Драинац објављује своје најбоље песничке збирке *Бандит или песник* (1928) и *Банкет* (1930) прожете социјалним тоном, као и ангажоване часописе *Фронт* (1932), *Слика актуелних догађаја* (1936–1937) и *Нова бразда* (1939). У књижевнотеоријском смислу, охридским путописним рефлексијама претходила су три важна есејистичка текста, „Стари и нови" (Драинац 1. II 1930: 5), „Манифест № 1" (Драинац 3. X 1931: 7–8) и „Књижевни леви фронт" (Драинац 23. V 1931: 5). Док је у есеју „Стари и нови"

кроз полемику са „Учитељима" српске књижевности, Богданом Поповићем и Јованом Скерлићем, тек наговестио сумњу у оправданост уметничке изолације, у друга два есеја је изнео доста зрелије ставове. Иако се Драинчевим најпотпунијим изразом поетике новореалистичке литературе сматра есеј „Програм новог реализма" (1938), и текстови настали почетком треће деценије доносе врло јасне мисли о односу књижевности и живота. У есеју „Књижевни леви фронт" Драинац најављује одбацивање потпуног индивидуализма из периода хипнистичке фазе: „Ја сам прекинуо са индивидуализмом, са такозваном 'виском литературом'" и прокламује долазак нове књижевне поетике: „... ускоро ће се појавити КЊИЖЕВНИ ЛЕВИ ФРОНТ (часопис под мојом редакцијом), који ће додирнути баш она питања, најмање везана за књижевност, а нераздвојна од живота" (Драинац 1999б: 15). Однос књижевности и стварности, уметника и социјалног морала, у другом есеју „Манифест № 1", Драинац препознаје као кључни проблем уметничке трансформације:

> „Само какав је наш однос према животу, према остварењу те универсалне, колективне мисли? Колико нас он витално везује и какву му ми интерпретацију дајемо нашом личношћу? – То је принципијелно и главно питање, које је и једини камен спотицања у нашој новој литератури" (*Исто*: 21).

Драинац разуме ново доба, нове нужде и нове циљеве човечанства који пред литературом постављају нове императиве и нове форме. Говори о уметничкој савести и одговорности уметника пред потребама друштвеног живота. Уметник више није затворен у непробојној глазури естетике, време и друштво захтевају његово активно учешће у решавању проблема:

> „То опредељење намеће се као нормална потреба, коју изискују огромне масе света у покрету, пред капијама сутрашњице, пред једним новим законом и редом, пред једним социјалним моралом. Оно је тим значајније, што треба да означи етапу нашег узимања учешћа у проблемима за општу ствар, и да нас једном за заувек разреши окова индивидуализма. У сваком погледу, па и у уметности, то опредељивање је значајно, јер оно утврђује, не само контакт између масе и уметника, него и наше позиције у друштву за које треба да се боримо" (*Исто*).

Драинац реализам никада није схватио у класичном смислу, какав је, на пример, био у литератури Балзаковог типа. Пуки реалиста никада није могао да потисне хипнисту, интуитивисту, песника сневача, трагача и визионара. Насупрот традиционалном, вулгарном реализму који представља „просто копирање природе", Драинац нови реализам дефинише као трансформацију и естетизацију стварности: „Природа пружа само елементе за уметност, које уметник треба да преобрази и учини корисним човечанству" (Драинац 1999б: 40). Циљ новог реализма је промена, хуманизација и улепшавање света који се распада: „'У свету једне реалности без срца и садржине'", нови реализам треба да унесе смисао, хармонију и солидарност (*Исто*: 41). Управо, тај тешко помирљиви бинаризам Драинчевог дела, хипнизам и реалност, интуитивизам и интелектуализам, субјективизам и објективизам, умногоме је одредио и охридске рефлексије.

Оваквим уметничким поступком естетизује се биполарна, у неким моментима чак и парадоксална визија путописног света, која се креће од хипнистичко-суматраистичке утопије до реалног географског топоса који постаје повод за филозофску рефлексију и социолошку критику. Ово нису класични реалистички путописи који прате топос путовања, нижу пикторескне описе града, занимљиве анегдоте и богате културноисторијске реминисценције. Овде нема наратива у традиционалном смислу, нема радње ни догађаја, нема чак ни самог чина путовања. Драинац слика Охрид као што експресионистички сликар дочарава сопствену визију света на платну. Брз темпо казивања, честе и нагле смене мисли и расположења, аналогијско повезивање далеких појмова и предела, полемичност и мисаоност, неки су од кључних поетичких поступака обликовања. Драинац је близак класичном соцреализму у тематском, али не и у стилском опредељењу. Он бира стваран живот са постојећим проблемима, али им више приступа као модернистички писац. Драинцу ништа није тако страно као мимеза натуралистичког, веристичког или крајње оданог реалистичког писца. Његови путописи више откривају унутрашњу драму, мисаону полемику и дубоку рефлексивност, него што приказују рељефну слику града. Овде нема великих реалистичких наратива и парадигматичних прича, њих смењују опора реч новинара и мисаона полемичност лево наклоњеног филозофа. Стога, Драинчеви путописи не представљају толико путничке записе *о Охриду*, колико путописне мисли настале *поводом Охрида*.

МЕЂУ ЗБИЉОМ И *МЕД' СНОМ*

Глад ми је бескрајна а руке вечно празне.
Раде Драинац

У поетичком смислу, путописање о Охриду представља Драинчеву потрагу за новим књижевним просторима који ће успети да помире два антагонистичка књижевна императива, модернистички антимиметизам са социо-реалистичком савешћу пред потребама друштвеног живота. Другим речима, путописни текстови су настали на међусобном прожимању, богаћењу и конфронтацији двају песничких светова, хипнистичког мистицизма и реалистичког „приземљења" освешћеног социо-револуционарном идеологијом. Стога се може рећи да путописи представљају Драинчево путовање између заводљивих суматраистичко-хипнистичких илузија о егзотичним локусима и реалне градске дистопије, сиромаштва и дехуманизације које (путо)писац затиче у Охриду. То књижевно платно исткано између интуиције и разума, личног „искуства преживљавања" и „пуког натурализма" (Драинац 1999б: 7), спојило је неспојиво и у литературу унело богатство тога сусретања.

Између та два пола, реалистичког и илузионистичког, социјалног и етеричног, распет је и путописни свет Драинчевих текстова. Реалије живота у ове путописе пре свега улазе кроз актуелност и критичност публицистичког дискурса. Блиска веза између књижевности и новинарства била је карактеристична појава за српску литературу тога доба. Средином 30-их година Драган Алексић уочава да се књижевници и књижевна публика све више окрећу журналистичкој

репортажи, уздижући је до естетског ранга (Голубовић 2001: 189). И заиста, издваја се једна генерација модерних писаца, као што су Станислав Винавер, Растко Петровић, Милош Црњански, Станислав Краков, па и сам Драган Алексић, „која налази снажан ослонац у домаћој књижевној и журналистичкој продукцији раних 20-их година, па и касније“ (*Исто*). Тој линији модерних (путо)писаца припадао је и Драинац.

Путовање у Охрид било је једно од честих Драинчевих похођења јужносрбијанских простора у периоду од 1926. до 1934. године. Своје путничке записе из Јужне и Старе Србије путописац је махом објављивао у новинским листовима, *Правди*, *Самоуправи*, *Београдским новостима*, *Време*, *Речи*, *Наша домовина* и *Зетском гласнику*. Новинарски позив, од кога је живео и захваљујући коме је путовао, неминовно је остављао трага и на његово књижевно стварање. Иако су литерарни критичари неретко замерали Драинцу уношење публицистичког израза у књижевни контекст, његово присуство у охридским путничким рефлексијама ипак није потиснуло уметничку вредност. Напротив, да није било свежине и сировости репортерског израза, експресионистичко-хипнистички сегменти би засигурно прерасли у прозу једне давно превазиђене књижевне моде. Лакоћа, непосредност и колоквијалност новинарског изражавања разуђују „чврст“ реалистички наратив и традиционални путопис усмеравају ка модерном тексту кога је стилски и жанровски тешко јасно одредити.[4] Драинчеви записи су „текстови који у много чему ’померају’ класичне границе жанра. Неки путописи су, заправо, прављени као класичне приче,

4 Специфичну природу путописног жанра најкраће и најефектније је дефинисао Јован Дучић: „Нема тежег рода него путопис“ (Дучић 1969: 112–113). И одиста, сви каснији истраживачи примећују да се од првих путописа Доситеја Обрадовића (који се узимају као зачетак књижевног путовања код Срба), преко текстова Јована Рајића и Симе Милутиновића, па све до путописа Милоша Црњанског, Исидоре Секулић и Растка Петровића, који се сматрају врхом српске путописне прозе, много тога променило, али је *суштина неухватљивости* овог књижевног облика увек остајала иста (Пековић 2000: 15). Преглед најзначајније литературе о путописном жанру (Јан Борм, Пол Теро, Дејвид Лоџ, Џонатан Рабан, Владимир Гвозден, Деан Дуда и др.) јасно показује да у науци још увек не постоји јединствена дефиниција овога облика, напротив, због сложености, вишезначности и полиморфије тежи се ка опису његове мешовите и променљиве структуре. Велики број истраживача (Јан Борм, Џонатан Рабан, Дејвид Лоџ) указује на протејску природу путописа у којој живо егзистира мноштво организама других књижевних форми. Ту полифоничну жанровску природу путописа најсугестивније и најпровокативније је изразио Џонатан Рабан: „Путничка књижевност као литерарна форма се одликује ноторно примитивним гостопримством, где ће различити жанрови, највероватније, завршити у истом кревету“ (Raban 1988: 253). Због те вишезначности, сложености и хибридности путописа, Јан Борм (2004) и сматра да се о путопису као о посебној жанровској врсти не може говорити те се мора наћи нов теоријски назив за свеколику литературу која се базира на топосу путовања.

У теоријском одређењу путописа ми смо најближи Слободанки Пековић: „Као ретко који књижевни облик путопис је потпуно неухватљив, лако прилагодљив свим формалним и тематским захтевима свога творца. Путопис је специфичан жанр у коме се не могу издвојити јасне црте одређеног жанра у чистом облику. Може бити у било којој форми, прози или стиху, може бити написан као роман, пикарски роман или писмо, путописни фељтон или есеј, репортажа, извештај, културно-историјска, или било која друга расправа, може пружити обиље фактографских података, или бити сасвим лични исказ аутора“ (Пековић 2000: 13–14). Та дескриптивна дефиниција нухватљиве, динамичне и прилагодљиве путописне форме која се може прилагодити свакој теми, идеологији и изразу аутора, највише одговара морфологији Драинчевих текстова.

већина их је модерног наративног рукописа […]; неки су покаткад сувопарни новински репортерски записи са елементима путописа …“ (Тешић 1999: 422).

Но, и поред свих веза са новинарским дискурсом, Драинчеви текстови из Охрида се ипак разликују од уобичајених новинских путописа. Док је модерни новински путопис „задржао основне одлике бедекера, водича у коме се побраја све што би могло да заинтересује путника, од географских и демографских података до политичког уређења и локалних легенди“ (Голубовић 2001: 189), Драинчеви текстови у потпуности заобилазе сваку путничку атрактивност Охрида. Они ни најмање не подсећају на примамљиве „туристичке водиче“ кроз историјске митове какве често срећемо у књижевности. Изостају чак и фасцинирајући пасажи општег знања из историје, културе, уметности, који иначе прате путописе Исидоре Секулић, Јована Дучића, Растка Петровића, Винавера, Црњанског и свих осталих који припадају тој „генерацији високе образованости и поликултуралности“ (Пековић 2001: 23). Драинац, поштено говорећи, и није поседовао високо академско образовање, што му је у књижевним полемикама неретко оштро пребацивано. У овим текстовима све потпада под прагматичност, разумљивост, динамичност и једноставност журналистичког извештавања. Проницљиви репортер добро препознаје типске ликове и кључне догађаје, дубоко залази у проблеме међуратног времена и „палог“ човека. Кроз фрагменте, у маху уочене, Драинац уноси детаље из реалног живота: живописне и епизодне ликове трговаца, предузетника, копача блага и македонских печалбара, случај директора банке у Скопљу који је проневеру „окајао“ дизањем задужбина, потом и успутне разговоре које је водио са мештанима, кратке записе о охридској рибарској заједници и слично. Продор реалности приближиће Драинчеве путописе актуелности репортерских белешки, али их неће бацити у тривијалност краткотрајне садашњице. Напротив, филозофска мисаоност и уметничка естетизација дају тон универзалности и општечовечности, тако да путописни текстови о Охриду прерастају у књижевно-публицистичку рефлексију о модерном друштву и његовој етичкој колизији.

Управо у тој моралној и етичкој критици друштва и савремене културе, Драинчево оштро новинарско перо постаје убојито. Проницљив и истраживачки дух новинара, директном, смелом и снажном речи која се не либи да испровоцира академски партер, разобличава социолошке, моралне и религијске проблеме модерног доба. У тим пасажима препознајемо ону драинистичку, силовиту и болну критику грађанског материјализма која лајтмотивски прати његов дискурс: „Тај проклети, жути метал – пише огорчени Драинац – који има чудан сјај и пред којим падају ничице свештеници и песници. Он мења психологије и нарави. Његова паклена моћ у данашњем друштву је пресудна“ (Драинац 1999а: 81). Обезличене, испражњене и артифицијелне појаве људи, сведене на занимања трговаца, предузетника и трагача закопаног блага, смењују се наративним простором брзином воза који јури низ шине пут Охрида. Све промиче исувише брзо, и воз, и људи, и боје, и мириси… У том ковитлацу ствари губе посебност, а човек своју индивидуалност. Са идентитетом, нестаје и све хумано у људима. Мрак дехуманизације прекрива стварност изнад које остаје да светли само „проклети жути метал“: „У крајеве ове врађају се и такви печалбари који по рудницима шалитре,

по америчким арсеналима, за увек оставили плућа, мишице и очни вид. Ти богаљи нису ретки, а то не смета да овде долазе и придолазе још увек они који чезну само за профитима" (Драинац 1999а: 82). Драинац је „носио превише 'меланхолије у крви'", дубоко је патио и жучно се борио. У сваком његовом реду осећа се тишина „неисплаканог бола вјечитог дјетета", али и „страсни грч бунтовника" (Милановић 1999а: 163). Тај срчани, јесењиновски антиграђански став дубоко и пресудно прожима Драинчево књижевно и интимно путовање. Младић из унутрашњости дрзнуо се да баци „белу рукавицу" грађанском снобизму, у исто време презирући и потајно жудећи за тим истим партером градске елите. Иако је његова полемичка реч некада заиста прелазила у манир (само)проглашеног бунтовника и револуционара једног олујног времена, она ипак открива и све мрачне тајне „грађанског друштва у његовом распадању". Има дубоке истине у запажању да се управо у том антиграђанском ставу налазе корени неких кључних поетичких одлика Драинчеве књижевности, као што су бекство у имагинаријуме, лирски космополитизам и поетски авантуризам (Протић 1999: 171).

Декадентном друштву Драинац снажно супротставља експресионистичко-езотеричну панораму охридског приобаља. Топос природе поприма готово све одлике хипнистичко-суматраистичких пространстава која у својој суштини представљају утопијски коректив напуклог и дисхармоничног друштва. Иако је путопис „Пут Охрида" настао готово деценију након програмског текста хипнизма, експресионистички замах младалачких година се и даље снажно осећа. Ако пођемо од самог циља путовања, видећемо да Драинац пут Охрида полази са дубоким хипнистичким убеђењем – да просања „један интиман сан" (Драинац 1999а: 83).

Своје темељно одређење хипнизма Драинац је у програмском тексту изразио готово поетским синтагмама „сан у екстази" и „сан екстазе". За Драинца *сан* представља реч-кључ која изражава саму суштину хипнистичке поетике. Хипнос је стање сна, а стварање хипнистичке књижевности је тренутак сличан сновиђењу, интуитивно писање лишено веза, логике и закона: „Хипнистички свет је сан у екстази, без догме, без веза: онако како људи индивидуално живе у себи самима" (Драинац 1999б: 7). Зато је хипнизам ослобођење човека, он је повратак индивидуалном и субјективном. Стварати у хипнизму, значи „преживљавати", „много крви дати медитацијама" и овај свет начинити „невидљивом етеричном варницом" (*Исто*). Простор Охрида и Охридског језера постаје тај жељени, етерични и спиритуални свет који путописац ствара као бусију од неподношљиво тешке стварности. Неоромантичним пејзажом прожетим сентименталном емоцијом, али и неком пријатном мистеричном силом, Драинац дочарава леп, пријатан и идеализован свет: „А ноћ звездана, свежа, једра од мириса покошене траве! Бије из јелових шума таква дивља свежина да заноси" (Драинац 1999а: 82). Охрид полако тоне у онирику, сетни путописац потапа „све мисли у један сан, који отвара срце звездама и најчистијим чежњама на овој земљи" (*Исто*). Имагинација о идеалном свету постаје „сањарија", утопијска надстварност у којој Драинац тражи духовно уточиште. Бежећи од друштва, Драинац лирску утеху покушава да пронађе у природи, охридском небу и звездама. Само у том хипнистичком загрљају са космосом, разочарани и усамљени путник осећа жуђену љубав и емпатију:

> „Све је мрак, сем неба на коме се рађају и подрхтавају светиљке, те чежњиве лампе под којима се још једино исплати сањарити о љубави, о ономе што нас раздваја, што нас баца на путеве противне нашој вољи и жељи. Уместо да гледам репортерски, дозвољавам себи ту слободу, за тренутак, да погледам себи у срце и склопим очи пред само једним ликом …“ (Драинац 1999а: 82).

Но, и у том сањарењу о лепшем и бољем свету, и даље се осећа Драинчева потмула туга и притајена бол коју је друмовима и железницама вазда носио са собом. То је она шопенхауерска патња којој нема пребола и краја; њу изазива варка воље, неиспуњење жеље и вечита жеђ за (само)остварењем. Зато путописац и покушава да побегне у снове, хипнистички свет имагинације и екстазе. То спасилачко стапање са космосом, поистовећење са звездама, водом и свежином трава, разуме се, није био Драинчев књижевни изум. Напротив, тај космополитски утопијски наратив о универзалним аналогијама етеричног и флуидног света, присутан је у поетикама које су се појавиле (нешто) пре Драинчеве прологомене хипнизма.[5] Драинац је само прихватио суматраистички етеризам, теорију универзалне повезаности и пантеистички осећај (све)припадности. Тај лирски доживљај свеопште блискости и јединства света, клонулом поратном човеку враћао је изгубљени смисао и нарушену хармонију.

Драинчев космополитизам избија кроз силовит и необуздан порив за лутањима, за светским друмовима, забаченим перонима и дивљим архипелазима (… „трагам, идем, лутам, мењам станице, аеродроме, ломим врат дању и ноћу …“ (Драинац 1999а: 89). Без обзира на то да ли је био утицај француског песника Сандрара, или нашег Растка, или је само исконска чежња Рада Драинца (Милановић 1999: 161), у охридским рефлексијама се мегаломански рађају егзотични географски простори. Наћи ће се ту Леманско језеро, алпски пејзажи, Босфор, Принчевски оток, Халкидики, Албанија, Црна Гора, Молтразиј и слично. Књижевна карта богатија од светског глобуса и лирски пасош пун имагинарних и реалних простора, представљају Драинчев поетички манир. Но, универзална космополитска утопија из наивних младалачких дана овде губи свој примарни експресионистички циљ. Драинчев путник не трага за тајнама звезда и свемира, одбацујући историјско, овоземаљско и рационално. Насупрот правом експресионисти који космички положај човека ставља изнад овоземаљског, Драинчев путописац овострано ставља као врховно начело коме подређује све хипнистичке импуте. У свету ратова, посрнућа и клонућа, „магловите визије нису означене као нека спасилачка нирвана“,

5 Да Драинчев програм хипнизма представља конгломерат водећих експресинистичких поетика, суматраизма, зенитизма и дадаизма, није новина у науци. Радован Вучковић ће чак констатовати да Драинчев пројекат хипнизма није донео ништа ново што се у књижевној јавности Срба дотад није чуло (Вучковић 2011: 340). Драинац је одиста пред собом имао богато модернистичко дело. Две године пре Драинчевог „Програма хипнизма“, Црњански у *Српском службеном гласнику* објављује песму „Суматра“ (1920), док „Објашњење Суматре“ које се сматра програмом суматраизма штампа 1921. године. Исте године са Драинчевим часописом *Хипнос* излази и први број Мићићевог *Зенитизма*, којим почиње нови авангардни правац у Срба, зенитизам. Упоредо са њима појављују се и *Дада Танк* и *Дада Јазз* Драгана Алексића, најављујући српски дадаистички покрет.

оне пружају наду у бољи живот, али никада не потискују тихи тон песничке меланхолије (*Исто*). Тако космополитски утопизам експресионизма (стапање песничког бића са космосом, присуство Бартове теорије сна и интуитивизма, спиритуализација простора и сл.) добија другачију, (ново)реалистичку (ре)интерпретацију. И када сањари о праведном и бољем друштву, Драинац не губи спону са стварношћу. Сетна нит наставља да прожима његове имагинативне авантуре и онда када се вазнесе космичке летове. То заправо указује да је хипнистичка фаза преживела у новом реалистичком контексту, али да је улазећи у нови књижевни модул пристајала на његове законе и услове. Иако подривена хипнистичком онириком, новореалистичка литература је одолевала њеним изазовима и искушењима. Бол реалности је чини се превладао слатку поспаност хипнизма, те се путописац и након кратких екстаза сна враћао истини живота. Нема сумње да је хипнистичко-експресионистичка поетика надахњивала реализам Радета Драинца и сваки пут када се вазнео у хипнистичке висине, његови путописи одиста остварују видне уметничке квалитете.

Из загушљиве послератне стварности и моралне декаденције модерног друштва, путописац покушава да побегне у још један повлашћени топос авангардне књижевности – у претхришћанско, претцивилизацијско ослобођење човека и његове индивидуалности. Тако се Охрид, као имагинарни простор утопије, у Драинчевим путописима остварује кроз две уметничке слике, кроз суматраистичко-космополитску нирвану, али и авангардну идеализацију претцивилизацијске културе.

У другом путописном тексту, „На Охридском језеру", топос Охрида и Охридског језера постаје далеки, дивљи, полумитски простор изолован од цивилизацијског света и његових теорија „бљутавих као пљувачке", „одвратних као маскиране моралности" и „болесних као труло воће по градским продавницама…" (Драинац 1999а: 84). Ако је у првом путопису критиковао грађански материјализам, Драинац у другом полемише са академизмом и квазиинтелектуализмом. Градским интелектуалцима, „конфузним теоретичарима" и „социјалним апостолима" „милосрдних друштава", лажне „хришћанске савести" и „вишег морала", уосталом, целом том свету високе културе која је постала „олињала шугава овца", Драинац супротставља и претпоставља „несавршеног и неизграђеног" човека дивљине (*Исто*). Рањен злом хришћанског света, путник бежи у полудивљи простор Охрида и Охридског језера, чије зоре далеко надилазе лепоту и сјај самих алпских пејзажа: „Зато сам се 1000 километара одстранио од градског интелектуалца, који је пун теорија моралности, чак и кад другом завлачи руку у џеп" (*Исто*).

Драинац је фасциниран једноставношћу и природношћу живота охридског рибара на кајаку. У романтичној слици охридске куће са чардаком који се извија над смарагдноплавим језером, царује бескрајна тишина која зауставља време и све враћа на митолошки прапочетак и свему што претходи историји и цивилизацијском расту. То је повратак у вечни праискон, у митско доба рођења примитивног човека који живи у балансу са природом и њеним ћудима. Топос децивилизаторског у путопису добија све битне квалификације књижевне утопије: скромна рибарска кућа са извијеним чардаком, мотив воде, породична идила, једноставан и неизвештачен живот на дивљој обали, људска чистота и сл. У овај контекст се уклапа и лепота медитеранског простора – рађа се светло јутро, хиљаду боја трепери

над језером, кајаци миле док рибари бацају мреже у плаветнило воде. Ову Драинчеву митологему примитивизма треба разумети у светлу зенитистичког концепта барбарогенија, кога Мицић не тумачи у традиционалном смислу те речи. За зенитисте барбарогениј не припада негативној фигури европске традиције која подрива културу као позитивну формацију. Мицићев примитивац не укида културу, напротив, он је оздрављује представљајући „једну етику несавладивог бунта против свих лажних етикета" (Ратковић 1925: 8). Барбарогениј је у ствари исконско добро које прети да демаскира лицемерје зла. Он је „чисте вере – отвореног доброг срца" које свечовечну љубав уноси у нови живот (Мисић 1923: 2). Иако задржава исцелитељску, лековиту моћ и код Драинца, концепт примитивизма[6] у новореалистичком тексту ипак губи своју изворну експресионистичку природу. Заправо, Драинац ублажава и смекшава сепаратистичку природу зенитистичке верзије неоцивилизаторске естетике. Апотеоза децивилизаторског и књижевна идеологија сировог и примитивног барбарогенија свакако се осећају кроз појаву охридског рибара, али се оне не износе непосредно. Топос дивљаштва као глорификације хуманистичког принципа, згаженог и изгубљеног у трци савременог живота, нарушава свемоћ реалности. Стога идиличну крајезерску слику рибарске комуне и прожима трагика сиромашног и тешког живота, нагризајући месијанске митове прошлости. Драинац, у ствари, обазриво хода линијом јаве и сна: сваки пут када се вазнесе ка експресионистичким висинама, као да га гравитација тла врати назад. Путописац остаје дубоко веран земаљском животу, реалан и реалистичан, близак човеку, његовој муци и животним потребама.

ИЗМЕЂУ НИЧЕАНЦА И МАРКСИСТЕ

Песник крваве истине и човекових права.
Упамтите!
То сам ја.
Раде Драинац

Полемика као интелектуални и идеолошки ангжман једна је од доминантих поетичких одлика Драинчевог књижевног дела (Тешић 1999: 502). Бритког језика, одсечног става и бурног темперамента, Драинац је био најоштрије перо српске памфлетистике XX века. Скандалозан и инцидентан, непомирљив и горд, често је

6 Ако се етеризам и космополитски утопизам Р. Драинца поглавито доводе у везу са суматраизмом Црњанског, лирски топос балканског децивилизаторства се повезује са Мицићевом митологијом Барбарогенија. З. Константиновић, на пример, уопште не доводи у сумњу чињеницу да је Драинчев старобалкански простор културе настао под директним утицајем Мицићевог зенитизма (Константиновић 1972: 400).
Своју теорију о старобалканској литератури Драинац износи у манифесту „За балканску културу" (Драинац, 19. X 1931: 5) Програм о културном Балкану први пут је изнео годину дана раније (1930) у отвореном писму бугарским интелектуалцима објављеном у листу *Правда* 25. децембра. Драинац у својим текстовима проповеда о споју српске и бугарске културе, као спасилачком духовном простору који за малограђанску западноевропску културу представља прави рт наде. Овакав став изазвао је бурне реакције и са бугарске и са српске стране.

упадао у бурне и бучне конфликте који су изазивали различите судове јавности. У годинама када су настали путописи из Охрида (1930–1933), Драинчева полемичност је добијала жустре, радикализоване, тзв. драинистичке размере. Ти сукоби у првом реду били су са стваралоцима класичне социјалне литературе који никада нису прихватили Драинца као писца „свога кова" (*Исто*).

У чему је специфичност Драинчевог приступа социјалној тематици у путопису „Охридске медитације"? У стилском изразу и уметничком начину на који посматра, ревидира и представља стварност. Трећа путописна белешка у потпуности напушта традиционалан реалистички путописни наратив и преузима форму интелектуалне полемике. Разводњена догађајност прелази у чисту мисаоност, а путописни свет обликују филозофске рефлексије, дилеме и критичка промишљања. Разгранат путописни сиже класичног реализма замењује филозофска мисао којом путописац покушава да повеже претенциозну ничеанску идеологију са марксистичком догмом.

Као мото путописа Драинац узима цитат из Ничеовог најпознатијег дела, *Тако је говорио Заратустра*, чиме пророка нове филозофије поставља за свог притајеног сабеседника. Грандиозно дело о Заратустриним проповедима сматра се програмским списом Фридриха Ничеа, у коме је изнео све кључне идеје и доцније објављених књига, *Са оне стране добра и зла*, *Ка генеалогији морала*, *Воља за моћи* и *Есце хомо*. Добрим делом путопис представља (ре)интерпретацију „угаоних мисли" Ничеове филозофије, слободне индивидуалности, натчовека и морала. У Драинцу се сукобљавају један ничеанац и један марксиста, горди натчовек и адвокат унижених. И у том бинаризму Драинац ревидира *обе стране*, дефинишући нову, драинистичку књижевну идеологију о непомирљивом бунтовнику алтруисти који у светском спору увек заступа слабију страну.

Пре свега (и изнад свега), Драинчевом темпераменту је одговарала силина Ничеовог отпора. Само онај ко се усудио да објави човечанству: „Бог је мртав!" (Ниче 2016: 9), могао је бити Драинчев узор. Својим пркосом Ничеов антихрист, егоцентрично назван *натчовеком*, природно је одговарао немирном духу Топличанина. И Заратустра и Драинац су устали против *божанског*, како би ослободили *људско*. Ничеово проглашење божанске смрти није било атеистички чин, оно готово и да нема везе са религијом у уобичајеном смислу те речи. Рушење божанског ауторитета, у ствари, значило је ослобођање од највиших вредности културе, од обичајних ритуала, традиционалних схема, писаних и неписаних таблица морала: „Смрћу бога (што је уједно смрт досадашње највише вредности), уједно се и превредњују све вриједности ..." (Grlić 1981: 71). У том смислу, рођење натчовека симболизује буђење критичке свети и ревидирање свих културних, академских и религијских институција. Да би се дошло до тог новог и хуманијег света, неопходно је ослободити, осамосталити и оснажити човека. Ничеов циљ је обликовање потпуно независне индивидуалности која не (у)пада у замке традиције и која је свесна сопствене (над)моћи. Таква индивидуалност није роб система, она не прихвата продукте културе које су други створили и наметнули. Од оног који преузима свет као готово производ, натчовек постаје нови демијург. Он не прихвата *кројачку филозофију* по којој туђе мишљење постаје пригодна одећа

за сваког човека; напротив, крилатицу „одело не чини човека", Ниче преиначава у „носилац сам креира ношњу" (Niče 2005: 404–405).

Ничеова идеја о потпуној слободи индивидуе, свакако је била привлачна и неукротивом Драинцу: „Индивидуализам Ничеов научиће многе да мисле" (Драинац 1999а: 89). Но, у исти мах, тај Ничеов радикални нихилизам код Драинца добија једно другачије значење. Драинчев анархиста постаје глас „утишаних" и заступник скрајнутих на историјске маргине. Он је бранитељ свих који знају да су само један шраф на машини званој „друштво" и који постоје *само* да би другима живот учинили „слађим и подношљивијим" (*Исто*). Но, овде једну ствар не треба сметнути са ума: и сам Драинац је потекао из снаге народа, из питоме али намучене Топлице, из краја чији романтизам у крви носи и чије га „сеновите јаворове и брезове шуме подсећају увек да нема ништа слађе од човечанске правде на свету ..." (Драинац 1999а: 63). Зато Драинац никада није могао остати миран пре(о)д тиранијом света. Онај који је „без икаквог сентиментализма" говорио „да земља има све услове да одахне, и да на њој нађу места и они који беху од ње толико година отуђени", другачије је морао видети лепу и застрашујућу појаву Ничеовог натчовека. У својим охридским рефлексијама, Драинац је распет између ничеански слободног духа и неотуђиве везаности за реални живот и потребе народа. Драинац у исто време признаје постојање једног ничеанца у себи („Додирнуо је Ничеа, додирнуо је моју слабу тачку", Драинац 1999а: 88), али се врло брзо и ограђује од анархистичне визије друштва, коју би таква неспутана слобода духа донела („Сложити се са Ничеом у погледу социологије то би значило прокламовати универсалну анархију", *Исто*: 89).

Тако Драинац долази у једну „мат позицију" коју покушава да разреши на упитан начин. Он полази од идеје да у сваком човеку живе два бића, једно јавно које преузима друштвену улогу и друго скривено које је „интимно и нема никакве додирне тачке ни са ким на свету" (Драинац 1999а: 88). Замисао бића које је подељено на социјално и приватно, озбиљно доводи у питање концепт слободне индивидуалности? Када Драинац каже: „Створени смо да вршимо неке функције у друштву, и наш живот зависи од нашег рада" (Драинац 1999а: 89), он (не)свесно одбацује реалну могућност индивидуалне слободе. Између редова остаје да лебди скепса да ли онај који *мора* да се повинује друштвеним функцијама, заиста *може* бити слободан?

Из другачијег концепта индивидуалности, проистиче и различита фигура натчовека. Слично Ничеовом натчовеку, и Драинчев јунак је бунтовник без страха и задршке, има доста пламена у крви, али је у исто време и нераскидиво везан за најслабију карику у друштву, за угњетеног човека и обесправљеног радника! Јасно се уочава да је Драинчева визија Човека новог доба у много већој мери блиска поетици социјалне литературе, него ли Ничеовој филозофији. Његово поистовећивање *доброг* и *друштвенокорисног* појединца, свакако приближава Драинца књижевнолевом фронту и његовој идеологији:

> „Не, није важно да ли смо ничеанци, или просто речено сушти безбожници, него то колико друштво од нас има користи, колико му придоносимо, помажемо да се афирмира једном добром циљу, у једном праведнијем смеру и плану,

> и, најзад, колико смо одговорни за наша животом загарантована морална дела у том такозваном друштву, у тој држави…" (Драинац 1999а: 90).

Оваквом концепцијом Драинац је само привидно помирио две стране бића, јавну и интимну. Макар теоријски је пронашао парадигматични пример Човека нове религије, јер, нема сумње да ће истински индивидуалиста осетити извесну сумњу пред *друштвеном обавезом* појединца. Чињеница је да прави ниченац ипак остаје на супротној страни убеђења. Таква обавеза према друштву за Ничеа би у најмању руку била неприхватљива. За Ничеа идеал културе никако не може бити „опште благонахођење", као што је то хтела социјалистичка доктрина, „већ стварање оног што је живот у стању дати као најбоље, као највише – генија" (Ђурчин 1914: XIII). Ту поново долазимо до мимоилажења између Драинца и Ничеа: док је Ниче као коначни циљ еволуције човека и културе видео изврсног појединца који се претенциозно издиже изнад колектива, Драинац је препознао праведног човека који ће чињењем моралних дела доприносити друштву и сваком појединцу у њему. Само у таквом, мора се признати утопијски виђеном колективу, потлачени радник може рачунати на своје загарантовано право.

Но, и поред свих разлика, постоји једна ствар у којој су се Драинац и Ниче најдубље пронашли, тумачење хришћанског морала. Оно што Драинац суштински усваја од Ничеа је његова беспоштедна критика хришћанског лицемерја и лажног милосрђа, осуђивање оних који тргују под фирмом правде, морала и милостиње. Не треба потценити ни чињеницу да Драинац као мото текста узима цитат баш из Заратустриног говора о самилости:

> „И шта је на свету нанело више несреће,
> од лудости оних што сажаљевају (Ниче)"
>
> (Драинац 1999а: 88).

Појмови морала, добра и зла, у Ничевој филозофији добијају ново, другачије значење у односу на уобичајено етичко одређење које имају у друштву. Пре свега, кроз Заратустрине проповеди (Ђурчин 1914: XIII–XVI), Ниче оглашава идеју о постојању нижег и вишег, односно, господског и ропског морала. Господски морал поседују узвишени појединци племенитог духа, они који чине дела не тражећи корист за себе, већ одређују шта је добро, а шта зло само по себи. Насупрот господском моралу изврсног појединца, стоји ропски морал гомиле који „проповеда да је добро све што је супротно ономе што је снажно и самостално, а да би сакрио завист и пакост, измислио је сажаљење и љубав према ближњима" (*Исто*: XIII). Идеалну слику ропског морала Ниче је видео у хришћанској науци, у лажном милосрђу и перфидној самилости иза које се цинично крије људско користољубље. Исто критичко мишљење потврђује и сам Драинац у путопису: „И несвесно носим једног таквог ниченца у себи, једног, дакле, коме је слатка жеђ да маркира правду, блеф, перфидију, што се протура у обланди 'добра', као бајеров аспирин" (Драинца 1999а: 89). Ништа тако опоро, јетко и жустро Драинац није критиковао као лицемерје дискурса моћи који је хришћанску милост бешчасно и цинично користио као инструмент власти. Тај религијски грех за њега био је неопростив.

НА ПОСЛЕДЊЕМ ПЕРОНУ ИЗ ОХРИДА
(Уместо закључка)

Мртав? – Можда!
Раде Драинац

Да поновимо: Драинчеви путописи о Охриду не представљају класичну путописну белешку о топосу града, напротив, они осликавају интелектуална и поетичка лутања једног немирног духа. Традиционални предложак путописне литературе Драинац више користи као погодну форму за лично преиспитивање, филозофску дилему и поетичку (само)идентификацију. Драинац је неуморно лутао поетичким друмовима, трагајући за књижевним изразом, дубљом истином и снажном општељудском по(р)уком. Иако из ових путничких бележака нисмо много сазнали о Охриду, Охрид нам јесте *отворио очи*. Тиме што је сиромашног рибара из скромне крајезерске колибе ставио изнад монументалних хришћанских грађевина, путописац је послао громогласну хуманистичку поуку: вера у човека припада најдубљој религији на свету! Заправо, у овим путописима Драинац још једном показује своје *право* лице. Он је скитница, вагабунда и апаш прек на речима, али мек на срцу. Драинац је волео људе, али је критиковао њихово зло (Милинковић 1999б: 398). Жудео је за катаразом човека и модерног света. У том прочишћењу он је видео спасење.

Као што је Црњански својим путописом створио потпуно нову Тоскану какве нема ни на једној књижевној и географској карти, тако је и Драинац изградио *свој* Охрид. Његова посебност је понајвише у тој хуманистичкој етици која претходи уметничкој естетици. Иако у овим путописима нема ни речи о хришћанским богомољама, Драинац је ипак дубоковерујући, јер он суштински верује у добро и у човека! Нажалост, Драинчеви путописи и књижевни топос Охрида су остали помало маргинализовани у досадашњој науци, но, једно је сигурно: они чекају прави тренутак. Драинчев преко мора прекинути дугу ћутњу. Јер, он ни тишину смрти није лако прихватао.

ИЗВОРИ

Драинац 23. VII 1931: Раде Драинац. „Под јужним небом. Пут Охрида“. *Правда*, XXVII/203, 23. VII 1931.

Драинац 24. VII 1931: Раде Драинац. „Под јужним небом. На Охридском језеру“. *Правда*, XXVII/204, 24. VII 1931.

Драинац 25. VII 1931: Раде Драинац. „Под јужним небом. Охридске медитације“. *Правда*, XXVII/205, 25. VII 1931.

Драинац 19. X 1931: Раде Драинац. „За балканску културу“. *Правда*, XXVII/290, 19. X 1931.

Драинац 1999а: Раде Драинац. „Пут Охрида“. *Путујем, путујем: путописи и репортаже,* шести том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 81–84.

Драинац 1999а: Раде Драинац. „На Охридском језеру“. *Путујем, путујем. Путописи и репортаже,* шести том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 84–88.

Драинац 1999а: Раде Драинац. „Охридске медитације“. *Путујем, путујем. Путописи и репортаже,* шести том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 88–92.

ЛИТЕРАТУРА

Бојанић Ћирковић 2021: Мирјана Бојанић Ћирковић. *Топлица у делу Рада Драинца*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета; Прокупље: Народна библиотека „Раде Драинац".

Borm 2004: Jan Borm. „Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology". Ed. Glenn Hooper and Tim Youngs. *Perspectives on Travel Writing. Studies in European Cultural Transition*. Vol. 119, Ashgate Publishing: Adelshot, 13–26.

Вучковић 2011: Радован Вучковић. *Поетика српске авангарде*. Београд: Службени гласник.

Голубовић 2001: Видосава Голубовић. „Путописна репортажа Милоша Црњанског". *Књига о путопису*. Зборник радова. Ур. Слободанка Пековић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 189 – 203.

Gligorić 1959: Velibor Gligorić. „Jovan Popović". *Književne novine*, god X, Nova serija, br. 88–89, 5.

Grlić 1981: Danko Grlić. *Friedrich Nietzsche*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Деретић 2002: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета.

Драинац 1922: Раде Драинац. „Програм хипнизма". *Хипнос*, бр. 1, 1922.

Драинац 1930: Раде Драинац. „Стари и нови". *Правда*, XXVI/29, 1. II 1930.

Драинац 1931: Раде Драинац. „Књижевни леви фронт". *Правда*, XXVII/142, 23. V 1931.

Драинац 1931: Раде Драинац. „Манифест № 1". *Правда*, XXVII/275, 3. X 1931.

Драинац 1999б: Раде Драинац. „Програм хипнизма". *Силазак са Олимпа: манифести, есеји, чланци и критике*, четврти том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 7– 10.

Драинац 1999б: Раде Драинац. „Стари и нови". *Силазак са Олимпа: манифести, есеји, чланци и критике*, четврти том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 63–66.

Драинац 1999б: Раде Драинац. „Манифест № 1". *Силазак са Олимпа: манифести, есеји, чланци и критике*, четврти том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 16–19.

Драинац 1999б: Раде Драинац. „Књижевни леви фронт". *Силазак са Олимпа: манифести, есеји, чланци и критике*, четврти том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 14–16.

Драинац 1999б: Раде Драинац. „Питање новог реализма". *Силазак са Олимпа: манифести, есеји, чланци и критике*, четврти том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 40–45.

Драинац 1999б: Раде Драинац. „Сумрак сиреализма". *Силазак са Олимпа: манифести, есеји, чланци и критике*, четврти том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 235–237.

Драинац 1998: Раде Драинац. „Бандит или песник". *Лирика Драинац: сабране песме*, први том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 150.

Дучић 1969: Јован Дучић. *Моји сапутници. Прилози (Критике, чланци, белешке)*. Прир. Ж. Стојковић. Сарајево: Светлост.

Константиновић 1972: Раде Константиновић. „Амар пацов Раде Драинац". *Трећи програм*. бр. 4.

Максимовић 2004: Горан Максимовић. „Путописна проза Рада Драинца". *Књижевно дело Рада Драинца: ново читање*. Прир. Горан Максимовић. Српска академија наука и уметности. Огранак САНУ у Нишу. Прокупље: Народна библиотека „Раде Драинац" Прокупље; Ниш: Филозофски факултет у Нишу.

Милановић 1999: Бранко Милановић. „Драинчева поетска авантура". *Критичари о Драинцу*, десети том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 160–167.

Милинковић 1999б: Миомир Милинковић. „Социјално-протестна црта Драинчеве поезије". *Критичари о Драинцу*, десети том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 396–404.

Micić 1923: Ljubomir Micić, Boško Tokin i Ivan Gol. *Manifest zenitizma*. Zagreb: Biblioteka Zenit.

Ниче 2005: Fridrih Ниче. *Ljudsko, suviše ljudsko*. Beograd: Dereta.

Ниче 2016: Fridrih Niče. *Kako je govorio Zaratustra. Knjiga za svakoga i ni za koga*. Sabrana dela. Predgovor i pogovor Danko Grlić. Beograd: Dereta.
Пековић 2001: Слободанка Пековић. „Путопис – условљеност жанра". *Књиīа о йуīойису*. Зборник радова. Ур. Слободанка Пековић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 11–27.
Протић 1999: Миодраг Протић. „Песник Раде Драинац". *Крийичари о Драинцу*. Дела, десети том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 169–171.
Raban 1988: Jonathan Raban. *For Love & Mony: Writing – Reading – Travelling 1968–1987*. London: Picador.
Ратковић 1925: Риста Ратковић. „Барбарство као култура". *Зенūī*, 5, 37.
Тешић 1999: Гојко Тешић. „Драинизам као књижевна идеологија". *Крийичари о Драинцу*, десети том. Прир. Гојко Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 501–502.
Ћурчин 1914: Милан Ћурчин. „Фридрих Ниче. Скица за његову филозофију". *Тако је īоворио Зараūуспūра. Књиīа за свакоī и ни за коī*. Друга књига. Београд: С. Б. Цвијановић, III–XXXIII.

Milena M. HELETA

THE POETIC CROSSROADS OF RADE DRAINAC
(Three Travel Notes from Ohrid)

SUMMARY

Using the example of three travelogues by Rade Drainac, "The Road to Ohrid", "On Lake Ohrid" and "Ohrid Meditations", we interpret the poetic dilemmas, decisions and characteristics of his work in the early 1930s. While in a broader sense the work is intended to stimulate scholarly interest in the literary topos of the city of Ohrid, in a narrower sense it interprets Drain's version of neorealist literature and the so-called literary left front.

Keywords: Rade Drainac, hypnotism, new realism, literary left front, revision.

Рад је предат 28. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Оташевић М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-58205

Оригинални научни рад

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Зорана З. ЋУПИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УГЉЕНИСАНЕ СТРАНИЦЕ КЊИГА У КОВИТЛАЦУ ЛЕТЕ ПРЕМА НЕБУ – ТЕМАТСКО-МОТИВСКА АНАЛИЗА РОМАНА *ЗМАЈЕВИ ОД ПАПИРА* МИРЕ ОТАШЕВИЋ***

Апстракт: Предмет истраживања чини тематско-мотивска анализа романа *Змајеви од папира* (2008) Мире Оташевић, док се на основу семантичког плана и контекста доминантна стилска изражајна средства анализирају помоћу критеријума стилогености, односно њихове естетске функције у тексту. Доминантни мотиви ватре, гнезда, лутања и градитељства анализирани су у сагласју са стилским фигурама, стилским и лексичким инваријантностима и специфичним стилистичким поступцима у њиховој основи, међу којима се издвајају – метафора (персонификација, метонимија, синегдоха), фигуре хармоничног противуречја, односно супротности, фигуре негације, ефекат изнервног очекивања, синестезија, поступци осамостаљивања и интензивирања и наглашена финална позиција. Циљ рада је да се аналитичко-синтетичком методом представи „Мала антологија архитектуре пакла", како приповедач назива своју бележницу, у којој зло и чудесност света опстају у истој синтагми.

Кључне речи: Мира Оташевић, *Змајеви од папира*, тематско-мотивска анализа, стилска изражајна средства, српска књижевност.

Мира Оташевић, савремени српски писац, драматург, позоришни критичар, објавила је 2008. године роман *Змајеви од папира*, написан по мотивима биографије Селмана Селманагића. У анализи романа биографске одреднице с почетка текста[1] посматраће се у функцији *ауторске дидаскалије*[2], која у (не)драмском тексту помаже

---

* Виши научни сарадник (ментор истраживача-сарадника Зоране Ћупић), ORCID 0000-0001-9036-6185, mjmihajlovic@gmail.com

** Истраживач-сарадник, ORCID 0000-0002-3195-9754, cupiczorana1194@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

1 Биографске информације на почетку романа садрже податке о месту и времену рођења главног јунака, учењу столарског заната, стицању престижне дипломе Баухауса у Десауу, чланству у Комунистичкој партији Немачке (1930), раду у Истанбулу и Палестини, учествовању у обнови Берлина након Другог светског рата, градњи стадиона *Светске младости* (Valter Ulbriht, 1950), предавањима на престижним универзитетима, датуму и месту смрти (Оташевић 2008: 7). Више о биографији Селмана Селманагића в. Živković 2014.

2 Ауторску дидаскалију у анализи разумемо као „пратилачки текст уз туђи говор" (Ковачевић 2019: 197), што је и њена основна функција у тексту.

у идентификовању протагонисте и његових животних околности, чинећи оквир, унутар кога настаје прича која има дневнички карактер. Тематски проседе романа садржи два сегмента: а) историјско-документарни, који подразумева опис животног пута протагонисте, али непосредно дочарава ефекте и последице Другог светског рата[3]; б) уметничко-емоционални, који је дат кроз приказ унутрашњих превирања приповедача и метонимијски се може одразити на судбину једне генерације и човечанства у тренутку деловања нацистичке Немачке. Важно је напоменути да се два тематско-мотивска погледа прожимају и надовезују, а слика живота протагонисте испричана је у првом лицу. Та два аспекта чине целину једног животног пута, који почиње статусом столарског занатлије, сиромаштвом и ратом, затим обухвата лични пословни успех кроз добијање дипломе архитекте на престижном Баухаусу, потом обједињује превирања током Другог светског рата и велику кризу човечанства, да би се завршио помешаним осећањима љубавне туге, завичајне носталгије, људског разочарања и привидности живота која је исказана реторичким питањем: „Да ли сам ја жив?!“ (Оташевић 2008: 125).

Будући да је за тематско-мотивску интерпретацију значајно „конотативно значење – сазначење“ (Ковачевић 2021: 255), анализа преовлађујућих стилских изражајних средстава у роману представља централно место истраживања. Истакнута стилска изражајна средства својом естетском и функционалном вредношћу осветљавају главне мотиве у роману – гнездо, лутање, градитељство и ватру. У раду ће се анализа стилских изражајних средстава, поступака и утицај туђица вршити помоћу критеријума стилогености – функционалне вредности фигуре чији се експресивни ефекат остварује у одређеном контексту (Ковачевић 2021: 22) и осветљава значај преовлађујућих мотива. Предмет овог истраживања јесте изучавање естетске вредности приче и тематско-мотивских доминанти које доприносе њеној стилогености. Критеријум „стилистичког избора“, то јест „одступања“, представља темељну поставку теорије стилских фигура (Ковачевић 2015: 323).[4] Стога, циљ анализе стилских фигура и стилема у роману Мире Оташевић јесте да се укаже на сложену форму јединице „стилистичког избора“, која зависи од контекста. Проза Мире Оташевић испуњена је експресивним фигуративним стилемама, што потврђује и избор доминантних стилских фигура у роману, а то су: метафора (персонификација, метонимија, синегдоха), фигуре хармоничног противуречја, односно супротности (оксиморон, парадокс) и негације (ирониja, реторичко питање), зеугма, синестезија.[5] Избор стилских изражајних средстава указује и на беспрекорно кројене механизме којима се главни мотиви оживљавају. Изражено присуство негације, изневереног очекивања и чисто стилистичких поступака интензивирања, осамостаљивања

3 О техници књижевног колажа, помоћу кога настаје документарно-фикционални роман Мире Оташевић, говорено је у раду који се бави језичко-стилском анализом романа *Змајеви од папира*. У том раду предмет истраживања била је анализа функционалности и последица *стилске пререгистрације* у роману (више о томе в. Ђупић 2023).

4 Наведени критеријум је посебно значајан уколико узмемо у обзир да је стилема основна језичка јединица „појачања изражајности“ (Pranjić 1985: 62). Више о томе в. Ковачевић 1998; Ковачевић 2019; Pranjić 1985.

5 Све стилске фигуре у раду и њихова значења заснивају се на теоријским поставкама изнетим у књизи: Милош Ковачевић. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Београд: Јасен, 2015.

и наглашене финалне позиције, упућује на сликовити приказ узбурканог животног пута протагонисте и једне генерације.

Мотив гнезда је тематски и типолошки усаглашен са мотивима лутања и слободе, али је у њему садржана и антиципација мотива градитељства, будући да ауторка описује трајно преиспитивање, носталгију и унутрашња превирања у приповедачу. Присуство метафоре, фигура хармоничног противуречја и стилистичких поступака интензивирања и осамостаљивања, упућује, још на почетку, на приповедачеву несталност, несигурност и преиспитивање. Да кућа треба да представља дом, а дом сигурност, потврђује и следећа копулативна метафора и пермутација која се подудара са хипербатоном[6], где конгруентни атрибути долазе иза супстантивне речи чиме се остварује стилематичност израза и семантички фокус: „Утуткана зимским нитима кућа је гнездо *чврсто, згуснуто, срећно и топло*“ (Оташевић 2008: 11).[7]

Међутим, страх од останка али и одласка, антиципација бега, а опет трома непомичност, и недуго потом представљање мотива лутања, тежње ка слободи и страх од рата, ужаса, промене, растанка, у роману су стилизовани антитетичним фигурама. Првобитно се може уочити предсказање рата и страха дато графичком ономатопејом, персонификацијом смрти и синестезијом: „Рат је реч готово певљива *рааааааааат*; смрт је *тврда, груба, крта, трпка, модра*...“ (Оташевић 2008: 13); „Јутрима *крмељивим и ружним* стижу вести о смрти“ (Оташевић 2008: 14). Потом, употребом копулативних, апозитивних и генитивних метафора, које у реченици координирају са антитезом, реторичким питањем, поступцима интензификације, упућује се на тренутак неизвесности када приповедач одлази из свог дома, пун несигурности и преиспитивања, тако да поступци хармоничног противуречја постају одраз његових унутрашњих немира:

> „Материна седефна шкриња, високо на полици, изазива у мени *страх и снажну привлачност*“ (Оташевић 2008: 12); „Мирис који ми остаје у ноздрвама, мирис је света који не познајем но који ће ме прогонити без милости. У себи сам увек могао да обновим његове трагове. И тајну мајке запретену негде у дубинама душе“ (Оташевић 2008: 12); „Кућа је студена и некако *туђа*. Гуше ме непомирљива осећања – *страх од света и тескоба останка*“ (Оташевић 2008: 13); „*Отићи ћу* одавде врло брзо и *стојим непокретан*. Немир и стрепња шире ми се грудима. *Хоћу ли их поново видети*?“ (Оташевић 2008: 14); „Мати само *зури* у неку *невидљиву тачку*“ (Оташевић 2008: 14).

Наведени примери откривају да у роману *Змајеви од папира* финална позиција у исказу има стилогену вредност, јер се њоме постиже стилска пауза пред одређени фокус дат кроз реченични акценат. Финална позиција је остварена коришћењем интерпункцијског знака (цртом), односно интензификацијом појединих реченичних чланова.

---

6 Фигура реда речи која настаје разбијањем синтагматски уско повезаних компонената (Ковачевић 2015: 331).

7 Курзвино обележавање у раду је у функцији истицања наведене стилске фигуре или поступка и оно не припада изворној графостилематици романа.

Тренутак када се мотив градитељства наслућује још у породичном дому, открива се у дијалогу сестре и брата, Селмана и Нермине. Њихово тајно скровиште, „кућа од кромпира", посебна веза, у роману је представљена помоћу експресивних средстава која доприносе сликовитости и стилогености израза, и то – осамостаљивањем, интензификацијом, метафором и реторичким питањем:

> „Да бих приступио Нерминином *чудесном блаїу* морам стално да је подмићујем. Она командује као мухтар и увек тражи нешто за узврат. Када јој донесем сахат-кулу, праву, од дрвета које сам резбарио данима – *'биħеш їрадиħељ*!' – каже и гледа ме радосно. *Задивљено*" (Оташевић 2008: 12); „Тресла ме јака грозница. 'Мораш отићи!', каже Нермина. *Мирно*" (Оташевић 2008: 14); „Разгледам своје мајсторско писмо као неки страни предмет. *Јесам ли уисħину сйреман*? Мирис даљине, мирис света, онај из мајчине седефне шкриње, пуни ми носнице. *Биħу їрадиħељ*!" (Оташевић 2008: 16).

Неминовност одласка и мотив страха, представљен у антитетичном односу према мотиву гнезда, раслојава се и на даљи животни ток приповедача, где он покушава да пронађе ново уточиште, свестан чињенице да је завичај оставио, а дом у Берлину потражује. Неизоставно разочарање доводи до нових облика несигурности, а маркираност такве слике се постиже и пререгистрацијом, односно уметањем елемената научног функционалног стила у књижевноуметнички текст (више о томе в. Ковачевић 2021; Тошовић 2002), нарочито у опису значења ципела: „Оне, те ципеле, складиште су надања и невиних лажи нашег разумног бића." (Оташевић 2008: 18). Није случајно што је ауторка, у тренутку пре коначног одласка главног јунака, употребила интертекстуалну везу, позивајући се на „презир учених савременика упућен Јакобу Бемеу као 'антихришћанском ципелару'" (Оташевић 2008: 18). Указујући на филозофа мистика из 15. века, који је у својој филозофској мисли говорио о Богу, човеку и природи у јединству, и човеку као микрокосмосу (више о томе в. Beme 1998), Оташевић оставља отворено и проблемско питање да ли тај микрокосмос у човеку може да преживи Други светски рат или он опстаје само као идеал и утопија и антиципира даљи ток романа.

Мотив гнезда, завичајног уточишта из детињства, након одласка у гнездо које би требало да представља берлински дом, чини антиципацију страдања уз веру у далекосежно дејство градитељства, што поступци антитезе и осамостаљивања дочаравају:

> „Слика *їнезда* о које се саплићем, слика је *љушїуре, оїрїача, дома*. Осећам оштар физички бол" (Оташевић 2008: 50); „У моју збирку, на крају, стигло и гнездо царића. Од мајке, на растанку. Округло и чврсто, с рупом одоздо да у њега не би продирала киша. Било је то *јаје, а не їнездо. Тврђава, а не кућа, домовина, а не дом*" (Оташевић 2008: 50); „Сада знам да ћу се једном вратити. *Невидљив*" (Оташевић 2008: 50).

Одлазак из домовине у дом (Берлин) опет изазива несталност и разочарање у мислима протагонисте, док стилогеност антитетичних својстава и саодноса персонификације и ономатопеје утичу да његове речи доживимо као јединствени крик:

> „Осврћем се око себе у жељи да сачувам сваки детаљ собе која је ових година за мене представљала паклени рај, губилиште и утеху, тугу и срећу, занос и бол, узвишени храм и место апсолутног пораза...“ (Оташевић 2008: 62); „Кућа *подрхтава, тресе се, цвили...*“ (Оташевић 2008: 89).

Мотив ватре у роману *Змајеви од папира* заузима средишње место у анализи, премда је присутан и у другим сегментима. Још на почетку романа означена је интертекстуална одредница која описује структурно-семантичку спону значења приповедачевог имена и презимена и Шевалијеовог *Речника симбола* (Оташевић 2008: 7). Наиме, забелешка о значењу слова „С“ према Шевалијеовом Речнику, „Завојито дизање жртвеног дима“[8] (Оташевић 2008: 7), представља први корак у оживљавању мотива ватре у роману, уколико уочимо да приповедачево име и презиме почиње управо тим словом. Дим као последица пожара сагледан је и кроз семантику имена протагонисте Селмана. Мотив ватре, уз животни пут приповедача у роману, може се сагледати кроз жар, искричавост, пожар и пепео. Ватра у његовом животу осликава животворни и рушилачки спој. Жар с почетка пута, вера у успех и његово остварење помешано са страхом и разочарањима, доводе до поистовећивања циља Баухауса и приповедачеве визије света:

> *„Крајњи циљ Баухауса јесте јединствено уметничко дело*; тежи да обједини стваралаштво, да уједини све уметничке гране – скулптуру, сликарство, примењене уметности и занате као нераскидиве чиниоце нове градитељске уметности“ (Оташевић 2008: 46).

Луча чудесности и мотив светлуцаве ватре и жара опстају у човекољубљу, нади и заљубљености и поседују окрепљујућу светлост. Потпуна вредност ватре у значењу чистоте догађа се када она „сија не горећи“, јер како Гастон Башлар наводи: „За Рилкеа: 'Бити вољен значи изгарати у пламену; волети значи блистати неисцрпном светлошћу'“ (2019: 90). У роману неисцрпна светлост која не изгара, већ плени чистотом, наговештена је персонификацијом и поређењем у наредној слици:

> „На једном балкону, међутим, видим двоје у разговору. Њихове цигарете, као два малена свица, *исписују чудесне светлосне путање* које се жаре и у том жару незаобилазно и нежно додирују“ (Оташевић 2008: 63).

Међутим, тренутак потпуног суноврата јесте и тренутак распламсавања пожара иза кога, неминовно, остаје само пепео, јер ватра која је грејала, сада пече. Моменат када надања нестају, разочарање и страх надвладавају, пожар као еклатантни политички *књигоцид*, где мимогредно страдају књиге, „дегенерисана уметност“ (Оташевић 2008: 51), али и жар појединаца, па је зато пригодно и користити поменуту кованицу, представља сликовити приказ страдања једне генерације и неповратно уништење човечанства током Другог светског рата. У том тренутку догађа се и кулминација у роману, јер сви досад поменути мотиви бележнице, дневника, књига и писама, као да горе у доленаведеном вртлогу. Рушилачка снага ватре

8 Више о томе в. Ševalije–Gerbran 2004.

тада добија обрисе страха и нестајања. Тиме се брише све, док су последице немерљиве, јер у овом погледу ватра јесте блискозначница пожару и пожар јесте последица ватре. Приповедачева бележница од првобитног наслова „Мала антологија архитектуре", преко „Мале антологије архитектуре пораженог", постаје „Мала антологија архитектуре пакла":

> „Призор који гледам пред собом леди ми крв у жилама: на огромној ломачи, окруженој гестаповцима и полицијским псима, горе књиге! *Уљенисане странице, целе и у комадима, као црне крпе лете ка небу, у ковитлацу*. Пепео пада на плочник у хрпама, па се поново диже увис под тежином нових и нових примерака" (Оташевић 2008: 61).

Тренуцима безумља након пожара са непоправљивим последицама, приповедач као да градацијски представља страдање човека и одлазак у мрак, где и искре бивају сажежене. Употреба посебно стилогених фигура, оксиморона, парадокса, просторне и посесивне метонимије, синегдохе, упућује на ватру иза које остаје неминовна тама. Паљење књига као да представља синегдоху страдања човечанства у Другом светском рату:

> „После паљења Рајхстага не знам шта ми може донети више невоља, црвена књижица или диплома школе 'дегенерисане уметности!'" (Оташевић 2008: 51, 60); „Уприкос одблесцима пламена њене су очи згасле" (Оташевић 2008: 61); „Утихнути и мирни њихови *лешеви гасе светлост*. *Мрак је све гушћи*" (Оташевић 2008: 72); „Сада знам да жеља не може поново створити свет, да је њена космогонија ћорсокак. Игра творца и рушитеља само је *пукотина у ништавилу*" (Оташевић 2008: 101); „Вече је лепо. *Немачка шета газећи по јеврејским излучевинама и крви*!" (Оташевић 2008: 75); „Сав је тај *ужас савршено бесмислен*!" (Оташевић 2008: 83); „Дуго рањаван, *тешко оболели град* хируршким је захватом подељен на леву и десну половину" (Оташевић 2008: 99).

Приповедачева непрестана лутања у бескућничком трагању за домом, уточиштем, настављају се и након пропасти Баухауса и током владавине нациста, када он одлази у Истанбул. Говорећи о атељеу Халила Сејфија, приповедач метонимијски представља слику Истанбула „подигнутог на рушевинама бишег сјаја и славе; један је велики писац ту слику означио као 'меланхолију мртве културе'" (Оташевић 2008: 65). Наведени пример упућује на интерференцију мотива лутања, гнезда, градитељства и ватре чији је продукт пепео на коме се може оживети пређашње, али са великим ранама које тешко срастају. Опис Истанбула метафорично указује на опис Берлина.

Међутим, ефекат изневереног очекивања се јавља на крају романа и животног пута протагонисте, када се метонимијски „из праха и пепела Берлин обнавља неслућеном брзином" (Оташевић 2008: 95). То је тренутак којим приповедач успева да од своје „Мале антологије архитектуре (пакла)" створи преокрет и у складу са досадшњим фигурама супротности, још једном изненади. То је моменат када зло и чудесност света необјашњиво могу опстати у истој синтагми и када се ватра може изједначити са животом, што, како Башлар казује, „чини основу Парцелзусовог

система, за кога је ватра живот, а оно што се скрива у ватри уистину носи клицу живота" (2019: 64). Управо ову скривену ватру треба употребити за надање и поновно рађање, док на крају остаје питање да ли тој нади доприносе „змајеви од папира":

> „Градом поново влада ред, мир и необична тишина. Плишана. *Све је смирено и меко*, чак и ретке пахуље осветљене аутомобилским фаровима падају некако уредно" (Оташевић 2008: 57); „После непроспаване ноћи и небројених кафа осећам тежину властитог тела и неку *пријатну тромост*" (Оташевић 2008: 99); „Шта је остало од онога о чему смо сањали?! *Можда још само они шарени змајеви*? За дете у човеку ноћ заиста остаје шваља звезда! *На звук фанфара безброј шарених змајева лети ка небу*. Први је мај. Сви моји мртви су са мном. И они одсутни. Праведни и неправедни" (Оташевић 2008: 105).

Експресивност језика у роману *Змајеви од папира* остварује се и додатним средствима. Употреба турцизама у тексту има стилогену вредност. Иако њихова детаљна анализа није предмет овога рада, важно је издвојити најстилогенију туђицу у тексту, која се може тумачити у саодносу са поменутим доминантним стилским средствима. „Хузун" означава турску реч која нема еквиваленте у другим језицима, а односи се на врсту „меланхолије која је узрокована осећањем губитка помешана са надом" (Đinđić 1997: 476; Huzn. *Wikipedia, The Free Encyclopedia*). У роману представља губитак помешан са надом, неизрециво осећање које се може поредити са личним доживљајем приповедача. „Хузун" постаје изгубљени завичај и дом, али не и изгубљена нада, а није ли то и циљ градитељства – градити и оживљавати порушено?

> „Горчина је, у међувремену, нестала. Њено је место заузела туга, хузун, коју ће Нермина добро разумети. Нана је говорила да је хузун пуж кога можеш вратити у кућицу и опет бити срећан. Пужева кућица, кромпирова кућица... *моја љубав према градитељству*. Све се увек вртело око КУЋЕ о којој сањам као сваки, ама баш сваки, бескућник!" (Оташевић 2008: 65).

Маркираност израза у роману постиже се и употребом додатних експресивних стилских фигура и поступака, и то зеугмом, оксимороном, палилошким интензивирањем графостилемама, синестезијом, реторичким питањем.

Зеугма представља „најстилогенију стилску фигуру" и неретко добија статус афоризма, а означава конструкцију у којој глагол „мора истовремено реализовати најмање два мање или више удаљена значења према два своја хомофункционална а међусобно синтаксички повезана или неповезана додатка" (Ковачевић 2015: 2011). У роману *Змајеви од папира* зеугма се уочава у интерференцији и са антитезом (в. први пример):

> „Делићемо *крупне трошкове и ситне нежности*" (Оташевић 2008: 72); „Де, де! Ја сам црна овца Хитлерових. Ирац *по мајци и – убеђењу*!" (Оташевић 2008: 94); „У свеопштом првомајском слављу, међу руским војницима *пијаним од победе и вотке*, јасно видим Вилса исцрпљеног и измученог до непрепознатљивости, како, у загрљају неког румеог бачушке потеже из боце!" (Оташевић 2008: 95).

Оксиморон је фигура супротности, односно хармоничног противуречја, која се структурно појављује у облику супстантивне синтагме и означава „оштроумну лудост", односно „у питању је творба супстантивних конгруентних синтагми уланчавањем контрадикторних антонима" (Ковачевић 2015: 74). Будући да су у роману *Змајеви од папира* фигуре хармоничног противуречја и негације преовлађујуће, употреба оксиморона је оправдана:

> „Музика је животни стил који говори *истините лажи*!" (Оташевић 2008: 31); Сав је тај ужас *савршено бесмислен*" (Оташевић 2008: 83); „После непроспаване ноћи и небројених кафа осећам тежину властитог тела и неку *пријатну тромост*" (Оташевић 2008: 99).

Палилошко интензивирање и понављање хомоворних синтаксичких јединица у изразу доприносе уверљивости и експресивности у говору протагонисте: „Иначе. Живот је овде *лудо, лудо* забаван!" (Оташевић 2008: 23).

Графостилеме представљају стилистички поступак који у тексту има функцију интензификације, скривене поруке и уверљивости. У прва два издвојена примера уочава се функција скривене поруке у ауторском гласу који је обележен графостилемом, односно уметнутом заградом, додали бисмо, уводећи иронијски и субјективни тон у исказ:

> „Хана – Међу њима скромно најављена гошћа из Берлина, која себе воли да представља као немачког политичког *те(р)ористу*!" (Оташевић 2008: 51); „'Морнар убија албатроса!' пише Хана, из Француске. У свом првом *(и једином!)* писму. Језгровитом" (Оташевић 2008: 72); „Ови су људи озбиљни. Они *м о ї у* ! И *х о ћ е* !, каже Вилс" (Оташевић 2008: 75).

Синестезија обележава фигуру мисли чијом се употребом „спајају слушне и видне сензације", заснивајући се на метафори и она структурно означава „придјевско-именичке спојеве ријечи који повезују различите осјетилне сензације" (Bagić 2012: 295). У роману *Змајеви од папира* употреба синестезије доприноси опису Селмановог доживљаја света, времена и окружења:

> „Јутрима *кремељивим* и ружним стижу вести о смрти" (Оташевић 2008: 14); „У пивници 'Код Шванекеа' испијамо пиво, криглу за криглом и ћутимо. Оштар ветар трезни нас већ на излазу. Вилс пљуне у свој кажипрст, окреће га у правцу ветра. 'Овај би био добар за наше змајеве, тамо, на школском брду!', каже тихо и *їорко*" (Оташевић 2008: 70); „Лето је врело, *лепљиво*, мирише на зреле диње" (Оташевић 2008: 103).

Проматрајући реторичко питање као „стилистички најважнију фигуру и најзанимљивију фигуру негације", која има, пре свега, обавештајну а не упитну функцију (Ковачевић 2015: 116), цео текст се може и разумети као реторичко питање, где интензификацијом и експресивном вредношћу финалне позиције уочавамо кулминацију унутрашњег превирања у приповедачу, као и отворено проблемско питање:

> „На трему родне куће – моје ципеле! То нису оне незграпне, гломазне, ружне ципелетине које клече на руском гробљу у Берлину где нудим Фолкмару запаљену цигарету. Завеса је спуштена! Знам да је Фолкмар умро одавно. *Да ли сам ја жив*?!" (Оташевић 2008: 125).

Будући да је главна тема романа – константна дисхармоничност зла и чудесности у свету пожара и пепела где појединац страда, али и разочаравајуће, до краја, верује – представљена превасходно фигурама хармоничног противуречја, проблемско питање које може бити предмет и будућих истраживања гласи: Да ли смрт и живот можемо разумети према Првом закону термодинамике као непрекидни проток енергије и циркуларност којом она мења свој облик, обнавља се, али не нестаје (Гојак–Тодоровић и др. 2024: 65–90); није ли то градитељство и учинак и моћ „змајева од папира"?

ИЗВОР

Оташевић 2008: Мира Оташевић. *Змајеви од ūапира*. Београд: Геопоетика.

ЛИТЕРАТУРА

Bagić 2012: Krešimir Bagić. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.

Bazdulj 2015: Muharem Bazdulj. *Kultura sećanja – Selman Selmanagić (1905–1986)*. <https://www.vreme.com/kultura/neimar-iz-srebrenice/>. [9. 4. 2025].

Bašlar 2019: Gaston Bašlar. *Psihoanaliza vatre*. Prev. sa francuskog Vesna Cakeljić. Čačak–Beograd: Gradac K.

Beme 1998: Jakob Beme. *Aurora ili Jutarnje rumenilo na Istoku*. Prev. Zoran Gavrić. Beograd: Samostalno izdanje Bogovađa.

Гојак–Тодоровић и др. 2024: Милан Гојак – Ружица Тодоровић и др. *Термодинамика*. Београд: Машински факултет: Планета принт.

DeLilo 2007: Don DeLilo. *Podzemlje*. Prev. Zoran Paunović. Beograd: Geopoetika.

Đinđić 1997: Slavoljub Đinđić. *Türkçe-Sırpça Sözlük (Tursko-srpski rečnik)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Živković 2014: Zvjezdan Živković. *U BiH malo poznato ime – Selman Selmanagić*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/u-bih-malo-poznato-ime-selman-selmanagic/25363675.html>. [9. 4. 2025].

Ковачевић 1998: Милош Ковачевић. *Сūилске фиīуре и књижевни текūт*. Београд: Требник.

Ковачевић 2015: Милош Ковачевић. *Сūилиūтика и īрамаūика сūилских фиīура*. IV битно допуњено издање. Београд: Јасен.

Ковачевић 2019: Милош Ковачевић. *Сūилске доминанūе срūских ūрозних ūисаца*. Андрићград: Андрићев институт.

Ковачевић 2021: Милош Ковачевић. *Срūски сūилиūичари*. Београд: Библиотека Књижевна мисао: Српска књижевна задруга.

Lotman 1976: Jurij Lotman. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.

Pranjić 1985: Krunoslav Pranjić. *Jezik i književno djelo*. Zagreb: Školska knjiga.

Tošović 2002: Branko Tošović. *Funkcionalni stilovi*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens Universität Graz.

Ћупић 2023: Зорана Ћупић. „Функција стилске пререгистрације у језичко-стилској анализи романа *Змајеви од ūапира* Мире Оташевић". *Башūина*, вол. 33, св. 60, 81–92.

Flaker 201: Aleksandar Flaker. *Period, stil, žanr: književnoteorijski pojmovnik*. Izabrao i priredio Gojko Tešić. Beograd: Službeni glasnik.

Ḥuzn. *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/%E1%B8%A4uzn>. [1. 4. 2025].
Шевалије–Гербран 2004: Жан Шевалије – Ален Гербран. *Речник симбола: митови, снови, обичаји, поступци, облици, ликови, боје, бројеви*. Prev. Pavle Sekeruš, Kristina Koprivšek, Isidora Gordić. Novi Sad: Stylos: Kiša.

Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ
Zorana Z. ĆUPIĆ

CHARRED PAGES OF BOOKS WHIRL TOWARD THE SKY – A THEMATIC AND MOTIF ANALYSIS OF THE NOVEL *PAPER DRAGONS* BY MIRA OTAŠEVIĆ

Summary

The novel *Zmajevi od papira (Paper Dragons)* by Mira Otašević (2008), based on the biography of architect Selman Selmanagić, represents a unique blend of fictional and documentary elements in a hybrid genre form. Its aim is to portray the narrator's life journey and the horrors of internal turmoil that reflect on the external world and events, indicating its transience during the Second World War and the immediate periods before and after. The motif of fire, which serves as a central metaphor, is analyzed through its relationship with other stylistic figures, stylistic and lexical invariants, intertextuality, and other significant motifs. These contribute to the notion of fire as a blatant political book burning, where books and degenerate art suffer incidentally, as well as the fervor of individuals. Therefore, it is appropriate to use the mentioned neologism exceptionally. However, the motif of flickering fire in the novel, depicted through the sparks produced by human kindness, raises the question of whether fire as the product inevitably leads to mere ashes or if there exists a ray of wonder. The aim of the paper is to present the *Little Anthology of the Architecture of Hell*, as the narrator calls his notebook, through an analytical-synthetic method in which the evil and wonder of the world coexist in the same syntagma.

Keywords: Mira Otašević, *Paper Dragons*, analysis of motives and themes, stylistic figures, Serbian literature.

Рад је предат 14. априла 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 012:929 Данчетовић В.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-35-56374

Прегледни рад

*Анђела М. МАРКОВИЋ**
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за албанологију

СЕЛЕКТИВНА АНОТИРАНА БИБЛИОГРАФИЈА ДЕЛА ПРОФ. ДР ВОЈИСЛАВА ДАНЧЕТОВИЋА

Апстракт: Рад представља селективну анотирану библиографију доступних дела проф. др Војислава Данчетовића, који је као пионир албанологије својим знањем и трудом оставио значајан траг на Филолошком факултету у Београду. Данчетовић се са својим разноликим опусом истиче као лингвиста, методичар, критичар, сакупљач народних умотворина, али и значајан проучавалац албанског језика и културе и заговорник помирења два суседна народа. Све библиографске јединице у овој анотираној библиографији поређане су хронолошки, прво оне написане на српском, а затим и оне написане на албанском језику. У њима су истакнуте најбитније карактеристике Данчетовићевих дела са кратким прегледом њиховог садржаја.

Кључне речи: Војислав Данчетовић, Катедра за албанологију, Филолошки факултет, албански језик, библиографија.

Војислав Данчетовић је рођен у Вучитрну 11. септембра 1905. године у угледној патријархалној трговачкој породици. Основну школу је завршио у родном месту, а гимназију у Приштини. Студирао је на Филозофском факултету у Загребу на Групи за француски и за српскохрватски језик и књижевност. На факултету је похађао предавања професора Петра Скока, који је одмах приметио његов таленат за језике, нарочито за албански. Уз његову препоруку је и почео да ради на Филозофском факултету у Београду као лектор, а љубав према албанском је показао и кроз држање волонтерских часова албанског језика када је Семинар за албански језик прекинут 1937. године (Ђорђевић 1996: 140; Маља Имами 2018: 246).

Аутор Вукадиновић (2020: 555) га у својој дисертацији помиње у контексту удружења Rërgjekja основаном 1957. године, које је окупљало Албанце који су долазили на школовање у Београд како би размењивали идеје и мишљења. Најактивнији учесници овог удружења били су студенти Семинара за албански језик и књижевност, за шта су били заслужни њихови предавачи, професор Војислав Данчетовић и асистенти Антон Чета (Anton Çetta) и Идриз Ајети (Idriz Ajeti).

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0000-6531-1107, markovic.m.andjela@gmail.com / andjela.markovic@fil.bg.ac.rs

Данчетовић је упоређивао себе са реформатором српског језика Вуком Стефановићем Караџићем, а аутор Ђорђевић (1996: 142) у свом раду цитира његову изјаву: „Ја сам Вук Караџић за Шиптаре на Косову". Ако се осврнемо на његова дела од рада на речнику, граматици и уџбенику за албански језик до прикупљања епских песама и народних умотворина, јасно је да се Данчетовић угледао на Вуков рад, који му је стилски био веома близак. Како до тада није било довољно материјала за учење албанског језика, Данчетовић је својим делима покушао да приближи албански језик Србима, односно српски језик Албанцима (Марковић 2022: 65).

1. Данчетовић, В., Џувани, А., Џипо, К., Чабеј, Е. (1947). *Српскохрватско-албански речник*. Тирана: Научни институт.

Једно од првих дела које се нашло у Данчетовићевом разноврсном опусу је *Српскохрватско-албански речник*. Објављен је у Тирани 1947. године и представља не само језички водич намењен учењу албанског језика у образовним и административним институцијама већ и симбол ангажмана његових аутора у промовисању сарадње између ова два народа. Ово дело осликава залагање аутора за повезивањем српскохрватског и албанског језика ради унапређења културних веза кроз мисију истицања важности заједничке историје и културе балканских народа и изградње мостова између култура.

У предговору речника је истакнуто да је он практичног карактера и да је намењен и школи и администрацији. Поред практичне, његова намена је да олакша језичку сарадњу и подстакне културне везе. Иако не садржи посебне термине и фразе, аутори су се потрудили да у њему прикупе речи које се до тада нису могле наћи у ранијим речницима. Мисија речника је да потпомогне развој културних и економских односа између два суседна „братска" народа, који су настали из заједничке Народноослободилачке борбе и тако поставили основ за шири концепт народне демократије и стабилнију будућност балканских народа.

2. Dančetović, V. (1954). *Udžbenik (privremeni) za učenje albanskog jezika*. Beograd.

Уџбеник представља темељно осмишљен приручник намењен учењу албанског језика са детаљним објашњењима граматичких структура и смерницама за савладавање вокабулара читањем текстова на једном од дијалеката албанског језика. Овај уџбеник се може користити у настави, као средство помоћу којег се могу развити језичке вештине кроз практичне вежбе, али и упознати неке од карактеристика албанског језика. Штампан је у ограниченом тиражу од 200 примерака као скрипта за потребе часова које је аутор држао. Градиво у уџбенику прати наставни план и програм аутора, а конципирано је у 26 часова. Свака лекција је структурисана тако да садржи обраду једног штива, после којег су издвојене непознате речи са преводом на српски језик и на крају су дате граматичке јединице. Поред свега наведеног, књига садржи и задатке, који у највећој мери укључују превод реченица различитих структура.

У другом делу је читанка у којој су сви текстови писани на дијалекту заједно са алфабетским речником, као и велики број Данчетовићевих књига, што и сам аутор

истиче у поднаслову свог дела „Граматика и читанка савременог албанског језика – гегијског дијалекта“. У додатку, у лекцијама где се обрађују глаголи, дат је и систематизован преглед неправилних глагола са њиховим облицима у свим глаголским временима и начинима.

Овај приручник представља значајан наставни ресурс помоћу којег се кроз комбинацију теоријског и практичног рада могу развити језичке компетенције, који је без сумње поставио темеље за даље изучавање албанског језика.

3. Dančetović, V. S. (1961). „Luta Fukaraja“ i „Prodata ljuba Bogdanova“. Šiptarska i srpskohrvatska narodna pesma istovetnog motiva. *Godišnjak, II*. Sarajevo: Balkanološki institut.

Као што сам наслов рада указује, Данчетовић се бави компарацијом двеју народних песама у циљу расветљавања сличности и разлика између албанске и српскохрватске епске књижевности. Он истиче да је изучавајући народну албанску поезију установио да у албанској и српскохрватској епској поезији има више од тридесет песама са истоветним мотивима. Овај рад нуди значајан допринос у утврђивању паралела између албанске и српскохрватске народне поезије и илуструје сличности у мотивима који се у њима преплићу, а производ су заједничких историјских околности у којима су живела ова два народа.

Песме које он анализира обрађују мотив продаје жене како би се измирио дуг према некоме и неочекивани сусрет брата и сестре. У обе песме радња се развија тако што муж у дуговима продаје жену коју купује њен брат, а крвно сродство међу њима се открива пре обљубе, након чега је жена враћена мужу са свим парама од куповине.

Сличност тема Данчетовић објашњава околностима у којима су се налазили балкански народи током османске окупације. Главни мотиви који одређују тему ових песама, мотив небеске силе (крвава киша, птице), који обезбеђују заштиту од родоскрнављења, великодушност жене која не преза од тога да је муж прода и мотив изгубљеног брата чији се идентитет утврђује на основу белега или ожиљка су у потпуности идентични. Кључна разлика лежи у улози Турака – у српскохрватској песми Турци се појављују као узрочници неугодне ситуације, док се у албанској песми они не помињу. Аутор ову разлику објашњава блискошћу Албанаца са Турцима по вери, који из осећања религијске толеранције нису желели да их приказују у негативном контексту.

4. Влаховић, П., Данчетовић, В. (1961). Прилог проучавању жена у крвној освети = La famme dans la vendetta. *Гласник еτноīрафскоī инсτиτуτа, IX-X*, 95–111.

Рад истражује комплексну улогу жена у контексту крвне освете и њеног етичког смисла, која је дубоко укорењена у друштвеном и културном животу балканских заједница. Аутори сугеришу да се начином на који је представљена улога жена, заправо, исказују дубоке друштвене вредности, што нам помаже у разумевању културних динамика на Балкану. У првом делу рада аутори говоре о крвној освети, која датира од сукоба који су настајали у најстаријем друштву, и дефинишу улогу жене у њој, која је: 1) подстрекач освете; 2) непосредни учесник, и 3) која иде с дететом у рукама и посредује помирењу завађених страна.

У главном делу рада аутори анализирају две песме – песму „Хасима“ (алб. Hasimja) народног певача Исе Имер Бајгоре и „Издаја бега Суље и освета његове жене“ (алб. Tradhëtia e bejto Sylës dhe ahmarrja e së shoqes). Прва песма говори о јунакињи која склапа брак са Љиљем и даје му своје имање, под условом да освети њеног брата. Године су пролазиле, а „Љиљова пушка не опали“, што симболично указује на неиспуњење обећања. До кулминације долази када Љиљ доводи Хасиминог „крвника“ да их измири. Након што је чула њихов разговор, Хасима сама извршава крвну освету. Песма се завршава њеним писмом из затвора, где се заклиње Љиљу да ће се и њему осветити кад изађе из затвора, говорећи симболично да ће заменити чакшире и шалваре, то јест да ће преузети улогу мушкарца. У другој песми се говори о најтрагичнијем облику крвне освете, о сестри која свети браћу убиством мужа и деце. Овим радом аутори указују на дубоко укорењене културне обрасце крвне освете у којима се елементи родних улога и моралних вредности преплићу и које се одражавају у улози жена.

5. Dançetoviq, V. (1952). Dy fjalë mbi arbeneshet e Zares dhe melodramën „Martesa“. *Jeta e re, 2*, 85–88.

Један од радова које је Данчетовић објавио у часопису *Jeta e re* представља кратак текст о Арбрешима у Задру и мелодрами у четири чина *Martesa* (срп. *Брак*) аутора Јосипа Владовића – Реље. Радња ове мелодраме смештена је у период око 1890. године и осликава опстанак албанског језика, који се иако у измењеном облику ипак задржао код једног дела арбрешког народа. Усредсређујући се на детаљни приказ обичаја поводом договореног брака и на његове занимљиве аспекте, овај рад почиње напоменом да су годину дана пре писања овог текста Арбреши у Задру прославили 250 година од свог доласка тамо, услед османских освајања која су била фатална за њих. Они су и након тако дугог периода успели да очувају албански језик, чији је ехо стигао и преко мелодраме *Martesa*. Иако се један део Албанаца хрватизовао и заборавио језик својих предака, за остатак становника он је и даље представљао важан део идентитета који су, иако у измењеном облику, и даље користили. Језиком Албанаца из Задра написана је и мелодрама *Martesa*, која, према речима аутора, представља први текст написан на овом језику. Девојка којој су родитељи договорили брак, бежи са човеком у ког је заљубљена и венчава се, а после два дана долазе код њених родитеља и траже опроштај.

Поред слике једног историјског периода и посебних карактеристика албанског језика Арбреша, Данчетовић на крају свог рада даје кратак преглед биографских података писца мелодраме и описује његов књижевни опус.

6. Dançetoviq, V. S. (ed.) (1952). *Kangë popullore Shqiptare të Kosovë-Metohis (Legjenda dhe Kangë kreshnike). Bleni i parë*. Prishtinë: „Mustafa Bakija“.

Албанске народне песме Косова и Метохије су једно од најпопуларнијих Данчетовићевих дела и представљају значајну збирку народних песама са овог поднебља. Ово дело осликава богатство народне албанске фолклорне баштине. У првом делу збирке се, поред песама које су раније објављене у збирци *Visaret e Kombit* (срп. *Народна блаīа*) (прво издање објављено 1937. године), нашла и колекција

песама које су прикупили Војислав Данчетовић и други истакнути сакупљачи народних песама као што су Кадри Хаљими (Kadri Halimi), Ндуе Некај (Ndue Nekaj), Саљи Ћиљерџиу (Sali Qilerxhiu), Исмет Дермаку (Ismet Dërmaku) и Реџеп Кабаши (Rexhep Kabashi).

Збирка обухвата неке од најстаријих епских песама Албанаца, које се класификују као легенде и крајишке песме. Легенде или древне песме садрже митолошке мотиве, који се јављају и у поезији других народа, а неке од песама су: „Ura e shejtit", „Motra me nond vllazni", „Kanga e divit". С друге стране, крајишке песме певају о догађајима на Балкану пре 17. века и настале су у време феудализма и хришћанских и муслиманских ратова на Балкану. Оне величају храброст и јунаштво људи који су углавном имали посебне позиције у друштву, зато су и главни мотиви у њима беса и храброст. Њих је много више у збирци (19 песама), него легенди. Свака песма пропраћена је кратким уводним текстом у ком је представљен опис најбитнијих догађаја који су опевани у њој. Након песама дат је мали речник са речима које су коришћене у њима, што је важан корак ка популаризацији и разумевању албанске културе код шире публике, јер како сами аутори наглашавају књига се може наћи у рукама читалаца који нису из Албаније. На крају збирке налазе се елементарне белешке о сакупљачима и певачима песама са позивом да овакве студије наставе да се објављују и истражују у будућности.

7. Dançetoviq, V. S. (ed.) (1952). *Kangë popullore shqiptare të Kosovë-Metohis (Kangë trimnije). Bleni i dytë*. Prishtinë: „Mustafa Bakija".

Ова збирка садржи народне јуначке песме које су историјско-друштвеног карактера и из различитих периода у историји Албанаца. Ове песме представљају уметничко сведочанство једног народа, а пружају увид у његове дубоко укорењене принципе и идеале. Могу се поделити на: а) историјске песме о различитим догађајима; б) песме о ратовима Албанаца против страних окупатора, и в) песме о освети.

Неке од песама у овој збирци говоре о Косовском бој у из 1389. године, који представља један од најзначајнијих догађаја у историји Балкана, нарочито у контексту Османских освајања. Сви догађаји у овим песмама приказани су из перспективе колективног памћења Албанаца, чија је тачка гледишта и тумачење било мање познато. Ова збирка, осим што садржи стихове који описују историјске догађаје, пружа увид у јединствене особине менталитета тог региона. Овакав приступ створио је могућности за даљу анализу балканског културног наслеђа.

8. Dançetoviq, V. S., Çetta, A. (ed.) (1953). *Kangë popullore Shqiptare të Kosovë-Metohis (Kangë lirike). Bleni i tretë*. Prishtinë: „Mustafa Bakija".

Трећим томом збирке *Kangë popullore Shqiptare të Kosovë-Metohis (Kangë lirike)* завршава се циклус народних албанских песама. Аутори се надају да ће ово дело бити само први корак у прикупљању и истраживању песама албанског фолклора. Збирка истиче богатство албанске културе кроз различите аспекте живота народа.

Песме у овом тому су подељене на: 1. Песме колевке (успаванке које певају мајке својој деци); 2. Дечје песме (које изговарају или певају деца); 3. Љубавне песме (у оквиру којих се издвајају девојачке песме, момачке песме, пастирске песме,

различите љубавне песме, градске песме, баладе); 4. Свадбене песме (оне које углавном прате целу свадбену церемонију); 5. Песме настале у туђини (далеко од домовине, породице, друштва, са дирљивим елегијским тоном); 6. Јадиковке и елегије (показују тугу човека под притиском смрти); 7. Шаљиве (сатиричне) песме (неке од њих су како кажу и сами аутори трагикомичне, а у оквиру њих се издвајају Песме рада, Кола, Годишње песме).

На крају свог тротомног дела аутори наглашавају да су сигурни да ће прикупљање албанског фолклора тек достићи свој врхунац, а ова збирка је само први корак у комплексном процесу очувања албанске културне баштине.

9. Dançetoviq, V. (1953). Varjanta ma e gjatë „Haradini". *Jeta e re*, 366–372.

У часопису *Jeta e re* Данчетовић објављује и рад о народном фолклору, то јест бави се најдужом верзијом народне песме „Haradini". Пре критичке анализе песме, аутор у уводу у најкраћим цртама представља судбину проучавања и објављивања албанске народне књижевности, од првог интересовања за њу у 18. веку до краја 19. и касније у 20. веку, када је прикупљање и објављивање дела народне књижевности постало нарочито популарно ван Албаније. Међутим, према Данчетовићевом мишљењу све што је до сада прикупљено представља само мали део ове неисцрпне ризнице, која се и данашњих дана проширује.

Песма „Haradini" прати одрастање дванаестогодишњег сирочета које одлази на службу у турску царевину, и у Данчетовићевом раду објављена је пети пут. Варијанте ове песме, која је важан део албанског народног фолклора, прикупљене су на Косову, у Јабланичком округу, али и у Улцињу и области Мат. Након излагања стихова песме Данчетовић је критички анализира помињући два најбитнија морална начела у њој – прво, волети себе је волети и друге, и друго снажније, слобода.

10. Dançetoviq, V., Ristanoviq, S., Dragutinoviq, M. (1953). *Libri i gjuhës serbo-hrvatishte: për klasët e ulta të gjimnazit dhe për shkollën tetëvjeçare*. Prishtinë: „Mustafa Bakija".

Овим делом, које чини важно средство за упознавање албанског народа са српскохрватским језиком и књижевношћу, Данчетовић још једном демонстрира да веома добро влада постулатима методике наставе. Овај уџбеник има сличну структуру као и уџбеник за учење албанског језика и има значајну едукативну вредност будући да обухвата велики број граматичких објашњења и текстова различитих жанрова. Подељен је на два дела – у првом се налазе лекције за учење српскохрватског језика, а у другом читанка са речником.

Први део се састоји од 58 лекција и на самом почетку се обрађује азбука. Свака лекција почиње текстом, након којег следе и вежбања са одређеном наставном јединицом. Један део лекција садржи „изразе за памћење", а свака има граматичка правила о функционисању одређених конструкција коришћених и обрађиваних у текстовима, која су до осамнаесте лекције наведена таксативно, без подробнијих образложења, а након тога почињу детаљнији прикази о дијалектологији, фонетици и фонологији, морфологији итд. Граматичка објашњења дата су на албанском језику, и то на гегијском дијалекту, а књига садржи и штива, то јест текстове за читање.

Иако се на крају сваке лекције налази мали речник са речима које се појављују у њој, на крају првог дела се могу наћи још нека објашњења за речи из појединих лекција (после 23. лекције). У уџбенику су јасно издвојене граматичке јединице, почевши од фонологије и фонетике, морфологије до синтаксе (од 52. лекције). У 56. лекцији су дата правила о творби речи, у 57. лекцији правила о правопису српског књижевног језика и гласовним променама, а у последњој лекцији су дата објашњења везана за знакове интерпункције.

Други део уџбеника садржи 33 текста на српском језику који представљају значајан део српске народне и ауторске књижевности. У овом делу су дата нека од најпознатијих дела српске народне књижевности („Све, све, али занат"), епске песме („Марко Краљевић и орао", „Смрт мајке Југовића", „Почетак буне против дахија" коју је испевао Филип Вишњић), али и дела ауторске књижевности. Испод сваког дела назначен је писац или сакупљач. Вук Караџић је приказан и као сакупљач и као писац са делом „Хајдук Вељко ослобађа Црну Реку". У књизи су дате басне Доситеја Обрадовића, дело „Слобода и отаџбина" Ивана Гундулића, дела Ивана Мажуранића и Петра Петровића Његоша, приповетка „Јаблан" Петра Кочића, песма „Остајте овдје" Алексе Шантића, песма „На путу славних предака" Бранка Ћопића, као и песма „Крвава бајка" Десанке Максимовић. Одређени број песама посвећен је и Јосипу Брозу Титу.

Овај уџбеник са својим едукативним карактером представља значајан ресурс за све оне који желе да се упознају са богатом културном и књижевном баштином српскохрватског језика и игра важну улогу у процесу интеркултуралног дијалога.

11. Dançetoviq, V. (1953). *Увод у књиīу Një fyell ndër male, ауīора Martina Camaja*. Prishtinë: „Mustafa Bakija".

Први критички текст за књигу *Një fyell ndër male* Мартина Цамаја (Martin Camaj) написао је Војислав Данчетовић у облику предговора, у којем истиче значај ове књиге у албанској поетици, као и дубоку везу коју аутор има са народом и свакодневицом. Овај текст представља увод за књигу једног младог песника, који описује идеологију тог времена и повезује се у потпуности са народом. Како Данчетовић каже, аутор посвећује народу ову поему са ватреним осећањем љубави, приказујући многе проблеме, од којих Цамај до краја разрађује један од најбитнијих – брак, који је код многих народа решен, а код Албанаца је и даље „на дневном реду". Књига се састоји од 28 поема са различитом римом, објављена је у 2000 копија и бави се важним аспектима живота Албанаца.

12. Dançetoviq, V. (1955). E. Mekuli: „Për ty". *Jeta e re*, 3, 225–230.

Још један од Данчетовићевих радова који је објављен у часопису *Jeta e re* 1955. године представља приказ и критику дела *Për ty* аутора Есада Мекулија (Esad Mekuli), које је објављено исте године. Аутор не само да критички посматра Мекулијево дело већ и утврђује његов значај за албански народ и културу. По ауторовом мишљењу, ова књига представља један од културолошких успеха десет година након ослобођења у времену процвата на многим пољима. На почетку свог текста Данчетовић пише о структури књиге, која обухвата песме из момачких дана до

зрелих година писца, песме о првим данима Другог светског рата, стихове пуне бола, али и вере у победу, као и песме ослобођеног народа, које су настале током народне револуције. Даље у свом раду он наводи стихове из збирке које детаљно анализира. Међу њима и стихове о Србину Бору и Албанцу Рамизу, који су за аутора једнаки, јер се боре за заједнички идеал и ослобођење свог народа. Сви стихови ове збирке певају о напаћеном, али поносном народу, а песник је, иако уздржан у поетском изразу, смео у изражавању истине.

Још једном је Данчетовић успео да се покаже као искусни критичар, који не само да нуди анализу одређеног дела него вешто и детаљно разматра и његову улогу у контексту друштвених и политичких промена.

13. Dançetoviq, V., Miqoviq, D. (1955). Vjersha e A. Kaçiq Mijoshiqit mbi Skenderbegun në përkthimin e Pashkë Bardhit. *Jeta e re*, 4, 292–298.

Рад који је настао у коауторству са Мићовићем почиње напоменом да су међусобни односи и утицаји балканских народа привлачили пажњу многих научника, а односи Јужних Словена са суседним албанским народом су били објекат многих студија, како научних тако и књижевно-историјских. Аутори се баве упоредном анализом различитих верзија песама о Ђерђу Кастриоту Скендербегу која је написана и на српскохрватском и на албанском језику. Верзија на српскохрватском је објављена у збирци песама „Разговор угодни народа словинскога" Андрије Качића Миошића, а албанска верзија је превод Пашка Бардија (Pashkë Bardhi), који је објављен у свесци *Albania* Фаика Конице (Faik Konica). Прича о Скендербегу почиње од периода када је био турски вазал, а онда описује и његову борбу у рату хришћана против Турака. Аутори поред анализе ове песме у свом раду наводе и друге песме у којима је Скендербег протагониста (нпр. Његошево дело *Горски вијенац*). У збирци Андрије Качића Миошића налазимо чак 30 песама посвећених Скендербегу, које је он пронашао код страних писаца, нарочито италијанских, и из различитих књига и докумената. Песме о Скендербегу су привукле и пажњу Пашка Бардија, франачког свештеника, који је превео неколико песама из збирке на српском језику.

Мићовић и Данчетовић у свом раду наводе Качићеву песму „Razbi Kastriotić i pašu Mustapu, na 1446" и Бардијев превод на албански језик, а затим врше и њихову упоредну анализу. Они истичу да је Бардијева верзија значајно слободнија у преводу и да садржи чак 15 стихова више него оригинал. Такође, он због риме мења одређене речи из оригинала, а док се у оригиналу помиње и Епир, у преводу се помиње само Албанија. Након критичке анализе и контрастирања двеју варијанти исте песме, аутори свој рад завршавају закључком да треба изучавати односе и контакте ових народа, јер је њихова прошлост богата захваљујући узајамним утицајима.

14. Dançetoviq, V. (1960). *Sufiksi diminutiv i emnave të gjuhës shqipe*. Prishtinë: Rilindja.

Ово дело представља Данчетовићеву докторску дисертацију, која је објављена 1958. године на српском, а 1960. на албанском језику. Представља значајан допринос изучавању творбе речи у албанском језику и сведочи о Данчетовићевом систематичном приступу проучавању структуре албанског језика.

Своје интересовање за тему дисертације објашњава чињеницом да је творби речи у албанском језику посвећено доста пажње, али деминутивном суфиксу није. Чак су и албанолози Мајер (Gustav Mayer) и Ламберц (Maximilian Lambertz) проблематику деминутивног суфикса проучавали само уопштено и обрађивали по један наставак за формирање деминутива за мушки и за женски род. У свом раду Данчетовић пружа детаљну анализу и бави се психолошком мотивацијом формирања деминутива фокусирајући се на три базична мотива – да се именице са деминутивним суфиксом везују за нешто мало, вољено и младо.

У дисертацији он проучава систем формирања патронима, хипокористика, топонима, имена биљака и животиња са деминутивним суфиксом и поставља питање формирања женског рода код деминутива, пописом посебних наставака који се додају сваком роду. Деминутивно значење могу добити и друге врсте речи, као што су придеви и прилози, а у албанском језику се често дешава и да придев без члана има функцију и значење и именице, и придева, и прилога, што додатно истиче важност овог питања.

Данчетовићева дисертација, која је пружила увид у граматичку и лексичку структуру албанског језика дала је значајан допринос изучавању албанског језика. Своју захвалност за Данчетовићево дело Албанци су показали и тиме што се текст његове дисертације, коју је Антон Чета превео на албански, може наћи у библиотекама у Приштини.

15. Çajupi, A. (1963). *Vepra*. Dançetoviq, V. (Уред.). Beograd: Enti për botimin e teksteve i Republikës Socialiste të Serbisë.

Данчетовићево интересовање за поезију и његово умеће у улози књижевног критичара, огледа се и у делу „Vepra" у којем је сакупио и систематски приредио дела Андона Чајупија (Andon Zako Çajupi), који је био иницијатор албанског критичког реализма. У предговору издваја историјске и друштвене прилике у Албанији и Чајупијеве биографске податке, а затим и карактеристике његовог књижевног стваралаштва, где детаљно пише о његовим уверењима и темама којима се бави у својим делима. Предговор ове књиге представља критичку анализу целокупног Чајупијевог опуса, то јест Данчетовићево тумачење његовог стваралаштва, а посебну пажњу посвећује поеми „Dhjat e vjetër", која се састоји од 7000 стихова и о којој наглашава да се и поред уметничке вредности коју има одликује понављањима, која јој нарушавају лепоту и чине да се интересовање читалаца изгуби. Данчетовић издваја Чајупијева драмска дела (две комедије и две драме), а за тај део његовог опуса сматра да је, иако није био сувише плодан, дочекан добро од стране публике и дао је значајан допринос албанској драми. Он излаже и анализу дела „Pas vdekjes" које је Чајупи прилагодио, а у коме су описане негативне карактеристике албанског друштва. О Чајупијевим баснама каже да није јасно да ли их је он сам писао или је превео Ла Фонтенове басне.

У својим делима Чајупи је показао известан напредак у односу на своје претходнике, а новине које је увео обухватају сатиричне поеме у форми пародије, епско-херојске драме и кратке поеме. Веома су пријемчиве и његове политичке сатире у стиху. Ова збирка Чајупијевих дела по садржају је подељена на три

поглавља – Отаџбина, Љубав и Истините и лажне бајке, а на крају и посебно издвојен део у збирци *Lule të Hindit* са санскритском поезијом прилагођеном са француског језика.

16. Dançetoviq, V. (1971). *Fjalë të urta shqipe – mblodhi e mbarështroi Vojisllav Dançetoviq*. Prishtinë: Rilindja.

Ово дело, које представља значајан прилог албанској књижевности и фразеологији, илуструје ауторово интересовање за народну културу и језик и јасно показује велики утицај Вука Караџића на њега и његова дела. Збирка представља важан допринос разумевању албанског културног наслеђа и традиционалних вредности, а компаративном анализом су истакнуте заједничке црте у менталитету народа на Балкану. Пословице у овој књизи су поређане по азбучном реду и приказане у виду регистра тема и мотива уз превод на српски језик. Књига је подељена на два дела – у првом је 1703 албанских пословица, а у другом 333 албанско-српскохрватских пословица. У уводу Данчетовић излаже теоријски део свог рада и мотиве прикупљања пословица, то јест мудрих или златних речи како их зову на албанском – изучава њихове врсте, порекло, историју прикупљања пословица итд. Дели их на пословице у правом смислу, народне дијалошке пословице, пословице из прича (са ликовима и догађајима преузетим из прича) и народне пословице у стиху.

Пре ове збирке није објављена ниједна посебна збирка само са пословицама које су прикупљене на територији читаве Југославије. У овим пословицама су представљени различити мотиви из природе, сточарства, годишњих доба, мотиви из живота сељака, а неке од њих говоре о друштвеном моралу, мржњи према освајачу. Заједничке теме у двојезичним пословицама су човек, истина, лаж, знање, незнање, морал, неморал, као и афоризми о послу, новцу и гостопримству. Свака пословица је дијалектолошка слика језика оног места у ком је забележена, а често обухвата и речи страног порекла (из турског и словенских језика највише, али и грчког и италијанског). Иза сваке пословице су назначени иницијали сакупљача, као и крај где је забележена, а уколико се у загради налази само једно слово онда оно означава само место. Збирку завршава малим речником и резимеом, где истиче да посебно место у збирци заузимају двојезичне пословице у којим се јасно осликава чињеница да људи са Балкана заиста осећају и мисле на исти начин, али на различитим језицима, то јест да су пословице производ симбиозе два суседна народа.

ЛИТЕРАТУРА

Вукадиновић 2020: Игор Ђ. Вукадиновић. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Ђорђевић 1996: Милош Ђорђевић. „Живот и дело Војислава Данчетовића". *Баштина*, св. 7, 139–147.

Маља Имами 2018: Наиље Р. Маља Имами. „Позитивна перцепција о Албанцима". *Наслеђе*, год. 15, бр. 41, 237–251.

Марковић 2022: Анђела М. Марковић, А. „Проф. др Војислав Данчетовић." Монографија поводом 101. годишњице учења албанског језика на Универзитету у Београду. Стручна монографија. Ур. Наиље Маља Имами и Мерима Кријези. Београд: Филолошки факултет, 59–74.

Anđela M. MARKOVIĆ

ANNOTATED BIBLIOGRAPHY OF WORKS OF DR VOJISLAV DANČETOVIĆ

Summary

This work presents an annotated bibliography of the works of Vojislav Dančetović, an exceptional expert in the field of Albanian studies, who left a significant mark on the Faculty of Philology in Belgrade with his contribution. Dančetović stands out as a linguist, methodologist, critic, and collector of folklore material, due to his great contribution to the research of the Albanian language and culture, as well as his role as an advocate of the reconciliation of two neighbouring nations.

Originally from Kosovo and Metohija, Vojislav Dančetović completed his studies in Zagreb, and thanks to Professor Petar Skok, who noticed his talent for languages, he managed to get a job at the Faculty of Philology in Belgrade as a lecturer. In addition to holding volunteer classes in the Albanian language, he transferred his love for this language to his students who formed associations and gather to share their ideas and opinions. The fact that he can be compared to Vuk Stefanović Karadžić in terms of his oeuvre speaks of his importance.

Although Vojislav Dančetović had a significant impact on Albanianology and contributed to the unity of two neighbouring peoples, his works today represent a real challenge to find and research, and his passionate commitment to preserving cultural heritage contributed to the spread of understanding and respect for diversity. His role in forming associations and encouraging the exchange of ideas between students of the Albanian language and literature testifies to his efforts to build bridges between communities.

Key words: Vojislav Dančetović, Department of Albanian Language and Studies, Faculty of Philology, Albanian language, bibliography.

Рад је предат 29. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 340.13:343.125/.126(497.11)"11/12"
821.163.1.09-94 Доментијан
821.163.1.09-94 Стефан Првовенчани, српски краљ
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-53515

Оригинални научни рад

*Ђорђе Н. ЂЕКИЋ**
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

ЛИШЕЊЕ СЛОБОДЕ У *ЖИТИЈУ СВЕТОГ СИМЕОНА* СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ И *ЖИВОТУ СВЕТОГА СИМЕУНА И СВЕТОГА САВЕ* ДОМЕНТИЈАНА**

Апстракт: Правни историјски извори лишење слободе први пут спомињу тек 1299. године. Управо је то разлог да се у истраживање ове теме укључе наративни извори, пре свега, *Житије Светог Симеона* Стефана Првовенчаног и *Живот светога Симеуна и светога Саве* Доментијана. У делу Стефана Првовенчаног забележени су појмови из Рашке у XII веку за „лишење слободе, тамницу, окове, узе, излазак из тамнице". Доментијанова дела, која доносе податке до 60-их година XIII века, много су богатија појмовима за лишење слободе. Јавља се и први помен „потере, кршења права", појам за „лице лишено слободе, чуваре тамница" и слично. Све то доказује да је лишење слободе постојало у XII веку, а да се у следећем наставило развијати, што је довело до настанка нових појмова, као и умножење појмова за већ постојеће елементе. Према томе, лишење слободе није преузето крајем XIII века из Византије, већ је постојало код Срба у Рашкој.

Кључне речи: лишење слободе, XII, XIII век, Стефан Првовенчани, *Житије Светог Симеона*, Доментијан, *Живот светога Симеуна и светога Саве*.

Под појмом лишење слободе подразумевамо свако ограничење слободе кретања које извршава држава одлуком владара или државних органа. Најстарије правне норме код Срба у средњем веку, записане у правним изворима, потичу с краја XII и почетка XIII века. Правне норме с краја XII века део су *Студеничке повеље* и *Старог српског закона*, док се оне, настале на почетку XIII века, налазе у *Жичким повељама*, као и у *Милешевској* и *Бистричкој*. *Студеничка* и *Милешевска повеља* нису сачуване али у изворима из каснијег периода постоје позивања на њих. На основу тога, Милош Благојевић је реконструисао њихове правне норме (Благојевић 2004: 191–246). *Стари српски закон* записан је у *Грачаничкој повељи* (Мошин–Ћирковић и др. 2011: 503), а Раде Михаљчић је доказао да потиче с краја XII века (Михаљчић 1990: 21–25). Сачуване су *Жичке повеље* (Мошин–Ћирковић и др. 2011: 89–96) и *Бистричка повеља* (Мошин–Ћирковић и др. 2011: 165–167). Међутим, ниједна од наведених повеља не помиње казну лишења слободе.

* Редовни професор, ORCID 0000-0002-6139-8521, djordje.djekic@filfak.ni.ac.rs

** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03). Рад је настао у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 336/1-6-01).

Повеље из друге половине XIII века, које су издали кнез Стефан Манастиру Морачи (Мошин–Ћирковић и др. 2011: 191–192); краљ Урош Цркви Свете Богородице у Стону (Мошин–Ћирковић и др. 2011: 195–198) и Цркви Светог Петра и Павла на Лиму (Мошин–Ћирковић и др. 2011: 225–232) и друге, спомињу глобе, кривична дела али ни у једном случају не наводе лишење слободе.

Прву повељу која спомиње лишење слободе издао је краљ Милутин. То је *Скопска хрисовуља* и донета је на самом крају XIII века, 1299. године. У њој је прописано да је забрањено везивање било кога са овог властелинства без игуманових суда „ИИ ДА ГА СВѢЖЕ БѢЗЬ НГѪМЕНОВА СѪДА“, односно предвиђа казну за оног ко човека са овог поседа свеже „ѬТО ЛИ СЄ НАГЄ СѪДНЬЬ ЧЛ(О)ВѢ(Ѣ)КѪ С(ВѢ)Т(А)ГО ГЄѠР'ГНА НЛИ ГА СВѢ҃ЯВЬ ... ДА МОѴ Ѭ МЬСТ'ННК(Ь) Б(ОГ)Ь И С(ВЄ)ТИ ГЮѠРГНЮ ГѠРГО И ПОБѢДОНОС'ЦЬ ВЬ БРАНЄХ(Ь) ДА МѴ ЮС(ТЬ) МѢСТО ПОМОЩИ СОѴПОСТАТЬ И ДА ЮС(ТЬ) ПОКЛЄТ(Ь) НЫ ВСѢХ(Ь) СНХ(Ь) ПРАВОВѢѢРННХ(Ь) С(ВЄ)ТИХ(Ь) Ц(А)РЬ И КРАЛЬ ВНШЄПНСАННХ(Ь) И ДА ПЛАТИ Ѵ Ц(А)РНОѴ .С. ПЄР(ПЄРЬ)“ (Мошин–Ћирковић и др. 2011: 317). Везивање се свакако односи на лишење слободе. Како су ово територије које је краљ Милутин освојио од Византије на почетку своје владавине 1282–1284. године, то упућује на закључак да у држави Немањића до тада није било познато лишење слободе.[1]

Управо овакав закључак, на који упућују правни извори, доводи до потребе да у истраживање ове теме укључимо наративне изворе. Наиме, наративни извор *De administrando imperio* Константина VII Порфирогенита, први помиње лишење слободе код Срба у другој половини IX века. Наводи да је кнез Мутимир, пошто је предао своју браћу Строимира и Гојника Бугарској, задржао Петра, сина Гојниковог, који је после извесног времена пребегао у Хрватску (Moravcsik 1967: 154–155; Ферјанчић 1959: 52). Дакле, Мутимир је морао да има место где је држао Петра, пре него што је овај пребегао. То указује на постојање лишења слободе и постојање места где се чувају лица лишена слободе. Управо због тога, коришћење наративних извора је једини могући извор сазнања о лишењу слободе у овом периоду. Наравно, од овог изузимамо *Законоправило* Светог Саве и друге канонске акте, јер је њих примењивала црква, а не држава (Јанковић 1999: 18).

Најстарији српски наративни извори су, између осталог, *Житије Светог Симеона*, написано од стране његовог сина Стефана Првовенчаног и Доментијанов *Живот светога Симеуна* и *светога Саве*, који до сада нису послужили као извор за истраживање лишења слободе код Срба у средњем веку. Шта више, историчари права су ова дела свесно одбацивали као непоуздана.

Радојчић у монографији о *Душановом законику* (Радојчић 1950), Соловјев у својим делима *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка* (1928) и *Законик цара Душана 1349. и 1354. године* (1980), као ни Бубало у књизи *Законик цара Стефана Душана* (Бубало 2024) не спомиње дела Стефана Првовенчаног и Доментијана као изворе.

1 Треба рећи и да пишући о казни лишења слободе, Тарановски наводи да је ова казна имала „ситну улогу“. Сматра да је тамница имала улогу више као истражног затвора, притвора за презадужене дужнике, него као казна у правом смислу те речи (Тарановски 2002: 317). Ово се односи на целокупан период владавине династије Немањић, дакле, до 1371. године.

Теодор Тарановски у свом монументалном делу *Историја српског права у Немањићкој држави*, списе Стефана Првовенчаног и Доментијана користи у неколико случајева. Иако *Житије* које је написао Првовенчани не наводи директно, спомиње казне које је Немања изрекао старешинама богумила (Тарановски 2002: 314). Житија која је написао Доментијан цитира у неколико случајева. Прво, пишући о властели, с тим што их некада наводи директно (Тарановски 2002: 15), а некада не (Тарановски 2002: 46–47). Житија затим спомиње пишући о меропсима (Тарановски 2002: 68) и о саборима (Тарановски 2002: 171, 174, 184, 185. 186). Осим тога, Доментијана цитира у поглављу које се бави историјом грађанског права, обрађујући тему о физичком лицу као субјекту грађанског права (Тарановски 1934: 402). Међутим, пишући о кривичном праву (Тарановски 2002: 253–301) и о судском поступку (Тарановски 2002: 517–611), не наводи ниједном ни дело Стефаново нити Доментијаново. То значи да их је сматрао непоузданим извором за ове гране права, иако то директно нигде не истиче.

Једини који наводи ова житија пишући о кривичном праву је Срђан Шаркић. Пишући о смртним казнама код Срба у средњем веку, спомиње да *Житије Светог Симеона* Стефана Првовенчаног наводи смртне казне за богумиле, али да је то наративни, а не правни извор, па му се не може поклонити пуна пажња (Шаркић 1996: 109–110; Шаркић 1999: 269). У досадашњим истраживањима наведен је само случај лишења слободе Стефана Немање као поуздан (Ђекић 1999: 725).

Дакле, историчари права су свесно избегавали наративне изворе као извор за кривично и судско право. Анализа ових житија треба да покаже да ли је постојало лишење слободе у Рашкој и колико је била изграђена, богата и бројна терминологија која се односи на лишење слободе. Постојање ове терминологије указује на постојање поменуте казне, а њена бројност упућује на разноврсност и њен значај у свакодневној правној пракси.

Мирковић наводи да су многи правни термини код Срба преузети из Византије (Мирковић 2016: 156). Наше истраживање ће одговорити на питање да ли је то случај и у овом периоду када је у питању лишење слободе.

Дело *Житије Светог Симеона* Стефана Првовенчаног почиње поменом бекства Немањиног оца у Дукљу, где му се 1113. године рађа син (Ћоровић 1939: 18) и обухвата период до 1216. године, када је завршено писање *Житија* (Јухас Георгиевска 1999: XXV). Дакле, догађаји који се описују и појмови који се наводе морали су се догодити, односно настати после 1113, а пре 1216. године. Спомиње само једном лишење слободе у *Житију*, а које се десило у Рашкој држави. То је лишење слободе Стефана Немање, док је био удеони владар, зато што је зидао цркве без договора са браћом Мирославом, Страцимиром и великим жупаном Тихомиром. То се кривично дело квалификује као невера, а које може само да учини властела (Ђекић 1999: 439). Ово лишење слободе се може са сигурношћу датовати у шездесете године XII века. Осим овог, наводе се и примери лишења слободе из *Библије*. Они су утолико битни што доносе појмове који се односе на њу.

За хватање лица које се лишава слободе користи се глагол „ухватити" у облику „ѥмѧшѧ". Лица која су о томе донела одлуку су владар и његова браћа, удеони владари (Јовановић 1999: 24; Благојевић 2004а: 1–20). За лишење слободе користи се појам „убацити" у облику „вьвьрьгошѧ" и два пута (Јовановић 1999: 24).

Као место где се налазило лице лишено слободе наводи се „камена пећина“ „ѣь пѣщєрoу кaмєнoую“ (Јовановић 1999: 24) „кaмєн'ныѥ пѣщи“ (Јовановић 1999: 26), односно само „пећина“ „пѣщєрѣ“ (Јовановић 1999: 26). Употребљен је и појам „тамница“ за примере из *Библије* „тьм'нницє“ (Јовановић 1999: 26) али се исти појам у облику „т'мннцн“ (Јовановић 1999: 26) користи и у Рашкој када Немања борави у каменој пећини. За боравак у пећини користи се израз „седеше у пећини“ „сѣ дєщоу вь пѣщєрѣ“ (Јовановић 1999: 26). Пошто је лишен слободе, наводи да су му „оковали руке и ноге“ „ѡковаше ємоу роуцѣ н ноѕѣ“ (Јовановић 1999: 24). Наводи се и да је био од „уза“ (канапа) „одвезан“ „оузьь ѡдрьжєщнх' мє“ (Јовановић 1999: 28). Ако се од уза одвезивало, онда се и узама „везивало“. Појам „узе“ значи канап (Даничић 1865: 350).

Немања се молио у тамници Господу и Светом Ђорђу да га избаве из ње „м(о) льбы твоѓє кь с(вє)томоу н вєлнкомоу моучн(є)н(н)коу х(рн)с(то)воу н стр(а)с(то) трьп'цоу н воннoу нєпобѣдимомоу гєѡр'гню“ (Јовановић 1999: 26). Стефан Првовенчани наводи текст молитве али је сигурно да овај текст није аутентичан већ је његова лична интерпретација (Јовановић 1999: 26, 28).

За ослобађање лица лишеног слободе користи појам „изведе“ из камене пећине „нѕвєдь нс кaмєн'ныѥ пѣщи“ (Јовановић 1999: 26). Израз „изведе“ користи и када наводи ослобађање из тамнице „нѕвєдь н нс тьм'ннцє“ (Јовановић 1999: 26).

Дакле, у овом Житију се јављају појмови за лишење слободе „хватити“ („ємь'ше“), „убацити“ („вьвргоше“) (Јовановић 1999: 24). Као место где се чувају наводи се „камена пећина“ („кaмєн'ныѥ пѣщи”) (Јовановић 1999: 24, 26) и „тамница“ („тьм'ннцє“) (Јовановић 1999: 26). Боравак у пећини – тамници се наводи као „седеше у пећини“ „сѣдєщоу вь пѣщєрѣ“ (Јовановић 1999: 26). Лишени слободе су везивани конопцем „оузьь“ (Јовановић 1999: 28) и окивани по рукама и ногама („ѡковаше ємоу роуцѣ н ноѕѣ“) (Јовановић 1999: 24).

Камена пећина у којој борави Стефан Немања са оковима на рукама и ногама, свакако, сведочи о томе да је он лишен слободе, али је по нашем мишљењу реч о изрицању смртне казне, јер је он у тој пећини требало да остане до смрти. Појам тамница значи да су оне биле познате у Рашкој држави највероватније још у XII веку. Молитва лица лишених слободе сведочи о понашању оних који су утамничени. Молитва Богу је потпуно јасна али остаје питање зашто се Немања молио Светом Ђорђу. Да је истина да се њему молио, сведочи податак да му је подигао манастир познат под именом Ђурђеви ступови (Јовановић 1999: 28).

Забележно је да су време проводили у моливи. За излазак из тамнице користи се појам „извести“ („нѕвєдь“) али се наводи и описно „одвезивање од уза“ („оузьь ѡдрьжєщнх' мє“) (Јовановић 1999: 26, 28).

Из свега наведеног, можемо бити сигурни да су постојали појмови за хватање, навођење места где се чувају лица лишена слободе, боравак у тамници, полажај у тамници – везивање и окивање и на крају излазак из тамнице. Једино кривично дело за које нам је познато да се лице лишавало слободе је невера. Боравак у тамници није био одређен, већ је требало да траје до смрти. Може се сматрати да су ови појмови морали настати у XII веку и да их је користио Стефан Првовенчани на почетку XIII века.

Доментијаново дело *Живот светога Симеуна и светога Саве* је историјски извор за период од рођења Стефана Немање, које је било како смо већ навели, 1113. године (Доментијан 1865: 3) до 1264. године, када је ово дело написано (Доментијан 1865: 116). Дакле, почетак обухвата исти период као и дело Стефана Првовенчаног. *Житије Светог Саве* је историјски извор за период од рођења Светог Саве 70–их година XII века (Јовановић 1999: 4) па до 1242/1243. (Јовановић 1999: 430, 505) односно 1253/1254. године када је написано (Доментијан 1865: 344). Важно је истаћи период када су дела написана зато што је у њих могла ући и терминологија из периода када су настала, а не само из периода када су живели Свети Симеон и Свети Сава.

Доментијан у житијима наводи два „случаја" лишења слободе у Рашкој, који су се догодили у XII веку. Прво, лишење слободе удеоног владара Стефана Немање. Оно се обрађује само у *Житију Светог Симеона*. Други пут се лишење слободе односи на Растка у манастиру Пантелејмону, кога описују оба житија. Осим тога, спомињу се појмови који се односе на лишења слободе у Библији.

У *Животу светог Симеона* Доментијан описује слање потере за лицем које се жели лишити слободе. Наиме, када су родитељи сазнали да је Растко нестао, послали су на све стране потеру да га траже. Њу су чинили „кнезови и велможе" „Н СЬ ПОСПѢПЕННѢМЬ ВЕЛИКЫНМЬ РАЗЬСЬЛАСТА ВЬ ВЬСЕ СТРАНЕ КНЄЗЫ СВОЮ Н ВЄЛЬМОЖЕ НА ВЬЗНСКАННЮ ЛЮБНМАЯГО ЧЄДА СВОЮЄГО" (Доментијан 1865: 27). Можемо претпоставити да је и због других кривичних дела организована потера да би се ухватио осумњичени. У овом случају њу су чинили представници извршне власти – „кнезови", али и „велможе". Кнезови су у доба Стефана Немање били највиша властела. Ту су титулу носила његова браћа Мирослав и Страцимир. Ту тиулу ће ности и синови кнеза Мирослава (Михаљчић 1999: 299–300). Велможе чине горњи слој властеоског сталежа (Лемајић 1999: 75). Дакле, потеру чине највише слојеви тадашње државе и друштва. Њен састав је вероватно зависио од значаја оног који се тражи. Пошто се Растко замонашио и њихова мисија је завршена, у овом случају неуспешно, они су морали да се врате и да поднесу владару извештај. Доментијан не наводи да ли су они кажњени што нису испунили оно што се од њих очекивало. Само каже да су родитељи чули речи оних које су послали „РОДНТЄЛЮ ЖЄ ЮГО СЛНЬНШАВЬША СЛОВЄСА ПОСЬЛАННЫНХЬ" (Доментијан 1865: 27).

Доментијан је у *Житију Светог Саве* потеру за Растком исцрпније описао. Уместо кнежева и велможа спомиње само „војнике" којима „ПОСТНГОШЄ БОН НЗЪБРАННЫ" (Јовановић 2001: 14).[2] Наводи, такође, да су послати од Немање, али и од византијског цара Исака (1185–1195) и да је било запрећено проту али и свим Светогорцима да нико не сме да га задржи. Пошто су га стигли, надали су се да ће га врати и част примити од свог владара, а и похвалу: „МНЄЩЄ НАКО БЪЗБРАТНТН НМЬ ЄГО ВЪСПЄТЬ ВЪ РОДНТЛЄМА ЄГО, НАКО ДА БОЛ'ШХ ЧЬСТЬ ПРЇНМХТЬ ѠТ(Ь) Г(ОСПО) Д(Н)НА СН ѠТ(Ь)ЦА ЄГО. ПАЧЄ ЖЄ Н ПОХВАЛОУ" (Јовановић 2001: 14).

Може се поставити и питање које је кривично дело учинио Растко да би отац за њим послао потеру. Сматрамо да је у питању кривично дело невере, јер се он

2 У Даничићемовм издању стоји војвода који је командовао војницима својим „ВОЄВОДОУ ВОЄМЬ СВОНМЬ" (Доментијан 1865: 126).

одлучио да оде у Свету Гору не добивши сагласност великог жупана Стефана Немање ни као вазал, ни као син. За кривично дело неверe у ово време могао је да суди само владар (Михаљчић 1990: 21–25).

Има неколико појмова за оног који прекрши правну норму. За такво лице се наводи да „преступи“ „ПРѢСТОУПИ“ (Доментијан 1865: 94), кршење закона назива се законопрступљеније „ЗАКОНОПРѢСТОУПЛѢНИѤ“ док се лица које крше законске норме одређују као законопреступници „ЗАКОНОПРѢСТОУПЬНИЦЬ“ (Доментијан 1865: 6), односно, каже се за њих „законопреступне“ браће његове „ЗАКОНОПРѢ СТОУПЬНЫІНѢ БРАТНИ ЄГО“ (Доментијан 1865: 20). Израз који означава „кршење Божијих закона“ је „БЄСПРАВЬДНѢМЬ ПРѢСТОУПИ ЗАПОВѢДЬ БОЖИЮ“ (Доментијан 1865: 94–95). Користи се и категоризација кривице када се наводи да је „свезан праведник“ „СЬВЄЖНМЬ ПРАВЄДЬННКА“ (Доментијан 1865: 9).

За лишење слободе користи се неколико појмова. „Свезати“ у облику: „СЬВЄЖ НМЬ“, „СЬВЄЗАШЄ“, „СЬВЄЗАТИ“ (Доментијан 1865: 9), „СЬВЄЗАНОУ“, „СЬВЄЗАНЫІЄ“ (Доментијан, 1865: 10, 12). Такође наводи „свезан по рукама и ногама“ „СЬВЄЗАНЬ ПО РОУКАМА И НОГАМА“ (Доментијан 1865: 10). Користи се и израз „узници свезани“ „ОУЗЬННКЫ СЬВЄЗАНОУ“ (Доментијан 1865: 10). Наводи се и облик „везати“ „ВЄЗАТИ“ (Доментијан 1865: 24) и њему сродан појам са истим значењем – „везати“ „ОБЄЗАШЄ“ (Доментијан 1865: 11).

Доментијан користи следеће појмове за слање у тамницу: „убацити“ „ВЬВЕРГОШЄ“, „уведен“ „ВЬВЕВЄДЄНЬ“, „бачен“ „ВЬВЕРЬЖЄНЬ“ (Доментијан 1865: 10). „Усадити“ се среће у облику „ВЬСАДИ“ и „ВЬСАЖДЄНЬ“ (Доментијан 1865: 12).

Као место где се чува лице лишено слободе наводи се „камена пећина“ „ПЄШТЄРОУ КАМЄНЬНОУ“, „КАМЄНЬОУЮ ПЄШТЄРОУ“ (Доментијан 1865: 10), „ПЄШТЄРѢ КАМЄНЬНОИ“ (Доментијан 1865: 11). Наводи и „камену тамницу“ „КАМЄНЬОУЮ ТЬМЬННЦОУ“ (Доментијан 1865: 10). То значи да „камена пећина“ има улогу „тамнице“, што наводи и Стефан Првовенчани. То се свакако односи на услове у којима се налази лице лишено слободе. Наводи се и где се та пећина налази – „западно“ „ЗАПАДЬНОУЮ ПЄШТЄРОУ“ (Доментијан 1865: 10). Може се разумети да се налазила западно од Раса, места где су се браћа састала. Појављује се и појам „тамница“ „ТЬМЬННЦОУЬ“, „ТЬМЬННЦЄ“, „ТЬМЬННЦИ“ (Доментијан 1865: 10, 11, 12), односно „љута тамница“ „ЛЮТОУЮ ТЬМЬННЦОУ“ (Доментијан 1865: 10). Из тога се може претпоставити да се простор у којем се чува лице лишено слободе назива „тамницом“ макар био и камена пећина. За „врата тамнице“ се наводи да су била од бакра „ВРАТА МѢДЄНЬАѤ“ (Доментијан 1865: 10).

Доментијан сведочи и како је изгледао боравак у тамници. Наводи се да је лице лишено слободе „оковано“ „ОКОВАНЫІЄ“ (Доментијан 1865: 10), односно да се налази у „оковима гвозденим“ „ОКОВЫ ЖЄЛѢЗЬНЫІНМИ“ (Доментијан 1865: 9, 10). Наводи и да се „окови гвоздени налазе на рукама и ногама“ „И ОКОВЫ ЖЄЛѢЗЬНЫ ВЬЛОЖНШЄ НА РОУЦѢ И НА НОЗѢ ЄМО“ (Доментијан 1865: 9).

Доментијан спомиње и „узе“ и наводи да се „узама везивало“ „И ОУЖА.. ОБЄЗАШЄ МЄ“ (Доментијан 1865: 11) али и „развезивање од уза“ „РАЗДРѢШИ ОУЗЫ МОЮ“ (Доментијан 1865: 11). Наводи и израз „уза одвезах ме“ „ОУЗЬ ОДРЬЖЄШТИНХЬ МЄ“ (Доментијан 1865: 12) што значи да су узе, бар првобитно, имале значење канапа

којим се везивало. Наводи и да су биле од гвожђа „ѹѫѕмѧ желѣзьномѧ“ (Доментијан 1865: 12), „ѹѫѕ желѣзьноѥ“ (Доментијан 1865: 13). Јавља се једном и појам „вереје гвоздене“, што се разуме као полуге „вєрѣѥ желѣзньныѥ“ (Доментијан 1865: 10).

„Узе гвоздене“ се спомињу и у библијским примерима. Наводи се да су се налазило „на рукама и ногама“ „ѹѫѕа желєзьна сь роукоу и ногоу ѥго“ (Доментијан 1865: 12). Спомиње везивање и са „два ужета гвоздена“ „сьвєзань двѣмѧ ѹѫѕмѧ желѣзьномѧ“ (Доментијан 1865: 12). Пошто је ово специфичан начин везивања, упитно је колико он одражава праксу у Рашкој у XII и XIII веку. Наводи се и да се „узе гвоздене“ носе у знак љубави према Господу „за господа своѥго носивь ѹѫѕ желѣзьноѥ“ (Доментијан 1865: 13).

Од појма „узе“ настао је појам за лице лишено слободе „узник“ „ѹзьнькы“ (Доментијан 1865: 10). То указује да је појам узе старији од појма окови, јер је од појма узе настао појам за лице лишено слободе. Постоје и појмови за лице које је чувано у тамници „стргомаго“ „стрѣгомаго нє обрѣтошє“ (Јовановић 2001: 16) и за боравак у тамници „седеше“ „сѣдѣшє“ (Доментијан 1865: 11).

Доментијан наводи старозаветна лица и Христа како се моле у тамници, тако се и Стефан Немања моли Богородици, Светом Николи и Светом Ђорђу да га избаве из тамнице (Доментијан 1865: 11–12).

У случају да је лице лишено слободе била значајна политичка личност, у конкретном случају удеони владар, онда са њим су лишавани слободе и његове слуге „и сьвєзаше ... сь нимь избраныѥ слоугы ѥго“ (Доментијан 1865: 9). Више људи је истовремено боравило и у новозаветним тамницама „вь тьмьницѣ сь ѹзьнькы сьвєзаноу имоу соуштоу и ѹзьлобльєноу“ (Доментијан 1865: 10). Дакле, у једној тамници није се налазило само једно лице, већ је могло бити и више њих.

Они који су чували називају се „војници“ посведочени у облику „вонномь“, као и „стража“ посведочена у облику „стражиѥ” (Доментијан 1865: 12). Наводи се да су стражу чували пред вратима тамнице „стражиѥ жє прѣдь двєрьми стрѣжаѧхоу тьмьницѣ“ (Доментијан 1865: 12). Наведен је случај када је стража, уморна од пута, заспала „и ѿт(ь) мнѡгаѧ троудя стражємь ѹсъпѣшємь“ (Јовановић 2001: 14). Како се наводи да су стражари заспали, то значи да их је било најмање двојица, а не да је један стражар био сам.

Појам за чување лица лишених слободе је „стрешти“ забележен у облицима „стрѣштн“ (Доментијан 1865: 12), „стрѣщи“ (Јовановић 2001: 14). Забележен је израз који смо већ навели „тврьдо стрѣщи, ѩко пакы да нимь нє оунидєт нѣкамо“ (Јовановић 2001: 14), што се може схватити да је добро чуван како не би могао да оде негде, односно да побегне.

Доментијан, описујући како су војници стигли Растка у манастиру Пантелејмону, истиче да су га тврдо чували, да им не би негде отишао „и тако начєше ѥго тврьдо стрѣщи, ѩко пакы да нимь нє оунидєт нѣкамо“ (Јовановић 2001: 14). Међутим, не казује да је у манастиру чуван у тамници, што наводи на претпоставку да су и манастирске просторије, када није било тамница, могле послужити као тамница.

Држање у тамници, каменој пећини, била је смртна казна јер је осуђеник – Стефан Немања, у њој требало да борави до смрти „мыѥштє до коньца погоубити блаочьстивѣаѧго“ (Доментијан 1865: 10).

За излазак из тамнице користи се појам „изведе“ и употребљен је за излазак из камене пећине „ꙇꙁвєдє и нс кѧмєньныѥ пєщєры“ (Доментијан 1865: 13), а у библијским примерима за излазак из тамнице „и ꙇꙁвєдн нс тьмьнницє“ (Доментијан 1865: 12), „ꙇꙁвєдєнь быст нс тьмьнницє“, „ꙇꙁвєдє и нс тьмьнницє“ (Доментијан 1865: 13). Пример из *Библије* наводи и да је заточеник „изашао“ из тамнице „ꙇꙁышьдь нс тьмьнницє“ (Доментијан 1865: 13). Ослобађање из тамнице може се рећи и описно. Тако се користе изрази „уза одвезаше ме“ „оузь одрѣжєштнихь мє“ (Доментијан 1865: 12) и „разрешити уза тих“ „рѧздрѣшєнь бывь оть оузь тѣхь“ (Доментијан 1865: 13), „рѧздрѣшѧтн“ (Доментијан 1865: 24). Наводи се и појам „спадоше“ за окове који су се налазили на рукама и ногама. „и спадоше ємоу оужа жєлєзьна съ роукоу и ногоу ємго“ (Доментијан 1865: 12). Јавља се и израз „полуге железне сломи“ „вєрѣѥ жєлѣзньныѥ съломи“ (Доментијан 1865: 10) и израз „избави ме“ „ꙇзєти мє“ (Јовановић 2001: 14), „ꙇзбавн мє“ (Јовановић 2001: 16).

Дакле, оно што можемо приметити је да Доментијан у свом делу доноси много више података о лишењу слободе него Стефан Првовенчани. Када кажемо много више података, то се мисли на потпуно нове појмове који се односе на лишење слободе али и на нове елементе који се односе на лишења. Свакако да је разлог и што су дела Доментијана обимнија од дела Стефана Првовенчаног, али су несумњиво последица развоја права. Шта је условљено једним, а шта другим узроком, није могуће одговорити.

У XIII веку нови елемент лишења слободе, који је забележен је код Доментијана у оба житија је потера за бегунцем. То је први такав помен у српским изворима (Доментијан 1865: 27; Јовановић 2001: 14). Не треба сумњати да су оне постојале и када одбегло лице није владарев син, као и пре него што је Растко одбегао у Свету гору. Може се претпоставити да су потере организоване за свим лицима која су извршила кривична дела. Она се морала јавити и раније и њу је морала организовати држава чим је преузела на себе од друштвене заједнице право да реагује због извршеног кривичног дела.

Стефан Првовенчани наводи и појам за хватање лица које се лишава слободе у облику „ємꙗ“ (Јовановић 1999: 24). Овај појам се касније не појављује.

За кривично дело се користе појмови: „преступи“ („прѣстоупн“) (Доментијан 1865: 94), „законопреступници“ „зѧконопрѣстоуплєнниѧ“ и „законопреступник“ („зѧконопрѣстоупьныкъ“) (Доментијан 1865: 6). Посебно се истиче кршење Божјих закона „бєспрѧвьдниємь прѣстоупн зѧповѣдь божню“ (Доментијан 1865: 94–95). Постоји израз и за невиног лишити слободе – „свезати праведника“ „съвєжѧ нмь прѧвєдьнѧкѧ“ (Доментијан 1865: 9). Ови појмови нису забележени у XII веку. Сматрамо да је ово случајно, пошто се појам „закон“ „зѧконом“, у смислу обичајног права, јавља први пут 1100. године (Šarkić 1994: 92). Може се претпоставити да се и појам за нешто што је против закона јавља пре XIII века, када није могуће одговорити.

Стефан Првовенчани наводи само један појам за слање у тамницу „убацити“ „вьвргошє“ (Јовановић 1999: 24). Доментијан осим њега наводи и појмове „свезати“ „съвєзѧтн“ (Доментијан 1865: 9), „везати“ у облику „вєзѧтн“ (Доментијан 1865: 24) и „обєзѧшє“ (Доментијан 1865: 11), „уведен“ „вьвєдєнь“ и „усадити“ „вьсѧдн“

(Доментијан 1865: 10, 12). Појам „ѣьѣргошѥ“, дакле, постоји и у XII и у XIII веку. Појам „свезати“ и из њега изведени појмови, иако се јављају у XIII веку, сматрамо да је морао да настане раније, јер он настаје од појма „узе“, „канап“, па је, према томе, и овај појам морао настати убрзо након појаве лишења слободе код Срба.

Као место где се чувало лице лишено слободе забележено је да је то било у „пећини каменој“ „пѣштєрoу кaмєньнoу“ (Јовановић 1999: 24, 26; Доментијан 1865: 10, 11). Она се наводи и код Стефана Првовенчаног и код Доментијана. Немања моли у Стефановом *Житију* Бога да га избави из „тамнице“ „т'ьмнѥцѥ“ (Јовановић 1999: 26) и то је, како смо навели, први помен тамнице у Рашкој. Доментијан је назива „каменом тамницом“ „кaмєньoую тьмьнѥцoу“ (Доментијан 1865: 10). За тамнице се наводи да су имале „бакарна врата“ „вратa мѣдєньaѧ“ (Доментијан 1865: 10). Тамница је, дакле, општи појам где се чува лице лишено слободе. Боравак Растка затвореног у манастиру, без навођења где се чува, упућује да је он вероватно чуван у манастирским просторијама које су, за ту прилику, послужиле као тамница. Њен корен је у речи тама из чега произлази да је она добила име по томе што се лице лишено слободе чувало на месту које је било у великој мери лишено светлости.

Стефан Првовенчани наводи да су „оковали руке и ноге“ „сѫковaшѥ eмoу роуцѣ и ноузѣ“ (Јовановић 1999: 24). Доментијан понавља податак Првовенчаног да се „окови налазе на рукама и ногама“, али додаје да су били „гвоздени“ „и оковы жєлѣзьны вьложишѥ нa роуцѣ и нa ноузѣ eмo“ (Доментијан 1865: 9). Наводи и само да су лица лишена слободе били „окивана“ „оковaныѥ“ (Доментијан 1865: 10) и да су окови гвоздени „оковы жєлѣзьныимн“ (Доментијан 1865: 9, 10). Дакле, окови који се стављају на руке и ноге постоје још у XII веку и вероватно су још тада била од гвожђа.

Осим окова спомињу се и узе. Спомиње их Стефан Првовенчани када каже да је од „уза одвезан“ „оузьь сдрьжєщнх' мѥ“ (Јовановић 1999: 28). Доментијан наводи појам „узе“ много чешће. Наводи да су лица лишена слободе „узама везани“ „и оужa.. обєзaшѥ мѥ“ (Доментијан 1865: 11) али и „развезивање од уза“ „рaздрѣшн оузы моюѥ“ (Доментијан 1865: 11), „рaздрѣшєнь бывь оть оузь тѣхь“. (Доментијан 1865: 13). Да су „свезивани по рукама и ногама“ „сьвєзaнь по роукaмa и ногaмa“ (Доментијан 1865: 10), некада додаје да су везивани по рукама и ногама узама железним, то јест гвозденим „оужa жєлєзьнa сь роукoу и ногoу юго“ (Доментијан 1865: 12). Наводи и само су „узе гвоздене“ „оужємa жєлѣзьнoмa“ (Доментијан 1865: 12), „оужє жєлѣзьнoюѥ“ (Доментијан 1865: 13). Спомиње и везивање са „два ужета гвоздена“ „сьвєзaнь двѣмa оужємa ж єлѣзьнoмa“ (Доментијан 1865: 12). За гвоздене узе се каже и да их лица лишена слободе „носе за Господа свога“ „зa господa своюго носнвь оужє жєлѣзьноюѥ“ (Доментијан 1865: 13). Помен гвоздених уза сведочи да се првобитно значење уза – канап, изгубило. Помен гвоздених окова који се стављају око руку и ногу упућује да је казна лишења слободе већ морала дуго постојати и бити често у употреби да би окивање било уведено. Колико дуго, то није могуће одговорити. Највероватније да су Срби праксу окивања усвојили од суседних држава, али је немогуће не споменути утицај *Библије*. Појам „узе“ нам се чини старији од појма „окови“ зато што се јавља облик везати и одвезати. То указује да се, барем

првобитно, под појмом узе подразумевао канап којим се везивало лице лишено слободе и одвезивало када се ослобађа. Доментијан наводи појам за лице лишено слободе – „узник“ „ѹꙁьнькы“ (Доментијан 1865: 10) и настао је, како смо већ навели, од појма „узе“. То је такође доказ да је појам „узе“ старији од појма „окови“, јер је од њега настао појам за лице лишено слободе. Од чега се правио канап, није могуће ни претпоставити. Овај појам се могао и вероватно јавио у самој српској средини. Временом је овај појам изгубио првобитно значење тако да се појављује израз „узе гвоздене“. Како и Стефан зна за окивање и за узе ,то је доказ да су ови појмови постојали код Срба још у XII веку.

Лице које је чувано у тамници.је „стргомаго“ „стрѣгомаго“ (Јовановић 2001: 16), а лице које борави у тамници „седеше“ „сѣдѣше“ (Доментијан 1865: 11). Како ових појмова нема код Стефана у *Житију*, највероватније је да су настали у XIII веку.

За лица која су била лишена слободе и Стефан и Доментијан наводе да су време проводили у молитви за избављење. Стефан описује како се Немања молио Господу и Светом Ђорђу, док Доментијан наводи старозаветна лица, али и Христа како се моле у тамници, док се код Доментијана Немања моли Богородици, Светом Николи и Светом Ђорђу да га избаве из тамнице.

Доментијан пише да су са удеоним владаром у тамницу доспевале и његове слуге „и сьвѣꙁаше ... съ нимь ижьрѧныѥ словѹгы ѥго“ (Доментијан 1865: 9). Како се овај помен односи на Стефана Немању и његово затварање у каменој пећини, где је он затварањем у пећини био осуђен на смрт, то нам осуђивање на смрт његових слугу делује упитно. Свакако је, међутим, извесно да када је неки крупни властелин био лишен слободе, могуће да су са њим лишене слободе и његове слуге.

Пишући о библијским тамницама, Доментијан наводи да је више људи боравило у једној тамници „вь тьмьницѣ съ ѹꙁьнькы сьвѣꙁанѹ ѥмѹ соущтоу и ѻꙁьлобльѥноу“ (Доментијан 1865: 10). Да ли је ово била пракса и у Рашкој у XII и XIII веку, извори о помену случаја Стефана Немање, који су са њим лишени слободе, упућују да је тако нешто било могуће.

До када се неко држао у тамници ни Стефан, ни Доментијан не наводе. Доментијан само на једном месту истиче да је то требало бити до смрти „мыѥште до коньца погоубити блаочьстивѣаго“ (Доментијан 1865: 10). Да ли је тако било и у XII веку? Сматрамо да јесте.

Само Доментијан спомиње чуваре тамница. Назива их „војницима“ „воинѹмь“ али и „стражом“ „стражиѥ“ (Доментијан 1865: 12). То наводи на закључак да су војници чували тамнице. Истиче да су се налазили пред улазом у тамницу „стражиѥ же прѣдь двьрьми стрѣжаахѹ тьмьницѣ“ (Доментијан 1865: 12). Иако је Доментијан писао у XIII веку, сматрамо да се су се чувари утамничених морали појавити истовремено када и тамнице. Свакако су морали постојати у XII веку.

Излазак из тамнице наводи само Доментијан. За то користи појам „извести“ у облицима „ижвѣдѣ“ и „ижвѣдѣнь“ (Доментијан 1865: 13). Користи се и појам „изашао“ из тамнице „ижьшьдь“ (Доментијан 1865: 13).

Мирковићеву тврдњу да су многи правни појмови преузети код Срба из византијског права (Мирковић 2016: 156), када је у питању лишење слободе, наша истраживања не потврђују.

Међутим, потврђује се богатство појмова који се односе на лишење слободе у Рашкој у XII, а нарочито XIII веку. То показује да су тамнице биле добро познате и честе у правној пракси, због чега су и настали многи појмови који се односе на њу. Међутим, извори о разлозима због којих је неко доспевао у тамницу, били су оскудни. Забележена су само два случаја. Ниједан се не односи на класичну тамницу. Један случај је камена пећина, а друга манастирска просторија.

Тиме смо оправдали своју намеру да искористимо наративне изворе као изворе за лишење слободе и они су нам помогли да укажемо на велики значај које су оне имале у праву свога времена. Међутим, како извори, осим у два примера која смо навели, не наводе још у којим случајевима је лице лишавано слободе и коју је улогу имало лишење слободе, то значи да је ова област била прописана у XII и XIII веку искључиво обичајним правом, па зато о њему нема конкретнијих података.

ИЗВОРИ

Даничић 1865: Ђура Даничић. *Рјечник из књижевних старина српских. Дио 3, [Р–Ћ]*. Биоград: Државна штампарија.

Доментијан 1865: Доментијан. *Живот светога Симеуна и светога Саве*. Биоград: На свијет издао Ђура Даничић: Државна штампарија.

Доментијан 2001: *Житије светога Саве*. Предговор, превод дела и коментари Љиљана Јухас Георгиевска. Издање на српскословенском Томислав Јовановић. Београд: Српска књижевна задруга, Коло XCIII, књ. 614–615.

Мошин–Ћирковић и др. 2011: Владимир Мошин – Сима Ћирковић и др. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига 1, 1186–1321*. Извори за српску историју књ. 9, ћирилични извори књ. 1. Београд: Историјски институт.

Првовенчани 1999: Стефан Првовенчани. „Житије Светог Симеона". *Стефан Првовенчани: Сабрана дела*. Предговор, превод дела и коментари Љиљана Јухас Георгиевска. Издање на српскословенском Томислав Јовановић. Београд: Српска књижевна задруга, 15–108.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 2004: Милош Благојевић. „Закон светог Симеона и светог Саве". *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 191–246.

Благојевић 2004а: Милош Благојевић. „Српске удеоне кнежевине". *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1–20.

Бубало 2024: Ђорђе Бубало. *Законик цара Стефана Душана*. Београд: Младинска књига.

Ђекић 1999: Ђорђе Ђекић. „Тамница". *Лексикон српског средњег века*. Приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge 725–726.

Јухас Георгиевска 1999: Љиљана Јухас Георгиевска. „Стефан Првовенчани и његово дело". *Сабрани списи / Стефан Првовенчани*. Београд: Српска књижевна задруга, VII–CXVI.

Јанковић 1999: Марија Јанковић. „Архиепископ". *Лексикон српског средњег века*. Приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 17–20.

Лемајић 1999: Ненад Лемајић. „Велможа". *Лексикон српског средњег века*. Приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 75.

Мирковић 2016: Зоран С. Мирковић, „Византијски утицаји на кривично право у средњовековној Србији – погледи Теодора Тарановског и Александра Соловјева". *125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*. Зборник радова. Ур. Зоран С. Мирковић, Нина Кршљанин. Београд, 155–161.

Михаљчић 1999: „Кнез“. *Лексикон српског средњег века*. Приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 299–301.
Михаљчић 1990: Раде Михаљчић. „Стари српски закон“. *Историјски часопис*, XXXVIII, 21–25.
Радојчић 1950: Никола Радојчић. *Душанов Законик*. Нови Сад: Матица српска.
Соловјев 1928: Александар Соловјев. *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*. Скопље: Скопско научно друштво.
Соловјев 1980: Александар Соловјев. *Законик цара Душана 1349. и 1354. године*. Београд: САНУ Одељење друштвених наука.
Тарановски 2002: Теодор Тарановски. *Историја српског права у Немањићкој држави*. Београд: Лирика.
Šarkić 1994: Srđan Šarkić. *Zakon u glagoljskim i ćirilskim pravnim spomenicima (od XII do XVIII veka)*. Novi Sad: Futura.
Шаркић 1999: Срђан Шаркић. „Казне“. *Лексикон српског средњег века*. Приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 269–270.
Шаркић 1996: Срђан Шаркић. *Средњовековно српско право*. Нови Сад: Матица српска.

Đorđe N. ĐEKIĆ

DEPRIVATIONS OF LIBERTY IN *THE LIFE OF ST. SIMEON* WRITTEN BY STEFAN THE FIRST CROWNED AND IN *THE LIVES OF ST. SAVA AND ST. SIMEON* WRITTEN BY DOMENTIAN

Summary

Although the deprivation of liberty is mentioned in the earliest legal sources from the year 1299, the study attempts to use narrative sources to determine whether the deprivation of liberty existed at all before 1299. *The Life of St. Simeon* by Stefan the First Crowned, written between 1208 and 1216, and Domentian's *Lives of St. Simeon and St. Sava*, written in the 50s and 60s of the thirteenth century, are the two narrative sources used in this article. The terms *caught*, *thrown* (into a dungeon), *dungeon*, *stone cave*, *shackles*, *taken* and *taken out* are associated with deprivation of liberty in the work of Stefan the First Crowned, which demonstrates the prevalence of such deprivation in Raška in the 12th century. Domentian also uses other terms for deprivation of liberty, *persecution*, *transgression*, *lawbreaker*, *introduced*, *thrown*, *shackled*, *prisoner* (someone who is in prison - *captive*), *sitting*, *eaves*, *guard* and *report* in addition to the terms Stefan uses for *shackles*, *chains*, *dungeon* and *stone cave*. Since no incidents of deprivation of liberty are recorded in XIII, this indicates that the meaning of deprivation of liberty has increased in XIII and that the provisions in this regard are clarified in customary law.

Keywords: Deprivation of Liberty, XII century, XIII century, Stefan the First Crowned, The life of St. Simeon, Domentian, The life of St. Simeon, The life of St. Sava.

Рад је предат 24. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.015.31:323.113(=163.41)(497.11)"1868/1878"
37.091.64:323.113(=163.41)(497.11)"1868/1878"
314.117.13(=163.41)"1868/1878"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60174

Оригинални научни рад

*Милош С. ЈАГОДИЋ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ПОМОЋ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ШКОЛАМА ИЗВАН СРБИЈЕ У УЏБЕНИЦИМА (1868–1878)

Апстракт: У раду је табеларно приказана и квантитативно анализирана помоћ даривањем уџбеника, коју је Србија слала школама изван својих граница од 1868. (посебно од почетка године и од оснивања Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини) до 1878. године. Резултати анализе показују да је највише уџбеника, и оних са идентитетским садржајем, и укупно, слато школама у Старој Србији, те да је укупан број уџбеника послатих од почетка рада Одбора до краја 1878. био три пута већи него у периоду од 1849. до почетка рада Одбора 1868. године. Рад је написан на основу необјављене и објављене архивске грађе српског порекла.

Кључне речи: Србија, Стара Србија, Босна и Херцеговина, школе, Одбор за школе и учитеље, Милош С. Милојевић, Нићифор Дучић.

Кнежевина Србија је од свог настанка помагала црквама, манастирима и школама изван Србије, пре свега у Османском царству, али и у Хабзбуршкој монархији. Био је то саставни део њене националне политике, усмерене ка ослобођењу српског народа од турске власти и уједињењу у једну српску државу. До средине 1868. године помоћ Србије није била планска, већ стихијска. Српске власти до тада никоме нису нудиле никакву помоћ, већ су реаговале, најчешће позитивно, на молбе црквено-школских општина или манастирских братстава и слале појединим црквама, манастирима, школама и учитељима помоћ, превасходно кроз новчана средства, црквене књиге и школске уџбенике, у складу са тренутним могућностима. Према томе, тада није спровођена српска културно-просветна пропаганда у Османском царству. Српски митрополит Михаило иницирао је у марту 1868. стварање посебног тела које би се старало о организованом помагању српске просвете у областима под непосредном османском влашћу и тако растеретило државне установе (министарства просвете и иностраних дела и Државни савет). Идеја је остварена тек после убиства кнеза Михаила Обреновића, у августу 1868. године, када је Намесништво основало Одбор за српске школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини. Задатак му је био да осмисли, руководи и спроводи слање помоћи у виду новца и уџбеника српским школама у Османском царству. Председник Одбора био је архимандрит Нићифор Дучић, старешина српских обавештајних агената који су прибављали податке о Османском царству (Војводић 1994: 18; Јагодић 2024: 441),

* Редовни професор, ORCID 0009-0005-7801-9638, mjagodic@f.bg.ac.rs

а чланови су били професор београдске гимназије Милош С. Милојевић и професор Велике школе Панта Срећковић, обојица историчари. У кратком периоду од децембра 1872. до априла 1873. члан Одбора био је и Стојан Новаковић, управник Народне библиотеке и Народног музеја у Београду (Недељковић 2011: 228–229; Вулићевић 2012: 26–27). Дакле, оснивање Одбора означило је почетак српске културно-просветне пропагандне делатности у Османском царству. Узрок томе лежао је у потреби ефикаснијег супротстављања бугарској пропаганди, која је постизала видне успехе у потискивању српског утицаја у деловима Старе Србије. Међутим, и за време постојања Одбора, упоредо са његовим радом, настављена је стара пракса по којој су Министарство просвете и црквених дела, Министарство иностраних дела или Митрополија београдска реаговали на молбе из Турске или Аустроугарске и иницирали слање помоћи тражиоцима према тренутним могућностима. Без обзира на ту чињеницу, због какве-такве осмишљене стратегије у дистрибуцији помоћи, период од 1868. до завршетка Велике источне кризе 1878. представљао је засебну целину у делу националне политике Србије, која се односила на културно-просветни рад.

О помоћи коју је Србија слала црквама, манастирима и школама у Османском царству, Црној Гори и Аустроугарској од 1868. до 1878. писано је у историографији, али селективно, најчешће према ужим територијалним целинама чију су прошлост аутори проучавали (Петковић Поповић–Шалипуровић 1970: 41–56, 213–287; Миловановић 1975; Недељковић 2011; Недељковић 2012: 93–167; Ђилас 2000: 263–266; Доклестић 1973: 173–210; Џамбазовски 1960: 81–133; Војводић 1989; Хаџи Васиљевић 1928: 391–397; Вулићевић 2012). Укупну помоћ Србије црквама, манастирима и школама изван Србије у периоду од 1839. до стварања Одбора 1868. обрадили смо у ранијем чланку (Јагодић 2018). Овај рад је наставак тог чланка, с тим што му је због количине материјала и обима циљ редукован на приказ и анализу помоћи Србије школама изван Србије само у облику уџбеника.

Српске основне школе у Османском царству, које су радиле у оквирима црквено-школских општина или при манастирима, почеле су педесетих година 19. века да усвајају разредни систем наставе и да користе уџбенике из Србије. У периоду којим се бави овај рад, дистрибуција српских основношколских уџбеника и, у знатно мањој мери друге литературе српским школама у Турској, али и у Аустроугарској и Црној Гори, представљала је већ добру праксу. Уџбеници о којима је реч махом су ушли у употребу још 1850. или неколико година касније, а током година и деценија садржаји су им понекад мењани, а тиражи доштампавани према потреби. Поједини уџбеници замењени су новим. У табелама које следе најпре је приказана, а потом и анализирана укупна помоћ Србије школама изван Србије у виду уџбеника. Анализа је обављена према периодима, областима (школе у Новопазарском санџаку убројане су у област Стара Србија), годинама и према садржају уџбеника. Последњи критеријум односи се на издвајање уџбеника са идентитетским садржајима, важним за изградњу српске националне свести и патриотских осећања према Србији код ученика. На тај начин се остварује упоредивост резултата добијених за период 1868–1878. са раније објављеним резултатима аналогног истраживања за период 1849–1868. године. У табелама је издвојено шест уџбеника са идентитетски важним садржајима, и то: *Мали буквар за основне српске школе* архимандрита Гаврила

Поповића, који је употребљаван до 1870. године, када је замењен *Буквaром* Ђорђа Натошевића; *Друга читанка* и *Трећа читанка* које је саставио Филип Христић; *Кратка историја српског народа* Николе Крстића; *Земљопис Србије и Турске* Јована Гавриловића, који је замењен 1871. истоименим уџбеником Јована Драгашевића; *Граматика српска мала* Косте Цукића, која сама по себи представља идентитетски битан уџбеник (Ђунковић 2016: 49–52, 111–112; Илић 2010: 22–23, 55–59, 72; Јагодић 2018: 92–98). Други уџбеници за основну школу, уџбеници за богословије и средње школе, који су поклањани богословијама у Бањалуци, Призрену, Задру и Цетињу, као и малобројна вануџбеничка литература, сврстани су у рубрику „остало" због тога што простор не дозвољава да се посебно прикажу.

Табела 1: Помоћ Србије школама изван Србије у виду уџбеника 1868–1878. по годинама

Година	Школа	Буквар	Друга читанка	Трећа читанка	Кратка српска историја	Земљопис Србије и Турске	Граматика српска мала	Остало	Свега
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1868.	Бања, Нова Варош[1]							?	?
1868.	Ораховац[2]	30	10					40	80
1868.	Врање[3]	100	50	30	40	50	40	518	828
1868.	Пљевља[4]	50	20	10			20	155	255
1868.	Вучитрн	40	10	10				110	170
1868.	Пријепоље	100	50	30	30	30	20	230	490
1868.	Пећ	150	40	30			30	214	464
1868.	Лесковац	30	30	30	30	30	30	300	480
1868.	Сјеница	50	20	20				131	221
1868.	Штубик	40	30	20			10	120	220
1868.	Дубровник	40	25	25	25			175	290
1868.	Брчко	100	40	20	30			255	445
1868.	Бања Лука, ОШ Приједор Прњавор Варцар Костајница Герзово Пецка	450	200	100	200			2350	3300
1868.	Подгорица	60	20	20			30	130	260
1868.	Бањалучка богословија[5]						100	626	726
1868.	Фоча[6]	150	60		70	60	40	622	1002
1868.	Мостар, ж. школа	50	25		30	30	30	200	365
1868.	Чајниче	40	10	10			10	71	141
Свега до почетка рада Одбора		1480	640	355	455	200	360	6247	9737

1 ДАС, МПс-II, 1868, Ф 5 Р 855.
2 ДАС, МПс-II, 1869 Ф 3 Р 652; Ф 3 Р 571.
3 ДАС, МПс-II, 1869, Ф 3 Р 571.
4 ДАС, МПс-II, 1869, Ф 3 Р 571; 1869, Ф 1 Р 7; ДС, 1868, 95.
5 Од 1868. Вучитрн, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1869, Ф 3 Р 571.
6 ДАС, МПс-II, 1869, Ф 3 Р 571; Ф 5 Р 1121.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1868.	Крушево	90	30	30	30	30	30	300	540
1868.	Тетово	200	70	70	70	70	70	705	1255
1868.	Власотинце	200	70	70	70	70	70	705	1255
1868.	Лесковац[7]	150	40	20			120	785	1115
1869.	Мекиниће	30	10	8	15	10	10	111	194
1869.	Нови Пазар	150	50	30	20	30	30	320	630
1869.	Бањалука, богословија[8]							73	73
1869.	Мирковце	40	20	20	20		20	140	260
1869.	Чучер	50	30	30	30		30	210	380
186.9	Побужје[9]	30	15	15	15		15	105	195
1869.	Баревичка шк. Ст. Срб.	120	40	30	40	40	40	180	490
1869.	Башино Село	200	150	140	150		150	908	1698
1869.	Бијељина	50	40	40		40	40	286	496
1869.	Бијељина, женска шк.	30	25	20		35	30	175	315
1869.	Врање	150	50	50	50	50	50	350	750
1869.	Бујановац	80	40	40	40	40	40	280	560
1869.	Суви Дол	50	30	30	30	30	30	210	410
1869.	Левосоје	50	30	30	30	30	30	210	410
1869.	Црна Река, манастир[10]	80	30	30	30	30	30	240	470
1869.	Дебар[11]	100	50	50	50	50	50	400	750
1869.	Цариград	50	50	50	50	50	50	419	719
1869.	Сарајево, женска шк.	200	150	150	100	200	150	1000	1950
1869.	Обудовац	100	60	50	50	50	50	452	812
1869.	Мостар	500	100	100			100	1102	1902
1869.	Житомислић								
1869.	Призрен	200	150	120	150	200	120	920	1860
1869.	Ђаковица	150	30	30	30	30	30	260	560
1869.	Мостар, женска шк.	31	25		30		31	227	344
1869.	Цетињска богословија							13	13
1869.	Боровец							10	10
1869.	Власотинце[12]							10	10
1869.	Липљан[13]	50	30	30	30	30	30	210	410
1869.	Јањево	50	30	30	30	30	30	210	410
1869.	Ораховац	60	60	60	60	60	60	430	790
1869.	Орланци[14]	60	60	60	60	60	60	430	790
1869.	Неродимље[15]	60	40	40	40	40	40	280	540
1869.	Бањалука, ОШ	100	80	50	80		100	583	993

7 Од 1868. Мостар, женска школа, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1869, Ф 3 Р 571.
8 Од 1869. Мекиниће, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 122.
9 Од 1869. Побужје, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 122; Џамбазовски 1983: бр. 12, 15.
10 Од 1869. Баревичка школа у Старој Србији, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 122.
11 ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 122; Џамбазовски 1983: бр. 21.
12 Од 1869. Цариград, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 122.
13 ДАС, МПс-II, 1869, Ф 9 Р 2218; 1871, Ф 2 Р 122.
14 Од 1869. Јањево, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 122.
15 ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 122; Џамбазовски 1983: бр. 26.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1869.	Бањалучка богословија							162	162
1869.	Бихаћ	40	20					136	196
1869.	Приједор	20	20					126	166
1869.	Кичево	70	40	30	20	40	30	290	520
1869.	Раковац, реалка				25			0	25
1869.	Паштровићи	30	30	30	30	30	30	212	392
1869.	Сребренца	80	40	40	40	40	40	321	601
1869.	Босанска Градишка	40	50	40	40	30	40	141	381
1869.	Вучитрн[16]	60	30	30	30	30	30	262	472
1869.	Цетиње, ОШ	110	24	32	32		20	225	443
1869.	Црмница[17]								
1869.	Ниш	30	20	15	20		15	115	215
1869.	Ливно	50						100	150
1869.	Клисура	30	15		15		15	110	185
1869.	Милешева	30	15	15			15	105	180
1869.	Бања, манастир	20	13	8	10	8	8	116	183
1869.	Гусиње	25	15	15	15		15	105	190
1869.	Драговић	35	35	35	35		35	230	405
1869.	Задарска богословија[18]							180	180
1870.	Врханска општина[19]	80	15	10	20	40	30	160	355
1870.	Цетињска богословија[20]							50	50
1870.	Чајниче[21]	40	20	15	20	15	20	155	285
1870.	Вучитрн	50	20	20	25	30	20	221	386
1870.	Беране[22]	50	20	15	25	30	20	231	391
1870.	Булачане	50	20	15	20	30	20	221	376
1870.	Кучевиште	50	20	15	20	30	20	221	376
1870.	Мирковце	50	20	15	20	30	20	221	376
1870.	Чучер[23]	50	20	15	20	30	20	221	376
1870.	Херцег Нови	50	50	50	50	50	50	400	700
1870.	Гњилане	100	60	50	70		70	416	766
1870.	Куманово[24]								
1870.	Папрађа[25]	25	20	15	20	30	20	150	280
1870.	Луково	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Стебљево	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Присовљани	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Вранište	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Модрич	25	10	8	10	20	15	118	206

16 Од 1869. Бањалука, основна школа, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 122.
17 Од 1869. Цетиње, основна школа, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1869, Ф 6 Р 1305.
18 Од 1869. Ниш, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63.
19 ДАС, МБ, 1870, бр. 1649, 1879; МПс-II, 1872, Ф 3 Р 91.
20 ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63.
21 ДАС, МПс-II; 1870, Ф 7 Р 1603; 1871, Ф 2 Р 63.
22 Од 1870. Вучитрн, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63.
23 Од 1870. Булачане, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63; Џамбазовски 1983: бр. 60, 61.
24 Од 1870. Херцег Нови, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63.
25 ДАС, МПс-II, 1870, Ф 3 Р 498; 1871, Ф2 Р 63.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1870.	Вевчани	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Октиси	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Збажд[26]	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Власеница	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Ловница	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Милићи	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Бањалучка богословија							105	105
1870.	Густовара	40	10	10	10	20	10	240	340
1870.	Мостар и друге школе	500						950	1450
1870.	Гомионица, манастир	40	15	15	15	15	15	120	235
1870.	Ниш	150	40	40	40	40	40	320	670
1870.	Прокупље	50	20	20	20	20	20	160	310
1870.	Каменица	50	20	20	20	20	20	160	310
1870.	Матејевац	50	20	20	20	20	20	160	310
1870.	Бања Лука, ОШ	80	80	80	80	80	80	657	1137
1870.	Пеђ	100	30	20	50	50	20	375	645
1870.	Задар, препарандија[27]							5	5
1870.	Скопље[28]			25	25	25	25	7	107
1870.	Цетињска богословија							151	151
1870.	Бањалучка богословија							375	375
1870.	Дубровник							15	15
1870.	Приједор[29]	80	40	40	30		30	391	611
1870.	Цариград[30]	20	20	20	20	20	20	290	410
1870.	Кичево	100				50		201	351
1870.	Кратово[31]	100				50		201	351
1870.	Вишеград	50	20	15	25	30	20	210	370
1871.	Цариград[32]	50						1	51
1871.	Кичево[33]	50						0	50
1871.	Липљан	50	15		15		15	186	281
1871.	Гусиње	50	15		15		15	186	281
1871.	Орланце	50	15		15		15	186	281
1871.	Врање	50	15		15		15	186	281
1871.	Тетово	50	15		15		15	186	281
1871.	Башино Село	50	15		15		15	186	281
1871.	Кратово	50	15		15		15	186	281
1871.	Кичево	50	15		15		15	186	281
1871.	Беловиште	50	15		15		15	186	281
1871.	Куманово	50	15		15		15	186	281
1871.	Гњилане	50	15		15		15	186	281

26 Од 1870. Луково закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63; Џамбазовски 1983: бр. 71, 72.
27 Од 1870. Власеница, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63.
28 ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63; Џамбазовски 1983: бр. 96, 97.
29 Од 1870. Цетињска богословија, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63.
30 ДАС, МПс-II, 1870, Ф 11 Р 2389, Ф 2 Р 214 1/2; 1871, Ф 2 Р 63; 1872, Ф 3 Р 91.
31 Од 1870. Кичево, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63; Џамбазовски 1983: бр. 113, 114.
32 Од 1870. Вишеград, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1872, Ф 3 Р 91.
33 ДАС, МПс-II, 1872, Ф 3 Р 91; Џамбазовски 1983: бр. 136.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1871.	Чучер	50	15		15		15	186	281
1871.	Кучевиште	50	15		15		15	186	281
1871.	Лешане	50	15		15		15	186	281
1871.	Боровец	50	15		15		15	186	281
1871.	Приштина	50	15		15		15	186	281
1871.	Св. Владимир, Лешане	50	15		15		15	186	281
1871.	Сјеница	50	15		15		15	186	281
1871.	Стебљево	50	15		15		15	186	281
1871.	Клење	50	15		15		15	186	281
1871.	Ниш[34]	50	15		15		15	186	281
1871.	Скадар	20	15	15	15	15	15	160	255
1871.	Пљевља	10					10	60	80
1871.	Бањани	100	30	30	30	30	30	181	431
1871.	Јања	60	20	15	25	20	30	310	480
1871.	Дервента	30	20		20			164	234
1871.	Бања код Пећи	50	30	30	20		20	130	280
1871.	Бијељина	60	35	20	50		40	290	495
1871.	Тузла	80	25	15	25	25	25	280	475
1871.	Брчко	100	50	30	50		50	596	876
1871.	Сјеница	25	15	10	20	15	20	129	234
1871.	Цетињска богословија							80	80
1871.	Призренска богословија							390	390
1871.	Бањалучка богословија				30			370	400
1871.	Бањалука, м. и ж. ОШ	100	20	15	75		25	225	460
1871.	Драговић	28	15	10	15	15	20	120	223
1871.	Г. и Д. Скопље	20	12	8	20	15	20	115	210
1871.	Босанска Градишка	41	20	15	15	20	15	267	393
1871.	Лесковац	200	50	50	50	50	50	406	856
1871.	Гњилане	200	50	50	50	50	50	406	856
1871.	Врање	200	50	50	50	50	50	406	856
1871.	Ранилуг	50	20	20	20	20	20	186	336
1871.	Власотинце	50	20	20	20	20	20	186	336
1871.	Бошњане	50	20	20	20	20	20	186	336
1871.	Суви Дол	50	20	20	20	20	20	186	336
1871.	Левосоје[35]	50	20	20	20	20	20	186	336
1872.	Куманово	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Кратово	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Башино Село	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Богомила[36]	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Боровец	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Св. Јован Дебарски	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Дебар	200	50	50	50	50	50	450	900

34 Од 1871. Липљан, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1872, Ф 3 Р 91; Џамбазовски 1983: бр. 139, 141.

35 Од 1871. Скадар, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1872, Ф 3 Р 91.

36 Од 1872. Куманово, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1872, Ф 3 Р 91; Џамбазовски 1983: бр. 210, 212.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1872.	Лешане	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Стебљево	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Вевчани[37]	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Призрен	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Хоча	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Ораховац	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Средска	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Кијево	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Црколъез	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Бања код Пећи	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Задар							24	24
1872.	Дубровник							24	24
1872.	Приједор	86	20	30	30	30	30	284	510
1872.	Тавна, манастир	25	15	10	15	15	20	195	295
1872.	Градачац[38]	20	15	15		15	15	186	266
1872.	Сарајево, све школе	300	50				30	717	1097
1872.	Нови Пазар	15						76	91
1872.	Дворови	30	10	4	15	15	20	117	211
1872.	Јања	30	10	6	15		15	15	91
1872.	Бродац	25	10	5	10	8	10	73	141
1872.	Обарска	25	10	5	10	8	10	73	141
1872.	Драгаљевац	25	10	5	10	8	10	73	141
1872.	Црњелово	25	10	5	10	8	10	73	141
1872.	Бањалучка богословија							45	45
1872.	Поморска шк. у ХН							220	220
1872.	Милешева	50	15	10	30			141	246
1872.	Подгорица	100	40	20	40			465	665
1872.	Дервента	40	15	10	20	20	20	212	337
1872.	Подновље	40	15	10	20	20	20	212	337
1872.	Скадар[39]	80	30	20	40	40	40	357	607
1872.	Призренска богословија[40]							127	127
1872.	Бихаћ								
1872.	Босански Петровац	100	25		25			350	500
1872.	Босанска Крупа								
1872.	Мостар и друге шк.	500	400		150	150	200	2000	3400
1872.	Сарајево, све школе	100	25					500	625
1872.	Брчко, читаоница							13	13
1872.	Ниш	200	10	10	10	10	10	90	340
1872.	Прокупље	50	10	10	10	10	10	90	190
1872.	Матејевац	50	10	10	10	10	10	90	190
1872.	Каменица	50	10	10	10	10	10	90	190
1872.	Брчко	60	30	20			30	351	491

37 Од 1872. Боровец, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1872, Ф 3 Р 91; Џамбазовски 1983: бр. 209, 213.

38 Од 1872. Призрен, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1872, Ф 3 Р 91.

39 Од 1872. Сарајево, све школе, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1874, Ф 11 Р 768.

40 ДАС, МПс-II, 1874, Ф 11 Р 768; 1877, Ф 7 Р 72.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1872.	Бијељина	60	30	20	30		30	425	595
1872.	Сјеница	30	15	10	20	15	20	152	262
1872.	Прњавор	50	20	10	20	25	30	257	412
1872.	Босански Брод	50		10	30		30	162	282
1872.	Скадар	50	15	10	20		20	174	289
1872.	Босанска Градишка[41]	50	20	15	40	25	40	265	455
1873.	Каменица	30	10	8		20	20	170	258
1873.	Матејевац	30	10	8		20	20	170	258
1873.	Прокупље	30	10	8		20	20	170	258
1873.	Ниш	200	50	30		80	100	910	1370
1873.	Цариград	50	20	15	20		20	341	466
1873.	Тузла	50	10	4	20		30	332	446
1873.	Босанска Градишка	80	50	30	48	48	48	451	755
1873.	Врање	200						0	200
1873.	Врање								
1873.	Бујановац								
1873.	Суви Дол								
1873.	Преображење								
1873.	Гњилане								
1873.	Ранилуг								
1873.	Петровац								
1873.	Кучевиште								
1873.	Чучер								
1873.	Бањани								
1873.	Кичево								
1873.	Пореч								
1873.	Орланци								
1873.	Лешане								
1873.	Вевчани								
1873.	Боровец								
1873.	Стебљево	4000	600		600		600	4872	10.672
1873.	Клење								
1873.	Октиси								
1873.	Велес								
1873.	Башино Село								
1873.	Богомила								
1873.	Дебар								
1873.	Блато								
1873.	Злетово								
1873.	Лесковац								
1873.	Власотинце								
1873.	Тетово								
1873.	Гостивар								
1873.	Кочани								
1873.	Куманово								
1873.	Шести Габар								
1873.	Извор								

41 Од 1872. Бихаћ, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1874, Ф 8 Р 13.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1873.	Зворник	50	50			50		362	512
1873.	Модрича	20	10	5	15	15	15	130	210
1873.	Боровец							78	78
1873.	Ниш							4	4
1873.	Тузла	40	25	10	25		25	365	490
1873.	Брчко	60	40	40	40		30	485	695
1873.	Бијељина	60	20	10	12		15	127	244
1873.	Тавна, манастир	40	30	30	30		30	183	343
1873.	Градачац	100						135	235
1873.	Зворник							11	11
1873.	Сјеница[42]	100	100	50	50		50	750	1100
1873.	Голубовци	30	20	10	12		15	129	216
1873.	Скопље	150	50	50	50	50	50	528	928
1873.	Бихаћ								
1873.	Петровац	100	80	30	90		90	876	1266
1873.	Босанска Крупа								
1873.	Призренска богословија							180	180
1873.	Задарска богословија							80	80
1874.	Тетово							10	10
1874.	Тузла[43]	20	10	5			10	134	179
1874.	Ниш, м. и ж. ОШ								
1874.	Башино Село								
1874.	Богомила								
1874.	Велес, м. и ж. ОШ								
1874.	Врање								
1874.	Боровец								
1874.	Власотинце								
1874.	Вучитрн								
1874.	Гњилане, м. и ж. ОШ								
1874.	Гостивар								
1874.	Дебар, м. и ж. ОШ								
1874.	Кичево, м. и ж. ОШ	3000	100	111	300	40	500	4069	8120
1874.	Крушево								
1874.	Лесковац, м. и ж. ОШ								
1874.	Митровица								
1874.	Нови Пазар, м. и. ж. ОШ								
1874.	Пореч̌е								
1874.	Прокупље								
1874.	Приштина								
1874.	Сјеница, м. и ж. ОШ								
1874.	Тетово, м. и ж. ОШ								
1874.	Пречиста, ман. Кич.								

42 Од 1873. Каменица, закључно са овом ставком, ДАС, МП-II, 1874, Ф 11 Р 768.

43 Од 1873. Голубовци, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1875, Ф 2 Р 50.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1874.	Ђаковица								
1874.	Лазарпоље, м. и ж. ОШ								
1874.	Бањани								
1874.	Блато								
1874.	Кучевиште								
1874.	Мирковце								
1874.	Чучер								
1874.	Бања код Пећи								
1874.	Кијево								
1874.	Црколез								
1874.	Буjановац								
1874.	Осоје								
1874.	Присовљани								
1874.	Преображење								
1874.	Суви Дол								
1874.	Блато								
1874.	Галичник								
1874.	Ђиновце	3000	100	111	300	40	500	4069	8120
1874.	Шести Габар								
1874.	Извор								
1874.	Вевчани								
1874.	Клење								
1874.	Лешане								
1874.	Стебљево								
1874.	Злетово								
1874.	Каменица								
1874.	Матејевац								
1874.	Грачаница								
1874.	Липљан								
1874.	Мерђез								
1874.	Неродимље								
1874.	Ораховац								
1874.	Хоча								
1874.	Орланце								
1874.	Петровац								
1874	Ранилуг[44]								
1874.	Босански Нови	60	30	20			40	330	480
1874.	Бања, манастир	50	20	10	15	20	20	225	360
1874.	Сјеница и др. школе	200	80	30	50	100	50	800	1310
1874.	Брчко	150	20	10	35		40	275	530
1874.	Жабар	30	15		15	15	15	211	301
1874.	Мостар	70						117	187

44 Од 1874. Ниш, мушка и женска основна школа, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1875, Ф 2 Р 50; Џамбазовски 1984: бр. 9.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1874.	Чајниче	50	20	10	15	25	15	230	365
1874.	Босанска Градишка	100	30	15	25		25	292	487
1874.	Бањалука, ОШ		25	10			10	165	210
1874.	Бањалучка богословија							275	275
1874.	Брчко							50	50
1874.	Призренска богословија	500						435	935
1874.	Башино Село	30	15	6			30	126	207
1874.	Сарајево, девојачка школа[45]	10	10	10	10	10	10	110	170
1874.	Цариград	50	24	24	25		25	129	277
1874.	Јања	80	15	10	15			135	255
1874.	Јасеница	125	50	50	50	50	50	465	840
1874.	Пожарница[46]	125	50	50	50	50	50	465	840
1874.	Костајница	50	35	20	50	50	50	300	555
1875.	Габела	100	50	30	40	40	50	550	860
1875.	Клепци								
1875.	Лијешће	50	35	20	35		35	225	400
1875.	Невесиње и др.	300	100	80	100	60	100	687	1427
1875.	Требиње	60	60	40	60	40	60	417	737
1875.	Пријепоље	60	60	40	60	40	60	417	737
1875.	Подгорица	50	50	30	30		30	302	492
1875.	Стара Србија		600	370		370	370	3740	5450
1875.	Беране				10	15	15	60	100
1875.	Бањалука, ОШ		50	50		60	30	270	460
1875.	Бањалучка богословија							289	289
1875.	Которска гимназија							240	240
1875.	Призренска богословија							240	240
1875.	Дубровник, школа за избеглице	400	60	40	50		50	303	903
1875.	Дубровник, школа за избеглице[47]	300					100	400	800
1876.	Стара Србија за 50 школа[48]	2500	1000	1000	1000	1000	1000	13.500	21.000
1877.	Дубровник, школа за избеглице[49]		100		100		100	650	950
1878.	Приједор[50]	80	16	10			15	190	311
Свега од почетка рада Одбора		27.371	8994	6203	7804	6143	9082	92.500	158.097
УКУПНО		28.851	9634	6558	8259	6343	9442	98.747	167.834

45 Од 1874. Босански Нови, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1875, Ф 2 Р 50.
46 Од 1874. Цариград, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1874, Ф 18 Р 1269.
47 Од 1874. Костајница, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1875, Ф 18 Р 250.
48 Није наведено на које тачно школе се односи помоћ, ДАС, МПс-II, 1876, Ф 3 Р 124, Џамбазовски 1984: бр. 133.
49 ДАС, МПс-II, 1877, Ф 12 Р 128.
50 ДАС, МПс-II, 1878, Ф 12 Р 105.

Табела 2: Помоћ Србије школама изван Србије од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. године

Област	Уџбеници, од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878.					
	Идентитетски		Остали		Сви	
	Број	%	Број	%	Број	%
Стара Србија	44.500	67,84	58.485	63,23	102.985	65,14
Босна и Херцеговина	17.394	26,52	27.976	30,24	45.370	28,70
Зета	937	1,43	1587	1,72	2524	1,60
Цариград	743	1,13	1180	1,28	1923	1,22
Црна Гора	218	0,33	519	0,56	737	0,47
Аустроугарска	1805	2,75	2753	2,98	4558	2,88
Укупно	65.597	100,00	92.500	100,00	15.8097	100,00

Област	Уџбеници, од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878.					
	Идентитетски		Остали		Сви	
	Број	%	Број	%	Број	%
Стара Србија	44.500	43,21	58.485	56,79	102.985	100
Босна и Херцеговина	17.394	38,34	27.976	61,66	45.370	100
Зета	937	37,12	1587	62,88	2524	100
Цариград	743	38,64	1180	61,36	1923	100
Црна Гора	218	29,58	519	70,42	737	100
Аустроугарска	1805	39,60	2753	60,40	4558	100
Укупно	65.597	41,49	92.500	58,51	158.097	100

Табела 3: Помоћ Србије школама изван Србије у уџбеницима од почетка 1868. до краја 1878. године

Област	Уџбеници, од почетка 1868. до краја 1878.					
	Идентитетски		Остали		Сви	
	Број	%	Број	%	Број	%
Стара Србија	45.790	66,28	60.183	60,95	105.973	63,14
Босна и Херцеговина	19.349	28,01	32.220	32,63	51.569	30,73
Зета	1067	1,54	1717	1,74	2784	1,66
Цариград	743	1,08	1180	1,19	1923	1,15
Црна Гора	218	0,32	519	0,53	737	0,44
Аустроугарска	1920	2,78	2928	2,97	4848	2,89
Укупно	69.087	100,00	98.747	100,00	167.834	100,00

Област	Уџбеници, од почетка 1868. до краја 1878.					
	Идентитетски		Остали		Сви	
	Број	%	Број	%	Број	%
Стара Србија	45.790	43,21	60.183	56,79	105.973	100
Босна и Херцеговина	19.349	37,52	32.220	62,48	51.569	100
Зета	1067	38,33	1717	61,67	2784	100
Цариград	743	38,64	1180	61,36	1923	100
Црна Гора	218	29,58	519	70,42	737	100
Аустроугарска	1920	39,60	2928	60,40	4848	100
Укупно	69.087	41,16	98.747	58,84	167.834	100

Табела 4: Помоћ Србије школама изван Србије у уџбеницима по годинама и по областима 1868–1878.

Година	Број уџбеника поклоњених школама у						
	Аустро-угарској	Старој Србији	Босни и Херцеговини	Црној Гори	Зети	Цариграду	Укупно
1868. до почетка рада Одбора	290	2988	6199	0	260	0	9737
1868. од почетка рада Одбора	0	4165	0	0	0	0	4165
1868. укупно	290	7153	6199	0	260	0	13.902
1869.	597	14.522	8946	456	0	719	25.240
1870.	720	8104	5806	201	0	410	15.241
1871.	0	11.183	4677	80	255	51	16.246
1872.	268	11.236	10.526	0	1561	0	23.591
1873.	80	15.306	5207	0	216	466	21.275
1874.	0	10.942	5724	0	0	277	16.943
1875.	1943	6527	4173	0	492	0	13.135
1876.	0	21.000	0	0	0	0	21.000
1877.	950	0	0	0	0	0	950
1878.	0	0	311	0	0	0	311
Од почетка рада Одбора 1868–1878.	4558	102.985	45.370	737	2524	1923	158.097
Од почетка 1868. до краја 1878.	4848	105.973	51.569	737	2784	1923	167.834

Година	Проценат уџбеника поклоњених школама у						
	Аустро-угарској	Старој Србији	Босни и Херцеговини	Црној Гори	Зети	Цариграду	Укупно
1868. до почетка рада Одбора	5,98	2,82	12,02	0,00	9,34	0,00	5,80
1868. од почетка рада Одбора	0,00	3,93	0,00	0,00	0,00	0,00	2,48
1868. укупно	5,98	6,75	12,02	0,00	9,34	0,00	8,28
1869.	12,31	13,70	17,35	61,87	0,00	37,39	15,04
1870.	14,85	7,65	11,26	27,27	0,00	21,32	9,08
1871.	0,00	10,55	9,07	10,85	9,16	2,65	9,68
1872.	5,53	10,60	20,41	0,00	56,07	0,00	14,06
1873.	1,65	14,44	10,10	0,00	7,76	24,23	12,68
1874.	0,00	10,33	11,10	0,00	0,00	14,40	10,10
1875.	40,08	6,16	8,09	0,00	17,67	0,00	7,83
1876.	0,00	19,82	0,00	0,00	0,00	0,00	12,51
1877.	19,60	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,57
1878.	0,00	0,00	0,60	0,00	0,00	0,00	0,19
Од почетка рада Одбора 1868–1878	94,02	97,18	87,98	100,00	90,66	100,00	94,20
Од почетка 1868. до краја 1878.	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Изнети подаци показују да је нешто мање од две трећине уџбеника слато у Стару Србију, било да се посматра период од почетка 1868. до краја 1878. или од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. године. Из тога се закључује да је ова област била приоритетна у српској националној политици спровођеној просветним средствима. Мало већи удео идентитетских уџбеника у пошиљкама које су слате у Стару Србију од удела истих уџбеника у укупном броју уџбеника слатих у остале области, сведочи о намери пошиљаоца да код ученика у тим крајевима више поради на очувању и/или стварању српског идентитета. Највише уџбеника послато је школама изван Србије 1869. па 1871. и 1873. године.

Највећи значај послатих уџбеника огледа се у њиховом броју. Цифра од 158.097 књига послатих од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. је огромна. Поређење са бројем послатих књига у периоду од 1849. до почетка рада Одбора 1868. (Јагодић 2018: 91) приказано у Табели 5 то потврђује.

Табела 5: Поређење броја послатих уџбеника од 1849. до почетка рада Одбора 1868. и од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. године

Област	Број уџбеника послатих из Србије					
	Идентитетских		Осталих		Свих	
	1849–1868.	1868–1878.	1849–1868.	1868–1878.	1849–1868.	1868–1878.
Стара Србија	8595	44.500	14.836	58.485	23.431	102.985
Босна и Херцеговина	8046	17.394	14.216	27.976	22.262	45.370
Зета	195	937	239	1587	434	2524
Цариград	0	743	0	1180	0	1923
Бугарска	150	0	160	0	310	0
Црна Гора	1634	218	2617	519	4251	737
Аустрија/ Аустроугарска	501	1805	1884	2753	2385	4558
Укупно	19.121	65.597	33.952	92.500	53.073	158.097

У периоду 1849–1878. из Србије је послато 84.718 идентитетских, односно 211. 170 свих уџбеника школама изван Србије. Од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. послато је 2.97 пута више уџбеника него у периоду од 1849. до почетка рада Одбора 1868. године. У Стару Србију је послато 4.39 пута више уџбеника укупно, односно 5.18 пута више идентитетских уџбеника. У Босну и Херцеговину је послато 2.04 пута више уџбеника укупно, то јест 2.16 пута више идентитетских уџбеника. Од 1849. до почетка рада Одбора само је 1169 више уџбеника послато школама у Старој Србији него у Босни и Херцеговини, док је од почетка рада Одбора до краја 1878. послато 57.615 или 2.27 пута уџбеника више у Стару Србију него у Босну и Херцеговину. Уз уважавање чињенице да је са протоком времена број школа и ученика растао, наведене цифре недвосмислено показују да је слање уџбеника школама изван Србије од почетка рада Одбора 1868. знатно интензивирано у односу на претходни период, као и да је предност давана школама у Старој Србији у односу на остале области.

Сви уџбеници који су послати школама изван Србије написани су ради употребе у школама у Србији, без намере да из њих уче деца изван Кнежевине. На унутрашњој насловној страни сваког уџбеника писало је да је намењен за основне српске школе и да је штампан у Београду у Књигопечатњи Србије. Самим тим, сви уџбеници су сами по себи имплицирали истоветност свих ученика који су их користили, без обзира на локацију, што је било важно са аспекта српске националне интеграције. Конкретни садржаји идентитетски битних уџбеника углавном су већ познати у литератури, тако да нема потребе да се поново наводе. Ипак, и овде се мора истаћи да је у уџбеницима Јована Гавриловића и Јована Драгашевића *Земљопис Србије и Турске* простор Старе Србије био ограничен на југу Шар-планином, односно Македонијом. Становници Македоније, географски позициониране између Шар-планине и Егејског мора, били су према Гавриловићу претежно Бугари, а према Драгашевићу претежно етнички Македонци, што је представљало новину у српској литератури уопште. Ни у једном од њих није писало да јужно од Шаре живе Срби. Према томе, потпуно парадоксално, ђацима српских школа у областима Старе Србије јужно од Шар-планине слати су уџбеници у којима је писало да су становници њиховог краја, па самим тим имлицитно и они сами, углавном Бугари или Македонци, али не и Срби (Јагодић 2018: 92–98; Јагодић 2025).[51]

Од 1863. у буџет Министарства просвете уведена је стална расходна ставка за поклањање књига школама изван Србије, страним питомцима у Србији и домаћим сиромашним ученицима. Она је у рачунској 1868. и 1869. години износила 20.000 гроша пореских, у 1870. је увећана на 30.000, а у 1876. на 33.000 гроша пореских. Министарство просвете је плаћало Државној штампарији књиге из ове буџетске партије до исцрпљења суме, с тим што му је 1869. било одборено још 10.000, а 1870. и 1871. још по 5000 гроша пореских (Војводић 1989: 98; Недељковић 2011: 301–302).

Списак уџбеника и школа у Старој Србији којима их треба послати одређивао је Одбор на својим састанцима, а у ствари Милош С. Милојевић, и достављао га је Министарству просвете. Министарство је тражени број наслова, или мањи ако није имало новца, наручивало од Државне штампарије. Пакете књига је потом прослеђивало царинарницама на граници са Турском ради даље дистрибуције или их је давало трговцима из Турске, према препоруци Милоша С. Милојевића, који су својим послом долазили у Београд да их понесу где треба. Што се тиче школа у Босни и Херцеговини, тамошње црквено-школске општине су и у овом периоду, као и у време пре оснивања Одбора, писале молбе за доделу уџбеника и достављале их непосредно Министарству просвете и црквених дела Србије, заобилазећи Одбор. Ниџифор Дучић је само у ретким случајевима посредовао у слању уџбеника неким школама у Босни и Херцеговини. Министарство је, у складу са могућностима, молбе уважавало и слало књиге преко трговаца или их је давало учитељима који

51 Да ли из овог или из неког другог разлога, није познато, али Милош С. Милојевић је 1870. и 1871. захтевао од Министарства просвете да изостави овај уџбеник из две пошиљке намењене школама у Старој Србији, ДАС, МПс-II, 1871, Ф 2 Р 63, М. С. Милојевић Министарству просвете и црквених дела 4/16. 6. 1870; Џамбазовски 1983: бр. 139.

су током летњих распуста долазили у Београд по помоћ. Међутим, за разлику од периода до 1868., када су молбе за поклањање уџбеника биле садржајне, опширне, пуне историјских података и позива на национална осећања, молбе српских црквено-школских општина из Босне и Херцеговине су у периоду од 1868. до 1878. биле претежно штуре и рутинске. Из тога се закључује да су се школе у тим областима потпуно уклопиле у школски систем Кнежевине Србије.[52] Турске власти, у начелу, нису правиле препреке уносу уџбеника из Србије, мада је, за разлику од периода до 1868., било појединачних случајева одузимања српских уџбеника на граници.[53]

На основу свега изнетог, закључује се да је просветно-пропагандна делатност Србије, а посебно Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини, у погледу слања уџбеника школама изван Србије била, у начелу, веома интензивна и успешна од 1868. до 1878. године. Међутим, избијање устанка у Херцеговини и Босни, а потом српско-турски ратови 1876. и 1877–1878. довели су до постепеног обустављања слања помоћи у облику уџбеника готово у потпуности. Јединствен српски просветни простор у оквиру Османског царства, какав је постојао фактички до устанка у Херцеговини 1875. а формално до Берлинског конгреса, нестао је. То је била негативна последица Велике источне кризе са тачке гледишта српске националне интеграције.

ИЗВОРИ

Необјављени архивски извори

Архив САНУ (=АСАНУ)
Јован Ристић (=ЈР)
Државни архив Србије (=ДАС)
Државни савет (=ДС)
Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (=МПс-П)
Митрополија београдска (=МБ)

ЛИТЕРАТУРА

Војводић 1989: Васо И. Војводић. „Рад Србије на помагању просвете у Босни и Херцеговини (1868–1876)“. *Из књижевне историје и просвете*. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде, 87–165.

Војводић 1994: Васо И. Војводић. „Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872)“. *У духу Гарашанинових идеја*. Београд: Просвета, 9–115.

52 На пример, молбе учитеља у Брчком Деспота Деспотовића, у Бијељини Стевана Јанковића и у Мостару Ђорђа Филиповића садржале су, уз списак тражених уџбеника, само једну реченицу – да им се уџбеници издају по досадашњем обичају или по уобичајеном правилу, ДАС, МПс-П, 1874, Ф 8 Р 13, Д. Деспотовић Министарству просвете и црквених дела, 6/18. 7. 1872, Београд; С. Јанковић истом, 5/17. 7. 1872, Београд; 1875, Ф 2 Р 50, Ђ. Филиповић истом, 13/25. 7. 1874, Београд.

53 ДАС, МПс-П, 1871, Ф 2 Р 122, општина Ђаковица Министарству просвете и црквених дела, 10/22. 8. 1869, Ђаковица; учитељ у Призрену И. Ставрић истом, 6/18. 8. 1869, Призрен; признаница за примљене уџбенике општине Призрен, 6/18. 8. 1869, Призрен; 1870, Ф 7 Р 1603, ђумрук Мокра Гора истом, 28. 8/9. 9. 1870, Мокра Гора; 1874, Ф 11 Р 768, митрополит Михаило истом, 5/17. 4. 1873; АСАНУ, ЈР, 12/3/114, Н. Окан зету (Радојици Шарчевићу), 17/29. 9. 1873, Стара Градишка.

Вулићевић 2012: Небојша Вулићевић. *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији 1868–1876*. Необјављени мастер рад. Београд: Универзитет у Београду Филозофски фкултет.

Доклестић 1973: Љубиша Доклестић. *Српско-македонските односи во XIX-от век, до 1897. година*. Скопје: Заедница за издавачка дејност при НИП „Нова Македонија".

Ђилас 2000: Јагош Ђилас. *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912*. Приштина: Институт за српску културу.

Илић 2010: Александра В. Илић. *Уџбеници и национално васпитање у Србији (1878–1918)*. Београд: Филозофски факултет.

Јагодић 2018: Милош Јагодић. „Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)". *Српске студије*, 9, 50–101.

Јагодић 2024: Милош Јагодић. „Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)". *Илија Гарашанин (1812–1874). Великан српске земље*. Аранђеловац: Народни музеј у Аранђеловцу, 379–454.

Јагодић 2025: Милош Јагодић. „Идентитетски садржаји у школским уџбеницима у Кнежевини Србији". *Српске студије*, 16, рад у штампи.

Миловановић 1975: Мирослав Миловановић. *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*: Ниш.

Недељковић 2011: Славиша Недељковић. „Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1876. до 1878. године". *Вардарски зборник*, 8, 283–305.

Недељковић 2012: Славиша Недељковић. *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*. Ниш: Филозофски факултет.

Пекић 1996: Миленко Пекић. „Митрополит Михаило и Далмација". *Зборник Матице српске за историју*, 53, 39–78.

Петковић Поповић–Шалипуровић 1970: Радмила Петковић Поповић–Вукоман Шалипуровић. *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*. Прибој: Општинска заједница за образовање.

Ђунковић 2016: Срећко Ђунковић. *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј.

Хаџи Васиљевић 1928: Јован Хаџи Васиљевић. *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. (до српско-турских ратова 1876–78)*. Београд: Друштво Св. Саве.

Џамбазовски 1960: Климент Џамбазовски. *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*. Скопје: Институт за национална историја.

Џамбазовски 1983: *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том III, књига I (1868–1873)*. Приредио Климент Џамбазовски. Београд: Архив Србије.

Џамбазовски 1984: *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том III, књига II (1874–1878)*. Приредио Климент Џамбазовски. Београд: Архив Србије.

Miloš S. JAGODIĆ

SERBIA'S AID IN TEXTBOOKS TO SCHOOLS OUTSIDE OF SERBIA (1868–1878)

Summary

This paper deals with the aid in textbooks provided by Serbia to schools in the Ottoman Empire, Montenegro and Austria-Hungary from 1868 (from the beggining of the year and from the foundation of the Comittee for schools and teachers in Old Serbia and Bosnia and Herzegovina in August of 1868) until the end of 1878. Based on archival sources for each individual case, analysis shows that 158 097 copies of various, mainly elementary school texbooks and other literature were sent to numerous schools. Most of them (102 985) were distributed to schools in Old Serbia, the region where

Serbia's interests colided with Bulgarian propaganda. Serbia's activities in providin aid to schools outside of Serbia was significantlly intensified during this period in comparison with the previous decades (1849–1868). However, the events of The Great Eastern Crisis (1875–1878) reduced this aid to minimum.

Keywords: Serbia, Old Serbia, Bosnia and Herzegovina, schools, Comittee for schools and teachers in Old Serbia and Bosnia and Herzegovina, Miloš S. Milojević, Nićifor Dučić.

Рад је предат 30. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 32:929 Спалајковић М.
94(497.11)"1914/1915"
327(497.11:470)"1914/1915"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59882

Оригинални научни рад

*Дејан Д. АНТИЋ**
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

*Маја Р. АНТИЋ***
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

ВЕЛИКИ РАТ, СРБИЈА И РУСИЈА 1914–1915. ГОДИНЕ У ПОЈЕДИНИМ ТЕЛЕГРАМИМА И ПРЕПИСКАМА МИРОСЛАВА СПАЛАЈКОВИЋА***

Апстракт: Оснивањем Посланства Краљевине Србије у Петрограду (1879) отпочело је ново поглавље у српско-руским односима. Дипломатска сарадња званичног Београда са Царском Русијом била је изузетно разграната у периоду када се у српском посланству у Петрограду налазио дипломата Мирослав Спалајковић. У периоду од 1900. до 1904. године Спалајковић је обављао дужност секретара Посланства, а од 1913. до 1919. године вршио је функцију српског посланика у руској престоници. Посебно интензивирање српско-руских дипломатско-политичких односа и контаката уследило је након аустроугарског ултиматума Србији 1914. године, као и током ратних дејстава 1914. и 1915. године, али и у периоду привременог ратног затишја на Балкану. У том времену, у контексту територијалних уступака, настојало се да се удовољи интересима појединих европских држава ради реализације виших ратних планова великих сила, као и да се подстакне коначно решење словенског питања. Мирослав Спалајковић је од почетка рата до свог одласка из Русије активно радио на остваривању српских ратних циљева, као и на продубљивању српско-руских односа. У раду су анализирани поједини Спалајковићеви дипломатски дописи и извештаји, који пружају увид у турбулентна дешавања током првих година Великог рата, са посебним освртом на положај Србије и улогу Русије у тим сложеним ратним и геополитичким процесима.

Кључне речи: Мирослав Спалајковић, Петроград, Русија, Србија, Аустроугарска, 1914, 1915.

ТЕЛЕГРАМИ ИЗ ПЕТРОГРАДА У ВРЕМЕ ЈУЛСКЕ КРИЗЕ

Доктор правних наука, политичар и национални делатник, Мирослав Спалајковић, оставио је дубок траг у српској дипломатији током првих деценија 20. века. Приштина, Софија, Петроград, Рим, Париз биле су само неке од тачака његовог

* Ванредни професор, ORCID 0000-0003-3428-7161, dejan.antic@filfak.ni.ac.rs
** Доцент, ORCID 0009-0009-6949-3724, lakovic.maja@yahoo.com
*** Истраживање је подржано грантом Руског научног фонда (пројекат бр. 23-78-10045) / Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда (проект № 23-78-10045).

политичко-дипломатског деловања. У Русији свој дипломатски положај Спалајковић је започео 1900. године обављајући послове секретара српског Посланства. На том положају остао је до 1904. године када добија премештај у Приштину. У престоницу Царске Русије био је враћен 1913. године, а његове дипломатске вештине и патриотизам посебно су дошли до изражаја током 1914. године, након убиства аустроугарског престолонаследника у Сарајеву 28. јуна, током јулске кризе, и у време смрти руског посланика Николе Хартвига у Београду. У том периоду Спалајковић је трпео оштре нападе бечке штампе која је захтевала да га српска влада позове на одговорност услед његових „непримерених изјава" које су германска гласила тумачила као заштиту учесника у атентату над аустроугарским престолонаследником (Бајин 2016: 230).

Телеграм из Београда о аустроугарском ултиматуму Србији Спалајковић је примио 24. јула 1914. године.[1] Ова вест је истог дана прекинула најављену посету Николе Пашића Грчкој и српског премијера приморала да владу Краљевине Србије премести у Ниш (Антић 2020: 47).

Иако је влада Краљевине Србије показала извесну хладнокрвност након уручења ултиматума барона Владимира Гизла, преко Мирослава Спалајковића затражила је руску помоћ (Ronge 1932: 135–136). Један од првих Спалајковићевих корака у новонасталој кризној ситуацији био је разговор са руским министром иностраних послова Сергејем Сазоновим, који је сматрао да су акције и притисци Аустроугарске уперени против Русије. Сазонов је српског посланика уверавао да ће Русија објавити мобилизацију у случају да аустроугарски посланик напусти Београд и Аустроугарска прекине дипломатске односе са Србијом.[2]

Самопоуздање српској влади Спалајковић је подизао охрабрујућим телеграмима из Петрограда, које је слао на основу разговора са високим руским представницима.[3] Руски апел да се не прихвате сви захтеви ултиматума, огорчење јавног мњења у Русији због аустроугарских притисака, наређење о делимичној мобилизацији у Русији и одлука цара Николаја II да ће царевина ићи до краја у заштити српског народа били су охрабрујући сигнали које је Спалајковић преносио Пашићевој влади. Ове вести будиле су наду да Србија у новом рату неће остати сама и да ће Русија оружано бранити њен суверенитет (Поповић 1977: 48).

Након што је извршена делимична аустроугарска мобилизација против Србије, Русија се окренула ратном плану из 1912. године и извршила мобилизацију трупа за попуну четири армије југозападног фронта, које су предвиђене за борбу против Аустроугарске. Већ 30. јула објављена је и општа мобилизација свих руских војних снага. Тиме су Русија и Србија поново били формални ратни савезници, по трећи пут у последњих сто година, и сачињавали су источни фронт Антанте у Европи (Тимофејев– Кремић 2014: 85–86).

---

1 Државни Архив Србије (у даљем тексту ДАС), фонд Министарства иностраних дела – Политичко одељење за 1914. годину (у даљем тексту МИД, ПО, 1914), фасцикла XVIII (у даљем тексту Ф XVIII), сигнатура 25 – I (у даљем тексту 25 – I), досије VI (у даљем тексту дос). О томе видети и у: Stanković 1984: 38; Животић 2017: 46.

2 АС, МИД, ПО, 1914, Ф I, А/I3, дос. VII. О томе је такође писао и британски историчар Томас Оти (Otte 2015: 193).

3 АС, МИД, ПО, 1914, Ф I, А/I3, дос. VII; Ф II, В I6, дос.VII; Ф II, В I6, дос. VII.

РУСИЈА И СРПСКЕ ПОБЕДЕ 1914. ГОДИНЕ

По избијању српско-аустроугарског рата Мирослав Спалајковић је своју пажњу усмерио на два кључна правца. Прво се трудио да издејствује хитну војну помоћ и обезбеди ратне кредите (Бајин 2016: 242), а затим и да у Србију буду послате санитетске мисије услед недостатка лекара и медицинског особља. Руско Друштво црвеног крста организовало је слање помоћи Србији (Antić 2024: 490–491), док је војна помоћ представљала далеко сложенији проблем, што се јасно види из неколико Спалајковићевих телеграма послатих у августу 1914. године, у јеку велике битке на Церу. Српска врховна команда је у начелу изражавала спремност не само за одбрану већ и за прелазак у офанзиву на аустроугарској територији, узимајући у обзир чврст став Русије према Аустроугарској. Стога је молила да јој се на располагање ставе пловни објекти руског Дунавског паробродарства и одређени број понтона, што јој је 4. августа било и обећано (Тимофејев–Кремић 2014: 38).

Спалајковић је 7. августа писао да руско министарство војно није могло дати тражене аероплане српској војсци, али су обећали да ће учинити све да се код аероклуба набаве потребни авиони.[4] Тринаестог августа било је предвиђено уступање шест аероплана акционарског друштва „Лебедев" по цени од 10.200 рубаља.[5] Неколико сачуваних телеграма указују да су се војне власти у Русији трудиле да у границама својих могућности помогну српској војсци. Русија је поштовала српско жртвовање, давала српском војном изасланику место у штабу врховног команданта великог кнеза Николаја Николајевића, а српској Врховној команди уступала преко потребне податке о концентрацији аустроугарских трупа.[6] Такође, руске војне власти су организовале слање пушака и муниције из магацина у Одеси, преко Дунава у Радујевац, када је у Србију стигло три милиона метака и 113.000 пушака. Око 50.000 пушака је пристигло у истом тренутку када су из западне Србије доспеле прве вести о великој победи српске војске у бици на Церу, а скоро је у исто време и руска војска предузела офанзиву у Пруској која се на крају завршила поразом.[7] Тим поводом Спалајковић је 28. августа послао телеграм српској влади, у којем се, између осталог, каже: „Помоћник начелника генералног штаба, кад сам му честитао велику руску победу у Пруској, одговорио ми је 'Наше победе нису ништа према вашим'".[8]

Упорна настојања Мирослава Спалајковића, па и благе уцене ради обезбеђивања помоћи српској војсци, нису остала без одјека у руским војним круговима. У једном телеграму наводи се његова изјава да ће операције српске војске престати уколико се хитно не пошаље војна помоћ Србији. Даље, помиње се да је руски министар војни наредио начелнику Генералштаба да се без одлагања издвоје

4 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXI, 36, дос. III.

5 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXI, 36, дос. III.

6 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 12, дос. V, АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. I.

7 АС, МИД,ПО, 1914, Ф XXI, 36, дос. III; АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. I. О тим компликацијама са дотурањем војне опреме и наоружања видети нешто више и код: Бајин 2016: 241.

8 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 12, дос. V.

из ратног плена, за потребе српске војске, муниција, одела, митраљези и санитетски материјал. Српски војни изасланик склопио је споразум са главним Генералштабом руске војске да се предвиђени транспорт реализује преко Дунава. Спалајковић закључује телеграм речима: „Храбрити војску да издржи, јер ће помоћ брзо доћи. Данас ћу учинити корак за артиљеријску муницију."[9] Убрзо потом руска влада је одобрила извоз 2000 коња за потребе српске артиљерије.[10]

Спалајковић је јављао и о великом народном одушевљењу које је владало у Русији поводом српске победе. Приликом помена Николи Хартвигу у капели министарства стигао је телеграм руског отправника послова о првој великој победи над Централним силама.[11] Руски листови су знали да цене војни, а нарочито политички значај српских победа, и мислили су да ће то изазвати преокрет у Софији и Букурешту и тако онемогућити немачко-аустроугарски план за турско-румунско-бугарски блок.[12]

Почетком септембра Спалајковић је телеграфисао и пренео поруке великог руског кнеза Николајевића о неопходности да Србија пређе у офанзиву на аустроугарској територији и тако олакша операције руских трупа. Испоставило се да ово није био добар предлог услед тешког пораза који је српска војска доживела на Сави (Бајин 2016: 241; Тимофејев–Кремић 2014: 39, 87).

Након српске победе на Церу и руских победа код Лавова, руски војни кругови сматрали су да је готово 50% аустријске војске неутралисано. Ова процена у Петрограду будила је наду у скор завршетак рата. Спалајковић је извештавао о томе како ће цар Никола васпоставити крст на Светој Софији, да ће руска војска започети снажну офанзиву ка Угарској и врло брзо стићи пред Будимпешту, да је снага Аустроугарске при крају, да војне операције Русије напредују успешно, да у аустријским војничким круговима владају мале наде у одржавање борбених линија у Карпатима те да се размишља о тражењу мира са Антантом (Бајин 2016: 244, 247, 250; Тимофејев–Кремић 2014: 91).

Након велике јесење аустроугарске офанзиве и повлачења српске војске иза Колубаре, Мирослав Спалајковић је настојао да се у помоћ Србији упути 50.000 руских војника, или барем два до три пука, који би подигли морал уморним српским борцима и старешинама. Руским војним и дипломатским представницима упорно је понављао да је Србија на себе привукла половину аустроугарске војске, односно десет дивизија које су, према плану аустроугарског Генералштаба, требале бити ангажоване против Русије, чиме је значајно олакшан положај руске царске војске (Бајин 2016: 247; Тимофејев–Кремић 2014: 90).

Од Мирослава Спалајковића захтевано је да у Петрограду хитно затражи слање топовске муниције за српску војску или да покуша да издејствује покретање руских операција ка југу Угарске, односно да 50.000 до 60.000 руских војника, опремљених топовима и муницијом, доплови Дунавом до Кладова. Оваква помоћ

9 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXI, 36, дос. V.
10 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXI, 36, дос. III.
11 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 12, дос. V.
12 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XI, 1, дос. I.

значајно би олакшала ситуацију и спречила катастрофу у случају пада Крагујевца.[13] У Петроград су такође стигле крајње забрињавајуће вести, које су одражавале велико српско повлачење и снажну аустроугарску офанзиву. На позив Српске врховне команде одржана је седница министарског савета, којом је председавао престолонаследник, уз присуство војводе Радомира Путника, његовог заменика генерала Живојина Мишића и шефа оперативног одељења пуковника Живка Павловића. Током седнице војвода Путник изложио је критично стање војске због недостатка артиљеријске муниције. Саопштио је да је армија војводе Степе Степановића била принуђена да се повуче са својих позиција и удаљи са бојишта на резервне положаје. Такође, преостале армије су биле приморане да се повуку са позиција у Гучеву и Борањи, неспособне да издрже аустроугарску артиљеријску ватру. Као последица ових повлачења било је угрожено Ваљево, као и положаји на обалама Саве и Дунава. Због тога је Никола Пашић у телеграму упућеном Спалајковићу упозорио на претњу велике војне катастрофе Србије, која је могла прерасти у „гори слом него 1813. године".[14]

Српски посланик у Петрограду је, упркос тешком положају српске војске и очајању српског премијера, био оптимиста, што се види у његовом телеграму од 26. новембра 1914. године, који завршава следећим речима: „Сазонов ће изнети пред Цара и владу питање о шиљању руске војске у Србију. Преклињем вас да се држите и да не дате војсци да клоне духом. Крај наших мука је близу. Главна и одсудна победа је сигурна и цела ће се ситуација скоро изменити".[15] У наставку, продужио је да храбри Пашића и српску владу извештавајући о великом интересовању руске јавности за судбину Србије[16], успесима руских трупа код Лоња и Кракова[17], о покушају аустроугарске да затражи мир са Антантом и другим појединостима. Чињеница је да је снажна руска офанзива на Карпатима онемогућила аустроугарску команду да изврши планирану јесењу офанзиву на Србију у пуном обиму, јер је била принуђена да шаље своје трупе на Источни фронт. Мада је поменута руска офанзива завршена поразом царске војске, српска војска је искористила ову погодност и након консолидације и противофанзиве поразила аустроугарске трупе и протерала их из Србије (Тимофејев–Кремић 2014: 39). То сазнање нарочито је одјекнуло у Петрограду.

Крвавим биткама на Церу, Дрини и Колубари и победама у јесен и зиму 1914. године, Србија је испунила први део своје савезничке улоге, непосредно у корист Русије, а посредно и у корист свих савезника (Тимофејев–Кремић 2014: 92). Од тог времена војвода Радомир Путник је, као начелник штаба Српске врховне команде, предлагао да се привремено остане у стратегијској дефанзиви. С друге стране, у немачким владајућим круговима појавила се бојазан не само од продора српске војске него и од српске офанзиве у правцу Беча и Будимпеште, као и од побуне југословенских поданика Хабзбуршке монархије (Скоко 1985: 157).

13 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXII, 39, дос. VIII.
14 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXII, 39, дос. VIII.
15 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 12, дос. VI.
16 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 12, дос. VI.
17 АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXIV, 62, дос. VIII.

ТЕРИТОРИЈАЛНИ УСТУПЦИ, СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ И РУСИЈА

Упркос томе што је руски отправник послова у Софији Александар Савински јављао о бугарској двострукој игри у којој се обећава неутралност а са друге стране преговара са високим аустроугарским војним изаслаником, руска дипломатија је била убеђена у готову неутралност коју су заговарали социјалисти, радикали и земљорадници као опозиционе странке у Бугарској (Дедијер–Анић 1980: 749). Ову неутралност је у Нишу, где се налазило привремено седиште српске владе, најавио и бугарски посланик, док је руски посланик у Паризу инсистирао на томе да Бугарска мора помоћи Србији против аустроугарске офанзиве (Јовановић 1929: 84; Stanković 1984: 147). Међутим, већ у првим месецима рата отпочело је убацивање бугарских комитских одреда на територију Краљевине Србије, уз прећутну сагласност водећих бугарских партија и генерала Бојаџијева, па и самог премијера Радославова. Бугарски премијер је наводно забранио Александру Протогерову да организује упаде комитских чета у Македонију и изазива устанке, али је реалност на терену била другачија (Дедијер–Анић 1980: 749).

Руски дипломатски кругови су српским политичарима најпре предочили неопходност да се српско-бугарски односи оптерећени дешавањима из балканских ратова хитно поправе како би се избегло међусобно ратовање. Већ у првим месецима рата, српској влади и Николи Пашићу било је јасно да то значи давање територијалних уступака у замену за бугарску неутралност, док је руска дипломатија напомињала да није у питању само неутралност источног суседа већ приступање Антанти и помоћ савезничким ратним напорима (Казимировић 1990: 360).

Мирослав Спалајковић је попут српске владе био против давања територијалних уступака Бугарској и био је крајње песимистичан када се радило о приласку Бугарске силама Антанте. У разговорима који су вођени са руским политичарима око територијалних уступака, исказивао је крајње непопустљиве ставове (Бајин 2016: 244). Сматрао је да условно обећање границе из 1912. године неће Бугарску увести у рат на страни савезника. Чак су и до Николе Пашића стизале вести да је под утицајем својих дипломата руски министар спољних послова Сазонов био сасвим близу да прихвати идеју да Србија треба да обећа Бугарској територије у Македонији по уговору од 1912. године зарад придруживања Софије Антанти, али да је Спалајковић својом аудијенцијом код руског цара пореметио овакав концепт (Бајин 2016: 245–246).

За Руску империју питање Цариграда било је од прворазредног значаја, а посредством пансловенске политике, односно повратком на спорни српско-бугарски уговор из 1912. године настојало се да се Бугарска најпре прикључи Антанти, како би се обезбедио стратешки простор за даље руско напредовање ка Цариграду. Овакви планови Петрограда наговештавали су званичној Софији веома повољну политичку позицију.

До нарочитог заоштравања односа између Београда и Софије дошло је након што се бугарска влада званично оградила од великог комитског упада у Валандово

и Струмицу у априлу, током којег је страдало више од 300 српских војника. У изјави бугарске владе било је наведено да је напад извео незадовољни народ Македоније који „стење под српским ропством". Такав став приморао је српску владу да обустави даље разговоре о територијалним уступцима Бугарској, док је председник владе Никола Пашић догађаје у Валандову оценио као отворену побуну на територији Србије и директан напад на државу.[18]

Током читавог пролећа ратне 1915. године расла је опасност од напада вишеструко надмоћнијих непријатељских снага на Србију. И поред тога, савезници су и даље инсистирали да српска војска предузме офанзиву преко граничних река на северу, у циљу садејства са руском, односно италијанском војском (Скоко 1985: 165).

Престолонаследник Александар је 23. априла 1915. године обавестио великог руског кнеза да би српска војска, и поред огромних тешкоћа које чине лоши временски услови и несавршена транспортна средства, за 20 дана могла бити спремна за офанзиву ако јој се испоручи храна коју је српска влада купила у Русији (Скоко 1985: 166). Руски секретар Штрандман је са пуковником Новиковим разговарао око преноса материјала кроз Србију.[19] Затим је преко др Милана Шајиновића, шефа политичког одељења у Министарству спољних послова и једно време посланика у Русији, било поручено 2000 вагона јечма који се налазио у Одеси.[20] Спалајковић је 25. априла извештавао да је Руско поморско министарство саопштило да ће два пута месечно превозити по 2400 вагона хране до Прахова.[21] Међутим, на седници српске владе 9. маја 1915. године донета је одлука да се у Русију пошаље делегат који би Петрограду објаснио да српска војска још увек није спремна да пређе у офанзиву.[22]

По питању српске офанзиве било је разговора и са кнезом Трубецкојем који је 28. маја 1915. године посетио Спалајковића. Руски отправник послова на српском двору тада је рекао да је улазак Италије у рат био потребан осталим савезницима више него Русији. Распитујући се о будућој српској офанзиви, напоменуо је да се о томе занимају многи руски кругови. Трубецкој је говорио и о прикривеном антагонизму који постоји између руске војске и владе што је нарочито шкодило помоћи коју је Србија очекивала.[23]

Руска настојања да се што пре уведе Италија у рат и на тај начин олакша положај руских трупа у Карпатима, које су се спремале да по разбијању непријатељског отпора продру у Мађарску, довела су до отвореног српског негодовања услед италијанских аспирација према територијама на којима је живео словенски живаљ.

---

18 Архив Српске академије наука и уметности (у даљем тексту АСАНУ), Легат Радивоја Бојовића, сигнатура 14447/I-1 (у даљем тексту 14447/I-1), Ратни дневник за 1915. годину, 22. март 1915 (у даљем тексту 22. III 1915). Погледати такође о овом истом упаду и: Драшковић, Ристевски 1996: 95.

19 АСАНУ, 14447/I-1, 10. II 1915.

20 АСАНУ, 14447/I-1, 12. III 1915.

21 Архив Југославије-Београд (у даљем тексту АЈ), фонд Јован Јовановић Пижон (у даљем тексту 80), фасцикла 2, документ број 539 (у даљем тексту 2 – 539).

22 АСАНУ, 14447/I-1, 27. IV 1915.

23 АЈ, 80 – 2 – 667.

Још у марту 1915. године у Петрограду је боравио представник југословенског одбора Франо Супило који је имао разговоре са руским министром иностраних послова и другим вићенијим политичким личностима. Како је Спалајковић извештавао, из тих разговора се стекао утисак да ће Русија заступати српска гледишта, али само ако за то придобије наклоност Енглеске.[24] У то време је Лондон на све начине покушавао да дође до споразума са Италијом по којем би јој након завршетка рата припала Истра, централна Далмација са Задром и Шибеником и острва. (Михајловић 2012: 19–20). Целокупна настојања конципирана су касније у једном тајном уговору са Италијом који је склопљен 26. априла 1915. године без икаквих обавештења Србије (Hercigonja 1987: 19).

Русија је у начелу сумњала у заједнички успех словенских идеала, програма националног уједињења и Пијемонта јужног словенства, упорно настојећи да убеди Супила и Спалајковића како ће Србија добити повољну одштету и изаћи на море.[25] Ипак, Франо Супило је упорно говорио о Далмацији, проблему Словеније, Хрватске као и жељама Хрвата да се сачува унутрашња аутономија Хрватске и словенске обале Јадранског мора.[26] Насупрот Супилу, руски министар иностраних послова је о јадранским обалама говорио као о „кршу који ништа не вреди", као и да ће народ прихватити италијанску власт због препознатљиве италијанске културе. Сазонов је такође нагласио како са Супилом разговара на италијанском језику, што потврђује његово вићење ствари. У том разговору Спалајковић је дипломатски узвратио да, иако се са Сазоновим споразумева на француском, то не значи да је он Француз. По мишљењу Супила и Спалајковића главна препрека уједињења словенског живља (православног и католичког) није била Енглеска већ Русија која је изнова покушавала да Италији обезбеди источне обале Јадрана.[27]

Супило је у руској дипломатији видео једну од озбиљних препрека у остваривању „словенских интереса" на северозападном Балкану.[28] За разлику од њега Спалајковић је ипак сматрао да је главна кочница уједињења француски премијер Делкасе, који је према његовом мишљењу „фаталан по српске интересе". Француски премијер био је један од важнијих учесника дипломатске акције привлачења Италије на страну Антанте. Иста акција била је планирана и ка Румунији и Бугарској. У том контексту Спалајковић је наводио следеће: „Цена га се не тиче, јер Француска не плаћа безобзирно поступање према Србији. С друге стране, Русија не може да реагује због Цариграда који јој је животно питање и зато што француски премијер упорно уцењује и тражи да се пошаљу Бугари кад већ не могу Руси".[29]

Нема сумње да су балкански словенски народи од стране политичког Париза и Лондона најчешће доживљавани као погодан ратни материјал који је ваљало искористити против Централних сила. Симпатије за словенско народно јединство

24 AJ, 80 – 2 – 466.
25 AJ, 80 – 2 – 508.
26 AJ, 80 – 2 – 466.
27 AJ, 80 – 2 – 511.
28 AJ, 80 – 2 – 512–513.
29 AJ, 80 – 2 – 679–680.

једино су постојале у руским интелектуалним круговима, али не и код водећих руских политичара који су тада сматрали да није време за фузију Хрвата и Словенаца са Србима.[30]

Из Петрограда су у пролеће 1915. године све чешће стизале вести да је италијански услов за почетак акције против Централних сила територија Истре и Далмације. Због тога је Русија посветила озбиљну пажњу осетљивом јадранском питању.[31] У том контексту, Спалајковић је јављао да је руски дипломата у Нишу упознат са српским гледиштем по питању источне јадранске обале и изражавао своје уверење да ће интереси словенства бити задовољени.[32] На седници српске владе од 3. маја 1915. године било је одлучено и да престолонаследник Александар пише великом кнезу Николајевићу, главном заповеднику руске царске сувоземне војске поводом италијанских територијалних захтева и потенцијалних уступака.[33]

Општи руски став био је да је Антанта настојала да пронађе нове савезнике јер није била у стању да самостално доведе рат до краја. Све три савезничке силе нису биле довољно припремљене за вођење тешких борби, посебно у погледу наоружања и муниције. Русији је на дневном нивоу било потребно 100.000 метака, док је у том периоду успевала да произведе свега 20.000. Италија је врло брзо ангажовала део непријатељских трупа, што је навело Антанту да затражи подршку од Румуније. Истовремено, Француска и Енглеска су инсистирале на придобијању Бугарске како би се олакшале операције против Османског царства услед тешке позиције руске војске. Са друге стране, таква политика представљала је опасност не само по српске националне интересе већ и по саму српску државу. Мирослав Спалајковић је предлагао Николи Пашићу конкретне мере ради заштите националних интереса. Залагао се да се представницима при савезничким владама одмах саопшти потреба да се најенергичније заступа и брани југословенски програм, као и да се евентуална нова офанзива српске војске одложи све док се не разјасни стварни став Русије према питању Румуније и Бугарске.[34]

РУСИЈА И НАПАД УДРУЖЕНИХ ГЕРМАНСКО-БУГАРСКИХ СНАГА НА СРБИЈУ

Међу последње велике руске победе на Источном фронту убраја се пад Пшемисла у марту 1915. године. Овај успех обележен је благодарењем у нишкој Саборној цркви, коме су присуствовали сви чланови српске владе, министар војни и руски дипломатски представници.[35] Након тога уследио је застој руске војске на свим фронтовима. Руска царска војска је најпре била потиснута из области Висле, након чега су четири немачка корпуса пребачена на српски фронт ради извођења брзог и одлучног напада на Србију, у садејству са аустроугарским снагама.

30 АЈ, 80 – 2 – 510.
31 АЈ, 80 – 2 – 522.
32 АЈ, 80 – 2 – 545.
33 АСАНУ, 14447/I-1, 20. IV 1915.
34 АЈ, 80 – 2 – 672.
35 АСАНУ, 14447/I-1, 11. III 1915.

Међутим, одлука о офанзивним дејствима у правцу Карпата извесно време је одложила планирану германску офанзиву против Србије (Скоко 1985: 157–158).

У ишчекивању нове непријатељске офанзиве Централних сила, војна помоћ коју је Србија примила од својих савезника била је више него симболична. Из Русије је конкретно стигао одред речних минополагача, два морнаричка топа од 150 мм и нешто понтонског материјала (Скоко 1985: 162).

Како су се руске армије ужурбано повлачиле према истоку, о евентуалном руском упаду у мађарску равницу није било ни говора. С друге стране, изненадни улазак српске војске у северну Албанију изазвао је оштро реаговање савезника а нарочито Русије, која је сматрала да је тако нешто у супротности са општим савезничким интересима. Начелник штаба руске војске је чак запретио обуставом снабдевања српске војске храном и муницијом (Скоко 1985: 169). Све је то компликовало положај Србије.

Германски успеси на источном фронту средином 1915. године навели су владајуће кругове у Бугарској на закључак да се Централне силе налазе пред тријумфом. Био је то само један од разлога због којег је бугарска влада пожурила да своју земљу укључи у табор „победника" (Скоко 1985: 171).

Тако је на ред дошло и српско питање које је према плановима Беча и Берлина требало да се реши једном већом операцијом у што краћем року, а најкасније до почетка зиме и пре отпочињања битке за Верден, да би германске снаге ангажоване у Србији благовремено могле да се пребаце у Француску. Део снага Централних сила формирао је Групу армија Макензена која је имала задатак да концентричним дејством потуче српске снаге на северу земље ради бржег успостављања непосредне везе између аустоугарских, немачких и бугарских трупа и отварања комуникације Централним силама за Софију и Цариград (Опачић 1985: 209–210).

Мирослав Спалајковић је био обавештен да руски Генералштаб располаже извештајем из Букурешта, у којем се наводи да вести о концентрацији аустро-немачких трупа против Србије и Румуније потичу из немачких војних кругова те да је реч о нетачним информацијама. Истог дана руски цар је српском војном изасланику у Петрограду изразио сумњу у могућност било каквих озбиљнијих акција германских снага против Србије (Скоко 1985: 176).

У телеграму који је из Петрограда 23. септембра 1915. године стигао српској влади Спалајковић је пренео мишљење енглеских војних кругова, који су сматрали да српске трупе не треба прве да нападају, већ да се добро утврде на северној граници своје државе. Синхронизовано са тим, препорука Енглеза била је да се заузму и одговарајуће одбрамбене позиције према Бугарској како би се осигурала железничка пруга и како би се сачекао долазак савезничке помоћи (Опачић 1985: 211). Ово је уједно био и последњи телеграм који је Спалајковић послао из Петрограда у периоду варљивог мира.

У суморним ратним јесењим данима вест да је француска влада дала сагласност за упућивање 150.000 војника у Србију, коју је руски посланик у Србији саопштио Николи Пашићу, повратила је наду у успех савезничке акције, као и у могућност обезбеђивања десног бока српске војске и комуникација са Солуном (Stanković 1984: 161; Опачић 1985: 217). Истовремено, ова информација допринела је томе

да је српска војска, ишчекујући долазак савезничких снага, готово месец дана одолевала нападима удружених германско-бугарских снага, који су отпочели 5. октобра 1915. године. Српски војници су, наивно верујући у долазак најављених појачања, очекивали да ће најпре бити неутрализана бугарска претња, а затим и сузбијена аустро-немачка офанзива са севера.

Уочи аустро-немачког напада на Србију, 5. октобра, отпочело је искрцавање француске 156. и енглеске 10. дивизије у Солуну, које је било окончано средином месеца. Међутим, уместо да ове свеже јединице притекну у помоћ српској војсци, задржане су у Солуну, примајући нејасна и контрадикторна наређења од својих команди, које су се и саме тешко сналазиле у развоју догађаја (Опачић 1985: 215).

Почетком октобра 1915. године, руска Врховна команда започела је прикупљање једне армије у Бесарабији, с намером да изврши напад на Бугарску у циљу пружања помоћи Србији. Међутим, Румунија није дозволила пролаз руским трупама преко своје територије, што је навело руску команду да одустане од планираног продора у источну Бугарску. Руски главни штаб је предвидео и извођење поморског десанта, али је и та операција напуштена због недостатка бродова за транспорт јачих снага преко мора. Српска врховна команда је 23. октобра обавештена да се планиране операције руске војске неће извршити (Опачић 1985: 218). Препуштена самој себи, српска војска је кренула на дуг и неизвестан пут преко Албаније, с циљем да стигне до савезничких снага и настави ратне операције.

ЗАКЉУЧАК

Српско-руске везе током прве и друге године Великог рата биле су од изузетног војно-политичког значаја, што је посебно долазило до изражаја у положају и активностима српског посланика у Петрограду. Већ на почетку кризе, након атентата у Сарајеву, Мирослав Спалајковић је, верујући да је аустроугарска пропаганда усмерена ка припреми европског јавног мњења за рат против Србије, својим деловањем изазвао незадовољство у аустроугарским политичким и војним круговима, који су захтевали његово разрешење.

На основу обимне преписке из Русије, од које је у овом раду представљен само мањи део, може се закључити да су односи између Србије и Русије у првим годинама рата били обележени срдачношћу и међусобним поверењем, али и одређеном дозом резервисаности у кризним и преломним тренуцима. Из истих докумената произлази и да је постојало упорно, али често и нереално очекивање пораза Централних сила. Спалајковић је у првој ратној години изразито подржавао руску политику према Србији, шаљући из Петрограда умирујуће телеграме српској влади и Николи Пашићу. Уједно је користио свој дипломатски положај и лични ауторитет како би утицао на највише руске политичке кругове, укључујући и самог цара, нарочито у тренуцима када се Србија налазила у тешкој позицији.

Оштро се супротстављајући бугарским територијалним претензијама, Спалајковић је у суштини заступао српске интересе, сматрајући да руски званични органи морају водити рачуна о Србији у оквиру ширих савезничких напора. Стога је, све до поразне потврде да руска војска неће предузети офанзиву против Бугарске,

задржавао веру у могући преокрет на Балкану. Његово уверење почивало је на историјским чињеницама да је Русија већ једном оборила немачког владара у Бугарској, да су велике силе Антанте биле против Бугарске у Другом балканском рату и да је Бугарска дуговала Русији захвалност за ослобођење од османског ропства. Ипак, из расположивих докумената било је јасно да се развој догађаја неће одвијати у складу са таквим очекивањима.

Чак је и руски посланик у Софији, Александар Савински, сматрао да Русија узалудно покушава да придобије Бугарску, али Француска није делила то мишљење. Спалајковић је у једном од својих телеграма управо француског премијера Делкасеа означио као главну препреку за остварење српских интереса, јер је он иницирао нови принцип – територијалне уступке неутралним државама у циљу њиховог прикључивања Антанти. Та политика, која је тежила да привуче Италију и Бугарску на страну савезника по цену српских територија, довела је до сложене и дуготрајне кризе, која је трајала све до коначног прикључења Бугарске Централним силама.

Напослетку, та настојања су навела савезнике да донесу низ погрешних одлука, претворе војне успехе у стратешке поразе и на тај начин фактички потисну Русију са Балкана. Чак и након склапања тајног споразума и војне конвенције између Аустроугарске, Немачке и Бугарске, Спалајковић није губио наду. Веровао је да ће Француска изменити политику попуштања на рачун мањих савезника и послати 150.000 војника у помоћ Србији. За Спалајковића је све до повлачења српске војске преко Албаније било незамисливо да ће Антанта напустити Србију и препустити је судбини која јој је била намењена.

Преписке и телеграми Мирослава Спалајковића не сведоче само о дипломатским напорима, већ и о дубокој повезаности судбина Србије и Русије у оквиру ширих геополитичких процеса током Великог рата. Спалајковићев рад, као и његова вера у савезништво и моралну обавезу великих сила, откривају сложену реалност мале државе у систему глобалног сукоба. Упркос великим дипломатским напорима, Србија је на крају платила високу цену, а делимична равнодушност савезника оставила је дубоке последице по српско-руске односе, али и по српску и руску политичку свест у годинама које су наступиле након завршетка Првог светског рата.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ)
– фонд Јован Јовановић Пижон

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)
– Легат Радивоје Бојовић

Државни архив Србије (ДАС)
– Министарство иностраних дела – Политичко одељење, 1914.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Дедијер–Анић 1980: Владимир Дедијер – Живота Анић. *Документи о спољној политици Краљевине Србије*. Књига VII, свеска 2 (1/14. мај – 22. јули/4. август 1914). Београд: Српска академија наука и уметности.

ЛИТЕРАТУРА

Antić 2024: Dejan Antić. „Remembrance of the Russian Medical Missions in the City of Niš as the Provisional Capital of Serbia (1914–1915)". *History and Cultural Memory*. Belgrade: Institute for political Studies, 487–502.

Антић 2020: Дејан Антић. „Ниш под окупацијом у Првом светском рату – крај 1915. и почетак 1916. године". *Токови историје*, 1/2020, 47–65.

Бајин 2016: Зоран Бајин. *Мирослав Спалајковић (1869–1951)*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Драшковић–Ристевски 1996: Александар Драшковић – Стојанче Ристевски. *Војвода Василије Трбић. Мемоари и доживљаји војводе велешкоī (1912–1918, 1941–1946)*, 2. Београд: Алфа.

Животић 2017: Александар Животић. *Душан Стефановић – Дневник из 1914.* Београд: Медија центар „Одбрана".

Јовановић 1929: Јован Јовановић. *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Српска књижевна задруга.

Казимировић 1990: Васа Казимировић. *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*. Београд: Нова Европа.

Михајловић 2012: Мила Михајловић. *Југославија: април 1941 – септембар 1943*. Београд: Издање Удружења српских издавача.

Опачић 1985: Петар Опачић. „Борба за Балкан у јесен 1915. године". *Србија 1915. године*. Зборник радова, књ. 4. Ур. Љиљана Алексић Пејаковић, Даница Милић. Београд: Историјски институт, 209–229.

Otte 2015: Thomas G. Otte. *July Crisis: The World`s Descent into War, Summer 1914.* Cambridge: University of East Anglia.

Поповић 1977: Никола Поповић. *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*. Београд: ИСИ-Народна књига.

Ronge 1932: Max Ronge. *Kriegs-und Industriespionage*. Wien: Wehle & Höfels.

Скоко 1985: Саво Скоко. „Србија и велике силе у периоду оперативног затишја на српско-црногорском ратишту". *Србија 1915. године*. Зборник радова, књ. 4. Ур. Љиљана Алексић Пејаковић, Даница Милић. Београд: Историјски институт, 155–181.

Stanković 1984: Đorđe Stanković. *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Nolit.

Тимофејев–Кремић 2014: Алексеј Тимофејев – Дарко Кремић. *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата (зборник грађе)*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Hercigonja 1987: Dunja Hercigonja. *Velika Britanija i spoljno-politički položaj Jugoslavije 1929–1933*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Dejan D. ANTIĆ
Maja R. ANTIĆ

THE GREAT WAR, SERBIA, AND RUSSIA 1914–1915 IN SELECTED TELEGRAMS AND CORRESPONDENCE OF MIROSLAV SPALAJKOVIĆ

Summary

The establishment of the Legation of the Kingdom of Serbia in Petrograd (1879) marked the beginning of a new chapter in Serbian-Russian relations. Diplomatic cooperation between official Belgrade and Imperial Russia was particularly extensive during the period when diplomat Miroslav Spalajković was stationed at the Serbian Legation in Petrograd. From 1900. to 1904, Spalajković served as Secretary of the Legation, and from 1913. to 1919. he held the position of Serbian Minister in the Russian capital. A notable intensification of Serbian-Russian diplomatic and political relations

and contacts followed the Austro-Hungarian ultimatum to Serbia in 1914, as well as during the military operations of 1914. and 1915, and the period of temporary wartime lull in the Balkans. At that time, within the context of territorial concessions, efforts were made to satisfy the interests of certain European states in order to realize the broader war plans of the Great Powers, and to promote a final resolution of the Slavic question. From the beginning of the war until his departure from Russia, Miroslav Spalajković actively worked towards achieving Serbia's war aims and deepening Serbian-Russian relations. This paper analyzes selected diplomatic dispatches and reports by Spalajković, which provide insight into the turbulent events during the early years of the Great War, with particular emphasis on Serbia's position and Russia's role in these complex wartime and geopolitical processes.

Keywords: Miroslav Spalajković, Petrograd, Russia, Serbia, Austro-Hungary, 1914, 1915.

Рад је предат 13. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94:796.332(497.11-13)"1929/1941"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59061

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

РАЗВОЈ ФУДБАЛА НА ТЕРИТОРИЈИ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ 1929–1941.**

Апстракт: Рад на основу архивске грађе, посебно фонда Министарства физичког васпитања, као и литературе, даје приказ развоја и стања у ногометном спорту на територији Моравске бановине. Акценат је углавном на финансијским проблемима клубова, што се илуструје молбама општинским и бановинским властима за донације. Посебан део у раду указује на државну контролу над клубовима, спровођеном у циљу антикомунистичке пропаганде, као и на праћење гостовања на територији суседних земаља.

Кључне речи: Моравска бановина, фудбал, Ниш, Краљевина Југославија, спорт.

УВОД

Разматрање развоја фудбала на територији Моравске бановине подразумева, пре свега, утицај који је овај најпопуларнији спорт имао међу грађанством, а затим и положај клубова и њихово финансирање у условима економске кризе. Спорт какав је фудбал, уживао је значајно интересовање, што се манифестовало оснивањем великог броја клубова, што локалне и бановинске власти финансијски нису могле адекватно да подрже. Управе клубова су, у складу са могућностима, покушавале да побољшају квалитет игре како би се пласирали у виши ниво такмичења, али су финансијске потешкоће, нарочито око изградње стадиона, спречавале многе да се озбиљније истакну у фудбалу.

О развоју овог спорта тридесетих година XX века постоји приличан број радова, почев од анализа самих такмичења, па до навијачког организовања. Овим радом представљена је синтеза за територију читаве Моравске бановине, а у светлу проблема који су карактеристични за овај део земље. Одабрану литературу употпуњује грађа похрањена у историјским архивима, као и штампа, која је врло детаљно пратила спортске догађаје како на локалном, тако и на нивоу бановине.

---

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-2896-275X, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

ОРГАНИЗАЦИЈА КЛУБОВА И ФИНАНСИЈСКЕ МОГУЋНОСТИ

Фудбал је тридесетих година XX века представљао, вероватно, најпопуларнији и најмасовнији спорт свуда па и у Југославији. Остали спортови, слободно се може рећи, наилазили су на пријем код одређеног броја симпатизера. С обзиром на специфичности које су поседовале јахање, стрељаштво, једриличарство и мотоциклизам, језгро публике врло често чинили су ентузијасти који су и сами у већој или мањој мери познавали наведени спорт. Поред њих, део публике представљали су знатижељници, врло често и припадници појединих друштвених сталежа, којима је долазак на такмичења представљао разоноду и прилику за породични излазак и дружење. Међутим, најмасовнији спорт са убедљиво најбројнијом публиком, без обзира на узраст, образовање, професију и статус у друштву, био је фудбал (Велојић 2023: 327). Фудбалска еуфорија доводила је и до озбиљних расправа (Сијић 2009; Зец; 2016), па и туча[1], честог поистовећивања са играчима, али и познавања тајни овог спорта боље и од самих тренера.[2]

Фудбалске утакмице одржаване су већ након завршетка Првог светског рата[3], да би Фудбалски савез званично био основан 1919. године. Прво такмичење одржано је четири године касније. До експанзије фудбала дошло је током међуратног периода када се масовно оснивају клубови и одржавају утакмице.

На територији Моравске бановине карактеристично за фудбал је оснивање клубова у свим мањим и већим местима, где год су прилике дозвољавале, а неретко су већи градови имали и више фудбалских клубова, што је публици обезбеђивало редовну забаву на локалним турнирима.[4]

Значајну улогу у развоју фудбала на овом подручју имала је и војска, чији су припадници често били међу оснивачима клубова. Најбољи пример за то јесте Ниш, где је, одмах након ослобођења 1918. године, група студената, намештеника и официра основала први фудбалски клуб „Синђелић“, што је била иницијатива за

1 Занимљив је пример спортског клуба „Делиград“ из Алексинца, чија је управа пред утакмицу са „Хајдуком“ у Нишу апеловала код Нишког лоптачког подсавеза и управе полиције да заштити играче, с обзиром да су у ранијим сусретима увек били претучени. (Историјски архив Ниш (ИАН), Спортски клуб „Делиград“ Алексинац, к. 1. Молбе управе клуба подсавезу и управи полиције из августа 1940. године).

2 Колико је фудбал био популаран говори пример соколског старешине из Крушевца, који се, наводећи разлоге за своју оставку, дотакао и фудбалске утакмице која је привукла већу пажњу од такмичења сокола. (Историјски архив Крушевац (ИАКш); Соколско друштво Крушевац, к. 1. Извештај старешине од 10. маја 1930). Са друге стране, доказ да је фудбал био „више од игре“, јесте и казна од десет дана затвора сараднику листа „Правда“ због критике фудбалске репрезентације која је требало да игра против Бугарске (Dobrivojević 2005: 63).

3 На пример, у Нишу је 1918. године, одмах након ослобођења, одиграно неколико утакмица са припадницима француске и британске војске (Стаменковић 1984: 542).

4 Тачније, ако посматрамо Ниш као бановински центар, у међуратном периоду (1919–1941) основана су 32 фудбалска клуба, од којих тридесетих година 12. У Краљеву су активни били клубови: „Ибар“, „Спартакус“, „Јединство“, „Морава“, „Раднички“, „Жича“; у Крушевцу: „Обилић“, „Грађански“, „Цар Лазар“, „Булевар“, „Соко“, „Душан Силни“, „Расина“, „Напредак“; у Зајечару: „Тимок“, „Хајдук“, „Обилић“, „Грађански“ (Виријевић 2006: 240–241; Николић 2021: 70–71; „Спорт“, *Крајинске новости*, 19. октобар 1930, 4).

развој овог спорта на територији овог града (Стаменковић 1984: 542). У периоду између два светска рата у Нишу је залагањем јединица гарнизона, али и група официра, основано укупно пет клубова.

Фудбалски клубови гарнизона у Нишу[5]

Назив клуба	Година	Оснивач
Синђелић	1918.	Група студената и официра
ТАШК	1919.	Тешка артиљерија нишког гарнизона
Обилић	1922.	Група омладинаца и официра
Коњичка школа	1925.	Група коњичких официра
Подофицирски клуб	1926.	Команда нишког гарнизона

Прве утакмице одржаване су између клубова „Синђелић" и „ТАШК" на игралишту 16. пешадијског пука, с обзиром да је терен, као једини у граду, задовољавао потребне услове и био незамењив у већим такмичењима Нишког фудбалског подсавеза, али и приликом гостовања државних клубова. Неколико година касније, након успостављања коњичке школе у Нишу, група коњичких официра основала је свој клуб који по квалитету играча није нимало заостајао за другима, што се види из утакмице одржане 18. децембра 1927. године, када је савладао најбољи нишки клуб „Синђелић" резултатом 2:1. У извештају је наведено да, и поред врло добре игре, „Синђелић" није могао савладати противника.[6] „Овакви резултати, као и масовно учешће војника и официра у такмичењима, навели су команду нишког гарнизона да оснује свој званични клуб 1926. године" (Велојић 2014: 236). Једна од ређих спортских атракција и признања нишком фудбалу била је и утакмица одржана 5. августа 1934. године између репрезентације Војске Краљевине Југославије, као једног од најбоље котираних тимова у земљи, и екипе Нишког фудбалског подсавеза. У мечу је тријумфовала војна репрезентација победивши градски тим резултатом 5:3.[7]

На територији Моравске бановине активан је био Нишки лоптачки подсавез[8], основан 8. 3. 1931. године[9], тачније издвојен из Београдског подсавеза, са испоставама у Нишу, Крушевцу, Зајечару, Неготину, Бору, Књажевцу и Лесковцу. Поједини клубови са територије Моравске бановине, односно из Јагодине, Ћуприје, Свилајнца и Краљева, такмичили су се у оквиру Крагујевачког подсавеза.

5 Табела урађена на основу: Стаменковић 1984: 542.

6 ИАН, Varia, 191. Извештај са фудбалске утакмице „Синђелић" – „Коњичка школа" од 18. децембра 1927. године.

7 „Спорт", *Нишке новине,* 12. август 1934, 6.

8 До оснивања Нишког лоптачког подсавеза клубови са ових простора су се, као део Београдског подсавеза, такмичили у тзв. Моравској жупи.

9 Одлука о оснивању Нишког подсавеза донета је на скупштини Југословенског ногометног савеза 14. 12. 1930. године, а сталност подсавезу призната је на скупштини 20. 12. 1931. (Јаковљевић 2018: 29).

У првим годинама након оснивања, Нишки подсавез чинили су следећи клубови: „Победа“, „Синђелић“, „Грађански“, „Железничар“, „Југославија“, „Графичар“, „Чегар“, „Омладинац“, „Јединство“, „Гајрет“, „Дивота“ и „Нишки СК“ из Ниша; затим „Омладинац“, „Победа“ и „Јединство“ из Пирота; „Напредак“ из Беле Паланке; „Хајдук Вељко“ из Неготина; „СК Гњилан“ из Гњилана; „ЛК Тимок“, „Јединство“, „Железничар“ и „Победа“ из Зајечара; „Хајдук“ и „Југославија“ из Књажевца; „Хајдук“ из Трстеника; „Борски СК“ и „Омладинац“ из Бора; „Момчило“, „Јосиф“, „Југославија“, „ЛСК“ и „Ветерница“ из Лесковца; „Власина“ из Власотинца; „Топличанин“ из Прокупља; „Јабланица“ из Медвеђе; „Цар Лазар“, „Обилић“ и „Спарта“ из Крушевца; „Делиград“ и „Напредак“ из Алексинца (Јаковљевић 2018: 42–44). У оквиру Крагујевачког подсавеза такмичили су се „Славија“, „Грађански“ и „НСК Трговачки“ из Ћуприје; „Ибар“, „Раднички“, „Жича“ и „Морава“ из Краљева; „Јагодински СК Даца“ и „Јагодински СК Хајдук“ из Јагодине; „Јединство“ из Параћина и „СК Ресава“ из Свилајнца (Јаковљевић 2018: 44–46). У години 1937. Нишки подсавез је бројао 35 клубова, да би тај број 1940. износио 52.[10] Криза до које је дошло 1936. године, услед сукоба са централним савезом и оставке челника, резултирала је добровољним изласком 22 клуба из подсавеза.[11]

Као орган централног Савеза, задатак Нишког лоптачког подсавеза предвиђао је управљање ногометним спортом на већем делу територије Моравске бановине, као и вршење пропаганде у његову корист. „Финансирање подсавеза текло је преко фудбалских утакмица, што је обезбеђивало у почетку довољно новца за несметано пословање. Нарочито су подсавезима представљале терет таксе које су за градове преко 20.000 становника износиле 33.25%, док су за мања места износиле 16.62%“ (Велојић 2023: 329). Завођењем такси приходи појединих подсавеза нису задовољавали основне потребе, што је навело Савез да уведе субвенције. Незадовољство увођењем такси Савез је образложио следећим аргументима:

> „До завођења такса ногометни подсавези су могли да буду материјално обезбеђени јер су клубови стављали подсавезима на расположење термине, па је од подсавезних утакмица сваки подсавез имао толико прихода да је могао несметано да обавља своје разгранате функције и пословање. Од завођења такса приходи појединих подсавеза су тако минимални да подсавези немају ни најнужнија материјална средства за обезбеђење најпотребнијих издатака. Било би оправдано и у корист спорта да се сваком подсавезу одреди и предложена минимална субвенција како би се на тај начин омогућило да подсавези своја пословања усаврше.“[12]

Тако је на седници Савеза 1936. године одлучено да се подсавезима из буџета редовно планирају субвенције.

---

10 Сијић, н. д., 142; Зоран Стевановић, *Век фудбала у Алексинцу – Напредак* (Алексинац: Библиотека „Записи“, 2004.), 26–27.

11 „Криза Нишког лоптачког подсавеза“, *Нишки спортиста*, 2. април 1936, 1.

12 Архив Југославије (АЈ)-71 Министарство физичког васпитања народа Краљевине Југославије-24, Југословенски ногометни савез бр. 1231 од 30. јуна 1936.

Годишње субвенције из буџета за подсавезе[13]

Загребачки	10.000 динара
Београдски	10.000 динара
Скопски	5.000 динара
Нишки	5.000 динара
Крагујевачки	5.000 динара
Новосадски	5.000 динара
Петровградски (Великобечкеречки)	5.000 динара
Суботички	5.000 динара
Осијечки	5.000 динара
Сарајевски	5.000 динара
Бањалучки	5.000 динара
Сплитски	5.000 динара
Љубљански	5.000 динара
Цетињски	5.000 динара

Из ове суме подсавези би субвенционисали оне клубове који „подижу игралишта, који игралишта ограђују или који игралишта усавршавају подизањем свлачионица или трибина". Београд и Загреб би са 10.000 динара годишње могли оспособити једно игралиште (углавном изградњом просторија за свлачионице), док је у другим местима било потребно извести замашније радове, стога је и нејасна наведена прерасподела средстава. Савез је покушао да у акцију прикупљања новца уведе и представнике осталих спортова, с обзиром да игралишта не би служила само ногометном спорту, него и осталим спортским приредбама: „На њима изводе своје вежбе школе, соколи, обавезно телесно васпитање и све друге спортске гране."[14]

Две године касније Савез је упутио предлог председнику владе Милану Стојадиновићу према коме би се субвенције подсавезима удвостручиле, таксе укинуле[15] и помогла изградња стадиона. Поред тога, предлог је предвиђао и измену одредбе у Закону о средњим школама, како би се ученицима дозволио рад у фудбалским клубовима.[16] Посебно је наглашена потреба активнијег деловања банских управа и општина у субвенционисању спортских клубова, што је подразумевало издавања спортских терена у бесплатан закуп, као и забрану одузимања постојећих игралишта.[17]

Државним субвенцијама подсавези су делом помагали и локалним клубовима, пре свега око изградње стадиона, који би служио не само фудбалском спорту,

13 Исто.

14 Исто. Југословенски ногометни савез Министарству физичког васпитања народа бр. 2044 од 2. новембра 1937.

15 Укидање такси на спортске приредбе Стојадиновић је представљао као личну иницијативу (Симић 2007: 230).

16 АЈ-71-24, Југословенски ногометни савез председнику Министарског савета бр. 1102 од 26. јуна 1938.

17 Исто.

већ и соколима, војсци и обавезном телесном васпитању. Поред субвенција фудбалског подсавеза, клубовима је помагало и Министарство за физичко васпитање народа, такође око изградње стадиона, али и набавке спортске опреме. Један број нишких клубова је у 1936. години успео да добије помоћ Министарства у износу од 2.500 динара, што је подстакло и клуб „Гајрет" на молбу за исти износ.[18] Исте године клуб „Грађански" тражио је од Министарства накнадну помоћ у износу од 50.000 динара за подизање стадиона који би, поред фудбала, задовољавао потребе и осталих спортских дисциплина, као што су атлетика, бициклизам и тенис.[19] Клуб „Синђелић" је услед неадекватних услова, у зимском периоду, често играо на необележеном терену.[20] Прокупачки „Топличанин" је терен добио захваљујући ангажовању председника општине.[21] У Краљеву је општина уступила земљиште клубу „Ибар" на коме је изграђен терен донацијама у висини од 60.000 динара.[22] Неготински клуб „Југославија" у молби за подизање терена навео је и учешће на међународним утакмицама, тачније са румунским и бугарским клубовима.[23] Спортски клуб „Јагодина" позивао се на обећање министра око субвенција, које није испуњено, иако је изградња новог терена отпочела.[24] Крушевачком клубу „Цар Лазар" је за оправку терена и покривање трибина са 1000 седишта било потребно од 12.000 до 15.000 динара. У образложењу упућеном Министарству физичког васпитања наведено је: „да је клуб најстарији и најреномиранији у нишком подсавезу, али да је због великог броја одиграних утакмица претрпео дефицит у приходима".[25] Клуб „Омладинац" из Пирота, уз образложење да је успешно приређивао међународне утакмице и доводио бугарске клубове, сматрао је неопходним оправку терена и уређење ограде, што је коштало додатних 50.000 динара:

> „Сваке године клуб приређује како интернационалне утакмице доводећи клубове из Бугарске, тако и првенствене за првенство Нишког подсавеза. У тим утакмицама однео је лепе победе и тако са успехом репрезентовао како југословенски

18 У образложењу стоји да су богатији клубови, као што су „Синђелић", „Победа", „Железничар", „Југославија", „Цар Константин" и „Грађански" добили помоћ, а да најсиромашнији од њих, „Гајрет", састављен од нишких Рома, не ужива никакве субвенције. АЈ-71-24. Молба фудбалског клуба „Гајрет" Министарству физичког васпитања народа бр. 1273 од 18. марта 1936.

19 Исто. Спортски клуб „Грађански", Министарству физичког васпитања народа бр. 71 од 29. маја 1936. Иначе је исте године предвиђено отварање терена за клуб „Железничар", намењено, поред фудбала и за остале спортове. „Ниш ће ускоро добити највеће игралиште", *Нишки спортиста*, 22. фебруар 1936, 2.

20 „Службене вести Нишког лоптачког подсавеза", *Службени гласник Нишког лоптачког подсавеза*, бр. 3, 18. 02. 1937, 1.

21 „Спорт у Прокупљу", *Нишки спортиста*, 29. фебруар 1936, 4.

22 „Развој спорта у Краљеву", *Југославија*, 13. април 1930, 3.

23 Исто. Спортски клуб „Југославија", Министарству физичког васпитања народа бр. 15 од 15. новембра 1936.

24 Исто. Спортски клуб „Јагодина", Министарству физичког васпитања народа бр. 70 од 16. априла 1936. Градња терена отпочела је захваљујући донацијама имућних грађана Јагодине. Приликом освећења новог фудбалског терена, отворен је и терен за тенис, а свечаности је присуствовао и министар физичког васпитања (Крстић 1989: 60–61).

25 АЈ-71-24. Спортски клуб „Цар Лазар", Министарству физичког васпитања народа бр. 125 од 21. децембра 1937.

> фудбал у иностранству гостујући у Бугарској, тако и фудбал нашега града у утакмицама са клубовима из наше домовине. Управа имајући увек у виду сјајну прошлост клуба жели по свакој цени да га поврати и на некадашњој висини до данас није жалила никакве жртве. У ту сврху она је из сопствених средстава купила терен за 40.000 динара. Али како за уређење терена ограда трибине и др. је потребна још већа сума, а најмање још 50.000 динара, то се овим клуб обраћа Министарству као своме највишем форуму да га у овом послу помогне са једном већом сумом новца и на тај начин даде подстрека и вољу за даљи рад за опште добро наше омладине."[26]

Иначе је клубовима на територији Пирота град у годишњи закуп дао земљиште на коме је постојало заједничко игралиште.[27] Нишка „Победа" је, због увођења такси, остала задужена 150.000 динара, тако да је од Министарства тражила било какву новчану помоћ како би могла да отплати дуг.[28] Ове молбе, али и молбе других клубова из Зајечара, Алексинца, Бруса, Краљева, Свилајнца илустрација су немоћи, пре свега, Нишког подсавеза, а затим и клупских управа на локалу да уведу ред и остваре приходе са утакмица. Клубови су се, пре свега, а према правилима, финансирали од редовних чланарина[29] које, међутим, нису задовољавале елементарне издатке. „Приходи од утакмица нису остваривани у жељеном износу, с обзиром на неуређеност терена, на које се улазило и без улазница. Из тог разлога, многи клубови престајали су са радом, док код појединих квалитет није могао доћи до изражаја, нити је био могућ значајнији пласман у подсавезу" (Велојић 2023: 331). Поред тога, појединим клубови могли су бити суспендовани уколико не плаћају годишњу претплату на *Службени лист Нишког лоптачког подсавеза*. На пример, у априлу 1937. године суспендовано је чак 34 клуба Нишког подсавеза због неизмирене чланарине.[30]

УЧЕШЋЕ КЛУБОВА У ТАКМИЧЕЊИМА

Такмичења су одржавана у оквиру подсавеза, што је прваку омогућавало улазак у „прву лигу", односно учешће на првенству државе. Очигледно је да се тридесетих година на територији Моравске бановине „најбољи фудбал играо" у Нишу и Крушевцу, с обзиром да су се клубови из ових градова углавном такмичили за првака Нишког подсавеза.[31] Дуго је, тачније од 1930. до 1936. године,

---

26 Исто. Спортски клуб „Омладинац" Министарству физичког васпитања народа бр. 467 од 10. јуна 1940.

27 Поред клуба „Омладинац" терен су користили још и клубови „Победа" и „Јединство". Историјски архив Пирот (ИАПи), Градско поглаварство Пирот, к. 2. Управа спортских клубова Пирот Градском поглаварству од 28. марта 1939.

28 АЈ-71-31-70. Спортски клуб „Победа", Министарству физичког васпитања народа бр. 106 од 23. септембра 1936.

29 Видети: АЈ-71-28, 29, 30, 70, 71. Правила спортских клубова у Нишу, Алексинцу, Сврљигу, Подујеву, Ћуприји, Јагодини; АЈ-74 Краљев двор-259. Правила спортског клуба „Грађански" из Крушевца.

30 Суспензија је престајала након плаћања чланарине. „Службене вести Нишког лоптачког подсавеза", *Службени гласник Нишког лоптачког подсавеза,* бр. 11, 15. април 1937, 1.

31 „Спорт", *Ревија*, 14. мај 1936, 3.

„Грађански“ из Ниша суверено носио титулу најбољег.[32] „Цар Лазар“ из Крушевца успео је да 1933. и 1939. освоји првенство[33], а то је успело и крушевачком клубу „Обилић“ 1937. (Николић 2021: 71), као и нишком „Железничару“ 1938. и 1940. Поред ових, значајнији успех постигао је и „Синђелић“ из Ниша, освојивши првенство 1932. године. Након 1935. године стандардно добри клубови, који су се редовно такмичили на првенству подсавеза, били су и „Омладинац“ из Пирота, као и „Тимок“ и „Јединство“ из Зајечара. У оквиру Крагујевачког подсавеза такмичили су се „Јагодина“, краљевачки „Ибар“, „Јединство“ из Параћина и „Славија“ из Ћуприје. Међутим, клубови нису остварили видније резултате, с обзиром на квалитете крагујевачког „Радничког“ и „Шумадије“. По броју титула нишки „Грађански“ је предњачио у подсавезу, освојивши укупно три, следе „Цар Лазар“ из Крушевца и „Железничар“ из Ниша са по две и „Обилић“ (Крушевац) и „Синђелић“ (Ниш) са по једном титулом (Јаковљевић 2018: 507). Прваци Нишког лоптачког подсавеза, међутим, постизали су углавном лошије резултате на државним такмичењима. Као илустрацију можемо навести пораз најтрофејнијег „Грађанског“ на државном првенству 1935. године од „БСК“ резултатом 9:0.[34] Исте године тим је изгубио од „Југославије“ резултатом 5:0.[35]

Нижа првенства играна су у оквиру жупа и градова.[36] На пример, у Западноморавској жупи такмичили су се клубови из Краљева, Крушевца, Ћуприје и Параћина[37], а у Тимочкој из Неготина и Зајечара.[38] Посебно су значајна била првенства градова на којима су се клубови борили за улазак у такмичење подсавеза. У Краљеву су се редовно надметали „Ибар“, „Жича“, „Морава“ и „Раднички“.[39] У Зајечару је, на пример, 1930. године титулу узео „Хајдук“, победивши у финалу „Грађански“ резултатом 5:1, иако је фаворит за освајање првенства града био „Тимок“.[40] Развој фудбала у Неготину и срећивање стања у клубовима омогућили су да исте, 1930. године, крене локално првенство на коме су учествовали „Хајдук Вељко“, „Омладинац“, „Крајинац“ и „Спарта“.[41] Колико су ова такмичења била посећена, али и напета, говори и податак са неколиоко утакмица у Краљеву где је долазило и до физичког обрачуна.[42]

У Нишу су, с обзиром на већи број клубова, организована такмичења на три нивоа. Први ниво био је првенство подсавеза, којим је доминирао, како је већ

32 Нишки „Грађански“ основан је 1923. године под именом „Раднички“. У време шестојануарске диктатуре преименован је, тачније укинут, да би ускоро управа и чланови формирали клуб под именом „Грађански“. Након завршетка Другог светског рата клубу је враћено старо име „Раднички“.

33 „Спорт“, *Ревија*, 20. април 1939, 3. „Табела завршног такмичења за 1939. годину“, *Службени гласник Нишког лоптачког подсавеза*, бр. 70, 8.јун 1939, 2.

34 „Неочекивани порази фаворита“, *Нишки спорт*, 2. октобар 1935, 1.

35 „Југославија–Грађански 5:0“, *Нишки спорт*, 23. октобар 1935.

36 Детаљни преглед утакмица обрађен је код Небојше Јаковљевића (Јаковљевић 2018: 485–506). Видети: „Подсавезне лиге“, *Нишки спортиста*, 22. фебруар 1936, 1.

37 „Првенство Западноморавске жупе“, *Југославија*, 16. фебруар 1930, 4; „Ко ће бити првак Моравске жупе“, *Моравски гласник*, 12. мај 1934, 3.

38 „Јединство првак Тимочке жупе“, *Тимок*, 1. децембар 1932, 3.

39 „Спорт“, *Краљевски гласник*, 26. октобар 1933, 3. Видети: Виријевић, н. д., 241.

40 „Спорт“, *Крајинске новости*, 26. октобар 1930, 3.

41 „Спорт“, *Крајинске новости*, 2. новембар 1930, 4.

42 „Спорт“, *Краљевски гласник*, 5. октобар 1933, 3; 26. октобар 1933, 3; 19. октобар 1933, 3.

наведено, „Грађански" уз евентуалне повремене успехе „Синђелића".[43] Други ниво представљало је првенство града, на коме су поред „Грађанског" добре резултате показали и „Синђелић", „Железничар", „Омладинац", „Југославија" и „Победа" (Стаменковић 1984: 545). Трећи ниво представљало је такмичење нишких другоразредних клубова као што су „Гајрет", „Београд махала", „Нишка Бања" и „Чегар". Дешавало се да другоразредни клубови својом квалитетном игром доспеју и до првенства подсавеза, иако без значајнијих резултата.[44] Године 1932. формирана је фудбалска репрезентација Ниша у коју су ушли играчи најбољих градских клубова.[45] Репрезентација је одиграла запажене утакмице против београдске „Југославије", „Варшављанке" из Пољске и репрезентације Будимпеште.[46]

Као и остали спортови, фудбал је подлегао строгој контроли државе, што се огледало у честим проверама, након којих су непожељни клубови укидани. Као пример можемо навести клуб „Борац" из Ћуприје чије је оснивање забрањено због чланова који, како је наведено:

> „не дају гаранције да ће се делатност тог клуба кретати у границама закона и поменутих правила и да друштвени рад неће бити на штету државног и друштвеног поретка. Група која је основала с. к. „Борац" позната је као присталице радничке организације О.Р.С, а ови оснивачи су покушали неколико пута код овог начелства да добију дозволу за скуп на коме би излагали своје идеје."[47]

Слично је било и са клубом „Раднички" из Краљева, за чије је чланове, након полицијске провере, утврђено да „нису политички исправни".[48] Радничка омладина у Нишу основала је 1935. године клуб „Раднички", са прештампаним правилником преузетим из клуба „Грађански", како би регистровали клуб и остварили право учешћа на такмичењима. Упркос томе, уследила је забрана регистрације, а у образложењу је наведено како под тим именом клуб не може учествовати у такмичењима. Стога, управа клуба се послужила триком и дала нови назив „Раднички спорт клуб Трупале". До почетка рата овај клуб био је илегално стециште чланова Комунистичке партије.[49]

Један број клубова са територије Моравске бановине одржавао је тесну везу са бугарским и румунским клубовима, учествујући на међународним турнирима. Један од посећенијих турнира био је и пехар-куп у организацији румунског Министарства саобраћаја. Занимљив је уговор потписан између неготинског клуба „Хајдук Вељко" и румунског „Зборул" (Турн Северин), који, између осталог предвиђа и новчану надокнаду уколико неки од пријављених клубова одустане од такмичења.[50]

---

43 „Победа за подсмех", *Нишке новине,* 11. март 1934, 6.

44 Случај са клубом „Гајрет" у сезони 1933/1934. *Исто.*

45 Тренинзи репрезентације одржавани су са неким од градских клубова. „Службене вести Нишког лоптачког подсавеза", *Службени гласник Нишког лоптачког подсавеза,* бр. 11, 24. март 1938, 1.

46 Исто, 547.

47 АЈ-71-27. Одлука Министарства физичког васпитања народа од 21. августа 1939.

48 Исто. Одлука Министарства физичког васпитања народа од 16. јула 1939.

49 ИАН, Збирка рукописних хроника о Народноослободилачком рату, 4, Напредни покрет у Нишу 1928–1941.

50 АЈ-71-23. Уговор између неготинског спортског клуба „Хајдук Вељко" и клуба „Зборул" из Турн Северина бр. 143 од 11. јула 1937.

Поред турнира, одигран је и већи број пријатељских утакмица са иностраним клубовима. Пододбор удружења југословенских железничара је са клубом „Железничар“ из Ниша гостовао у Софији[51], док је клубу „Омладинац“ из Пирота гостовао бугарски клуб „Цар Борис“.[52] Приликом свог гостовања у Сплиту, клуб „ФК 13“ из Софије је у повратку одиграо утакмице са крушевачким клубовима „Обилић“ и „Цар Лазар“.[53]

Улога државних органа била је да клубове из Ниша, Неготина, Пирота, Крушевца и Зајечара безбедносно припреми за одлазак и строго контролише кретање играча.[54] При томе је за учешће у међународним утакмицама тражено одобрење од Министарства иностраних, унутрашњих послова и физичког васпитања. Појачана антијугословенска кампања у Бугарској 1939. године навела је посланство у Софији да предложи забрану гостовања фудбалским клубовима пошто:

> „У Бугарској спортска култура није на потребној висини и где се резултат једне спортске борбе схвата као питање националне части и престижа. С таквим схватањем, које је у Бугарској дубоко укорењено, порази на спортском пољу тешко се подносе, што може да доведе до инцидената на игралишту.“[55]

Узрок забрана није био увек политичке природе. И те како се водило рачуна о успеху клубова на међународним утакмицама како се у иностранству не би нарушавао углед југословенског спорта. Пример за то је нишки „Грађански“, који је на две фудбалске утакмице одржане у Софији претрпео два пораза. Након тога је интервенисало Министарство иностраних послова код Министарства физичког васпитања да се слабијим клубовима не дозволе гостовања, с обзиром на штетност по углед југословенског фудбала. Предложено је да се убудуће одобрава гостовање искључиво водећим београдским и загребачким клубовима, као и сплитском прваку.[56]

ЗАКЉУЧАК

Проблеми у ногометном спорту на територији Моравске бановине углавном су се односили на недостатак адекватних стадиона, као и новчаних средстава. Стога је бављење фудбалом сведено на полупрофесионално или у мањим местима и на аматерско, тако да да је отпадала свака озбиљнија конкуренција већим клубовима из Београда или Загреба. Упркос томе, фудбал је и даље заузимао прво место по посећености утакмица и по броју навијача. Прекретницу у развоју фудбала на

51 Исто. Спортски клуб „Железничар“ Министарству физичког васпитања бр. 183 из 1937.

52 Исто. Допис Министарства физичког васпитања Министарству иностраних послова бр. 589 од 7. маја 1937.

53 Исто. Допис крушевачког спорт клуба „Обилић“ Министарству физичког васпитања бр. 7 од 26. марта 1937.

54 Исто. Молбе клубова за гостовање у Бугарској и Румунији.

55 Исто. Министарство иностраних послова Министарству физичког васпитања народа пов. бр. 19532 од 13. септембра 1939.

56 Исто. Допис Министарства иностраних послова Министарству физичког васпитања народа пов. бр. 7743 бу-34/4 од 13. априла 1937.

територији Моравске бановине прдстављало је оснивање Нишког лоптачког подсавеза, који је у једном моменту окупљао и до 52 фудбалска клуба. Организација подсавеза није стриктно пратила поделу државе, тако да је Нишки лоптачки подсавез окупљао клубове са територије већег дела бановине, док су клубови из Краљева, Ћуприје, Јагодине, Свилајнца ушли у састав Крагујевачког подсавеза. Нишки лоптачки подсавез финансирао се од прихода са утакмица, да би од 1936. године добијао субвенције Министарства физичког васпитања. Субвенције су предвиђале и изградњу стадиона, али се на том пољу није одмакло, с обзиром на велики број клубова. Будући да се територија Моравске бановине граничила делом са Бугарском и Румунијом, фудбалски клубови са територије Неготина, Зајечара, Пирота, Крушевца редовно су учествовали на међународним турнирима, а игране су и пријатељске утакмице. Ова ангажовања клубова била су строго контролисана од стране министарстава иностраних и унутрашњих послова, а с обзиром на негативну бугарску пропаганду, неретко су утакмице забрањиване.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

– Архив Југославије
фонд 71 Министарство физичког васпитања народа Краљевине Југославије
фонд 74 Краљев двор
– Историјски архив Крушевац
фонд Соколског друштва Крушевац
– Историјски архив Ниш
збирка рукописних хроника о Народноослободилачком рату
збирка Varia
фонд Спортског клуба „Делиград“ Алексинац
– Историјски архив Пирот
фонд Градског поглаварства Пирот

ШТАМПА

Југославија
Крајинске новости
Краљевски гласник
Моравски гласник
Нишке новине
Нишки спорт
Нишки спортиста
Ревија
Службени гласник Нишког лоптачког подсавеза
Тимок

ЛИТЕРАТУРА

Велојић 2014: Далибор Велојић. *Војска у Нишу 1918–1941*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
Велојић 2023: Далибор Велојић. *Моравска бановина 1929–1941*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Виријевић 2006: Владан Виријевић. *Краљево, град у Србији 1918–1941*. Краљево: Народни музеј, Историјски архив.
Dobrivojević 200: Ivana Dobrivojević. „Cenzura u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra". *Istorija 20. veka*, 2005/2, 51–69.
Зец 2016: Дејан Зец. „Кратак осврт на појаву фудбалских навијача у Краљевини СХС/Југославији". *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV/2, 2016, 217–238.
Јаковљевић 2018. Небојша Јаковљевић. *Фудбалска такмичења Јужних Словена 1873–1941*. Суботица: Висока школа струковних студија за образовање васпитача и тренера.
Крстић 1989: Живомир Крстић. *Од „Зоре" до „Јагодине" (осамдесет година фудбала у Светозареву)*. Светозарево: ФК Јагодина: Историјски архив Светозарево: СОФК Светозарево.
Николић 2021. Александар Николић. *Крушевачки спорт кроз историју*. Крушевац: Спортски савез града Крушевца.
Сијић 2009. Милорад Сијић. *Фудбал у Краљевини Југославији*. Београд: Milirex.
Симић 2007. Бојан Симић. *Пропаганда Милана Стојадиновића*. Београд: Институт за новију историју Србије.
Стаменковић 1984. Ђорђе Стаменковић. „Развој спорта". *Историја Ниша*. Ур. Даница Милић. [Књ. 2]. Ниш: Градина: Просвета.
Стевановић 2004. Зоран Стевановић. *Век фудбала у Алексинцу – Најредак*. Алексинац: Библиотека „Записи".

Dalibor Z. VELOJIĆ

DEVELOPMENT OF FOOTBALL IN THE TERRITORY OF MORAVA BANOVINA 1929–1941.

Summary

Football, as a very popular sport in Yugoslavia, also found its admirers in the towns of Morava Banovina. The Niš Football Association, founded in 1931, gathered football clubs from the territories of Niš, Kruševac, Knjaževac, Zaječar, Negotin and Bor, while the clubs from Jagodina, Ćuprija, Paraćin, Svilajnac and Kraljevo were part of the Kragujevac Football Association. The main problem faced by this sport was the lack of finances and adequate fields. Although, as sports societies, the clubs collected membership fees and donations, the insufficient flow of money led many to turn to the competent Ministry of Physical Education for help. Although the ministry allocated annual subsidies, more visible progress in terms of the development of this sport was not achieved. The state's concern for the development of football was reflected in the increased control of the clubs themselves, due to the fear of negative propaganda, especially communist propaganda. In addition, every international match, primarily against clubs from Romania and Bulgaria, meant, for the purpose of security checks, the activation of the Ministries of Foreign and Internal Affairs.

Keywords: Morava Banovina, football, Niš, Kingdom of Yugoslavia, sport.

Рад је предат 16. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 32:929 Поповић Т.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59479

Прегледни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ТОМА ПОПОВИЋ (1882–1950) – НАЦИОНАЛНИ И ДРУШТВЕНИ РАДНИК**

Апстракт: Рад се бави анализом националног и друштвеног деловања Томе Поповића, народног посланика из Гњилана. Тома Поповић је потицао из познате старосрбијанске свештеничке породице, био је трговац, али је врло рано постао активан у друштвено-политичком животу. Пре Првог светског рата повезао се са Покретом ослобођења Срба на Косову. Бавио се књижевним радом и био је активан у хуманитарним друштвима. У међуратном периоду постао је члан Радикалне странке и био је посланик у Уставотворној скупштини у два мандата. Када је 20. јуна 1928. године у Народној скупштини убијен хрватски посланик Стјепан Радић, окривљен је и Тома Поповић, који је тог дана имао дискусију са Радићем. Због тога је искључен из рада скупштине и био у притвору за време судског процеса, након чега је ослобођен. Од 1931. до 1941. се повукао из политичког живота, бавио се књижевним радом и издавачком делатношћу на Косову и Метохији. Након Другог светског рата, новоуспостављена комунистичка власт окарактерисала га је као „ројалисту" и „великосрбина" и прогласила га је за „народног непријатеља". Конфискована му је имовина, одузета грађанска част, а само захваљујући ангажовању свог сина успео је да сачува живот. Преминуо је 1950. године у Гњилану, потпуно обесправљен, у кући своје сестре и зета.

Кључне речи: Тома Поповић, национални радник, Гњилане, народни посланик, атентат у скупштини, народни непријатељ.

ПОРЕКЛО И МЛАДОСТ

Тома Поповић је рођен 1882. године у Гњилану, у познатој старосрбијанској свештеничкој породици, од оца Косте, свештеника, и мајке Мирсе, домаћице (ур. Савковић 1926: 145). Мирса је била Македонка пореклом из Куманова, која је такође потицала из свештеничке породице и цео свој мираз је завештала Пчињском манастиру (Филић 2002: 124). Његов отац, Коста Поповић, био је син свештеника Василија Васе Поповића, проте гњиланске цркве, а унук поп Јована Поповића, првог учитеља гњиланске основне школе (Филић 2002: 25).

Од 1890. године, када је Коста Поповић постављен за проту цркве у Гњилану, постао је централна личност око које су се окупљали Срби из Косовског Поморавља. Био је изасланик митрополита рашко-призренског и члан мецилиса (скупштине),

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-6876-8898, ena04111986@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

а 1909. године учествовао је и у раду скупштине Отоманских Срба у Скопљу. Исте године налазио се на месту председника Одбора за заштиту гладних и прикупљању милостиње у Гњилану (Филић 2002: 33). Као свештеник по позиву учествовао је у крунисању краља Александра Карађорђевића у Београду. Коста Поповић је заступао интересе косовских Срба, радио на њиховом просвећивању и на обнављању црквених храмова у Гњилану и околини. Био је врло активан у друштвеном и политичком животу косовских Срба све до доласка бугарских окупатора, који га најпре као једног од виђенијих Срба из овог краја хапсе, протерују у Сурдулицу, а потом и убијају на том путу 3. јануара 1916. године (Филић 2002: 27). Коста је засигурно извршио пресудан утицај на свог сина Тому Поповића, који врло рано почиње да се интересује за политички и просветни живот косовских Срба.

Школовање Томе Поповића је започело у његовом родном граду, где је у периоду од 1891. до 1895. похађао основну школу. Први разред гимназије је завршио у српској школи „Дом науке" у Солуну школске 1895/96, а други у Скопљу 1896/97 („Ко је ко у Југославији" 1928: 121). По повратку у Гњилане почиње да се бави трговином дувана и истовремено се укључује у друштвено-политички живот, а већ 1901. године држи говор у част Драгутина Антонијевића Гњиланца. Због својих активности постаје мета прогона турских власти. Остаје забележено да су турски војници 1902. године „јурили Душана Ганића и Тому Поповића" (Перуничић 1988: 140). Наредне године постао је један од оснивача првог гњиланског акционарског друштва „Помагач" у коме се активно ангажовао. У периоду од 1903. до 1906. године преко црквено-школског одбора помаже црквено-школску делатност косовских Срба, а уједно се повезује и са револуционарним покретом за ослобођење Срба у Старој Србији и Македонији (Филић–Којић 2003: 184). Када је његов отац Коста Поповић постао председник Одбора за заштиту гладних и прикупљању милостиње у Гњилану, Тома је постављен за деловођу Одбора. Заједно са Јорданом Дичићем, Ђорђем Јакићем и Диком Поповићем, 19. марта 1910. године, засадио је липе у црквеном дворишту (Филић 2002: 33). Заједно са својим оцем Костом, Тома је пред Први балкански рат предано радио на ослобођењу српског становништва од турске власти. Остало је забележено да је због његове активности и активности његовог оца, локални турски моћник Амидија, који је иначе био познат и по убиству ранијег свештеника, претио и породици Поповић (Филић 2002: 34).

Паралелно са друштвено-политичким радом, Тома Поповић се бави и културно-просветном делатношћу. По повратку из Солуна, већ 1900. године, почиње објављивати у листу *Цариградски гласник* прве народне посланице. Посебно се интересује за традицију и обичаје свог родног краја. У новосадском „Српском народном илустрованом календару" за 1901. годину објављен му је етнографски спис „Ђурђевдан у Гњилану" (Филић–Којић 2003: 184). У периоду од 1900. до 1904. године, редовни је сарадник *Цариградског гласника*, у коме објављује чланке разноврсне садржине, бави се прикупљањем народних умотворина, пословица и загонетки. Његова најпознатија приповетка „Српска крв", штампана је први пут у Нишу 1906. године. Друго издање ове књиге штампано је 1911. године у Београду, с тим што је овог пута штампано под псеудонимом Карадачки, а назив дела је гласио „Листић из црне књиге Ст. Србијанског живота" са назнаком да је у приповеци

реч о истинитом догађају. Вероватно је узимање псеудонима било мотивисано тренутном политичком ситуацијом, која је пред Први балкански рат била изузетно тешка, нарочито на Косову које је било под турском влашћу (Поповић 1906: 83). Тема ове приповетке инспирисана је стварним догађајима, отмицама српских жена од стране Арнаута и њихово присилно потурчивање. Наиме, главну јунакињу, удату Српкињу Петру, из села Витина, отимају Арнаути и покушавају да је присилно потурче, пошто је због своје лепоте једном од њих запала за око. Други мотив је била чињеница да су Арнаути ожењени Српкињама – хришћанкама могли да буду ослобођени служења војске. Њени родитељи и локални Срби траже суђење пошто је била удата. Арнаути је изводе пред мецилис и кадија је враћа родитељима. Разљућен ово судском одлуком, Сали Бисља, најозлоглашенији качак у гњиланском срезу, убија њене родитеље из освете. Епилог је да је Петра морала са мужем да побегне у Србију, а да је Сали Бисља убрзо изашао из затвора (Поповић 1987: 270). Догађај се одиграо највероватније 1901. године у Гњилану, када је забележено да је отета једна удата Српкиња из села Могиле, а да се догађај решавао на суду и имао трагичан епилог. Приповетка има већу фактографску вредност и представља веродостојан опис притисака и тешког живота српског живља под турском влашћу, него што представља вредно уметничко дело (Цветановић 1972: 64–72). Тома Поповић је и сам био сведок оваквог тешког живота и заједно са својим оцем се борио за повољнији положај потлачених Срба под турском влашћу. Године 1912. био је постављен за првог председника Српског општинског суда града Гњилана (Филић 2002: 125).

У међувремену, 1906. године, Тома Поповић се оженио Лепосавом Стеријадис из Ниша, ћерком угледног трговца воском и свећама, пореклом из Солуна. Лепосава је по мајчиној линији била Цинцарка, у сродству са породицом Настасијевић и познатим књижевником Момчилом Настасијевићем. Лепосава је у родбинским везама била и са Драгишом Цветковићем, тада познатим политичарем из Ниша, који је био њен брат од тетке. Са њом је Тома Поповић добио сина јединца Владислава. Цела породица била је образована – Лепосава је завршила гимназију у Нишу, Тома Поповић је завршио гимназију у Солуну, говорио је албански, турски и француски језик, а Владислав је у међуратном периоду дипломирао на Правном факултету (Филић 2002: 126).

За време Првог светског рата, крајем 1915. године, Тома Поповић је интерниран са делом српске војске у Бугарску. Одатле је 1916. године са групом војника успео да побегне и прикључи се српској војсци са којом је прешао Албанију и стигао у Грчку. Из Грчке је пребачен за Марсељ у Француској, а потом прелази у Швајцарску и једно време борави у Женеви. По завршетку рата 1918. године враћа се у родно Гњилане, где наставља да се бави трговином, а оснива и издавачку књижару (Филић–Којић 2003: 185).

АНГАЖОВАЊЕ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ

Вративши се у родно Гњилане, Тома Поповић почиње и да се активно политички ангажује. Приступио је Радикалној странци, на чијој се листи нашао као кандидат за Уставотворну скупштину. Према сачуваним подацима име Томе К. Поповића

јавља се на списку народних посланика изабраних 18. марта 1923. године, где је забележено да је био трговац из Косовског округа.[1] Као посланик Радикалне странке учествовао је и на изборима за Уставотворну скупштину, одржаним 8. фебруара 1925. године. Тада је био носилац листе Радикалне странке за срезове: Гњилански, Грачанички и Лабски. Том приликом освојио је 20.094 гласова што је било 68% од укупног броја изашлих бирача и пет посланичких места.[2] На листи посланика Радикалне странке налазио се и на изборима одржаним 11. септембра 1927. године.[3] Ови избори нису прошли без вршења притиска на локално становништво да гласа за кандидатску листу радикалског посланика Томе Поповића. Како наводи Владан Јовановић, притисак је вршен нарочито у Урошевцу и у Гњилану, где се агитовало и међу арнаутским становништвом, а наводно је у ту сврху Арнаутима подељено и оружје (Јовановић 2002: 170).

Тома Поповић је био близак и са краљем Александром Карађорђевићем, који је боравио у његовој кући 1927. године приликом посете Косову и Метохији (Филић 2002: 125). Због свог друштвено-просветног ангажовања био је у међуратном периоду носилац већег броја одликовања: Албанске споменице, Споменице 1912. „Освећено Косово", Споменице рата за ослобођење и уједињење 1914/1918, Карађорђеве звезде (IV реда), Белог орла (V реда), Ордена Светог Саве (III и IV реда) („Ко је ко у Југославији" 1928: 121). Његову политичку каријеру прекинуо је атентат у скупштини 20. јуна 1928. године, који је извршио Пуниша Рачић на хрватског посланика Стјепана Радића. Злочину је претходила оштра расправа у скупштини у којој се посебно истакао Тома Поповић, који је због тога био оптужен као подстрекивач убиства.

АТЕНТАТ У СКУПШТИНИ 20. ЈУНА 1928. ГОДИНЕ

Атентат који се догодио у скупштини 1928. године био је показатељ дубоке унутрашње политичке кризе у Краљевини СХС и представљао је ескалацију у заоштравању комплексних српско-хрватских националних односа. Несугласице око државног уређења јавиле су се још уочи формирања заједничке државе. Хрватска пучка сељачка странка[4], основана 1904. године на челу са Стјепаном Радићем, залагала се од почетка да хрватски народ има право да формира независну државу, која би се могла повезати са неком другом државом и имати заједничке послове, али која би у суштини остала самостална (Sršan 1996: 15). Након распада Аустроугарске монархије и проглашења заједничке Државе Словенаца, Хрвата и Срба, у октобру 1918. године, Стјепан Радић изражава незадовољство процесом уједињења,

1 *Статистика избора народних посланика: Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 18. марта 1923.* Београд: Народна скупштина Краљевине СХС, 167.

2 *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 8. фебруара 1925. године.* Београд: Народна скупштина Краљевине СХС, 156.

3 *Статистика избора народних посланика: Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 11. септембра 1927.* Београд: Народна скупштина Краљевине СХС, 367.

4 Хрватска пучка сељачка странка променила је 1920. године име у Хрватска републиканска сељачка странка.

упозоравајући да не треба срљати и залажући се против централизма. Након званичног проглашења Краљевине СХС, 1. децембра 1918. године, одбија да призна нову власт под династијом Карађорђевића, сматрајући да ће она бити расадник наводног „српског хегемонизма" и да је формирана на штету интереса хрватског народа (Гавриловић 2002: 157). У наредним годинама тај сукоб се додатно заоштравао, поделе су биле све израженије, а новоформирана држава нашла се пред великим изазовом да одржи парламентаризам. Иако је у овом периоду постојао велики број мањих странака, главни носиоци политичког живота на подручју Србије биле су прорежимске Народна радикална и Југословенска демократска странка. Народна радикална странка била је стара српска и хомогена странка, на чијем челу је био Никола Пашић до своје смрти 1926. године, када лидер постаје Алекса Аца Станојевић. Странка је била врло блиска Двору и залагала се за централно државно уређење, уз поштовање националних идентитета, најутицајнија је била на подручју Србије или у оним крајевима који су били српска подручја у оквирима нове државе (Petranović 1988: 139). Током двадесетих година била је готово непрекидно на власти, самостално или у коалицији са другим странкама.

Југословенска демократска странка је формирана 1919. године и она се залагала првенствено за стварање једног југословенског идентитета, а деловала је на територији целе југословенске државе. Била је врло хетерогена, формирана је из више различитих политичких странака и групација, а главно језгро биле су хрватско-српска коалиција на челу са Светозарем Прибићевићем и Самостална радикална странка на челу са Љубомиром Давидовићем. Године 1924. група на челу са Светозарем Пребићевићем се одвојила у посебну Самосталну демократску странку. Демократска странка се такође залагала за централистичко уређење и подржавала је монархију, током двадесетих година често је улазила у савез са Народном радикалном странком, али се са њом и међусобно спорила око утицаја на бирачко тело (Petranović 1988: 139).

На подручју Хрватске најутицајнија је била Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС), на челу са Стјепаном Радићем, која је од почетка пружала отпор монархистичком централистичком уређењу, инсистирала је на другачијем решавању хрватског националног питања кроз стварање Хрватске сељачке републике и њену конфедерацију са Југословенском државом (Petranović 1988: 143). Странчки сукоб у чијој је основи лежало до краја нерешено национално питање, заоштрио се нарочито после доношења Видовданског устава, 28. јуна 1921. године, којим је озакоњен монархистички облик владавине, ојачан централизам и унитаризам, укинут Хрватски сабор, а земља подељена на 33 области.[5]

Након овога, ХРСС формира Хрватски блок, коме приступају и друге хрватске странке, а чији је главни задатак борба за ревизију Устава. Утицај ХРСС је порастао и на изборима, она је представљала значајан чинилац у парламентарном животу, али и један од узрока сталних политичких превирања. Због тога је против њеног врха био покренут и казнени поступак, а Стјепан Радић се нашао и у затвору

5 *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

(Matković 1998: 159). Након избора 1925. године, странка је прихватила Устав и династију Карађорђевића и одрекла се републиканства у свом програму, па је променила и име у Хрватска сељачка странка (Matković 1998: 160). Привремено је ушла у савез са Народном радикалном странком, због чега се одрекла сарадње са Самосталном демократском странком. Ово савезништво било је кратког даха, међусобне критике и несугласице су наставиле да постоје, а Радић је убрзо поново почео да се залаже за ревизију Устава и критиковао монархију. У немогућности да пронађу заједнички језик, савезници се разилазе и већ 1927. године ХСС се окреће Светозару Прибићевићу са којим формира Сељачко демократску колацију (СДК) (Petranović 1988: 144).

Нова опозициона коалиција повећала је само напетост која је већ постојала и у земљи и у Народној скупштини, која била поприште жустрих расправа и свађа међу посланицима током двадесетих година. Скупштинске свађе редовно су пуниле чланке у новинама које су често и потпиривале још више сукобе који су већ постојали. У потпиривању сукоба је учествовало и мешање монарха у рад Парламента, његово право да сазива и распушта скупштину, утицај који је имао на страначке вође, а често и на писање штампе. Због свега овога, ниједан сазив Народне скупштине није успео да издржи цео четворогодишњи мандат, а седнице су се претварале у полигон за вербална надметања и међусобне оптужбе посланика. Посланици различитих странака су често вређали једне друге на личној и националној основи, оптуживали за неморал, пљачку, користили опструкције пословника, у чему су предњачили посланици водећих странка: Радикалне странке и СДК. Седнице су се често прекидале, добацивања су била изузетно груба, свеукупни ниво комуникације био је врло низак, све док на крају запаљива атмосфера није довела и до крвавог физичког обрачуна између супротстављених страна.

Самом чину атентата у скупштини 1928. године претходила је врло напета атмосфера и расправа међу посланицима. Стјепан Радић, вођа Хрватске сељачке странке (ХСС), 19. јуна 1928. је увредио српске посланике и сам парламент. Према сачуваним изворима, он се обратио увредљивим речима: „Ако ви презирете парламент и парламентаризам, то може само клуб који долази на гласање као стока. Хоћете ли као стока остати, не долазите слободно у парламент!“ Затим се обратио и председнику Скупштине др Нинку Перићу речима: „Јесте ли ви председник Парламента или чувар стоке?“. Ово је разбеснело посланике, који су оштро протествовали тражећи извињење, међу којима су најгласнији били Тома Поповић и Пуниша Рачић. О целом инциденту је извештавала *Политика*, која пише да је Тома Поповић почео да се кошка са радићевцима и да би дошло и до озбиљне туче да се нису умешали посланици Грбић и Кобасица и раставили завађене стране (*Политика*, 20. 6. 1928: 2). Рачић је такође кренуо ка посланику Бачићу да се са њиме потуче, али су га у томе спречили, а запретио је батинама и Радићу. У изливу беса остало је забележено да је Тома Поповић узвикнуо:

> „Стрпљењу мора бити крај! Пашће му глава једног дана ту! Стока се само батином може научити памети! Овде ће једног дана падати мртве главе! Али неће Срби бити криви, него они!“ (*Политика*, 20. 6. 1928: 2).

У наставку заседања Тома Поповић је одржао говор:

> „Јест, господо, народни посланици су дошли овде да врше своју дужност и ја сам дошао овде да вршим своју дужност народног посланика, нисам дошао да гледам циркус у Народној скупштини (Граја и протести Сељачко демократске коалиције). Говори Стјепана Радића толико су бљутави да се са индигнацијом преко њих прелази. Господин Стјепан Радић нема права да позива ниједног посланика да слуша његове бљутаве говоре (Граја и протести Сељачко демократске коалиције). Свачије племените и разложне говоре цела Народна скупштина са највећом пажњом слуша, али луде говоре Стјепана Радића, који не пристаје ниједном кочијашу, са кочијашким вицевима, не мора скупштина да слуша. Г. Стјепан Радић је већину назвао стоком, а ја му кажем да је он са својим недресираним и неваспитаним посланицима стока“ (*Политика*, 20. 6. 1928: 2).

Заседање скупштине је потом прекинуто због протеста и буке коју је овај говор изазвао. Председавајући скупштине Нинко Перић изриче опомену писаним путем посланику Поповићу. Међутим, у жару беса Тома Поповић наставља свој говор, узвикујући да се он не плаши и додајући „ако ваш вођа, ако Стјепан Радић који брука хрватски народ и даље продужи са вређањем, ја вам јамчим да ће његова глава пасти! Ја вам господо то кажем, и ја од тога не бежим! Ја вам то јамчим!“ (*Политика*, 20. 6. 1928: 2).

Истог дана говорио је и Пуниша Рачић, који је, између осталог, истакао у свом говору да не подржава став посланика Томе Поповића, „да он не може да дозволи да се народни посланици називају стоком и изразима који руше парламент и државу и да ће такве увреде прати својом крвљу.“ Рачића је разбеснело добацивање посланика, тренутак ескалације је био када му је један од присутних посланика ХСС, Иван Пернер, добацио да је „опљачкао благо“. Рачић се тада променио у лицу, тражио извињење, али председавајући Перић је у том моменту прекинуо седницу. Рачић је потом пуцао у Пернара и ранио га је, затим је нанишанио у Светозара Пребићевића, али га је промашио и уместо њега на месту усмртио Ђуру Басаричека. Пребићевића је затим Тони Швегел извео из сале, директор загребачке Југоштампе. Потом Рачић циља на Стјепана Радића, кога погађа у стомак. Павле Радић, који је видео овај догађај креће ка Рачићу, али он испаљује још један метак у пределу његових груди. У општој збрци и паници, Стјепан Радић је успео да изађе из сале, а Рачић наставља даље да пуца и погађа Ивана Гранђу у руку. Рачић затим успева да преко министарске собе изађе на споредни излаз из зграде и напусти место злочина (Филић 2002: 13). Он се у поподневним сатима предао полицији, организовано је његове суђење, на коме је осуђен на 20 година робије, коју је служио у Забели поред Пожаревца, уживајући различите привилегије.

Трагични епилог догађаја је био да су двојица заступника ХСС, Ђуро Басаричек и Павле Радић убијени, а двојица рањени – др Иван Пернар и Јосип Гранђа. Док је вођа ХСС Стјепан Радић преминуо од последица рањавања месец дана касније, иако на почетку није деловало да ће се његово рањавање завршити смртним исходом (Čulinović 1961: 526).

Након лекарске интервенције, Радића је посетио у болници и краљ Александар, а он је пуштен почетком јула на кућно лечење, где је почетком јула требало да се

опорављa у својој кући у Загребу. Загребачка штампа је редовно извештавала о његовом здравственом стању, а он сам је у више наврата разговарао са челницима своје странке и настојао да смири ситуацију. Вођство ХСС је дало изјаву да се неће враћати у Народну скупштину, док је Сељачко демократски клуб преместио своје седиште у Загреб да би био ближе Радићу, од кога се очекивала даља директива везана за однос према новонасталој ситуацији. Међутим, Стјепан Радић је после 50 дана од тренутка рањавања, 8. августа, преминуо, како се испоставило од последица сепсе која је наступила упркос домаћим и страним лекарима да се изборе за његов живот (Kolar Dimitrijević 2018: 13). Радићева смрт довела је до још већег заоштравања и друштвено-политичких превирања у земљи.

Још по изласку из болнице, Стјепан Радић је дао изјаву под називом „Ми смо донекле способни да сами собом управљамо", у којој је оптужио Тому Поповића за подстрекивање злочина који је извео Пуниша Рачић на њега. Тома Поповић је одговорио 25. јула 1928. године на ову изјаву, правдајући се да се његова недовршена изјава односила на упозорење због напете атмосфере и понашање посланика ХСС дужи временски период (Филић–Којић 2003: 152). У својој одбрани Т. Поповић је оптужио посланике ХСС да су они клеветали и провоцирали друге посланике те да је Стјепан Радић претходно због свог понашања био искључен са десет седница Народне скупштине.

> „Има ли Француза, Енглеза, Американаца или Швајцараца који, г. Радићу, пишу да би равнодушно подносили да се њихова проливена крв за Ослобођење и Уједињење подцењује као што су нама Радићевци у више махова у Скупштини довикивали: 'Колико кошта та ваша проливена крв да вам је платимо?' И да ли би ти Французи, Енглези, Американци и Швајцарци трпели као што смо ми трпели посведневне клевете и увреде од г. Радића и представника ХСС? Они сигурно не познају речник ХСС-а: лопови, пси, проститутке, пљачкаши, крвници, дивљаци, гласачка стока, шпијуни, плаћеници, полицијски посланици, робље, прасци итд. Како су нас посведневно у Народној Скупштини пред лицем целе земље називали" (*Политика*, 30. 7. 1928: 4).

У наставку он истиче како су хрватски посланици константно омаловажавали владу, називајући је цинцарском, а да се зарад добрих односа у скупштини доста трпело такво понашање хрватских посланика, сматрајући да је Пуниша Рачић био испровоциран увредама и клеветама на своју реакцију те да и друга страна има одговорности за злочин који се догодио. Са друге стране, подсетио је на осетљивост хрватских посланика када је у питању однос према њиховој држави и њиховим посланицима. У том смислу подсећа да је и Стјепан Радић претио смрћу посланику земљорадника Димитрију Вујићу, када је у једном свом наступу рекао и да међу Хрватима има корумпираних људи, истичући како је Радић посебно по националном питању био осетљив. Тако је извређао и генералног директора катастра када је поменуо Хрватску и Лику, сматрајући да на тај начин одваја територијално Лику од хрватске државе, док су српски посланици ћутали „када је г. Радић казао да је Македонија, за коју је Србија три пута ратовала, није ни српска ни бугарска – већ југословенска" (*Политика*, 30. 7. 1928: 4). Одбрану Поповић завршава подсећајући да је и

Стјепан Радић изрицао јавно претње посланицима на скупштинским седницама, а да због тога није трпео никакве веће последице. Тај говор пренела је *Политика* у броју од 4. фебруара, а односио се на обраћање Стјепана Радића у Народној скупштини претходног дана. Он је тада рекао: „Срби су се дигли на дахије, а ми смо једна браћа! Нећемо дахије! Шумадија се дигла на дахије! Цео народ ће се дићи на вас као један! Ја вам велим усред парламента: главе ће вам падати!" (*Политика*, 4. 2. 1928: 1).

Било је очигледно да је у парламенту већ дуже време владала непријатељска и напета атмосфера, првенствено између радикалских и посланика ХСС-а, која је у ширем контексту била изазвана нерешеним националним питањем у оквирима Краљевине Југославије те незадовољством, статусом једног дела хрватских политичара и јавности у односу према њима у оквирима Југословенске државе.

ПРОЦЕСУИРАЊЕ ОКРИВЉЕНИХ

Поводом извршеног атентата у Народној скупштини, одржана је седница 3. августа 1928. године, којој су присуствовали министри са Антоном Корошцем на челу. На тој седници министар правде је затражио да се суду предају народни посланици Пуниша Рачић, због извршеног дела убиства и покушаја убиства у Народној скупштини, као и посланици Тома Поповић и Драгутин Јовановић Луне, због подстрекивања на атентат. Одлучено је да се захтев упути имунитетом одбору, пошто је народне посланике штитио имунитет.

Истог дана одржао је своју седницу и Радикални одбор, који се састао због испитивања случаја учешћа свог посланика Томе Поповића у целокупном догађају. Чланови одбора су се једногласно сложили да Тома Поповић није крив за атентат те да није прекршио закон ни са кривично-правног нити уставног аспекта, али су тројица чланова гласала да се ипак преда суду, због „политичког опортунитета" (*Политика*, 3. 8. 1928: 1).

Око питања предавања суду посланика Томе Поповића развила се дискусија и у наредним данима у југословенском парламенту. Како *Политика* преноси, мишљења посланика су била подељена када је било у питању укидање посланичког имунитета за посланике Тому Поповића и Драгутина Јовановића. Посланик Богдан Милошевић на седници 6. августа заступао је мишљење да њих двојица не могу одговарати пред судом ни по кривичном закону ни по Уставу, тако да због тога не би требало укидати њихов посланички имунитет те да посланику Томи Поповићу „не би требало дозволити да иде на суд ни када би он то сам хтео" (*Политика*, 7. 8. 1928: 1). Питање издавања суду Поповића и Јовановића поделило је посланике скупштине до те мере да је разлика у ставовима постојала не само између опозиције и владине већине него и између појединих владиних група, па чак и између појединца у појединим владиним групама. Опозиција је заступала став да их треба издати суду, што је подржавао и један део владине већине (сви представници муслиманских партија, један део радикала и демократа). Седница је завршена без коначно договорене одлуке, а заседање је остављено и за наредни дан.

Имунитетни одбор се такође нашао пред тешком одлуком како одговорити на захтев иследног судије, да ли би требало предати посланике Тому Поповића

и Драгутина Јовановића у вези са догађајем од 20. јуна или не. На седници Имунитетног одбора 8. августа 1928. године, који је одлучивао, присуствовали су: Коста Тимотијевић, Крста Милетић, Славко Дуканац, Богдан Милашиновић, др Хоџар, др М. Милојевић, др Радосављевић, Р. Јефтић, Бора Јовичић, др Шумахер, др М. Бехмен и Јован Јовановић.

На почетку заседања, Коста Тимотијевић је поднео предлог да се коначна одлука о овом питању не донесе одмах, већ да се остави за касније, када се од иследног судије добију конкретнија обавештења. Др Бехман се одмах успротивио оваквом ставу, истичући да је надлежност Имунитетног одбора само о томе да ли хоће или неће да изручи суду двојицу посланика те да нема право да ставља под свој надзор иследног судију. Он је подвукао како се ради о обичном кривичном делу, а не неком политичком делу или штампарској кривици, да обојицу посланика треба предати суду. Потом је истакао да би се формирала лоша слика у јавности, у којој се стање заоштрило ионако после атентата, о Имунитетном одбору као о телу које штити посланике од лица правде. Према његовом мишљењу, Имунитетни одбор нема право да испитује само дело нити да утврђује да ли постоји или не постоји кривица, већ је то у надлежности суда. Он је подвукао да од суда не би требало тражити накнадна обавештења, јер би се тако само непотребно отезао цео процес те да је судија већ на основу прикупљеног доказног материјала дошао до закључка да би требало двојицу тражених посланика оптужити за саучесништво у атентату. Његово став није наишао да одобрење већине посланика у Имунитетном одбору који су се сложили са почетним предлогом Косте Тимотијевића. Његов став је једино подржао Јован Јовановић, који се сложио да се судији не могу постављати питања, тако да је дело очигледно извршено након изречених речи у скупштини наведених посланика те да због тога постоји њихова одговорност, додавши да су „поменути посланици изговорили у Скупштини речи на којима се иследни судија задржао, а да се дело – злочин догодио негде на улици, иследни судија очигледно не би имао права да тражи да му се издају г. Поповић и г. Јовановић. Имунитетни одбор има само да одлучи хоће ли издати суду ову двојицу посланика или не. Све остало само је одуговлачење и ометање рада“ (*Политика*, 9. 8. 1928: 6).

На крају састанка је одлучено да они чланови који су подржали став Косте Тимотијевића не подносе скупштини никакво саопштење, већ да одмах писаним путем обавесте министра правде о свом ставу и затраже обавештење да ли су испитани сви очевици догађаја од 20. јуна, јер је Одбору немогуће да донесе одлуку док се сви очевици не саслушају. Чланови који су били против, односно Јовановић и Бехман, своје мишљење су одлучили да одвојено поднесу скупштини.

Оваква одлука Имунитетног одбора изазвала је негодовање опозиције и оног дела владине већине које је била за то да се Поповић и Јовановић предају суду, који би одлучивао при томе о њиховој кривици. Они су сматрали да је Имунитетни одбор направио велику грешку, и да ће његова одлука само додатно погоршати већ врло напету и компликовану политичку ситуацију. Након завршене седнице настала је поново дискусија о овом питању, због чега је већина чланова одлучила да повуче своју првобитну одлуку, тако да писмо министру правде никада није ни упућено, а новинарима који су пратили овај догађај је речено да коначна одлука није донета, већ се оставља за следећи дан.

Наредног дана одржана је нова седница Имунитетног одбора на којој је једногласно донета одлука да се тражени посланици Поповић и Јовановић предају суду. Томе је претходила расправа међу члановима, коју је отворио члан немачког клуба Шумахер. Он је истакао како је за предавање суда поменутих посланика, како због репутације самог Парламента, тако да мисли да би то исто било најбоље решење и за саме тражене посланике. Реч је потом узео потпредседник одбора Савко Дуканац, који је изнео опширан реферат о овом питању. У реферату је изјавио да је у складу са претходном одлуком Имунитетног одбора разговарао са иследним судијом и том приликом добио материјал који је одлучио о издавању суду. Саопштио је да му је иследни судија рекао да су саслушавани и представници других клубова, не само сељачко-демократске коалиције те да су пред судијом саслушавани и неки министри и више од 20 посланика. Иследни судија је најпре од секретара скупштине тражио списак свих оних који су присуствовали догађају 20. јуна, али како тог дана није вршена претходна прозивка, није могао да дође до њега. На то је иследни судија упутио писмо свим клубовима да они јаве који су све присутни посланици били. Затим је иследни судија саслушавао све оне за које је и приватно чуо да су присуствовали поменутој седници 20. јуна. На тај начин је већ саслушао око 80% означених сведока самог догађаја.

Реч је потом узео шеф представника земљорадника Јован Јовановић, који је изјавио да се залаже за издавање тражених посланика суду, без обзира на то да ли има или нема довољно прикупљеног судског материјала. На њега се надовезао др Рибар, представник демократа, који је такође категорички био за предавање тражених посланика. Он је нагласио да су и Радић и Пернар поднели кривичне пријаве против Јовановића и Поповића те да је иследни судија већ саслушао сведока и затражио предају суду двојице посланика. Свој став образложио је такође политичким разлозима, као и интересима самих оптужених. Реч је потом узео представник радикала Крста Милетић, који је изјавио да је свестан тежине догађаја од 20. јуна, тако да је након извештаја о разговору иследног судије и потпредседника одбора Дуканца, сагласан са тиме да се тражени посланици предају суду. Такође је нагласио да је важно да ни Одбор, ни Народна скупштина, као ни једна странка не би у тако деликатној ситуацији требало да стварају утисак да желе да се ремети истрага. Након њега реч је узео Радован Јевтић, који је истакао, такође, општи интерес као и интересе самих посланика да треба да учествују у судском процесу. Након овога, уследило је поново гласање, на коме је донета једногласно одлука да се тражени посланици предају суду. Потом је председавајући Савко Дуканац дао и званично саопштење о раду Одбора и донетој одлуци. О овај одлуци Имунитетни одбор је поднео и званични извештај Народној скупштини који су потписали сви чланови одбора:

> „Имунитетни Одбор Народне Скупштине, на својој седници од 9. августа тек. год. приступио је решавању по питању издавања суду народних посланика т. Томе Поповића и г. Драгог Јовановића, а по тражењу министра правде Бр. 44.629 од 10/ВИИ тек. год. и донео једногласну одлуку: Да народни посланици г. Тома Поповић, Драг. Јовановић издаду суду не улазећи ниуколико у то, да ли до њих има и кривице или не и да ли има доказа за њихову кривицу или не за догађај који се десио 20. јуна тек. год. у Народној Скупштини. Достављајући ову одлуку

> Имунитетном Одбору је част предложити Народној скупштини да изволи усвојити одборску одлуку о издавању суду народних посланика гг. Томе Поповића и Драг. Јовановића. За известиоца Имунитетни одбор је одредио г. Радована Јевтића" (Филић–Којић 2003: 161).

ДИСКУСИЈА У РАДИКАЛСКОМ КЛУБУ О СЛУЧАЈУ ТОМЕ ПОПОВИЋА

Радикалски клуб је поводом случаја одржао своју седницу 9. августа 1928. године, на којој је присуствовало 50 посланика. На седници се искључиво расправљало о питању предавања суду посланика Томе Поповића. На том заседању је учествовао и Тома Поповић, који је изнео свој став по овом питању. У свом образложењу истакао је да би његово издавање суду од стране Народне скупштине било директно кршење Устава за који су се сви посланици заклели, између осталих и он, да ће га бранити а не кршити. Истакао је да не бежи од суда, уколико то буде крајња одлука Народне скупштине. У наставку излагања позвао се на члан 87 Устава, по коме посланици за речи изговорене у скупштини не могу бити ни од кога позвани на одговорност. Изјавио је да се не осећа кривим већ да су његове речи погрешно протумачене од представника Сељачко демократске коалиције и као такве пренете даље те да у тренутку извршења атентата он није био ни у Скупштини већ у Министарству грађевина, за шта има и сведоке:

> „Ја сам народни посланик и као такав никада не могу дозволити да се политика ставља изнад Устава и шта ће се онда ако Скупштина буде усвојила ово мишљење мислити о Народној Скупштини. Не може се даље дозволити да се гажењем Устава чине извесне компензације и да се из политичког опурнитета не може ништа чинити. На крају додајем да ћу до последњег часа бранити Устав" (*Политика*, 10. 8. 1928: 7).

Након његовог излагања у посланичком клубу се развила дискусија у којој су учешћа узели радикалски посланици: др Иво Милић, Јоца Селић, Милутин Драговић и Жика Димитријевић. Иво Милић је изјавио да је иследни судија тражио да се преда суду Тома Поповић „због подстрека на убиство". Разлог због чега се терети за ово дело била је реченица коју је изговорио на седници скупштине 20. јуна, а која је гласила: „Ако ваш председник настави овако, ја јемчим да ће његова глава пасти". Ту изјаву су чули сви присутни посланици и постоје многобројни сведоци који су потврдили да су овакве или сличне речи биле изречене од стране Томе Поповића тога дана. Због тога сматра да је Тома Поповић починио кривично дело док је вршио посланичку функцију.

Њему се супротставио Јоца Селић, истакавши да се народни посланици не могу позвати на одговорност због речи изговорених у Народној скупштини. Он је истакао „да то нарочито не могу чинити радикали, који су се још под крањем Миланом енергично и дуготрајно борили да једна оваква одредба уђе у Устав. Ако би се сада другачије поступило, значило би да се гази Устав и да се прелази преко оне борбе која је у своје време вођена за слободу" (*Политика*, 10. 8. 1928: 7).

Посланик Милутин Драговић је, пак, сматрао да Тому Поповића треба предати суду, не зато што верује у његову кривицу, већ зато што би требало да се одазове када га иследни судија тражи, док је посланик Жика Димитријевић био против предавања суду. Дебата је настављена и наредног дана без коначног одговора.

Када је одлука Имунитетног одбора стигла пред Народну скупштину, одлучено је да се укида посланички имунитет Томи Поповићу те да се мора појавити на суду.

Тома Поповић на почетку није желео да узме адвоката већ се сам бранио, а штампа је извештавала о његовом случају (Филић–Којић 2003: 125). Након саслушања донета је одлука да се над њим настави кривична истрага и да буде стављен у притвор као саучесник у делу убиства над Стјепаном Радићем. Тома Поповић је поднео жалбу на овакво судско решење, истичући да је он од стране Народне скупштине предат на одговорност суду за мање кривично дело, а да је потом оптужен и против њега покренута истрага за веће, за које претходно није добијена сагласност Скупштине, инсистирајући на томе да он не може бити кажњен за речи изречене током заседања скупштине од стране ниједног другог органа осим саме Народне скупштине јер га је штитио посланички имунитет (*Политика*, 11. 8. 1928: 5). Такође је истакао у своју одбрану да су се његове цитиране речи, због којих је оптужен за подстрекивање, извадиле из контекста те да су део ширег политичког говора који је он одржао у скупштини тога дана у оквиру свог излагања, на шта је имао право и у вези са чиме га је штитио посланички имунитет. Тако да је криво протумачено као његова лична претња посланицима СДК, а не као вид упозорења шта се све може десити у скупштини с обзиром на велику нетрпељивост између српских и хрватских посланика која је владала већ дуже време у парламенту и на међусобне увреде које су постале готово свакодневне у њиховим дебатама (*Политика*, 15. 8. 1928: 4). Посебно се осврнуо на једну од изјави сведока г. Божовића:

> „Што се тиче изјаве г. Поповића пред сведоком г. Божовићем: „То су заслужили, требало их је све побити, зар да они некажњиво кваре углед Срба и Србије", па баш и да су дате како их је сведок саопштио, не значи ништа. Одобравање извршеног кривичног дела није кажњиво по казненом закону, а то одобравање не може бити ни основ подозрења за учешће у извршеном делу. Желео бих знати под који се законски пропис може подвести ово тврђење сведока г. Божовића! Истражна власт није требала ово да уноси у решење о продужењу кривичне истраге противу г. Поповића. Одобравање извршеног деликта можда је кажњиво са гледишта савести, морала или вере, али са гледишта Кривичног права тога нема. Зато је овај основ (подозрења ваљда) могао комотно изостати из поменутог решења" (Филић–Којић 2003: 170).

Као посебну тачку навео је околности под којим је преминуо Стјепан Радић, истичући да је лечење његове ране нанете у скупштини констатовано као успешно и да је он као такав отпуштен из болнице на кућно лечење те „да је смрт наступила као природан процес другог обољења". Да су београдски лекари, као и др Сингер који је био задужен да прати процес његовог опоравка, констатовали да се он од те ране у потпуности опоравио, да су слично потврдили и лекари који су радили обдукцију

тела. Због тога сматра да може бити оптужен само за подстрекивање на покушај убиства, а не на убиство, уколико уопште и може да се говори о подстрекивању.

Без обзира на своју жалбу, Тома Поповић се нашао у истражном затвору Београдског првостепеног суда, где је чекао крај истраге која је трајала дуже него што је било предвиђено законом, због чега су протест упутила и његова браћа, тражећи да се истрага над њим оконча (*Политика експрес*, 19. 9. 1991: 4).

ПРЕСУДА И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Истрага поводом атентата је трајала уместо 60 дана, колико је било предвиђено законом, пуних 319 дана, суђење је почело 28. маја 1929. године и трајало је дванаест дана. За то време саслушано је 85 сведока, а међу браниоцима био је и Владан Поповић из Гњилана, синовац Томе Поповића (Кићовић–Губеринић 2000: 185). Одбрану Томе Поповића је на суду заступао адвокат Драгослав Стојадиновић, а у судници је била и родбина Томе Поповића, која је дошла да га подржи „у живописној народној ношњи из Гњилана" (*Политика*, 7. 6. 1929: 2). Тома Поповић је на суду негирао саучесништво у атентату и свој утицај на Пунишу Рачића у извршењу злочина:

> „Како ја могу да утичем на Пунишу Рачића? Он није дете, већ народни посланик као и ја. Не могу да убедим сељака да ми да куглицу, а приписује ми се да сам могао да наговорим једног посланика. На крају моје речи су забележене на стенограм, па ме чуди да појединци дају супротне изјаве и то под заклетвом" (*Политика експрес*, 23. 9. 1991: 4; *Политика*, 28. 5. 1929: 1).

Тома Поповић је нешто раније на суду видно потресен говорио и о страдању своје породице у процесу ослобођења и уједињења земље, наглашавајући допринос и жртву коју је целокупна његова породица морала да поднесе у то време, смрт оца, одузимање имовине, протеривање породице у Сурдулицу, где је живела на ивици сиромаштва, погибија брата на путу за Албанију.

> „Ослобођење и уједињење дочекали смо са просјачким штапом у руци, али зар се ослобођење и уједињење могло извршити без жртава. Суда се не бојим и од њега не бежим и мило ми је што ћу моћи овде да докажем своју невиност.
>
> Мирне душе и чисте савести стојим пред судом и верујем да Правда држи земљу и градове, а неправда руши обадвије" (*Политика,* 29. 5. 1929: 1).

Пресуда Пуниши Рачићу и двојици другооптужених, Томи Поповићу и Драгутину Јовановићу Лунету, донета је 7. јуна 1929. године. За разлику од Пунише Рачића, суд је изјавио да за двојицу другооптужених није могао утврдити њихово саучесништво у убиству покојних Павла Радића и Ђуре Басаричека, нити рањавања Стјепана Радића, Ивана Пернера и Ивана Гранђе. Донета је пресуда да се оптужени Драгутин Јовановић Луне (за прво дело) и покушај убиства Ивана Пернера и Тома Поповић (за четврто дело – покушај убиства Стјепана Радића) ослободе казне као невини (Кићевић–Губеринић 2000: 230).

Политика је пренела да су након саопштења ослобађајуће пресуде, Тома Поповић и Драгутин Јовановић Луне пуштени на слободу те да су изашли на споредна врата у пратњи своје родбине и најпре се упутили ка болници, где су били врло срдачно дочекани. На излазу су их дочекали и поздравили окупљени грађани, по доласку у болницу су се растали. Тома Поповић је потом прво отишао да потражи свог чувара, каплара Иву Хајдића, иначе младог Хрвата са Мљета, који га је чувао за време притвора и код кога је стекао симпатије. „Сусревши младог Хајдића у ходнику пред својом собом, г. Поповић га је загрлио и пољубио позивајући га да дан проведе као његов гост" (*Политика*, 8. 6. 1929: 5), а потом је и лично интервенисао код његовог командира да му дозволи да изађе са посла. Тома Поповић се потом обратио и новинарима Политике које је замолио да пренесу „поздрав целом братском хрватском народу" и поручио „да у њему гледају само свог најоданијег брата, који је увек спреман да и свој живот даде за слогу и срећу нашег троименог народа" (*Политика*, 8. 6. 1929: 5). Занимљиво је пак да пресуда није доживела снажан одјек у хрватској јавности, тамошња штампа је само констатовала казну за Пунишу Рачића и ослобађајуће пресуде двојици другооптужених.

Судски процес и оптужба за учешће у атентату утицали су да се Тома Поповић више не кандидује на посланичкој листи Радикалне странке. Након овог процеса потпуно се повлачи из политичког живота и бави се књижевном и издавачком делатношћу у родном Гњилану. Његова књижара била је опремљена попут других у много већим градовима, па је између осталог издавала разгледнице са мотивима гњиланског краја и околине, које се и данас чувају као редак документовани материјал из тог периода. У деценији пред почетак Другог светског рата, Тома Поповић води мирнији живот у кругу породице. Његов син јединац Владислав Поповић дипломирао је у том периоду на Правном факултету у Београду, а почетак Другог светског рата дочекао као судија Окружног суда у Нишу, одакле се прикључио партизанском покрету и постао носилац Партизанске споменице 1941. године (Филић 2002: 127).

„НАРОДНИ НЕПРИЈАТЕЉ" У КОМУНИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

За разлику од свог сина, чија је каријера напредовала након Другог светског рата и који према идеолошком опредељењу уклапао у новоуспостављени систем комунистичких власти, Тома Поповић се нашао под присмотром новоуспостављеног Одељења за заштиту народа (ОЗН-е) као присталица појалистичког режима. Окупацију је провео у родном граду, али је одмах после рата 1945. године био ухапшен и проглашен „народним непријатељем" (Филић–Којић 2003: 186). На некадашњег врсног националног радника нове власти гледале су као на издајника. Такође му је била конфискована сва имовина, а од ликвидације спасла га је једино интервенција сина Владислава, који је био функционер најпре у Гњилану, а нешто касније постављен је и за судију Врховног суда Србије. Комунисти нису заборавили његове блиске везе са краљем Александром Карађорђевићем пре рата као и његово политичко ангажовање. Због његовог националног рада на Косову и Метохији прогласили су га „великосрбином" и „појалистом" (Филић 2002: 38).

Тома Поповић је био принуђен да напусти сопствену кућу и да се пресели код свог зета, учитеља Илије Поповића и сестре Наталије. Преминуо је 1950. године у Гњилану, где је и сахрањен, потпуно обесправљен, поделивши на тај начин судбину са око још 60.000 лица која су страдала у такозваном „револуционарном терору" у Србији након Другог светског рата.

Иза њега остало је богато књижевно стваралаштво, етнографски прилози, новински чланци и прилози, који су Тому Поповића учинили незаобилазним када се говори о знаменитим књижевним ствараоцима из Старе Србије са почетка 20. века. Захваљујући истраживањима српске баштине на Косову и Метохији, пре свега професора Милорада Филића, та дела Томе Поповића су отргнута од заборава у коме су се нашла након Другог светског рата. На тај начин начињен је важан корак ка рехабилитацији лика и дела Томе Поповића, не само као књижевника већ и као националног и друштвеног радника који је обележио историју Србије у првој половини двадесетог века , а посебно историју њене јужне покрајне КиМ.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Костић 1924: Лаза Костић. *Статистика избора народних посланика: Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 18. марта 1923.* Београд: Народна скупштина Краљевине СХС.

Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: одржаних 8. фебруара 1925. године. Београд: Народна скупштина Краљевине СХС.

Костић 1928: *Статистика избора народних посланика: Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 11. септембра 1927.* Београд: Народна скупштина Краљевине СХС.

Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

ШТАМПА

1928: „Влада је у скупштини добила већину", *Политика*, 4. фебруар, 1.

1928: „Јесте ли ви Председник Парламента или чувар стоке?", *Политика*, 20. јун, 2.

1928: „Одговор г. Томе Поповића ", *Политика*, 30. јул, 4.

1928: „Данас ће Народна Скупштина осудити 20. јун", *Политика*, 1. август, 2.

1928: „Осуда 20. јуна", *Политика*, 2. август, 1.

1928: „Владина декларација", *Политика*, 3. август, 1.

1928: „Ситуација. Племенска психоза ", *Политика*, 7. август, 1.

1928: „Ситуација. Неће бити слабости ни према коме", *Политика*, 8. август, 4.

1928: „Издавање суду г. г. Томе Поповића и Драг. Јовановића Лунета", *Политика*, 9. август, 6.

1928: „Имунитетни Одбор издаје суду г. г. Т. Поповића и Д. Јовановића Лунета", *Политика*, 10. август, 7.

1928: „Изјава г. г. Т. Поповића ", *Политика*, 11. август, 5.

1928: „Одлагање скупштинских седница ", *Политика*, 15. август, 4.

1928: „Саслушање г. г. Т. Поповића и Д. Јовановића Лунета ", *Политика*, 3. септембар, 4.

1928: „Суд је оснажио решење о притвору ", *Политика*, 3. септембар, 1.

1928: „Оснажен притвор г. Томе Поповића ", *Политика*, 6. септембар, 5.

1929: „Пуниша Рачић, Тома Поповић и Драгутин Јовановић пред судом ", *Политика*, 28. мај, 1.

1929: „Одбрана Пунише Рачића и Томе Поповића", *Политика*, 29. мај, 1.

1929: „Испитивање сведока се наставља", *Политика*, 30. мај, 1.

1929: „Браниоци су завршили одбрану “, *Политика*, 7. јун, 2.
1929: „Пресуда и разлози суда“, *Политика*, 8. јун, 5.
Симоновић–Бенић 1991: Симонида Симоновић – Љубиша Бенић, „Пуниша Рачић – глава за српство“, *Политика експрес*, 19. септембар, 4.
Симоновић–Бенић 1991: Симонида Симоновић – Љубиша Бенић, „Пуниша Рачић – глава за српство“, *Политика експрес*, 23. септембар, 4.

ЛИТЕРАТУРА

Gavrilović 2002: Darko Gavrilović. *Stjepan Radić i Srbi (1871–1918).* Split: Marjan tisak.
Grupa autora 1928: *Ko je ko u Jugoslaviji.* Beograd: Jugoslovenski godišnjak; Zagreb: Nova Evropa.
Jovanović 2002: Vladan Jovanović. *Jugoslovenska država i južna Srbija 1918–1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
Кићовић–Губеринић 2000: Драгомир Кићовић – Радомир Губеринић. *Пуниша Рачић. Живот за једну идеју.* Београд: Културно просветна заједница Србије.
Kolar Dimitrijević 2018: Mira Kolar Dimitrijević. „Višestruki razlozi atentata na vođu HSS Stjepana Radića 1928. godine“. *Cris*, br. 1/2018, 5–15.
Matković 1998: Hrvoje Matković. *Povijest Jugoslavije (1918–1991).* Zagreb: Naklada P. I. P. Pavičić.
Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову: 1901–1913.* Београд: Научна књига.
Petranović 1988: Branko Petranović. Istorija Jugoslavije 1918–1988. Knjiga I. Beograd: Nolit.
Поповић 1987: Јанићије Поповић. *Живот Срба на Косову: 1812–1912.* Београд: Књижевне новине.
Поповић 1906: Тома Поповић. *Српска крв: Листић из црне књиге Ст. Србијанског живота.* Ниш: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.
Savković 1926: Miodrag Savković (ur.). *Zbirka portreta i biografija znamenitih ljudi Kraljevstva Srba Hrvata i Slovenaca.* Vienne: Union.
Sršan 1996: Stjepan Sršan. *Stjepan Radić i Hrvatska*. Osijek: Povjesni arhiv.
Филић 2002: Милорад Миња Филић. *Тома Поїовић. Живот и дело*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“.
Филић–Којић 2003: Милорад Миња Филић – Станислав Ц. Којић. *Српска крв: (прїовешка) Тома Поїовић.* Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“.
Цветановић 1992: Владимир Цветановић. *Девет прїоведача Косова и Метохије: (1871–1941).* Београд: Књижевна заједница Звездара.
Čulinović 1961: Fredo Čulinović. *Jugoslavija između dva rata. I.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Ena S. MIRKOVIĆ

TOMA POPOVIĆ (1882–1950) – NATIONAL AND SOCIAL WORKER

Summary

The paper analyzes the political and national activities of Toma Popović, a member of the National Assembly from Gnjilane. Toma Popović came from a well-known old Serbian priestly family, was a merchant, but very early became active in the socio-political sphere. Before the First World War, he was associated with the Movement for the Liberation of Serbs in Kosovo and Metohija. He was engaged in literary work, described folk customs in his area, collected folk tales, and was active in humanitarian societies. During the First World War, he was interned in Bulgaria, but managed to escape, and then cross into Albania with the Serbian army. After the war, he became a member of the Radical Party and was a member of parliament for two terms. When Croatian MP Stjepan Radić

was murdered in the National Assembly on June 20, 1928, Toma Popović was also accused, who had been discussing with Radić that day. The murder was preceded by a heated debate in the assembly, in which Radić insulted the deputies by comparing them to "cattle", to which the Serbian deputies reacted vehemently, and Toma Popović stood out in particular. He threatened Radić, "One day dead heads will fall here, but it will not be the Serbs who will be to blame, but them!" This was interpreted as incitement to violence, which preceded the murder, for which Toma Popović was excluded from the work of the assembly. From 1931. to 1941, he withdrew from political life, and engaged in literary work and publishing in Kosovo and Metohija. After World War II, the newly established communist government characterized him as a "royalist" and declared him an "enemy of the people". His property was confiscated, his civil honor was taken away, and only thanks to the involvement of his son did he manage to save his life. He died in 1950. in Gnjilane, completely deprived of his rights in the house of his sister and brother-in-law.

Keywords: Toma Popović, national worker, Gnjilane, people's deputy, assassination in the parliament, people's enemy.

Рад је предат 31. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41)(497.115)"1981/1989"
329.73(=163.41)(497.115)"1985/..."
323.2(497.115)"1981/1989"
94(497.115)"1981/1989"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-58202

Оригинални научни рад

*Милица С. СТЈЕПАНОВИЋ КОРНИЛОВА**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Институт за етнологију и антропологију

ЛИМИНАЛНИ ПОЛОЖАЈ ДРУШТВЕНОГ ПОКРЕТА „СРПСКИ ПОКРЕТ ОТПОРА" НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У СФРЈ КАО ПРЕТЕЧА НЕВЛАДИНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ**

Апстракт: Рад истражује социополитички положај „Српског покрета отпора" (1981–1989) као лиминалног тела између друштвеног покрета и невладине организације. У раду се прво анализира да ли су друштвени покрети у СФРЈ могли бити алтернатива за невладине организације које су биле политички активне у „Западним земљама" и на који начин је овај покрет постао политички активно тело. Затим, поставља се питање да ли ће „Српски покрет отпора" антиципирати појаву невладиних организација у Србији које се, након распада СФРЈ, баве положајем Срба на Косову и Метохији и у региону и теже решавању проблема који су званично у надлежности државе. Анализа показује да је „Српски покрет отпора" попримио одлике невладине организације, али се служио стратегијама друштвених покрета зато што термин „невладина организација" није био институционализован у социјализму и вође покрета нису имале легитимну основу за политички ангажман паралелно са државом као ванпартијско тело.

Кључне речи: друштвени покрети, невладине организације, национализам, „Српски покрет отпора".

УВОД

Антрополошке студије су показале да су невладине организације као политички феномен поникле у Сједињеним Америчким Државама, носећи демократске и либералне вредности, а у Србији су се истакле деведесетих година за време рата у СФРЈ. Иако до краја 20. века у СФРЈ није коришћен појам „невладина организација", теоријски, невладине организације су део појма „цивилно друштво", које обухвата синдикате, удружења, клубове, и верске установе (Edwards 2011: 4). Цивилно друштво је у социјализму било активно, али организације нису биле политички актери у односу на невладине организације на Западу, и добиле су назив „удружења". Од шездесетих година у СФРЈ су почели да израњају и друштвени покрети (Вуковић 2015: 336).

* Истраживач-сарадник, ORCID 0000-0002-2669-080X, milica.stjepanovic97@gmail.com

** Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/ 200163).

Највише су се истакли феминистички и антиратни покрети. Међутим, за разлику од покрета, средином 20. века у САД оснажиле су се специјализоване „невладине организације" које су се бавиле различитим социјалним проблемима и постале политички актери.

Предмет анализе рада је „Српски покрет отпора" (у раду скраћено „Покрет") који је био активан од 1981. до 1989. године и бавио се људским правима Срба на Косову и Метохији (у даљем тексту КиМ). Истраживачко питање је да ли се овај „Покрет" издвајао у односу на остале југословенске друштвене покрете и постао алтернатива за невладину организацију тако што је постао политички актер, за разлику од традиционалних југословенских удружења. Надовезујући се, разматра се да ли „Српски покрет отпора" може да се посматра као претеча „невладиних организација" које ће се појавити већ 1990. године.

Методологија истраживања је културно-историјска контекстуализација, на основу које се анализирају фактори који су утицали да овај „Покрет" постане политички актер и укључи се у рад који је у домену државних послова.

У аналитичком оквиру користиће се појам „невладина организација", која се дефинише као све непартијске формално организоване и регистроване скупине појединаца које желе да учествују у јавном и политичком животу и баве се питањима за која је званично надлежан државни систем, тако што се проширују на политичку раван као политички актери. Као политички актери конституишу политички однос са државом који може бити вишесмеран (ниво моћи у доношењу политичких одлука), док, с друге стране, конституишу однос са грађанима (ниво моћи комуникације и посредавања између грађана). Невладине организације могу да постану медијатори између државних и јавних институција и ширег друштва. На основу дескрипције рада „Покрета" анализираће се његове одлике у односу на предложену дефиницију, како би се утврдио степен сличности невладине организације и „Српског покрета отпора".

Циљ истраживања је да се помоћу анализе „Српског покрета отпора" покаже како су друштвени покрети постали лиминални ентитети зато што су попут цивилног друштва попримили облик ванпартијских политичких актера, који су желели да се укључе у рад државе, али су се у исто време служили стратегијама друштвених покрета. На крају, рад жели да укаже на то да „Српски покрет отпора" може да се посматра као „претеча" невладиних организација које ће од деведесетих година да се баве људским правима Срба на КиМ и региону.

ПОЛИТИЧКИ УСЛОВИ ОД 1981. ДО 1989. ГОДИНЕ: ЕТНИЧКИ СУКОБИ МЕЂУ ГРАЂАНИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ И ПОЛИТИЧКИ ОКРШАЈИ ЧЛАНОВА СК СРБИЈЕ

Како би друштвени покрет настао и постао политички утицајан, неопходне су друштвене и политичке кризе (Escobar 1992). У случају „Српског покрета отпора" могу се издвојити две кризе, а то су сукоби између Албанаца и Срба на КиМ и политички сукоб чланова СК Србије око решавања „косовског проблема". Из угла ова два питања, настанак и даљи развој „Српског покрета отпора" се може тумачити у склопу „косовског питања", то јест проблема албанског сепаратизма и јачања аутономије

Косова у односу на Устав СР Србије у периоду од 1974. до 1989. године. У основи проблема се налазио покушај систематског, али и насилног исељавања Срба са КиМ, што ће касније постати основа за борбу „Српског покрета отпора" (Ристановић 2019).

Међуетнички конфликти у свакодневици

Међуетнички конфликти и национализам су били политичке претње СФРЈ, а на то указују архивски извештаји СК Србије о националистичким струјама, који су помно пратили медије. У својим пропагандним извештајима СК Србије је описао медијске извештаје о етничким сукобима између Срба и Албанаца, и о томе како медији треба да извештавају о овим догађајима. Медији се представљају као једно од тела у политичкој стабилизацији на КиМ и промоцији политике Савеза комуниста. У извештају представљеном Председништву централног комитета СК Србије, Сектору за информативно-пропагандну делатност, 6. априла 1984. године, наводи се да медији пружају подршку комунистима, грађанима у Покрајини и свакодневно стабилизују јавни живот. У извештају се истиче неопходност мобилизације социјалистичких снага, као и неопходност рада на позитивној промени политичке безбедности. Међутим, иако је СК Србије очекивао да медији „објективно" извештавају, појавили су се сензационалистички чланци, док је било случајева умањивања проблема. „Умањивање проблема" се разуме као мање интересовање и површније представљање политичких збивања у овој покрајини. Као типичан пример је писање о исељавању Срба са КиМ у новинама „Јединство" и „Рилиндије". „Јединство" истиче идеолошке узроке масовног исељавања Срба, док „Рилиндије" посвећује пажњу економским узроцима исељавања. Према томе, велико интересовање за медијско извештавање о исељавању Срба може да се тумачи као наговештавање кључног друштвеног проблема, а то је масовно исељавања Срба са КиМ (Ристановић 2019: 366). У другој половини осамдесетих година су се појавили и „промилошевићевски медији" који су све више истицали и кривична дела Албанаца ван КиМ (Рибић 2023: 31). Медијско освешћивање о проблемима Срба са КиМ је створило основу за даље расправе.

Међутим, медијска извештавања о свакодневним сукобима између Албанаца и Срба нису били политичка новина. Такође, мобилизација грађана није само почивала на егзистенцијалним проблемима Срба у том периоду, него се позивала и на национални идентитет Срба и Косово и Метохију као историјско наслеђе српског народа. С једне стране, 1981. године започете су масовне демонстрације Албанаца (Vladisavljević 2002: 771). С друге стране, осамдесетих година је дошло до повећаног интересовања за традицију, а у анализи дискурса осамдесетих година у Србији, Наумовић је истакао традицију као базни елемент српског националног идентитета, док су „Косово и Метохија" значајан историјски и верски симбол за целокупан национални идентитет Срба (Naumović 1996: 131). Дакле, етнички сукоби на Косову и Метохији нису били само социополитичка криза, него и симболички проблем.

Идентитет представља једно од упоришта сваког друштвеног покрета (Barnstein 2005: 47–48). Према Владисављевићу, снага „Српског покрета отпора" лежала је у етничком идентитету и позивању на историјски значај Косова и Метохије (Vladisavljević 2002: 779). На етничком идентитету је почивала мобилизација грађана, а како Владисављевић истиче већина чланова су били обични грађани (Vladisavljević 2002: 773),

тако да се идентитет мора посматрати као најснажнији ресурс који би могао да омогући покрету да се велики број грађана идентификује с њим.

Антибирократска револуција: институционално препознавање „Српског покрета отпора"

Други догађај који је утицао на развој „Српског покрета отпора" био је политички конфликт унутар СК Србије. Промена устава 1974. године је потресла српску интелектуалну и ширу јавност. Према Уставу Југославије из 1974. године Србија је била једина савезна република чије су покрајине Војводина и Косово имале степен аутономности да Србија није имала право регулисања њиховог положаја (Рибић 2009: 188–189). Војводина и Косово су имале „право вета на промену Устава Србије, као и део законодавних, управних и судских функција" (Рибић 2008: 233). То је значило да су политички лидери СК Косова могли самостално да се баве економским, политичким и социјалним питањима на КиМ који су утицали на положај српске националне заједнице. С друге стране, СР Србија није могла да интервенише приликом дискриминација Срба на КиМ.

Међутим, у Савезу Комуниста Југославије је дошло до неслагања по питању положаја Срба на КиМ. Руководско СР Србије, на челу са Иваном Стамболићем, већ је започело промене на Уставу СР Србије (Ристановић 2020: 330). Међутим, Слободан Милошевић се издвојио и постао најутицајнији политичар који се интересовао за промену Устава 1987. године због свог радикалног приступа и захтевом да се ургентно реши проблем Срба, што је довело до обрачуна са фракцијом Ивана Стамболића (Рибић 2010: 202). СК Србије је тада ушао у процес „антибирократске револуције" што је повезало Слободана Милошевића са „Српским покретом отпора". Рибић је „антибирократску револуцију" дефинисао као „обрачун унутар СК Србије, који се одиграо у периоду од 1987. до 1989. године, уз најширу мобилизацију грађана, и чији је резултат уставно уређење Србије" (Рибић 2009: 185–186; Рибић 2010: 202). „Антибирократска револуција" је прошла кроз две фазе које је обележио низ значајних догађаја. У овом раду издвојиће се један од значајних догађаја прве фазе, који је релевантант за каснији рад „Покрета". Дакле, у првој фази се посебно издваја долазак Слободана Милошевића у Косово Поље, када је Милошевић радикализовао „косовско питање" и због захтева да се убрза решавање „косовског проблема" обрачунао се са Иваном Стамболићем и његовим присталицама (Рибић 2010: 202). У другој фази је срушено „војвођанско, косовско и црногорско руководство 1988. и 1989. године", а потом је започета „реинтеграција покрајина у политички, правни и економски поредак Србије" (Рибић 2010: 202). Прва фаза „антибирократске револуције" је значајна зато што је започела институционалне промене, довела је до сукоба политичких лидера и радикализацијом „косовског проблема" Милошевић и присталице су постали савезници „Српског покрета отпора".[1] У првој фази, дошло је до иступања припадника цивилног друштва као што

1 Важно је истаћи да се однос између активиста „Српског покрета отпора" и политичких вођа СР Србије мењао, те косовско-метохијски активисти нису били у потпуности приклоњени Милошевићу, иако је Милошевић стекао велику популарност међу активистима и осталим грађанима. У јуну 1987. године косовско-метохијски активисти су послали заједничко писмо Ивану Стамболићу,

је Српска православна црква (Рибић 2010: 205). Милошевићев долазак на власт је учврстио национални дискурс, а то се уочило 25. јуна 1989, када је одржана прва литургија у Храму Св. Саве којој су присуствовали политички представници и представници СПЦ, а Наумовић истиче, прослављено је „ново јединство Цркве, Партије и Народа, уједињених пред националним задацима који следе" (Naumović 2009: 67; Рибић 2011: 105). На крају, 1989. године, ФР Србија је успоставила контролу над Косовом (Ристановић 2019: 524).

Биографија „Српског покрета отпора": политика и идентитет

„Српски покрет отпора" је настао као реакција на низ политичких дестабилизација, почевши од Устава из 1974. године, према коме је Скупштина КиМ добила аутономију са повећаним бројем чланова Албанаца, а све у јеку албанских демонстрација од 1981. године. Владисављевић сматра да се корени „Српског покрета отпора" могу пронаћи 1985. године (Vladisavljević 2002: 771). Тада су се косовско-метохијски активисти обратили власти петицијом са 2011 потписа, те су „оптужили покрајинско руководство за 'прећутну подршку присилном исељавању' Срба с Косова и Метохије". Иако власт није реаговала, петиција је настављена, тако да је у октобру 1986. године прикупљено 100.000 потписа (Рибић 2008: 234). С обзиром на то да су напади на Србе били непрекидни, након покушаја силовања српске девојчице 3. новембра 1986. године, српски активисти са КиМ су поново дошли у Београд тражећи сазивање ванредне седнице Скупштине СФРЈ (Рибић 2008: 234). Активисти су указали на проблем Устава, међутим, члан Представништва СФРЈ, Веселин Ђурановић, стао је на страну председника Покрајинског Комитета СК Косова Азема Власија (Рибић 2010: 203).

Друштво у Југославији је сазнало за ову мобилизацију тек 1985. године, када је покренута петиција са низом захтева који су могли да реформишу Устав (Рибић 2010: 204). Стога, у фебруару 1986. године 95 особа се окупило испред Савезне скупштине у Београду како би разговорали са високим функционерима о свим захтевима и жалбама. Међутим, држава је ухапсила једног од вођа протеста, што је изазвало још веће протесте те је Иван Стамболић дошао у Косово Поље, али није успео да угаси протест, без обзира на то што је вођа протеста већ био пуштен на слободу. Мобилизација је добила нове размере, после којих су успели да се састану са политичким лидерима на још једном састанку. Међутим, Владисављевић истиче да је Владу „потресло" масовно протестно напуштање домова косовских Срба, који су 1986. године 20. јуна одлучили да подигну кампове широм централне Србије. Полиција је брзо блокирала масовну групу људи која је корачала ка централној Србији, али су зато српским активистима одобрени састанци (Vladisavljević 2002: 772–773).

Чланови покрета су долазили из различитих друштвених група. Највећи број чланова су били обични грађани, међутим, „Покрет" је имао чланове који су

председнику Председништва СР Србије, и Милошевићу, председнику Претпредседништва ЦК СР Србије, како би их позвали на политичко јединство упркос њиховим политичким несугласицама (Рибић 2023: 27; Hudelist 1989: 262–264). Рибић, такође, истиче да Милошевић није успоставио потпуну контролу над „Покретом", него је „Покрет" организовао више митинга без сагласности Милошевића (Рибић 2008: 238).

долазили из државних институција. У збирци изјава и интервјуа „Косово – (не)могућа мисија“ (Трајковић 2007), наводи се да је Момчило Трајковић првобитно био политичар и функционер СК Приштина пре него што је ушао у „Српски покрет отпора“. Међутим, иако је Момчило Трајковић као један од оснивача „Покрета“ започео свој активизам унутар институција, убрзо је изгубио положај функционера и постао је „опозиција“ Слободану Милошевићу. Такође, према Ристановићу, „Покрет“ је организовао састанке преко организација „Социјалистичког савеза радног народа“ и „Савеза комуниста“ у Косову Пољу, тако да је Косово Поље касније постало и центар „Српског покрета отпора“ (Ристановић 2020: 329–330).

„Српски покрет отпора“ је своје захтеве политички изнео у кључном документу „Петиција грађана КиМ“. Јовић је истакао да је српска политичка елита ово могла да доживи као ревизију Устава (Jović 2003: 353; Рибић 2010: 205). Чланови „Покрета“ су захтевали гаранцију људских права, да се Косово и Војводина интегришу у Устав РС, да се санкционишу државни и остали службеници који нису реаговали на све облике насиља над Србима на КиМ, да се осуди и заустави „великоалбански шовинизам“, програм повратка Срба на КиМ и поништавање купопродајних уговора, да се изједначе српски и албански језици у институцијама, да се укину албански симболи, да се успоставе механизми против свих облика дискриминације на основу етничке припадности (на пример, запошљавање, каријерни развој) и да „у раду скупштина по нашим захтевима учествује делегација потписника ове петиције коју ми одредимо“ и друго („Peticija građana KiM 2016: 191–194“).

Иако су активности „Српског покрета отпора“ изазвале бројне реакције, а паралелно са њиховим деловањем одвијале су се и побуне Албанаца 1989. године (Vladisavljević 2002: 775), до промене је дошло 1987. године, када је Милошевић отишао у Косово Поље. Милошевићев потез је наишао на критике унутар партије, али је стекао популарност међу грађанима. Како је Милошевић био први политички вођа који је одлучио да убрзано реши проблем Срба на КиМ, то је био преокрет за „Покрет“, зато што су до тада били под тензијама, а од 1987. године држава је постала савезник (Vladisavljević 2002: 774). Испред Дома културе чекало га је 300 делегата (Рибић 2010: 212–213). Када је на скупу дошло до сукоба између полиције и демонстраната, Милошевић је гласно рекао: „Нико не сме да вас бије! Овај народ нико не сме да бије!“ Потом је настављен збор, а на крају је Милошевић дао незванични легитимитет „Покрету“. То „савезништво“ је, у ствари, било заштита од покрајинских репресивних мера (Рибић 2010: 213).

„СРПСКИ ПОКРЕТ ОТПОРА“ ИЗМЕЂУ ДРУШТВЕНОГ ПОКРЕТА И НЕВЛАДИНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Друштвени покрети су реакција на свакодневне праксе доминације над одређеном групом људи која жели да промени друштвени систем (Escobar 1992: 420). Међутим, због потчињености и неравномерног односа моћи, друштвени покрети су углавном маргинализовани део друштва који нема приступ институцијама, и зато се боре за нове политичке, економске и културне оквире (Escobar 1992: 397). „Српски покрет отпора“ је био слабо видљив у југословенској јавности све

до 1985. године, а један од разлога је у томе што је настао у ограниченом простору и у свакодневном животу, а угњетавала их је политичка елита која није била под контролом СК Србије. „Српски покрет отпора“ није имао финансијске ресурсе, тако да је његова снага почивала на мобилизацији грађана који су били на ивици егзистенције. Такође, важно је што „друштвени покрети најављују друштву да постоји фундаментални егзистенцијални проблем у њиховом окружењу и они су нека врста новог медија“ (Escobar 1992: 407; Melucci 1985). Стога, за „Српски покрет отпора“ се може рећи да је најавио идеолошки преокрет у политици Југославије и увођење националног дискурса.

С друге стране, „Српски покрет отпора“ није само реаговао на егзистенцијалне проблеме и мобилисао масу која је вршила притисак на државу, него је артикулисао политичке захтеве као политички актер и покушао да надгледа рад институција. Због тога се сматра да је стекао одлике и невладиних организација.

Невладине организације се скраћено дефинишу као

> „све непартијске формално организоване и регистроване скупине појединаца који учествују у јавном и политичком животу и баве се питањима за која је званично надлежан државни систем. Као политички актери конституишу политички однос са државом који може бити вишесмеран (ниво моћи у доношењу политичких одлука), док, с друге стране, конституишу однос са грађанима (ниво моћи комуникације и посредавања између грађана)“ (видети стр. 146).

Помоћу ове дефиниције се степен блискости са невладином организацијом одређује на основу три фактора. Први фактор је трансформација покрета из спонтаног скупа грађана у организовано ванпартијско политичко тело које се бави државним питањима. Други фактор је однос између државе и „Српског покрета отпора“ у вези са моћи доношења политичких одлука у склопу институција. Трећи фактор је посредовање „Српског покрета отпора“ између државе и грађана у виду тадашње угрожености српског националног идентитета.

Према првом фактору, да би се изградио ванпартијски политички актер неопходна је група лидера, политички програм и рад са институцијама. Невладине организације се одликују по томе што су активни чиниоци социополитичких процеса (Bernal–Grewal 2014: 2; Fischer 1997: 441–442). „Покрет“ је настао 1981. године, када се мала група људи окупљала, међутим, политичко тело су почели да граде 1985. године, када су власти изнеле петицију са 2011 потписа, а потом 100.000 потписа (Рибић 2008: 234). Да би се петиција ове размере прикупила, била је неопходна група „лидера“ која је организује. Мирослав Шолевић, један од главних организатора митинга, навео је да се након низа „форума“ „Покрет“ „конституисао“ 1985. године (*Vreme*, 18. 9. 1999). У интервјуу са Момчилом Трајковићем сличан став је потврђен те је „Српски покрет отпора“ имао стабилну групу људи, међу којима су били јавни функционери, и која је била задужена за организовање догађаја, али и велику подршку друштва која се видела приликом мобилизације грађана. Када су у питању чланови „Покрета“, важно је истаћи да су у „класичним“ друштвеним покретима чланови маргинализовани. Међутим, интервју са Момчилом Трајковићем је показао да чланови могу да дођу из самих институција, тако да је Трајковић

изјавио да је настанак„Покрета“ „фронт борбе за рушење једног система“ и да је ово питање представио унутар институција као јавни функционер (Јањић 2007: 8; Трајковић 2007). Додатно, „Српски покрет отпора“ је добио и подршку интелектуалне елите попут Добрице Ћосића и СПЦ (Рибић 2010: 205).[2] То је омогућило друштвену видљивост „Покрету“.

У Петицији грађана КиМ „Српски покрет отпора“ је изнео политички програм користећи политички вокабулар. Да би се ови захтеви поставили и тражила решења, чланови покрета су морали формално и систематично да идентификују све видове дискриминације, уоче њихове кривичне основе и усмере се на институције које би ове захтеве могле да усвоје. Овакво деловање „Покрета“ указује да он више не врши притисак на државу мобилизацијом масе, него добија позицију политичког актера. Како Марина Благојевић наводи, могу се издвојити три облика дискриминације: неформална и директна, идеолошка и институционална (Blagojević 2002: 279–284; Blagojević 2008: 109–111; Рибић 2010: 205). На примеру Петиције, први облик дискриминације је укључио све врсте физичких напада. Идеолошка дискриминација је уочена у неједнаком опхођењу према Србима и неједнаком медијском приказивању политичког стања на КиМ, и, институционална дискриминација се спроводила, на пример, кроз нереаговања косовских институција на кршења права Срба. Како би „Српски покрет отпора“ решио овај проблем, директно се окренуо Скупштини СФРЈ у Београду и у наредним годинама је политичким лидерима СК Србије износио своје политичке захтеве (Рибић 2008: 234). Сматра се да је овим путем „Српски покрет отпора“ најавио облик политичке партиципације у којој непартијска тела могу да се баве државним питањима.

Према фактору блискости са државом и степену односа моћи у сарадњи, постоји шест типова односа између цивилног друштва и државе, према коме цивилно друштво може бити одвојено од државе, против државе, као подршка држави, у дијалогу са државом, у партнерству и изнад државе (Chambers–Kopstein 2006: 364). С друге стране, друштвени покрети се боре против системског уређења. „Српски покрет отпора“ је мењао односе са државом. „Српски покрет отпора“ није био „против“ државе и циљ је био формирање односа дијалога са државом. Како нису били задовољни радом СК Косова, покушали су да успоставе сарадњу са СК Србије. То су пре свега чинили преко демонстрација и митинга да им се одобре састанци са лидерима. Иако је долазило до окршаја са полицијом, главни циљ је остајао дијалог са државом. Са Иваном Стамболићем није успостављен плодоносан дијалог и могућност за сарадњу, па је „Српски покрет отпора“ морао да се служи стратегијом мобилизације. Међутим, за време доласка Слободана Милошевића у Косово Поље, тај однос је промењен. Прво, интересовање Милошевића за питања Срба на КиМ је омогућило „дијалог“ са државом, затим, „подршку“ државе у захтевима изнетим у Петицији (које Стамболић није усвојио), и на крају, сарадњу са државом која је гарантовала безбедност Срба на КиМ. Међутим, Рибић је истакао да је Слободан Милошевић покушао да инструментализује масовне мобилизације Срба

2 Ристановић истиче да су се на састанцима окупљали чланови „Социјалистичког савеза радног народа“ и „Савеза комуниста“ у Косову Пољу (2020: 329–330).

у сврхе иступања у јавност као националног лидера. Због тога су касније организовани митинзи упркос плановима Слободана Милошевића (Рибић 2008: 238). Ипак, оно што је значајно у односу са Слободаном Милошевићем јесте легитимација „Српског покрета отпора“ као ванпартијског политичког актера. Ако се „Покрет“ упореди са невладиним организацијама, невладине организације су самоиницијативно организоване и за њихово деловање је неопходна легитимација/подршка од стране утицајних политичких и друштвених тела (Стјепановић 2022). Повезивање „Српског покрета отпора“ са политичком и интелектуалном елитом Србије могло је оснажити политички значај демонстраната.

Како је „Српски покрет отпора“ политички ојачао, чланови су добили могућност за кључни захтев, а то је да у Скупштини учествује и њихова делегација (Peticija građana KiM 2016: 191–194). На овај начин се покренуло питање учешћа друштвених покрета у креирању политика, уместо да краткотрајно изврше притисак на „државу“ како би се решила егзистенцијалана криза на КиМ. Стога, сматра се да је „Српски покрет отпора“ „најавио“ невладине организације које у савременој Србији пишу јавне политике, помоћу којих могу да утичу на државне одлуке и надгледају људска права.

Када је у питању однос између „Српског покрета отпора“ са грађанима Косова и Метохије, али и шире Србије, „Покрет“ може да се посматра као медијатор зато што су лидери „Покрета“ износили колективне захтеве Срба са КиМ, које је дискриминисала Скупштина покрајине Косова. „Покрет“ је подигао свест о угрожености српског националног идентитета и тако добио подршку шире српске јавности за коју је „Косово“ било и симбол. Треба истаћи да је „Српски покрет отпора“ подстакао активно грађанство које је основа цивилног друштва и погон савремених НВО.

На крају, у раду се сматра да „Српски покрет отпора“ има лиминалну позицију у друштву зато што поседује одлике друштвеног покрета који се бори за егзистенцијални опстанак, али и невладиних организација које се баве људским правима и имају дугорочне програме. Положај је лиминалан зато што држава није институционално препознала удружења која би могла бити ванпартијски политички актери који би учествовали у креирању нових политика. Кризе су могле да реше само мућевити друштвени покрети. Стога, „Српски покрет отпора“ је првобитно почивао на принципима друштвеног покрета, али је акцијама до краја осамдесетих година добио облик политичког тела сличног невладиним организацијама.

ЗАКЉУЧАК

„Српски покрет отпора“ је био један од најзначајнијих друштвених покрета у СФРЈ и допринео је реорганизацији политичког система СФРЈ. Механизми покрета, осећај потчињености српске заједнице и моћ мобилизације представљају карактистике једног друштвеног покрета. Међутим, овај покрет може да се посматра и као алтернатива за невладину организацију, која је антиципирала невладин сектор у Србији од деведесетих година. Бројне савремене организације и даље се баве положајем Срба на КиМ, али у другом контексту.

„Српски покрет отпора" се показао близак невладиним организацијама зато што се однос са државом мењао у складу са ситуацијом и поједини чланови су дошли из политичких институција. Иако у називу носи реч „отпор", „Српски покрет отпора" је овај израз користио у најтежим ситуацијама, када нису добијали одговор од јавних функционера, али су своје жалбе и захтеве износили кроз дијалог са институцијама. Мобилизација грађана може да се посматра као „побуна" или „отпор" систему, али у овом случају може да послужи и као легитимација једне организације која у тренутку настанка није имала ресурсе да се представи као политички актер. Предмет којим се „Српски покрет отпора" бавио представља рад невладиних организација специјализованих за људска права и правну подршку угрожених грађана. Стога, у савременим контекстуалним условима „Српски покрет отпора" би могао да се посматра као невладина организација.

ИЗВОРИ

Државни архив Републике Србије. *Централни комитет Савеза комуниста Србије*. Преузето: Децембар 2024.

Vreme br. 454. 18. 9. 1999. „Intervju sa Miroslavom Šolevićem."<https://web.archive.org/web/20100105180309/http://www.vreme.com/arhiva_html/454/11.html>. [21. 3. 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Bernal–Grewal 2014: Victoria Bernal – Inderpal Grewal. „The NGO form: Feminist struggles, States, and Neoliberalism". In: *Theorizing NGOs,* ed. Victoria Bernal and Inderpal Grewal. Durham. London: Duke University Press.

Barnstein 2005: Mary Barnstein. „Identity Politics". *Review of Sociology*. Vol 31 (2005), 47–74.

Blagojević 2002: Marina Blagojević. „Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza". U *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamћenju (I deo)*. Ur. Nebojša Popov. Beograd: Samizdat B92, 265– 298.

Blagojević 2008: Marina Blagojević. „Milošević i Kosovo: spirala zla". U *Slobodan Milošević: put ka vlasti*. Ur. Momčilo Pavlović, Dejan Jović i Vladimir Petrović. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Beograd – University of Stirling, 98–117.

Vladisavljević 2002: Nebojša Vladisavljević. „Nationalism, Social Movement Theory and the Grass Roots Movement of Kosovo Serbs, 1985–1988". *Europe–Asia Studies* 54, 771–790.

Вуковић 2015: Ана С. Вуковић. „Цивилно друштво и женске невладине организације у Србији". *Зборник радова Филозофског факултета*, год. 45, св. 2. Ур. Звездан Арсић. Приштина: Филозофски факултет, 335–358.

Edwards 2011: Michael Edwards. „Introduction: Civil Society and the Geometry of Human Relations". In *The Oxford Handbook of Civil Society,* ed. by Michael Edwards. Oxford University Press, 3–14.

Escobar 1992: Arturo Escobar. Culture, Practice and Politics: Anthropology and the study of social movements. *Critique of Anthropology* 12, 395–432.

Јањић 2007: Душан Јањић. „Књига хроничара и актера: Косовско искуство Момчила Трајковића". *Косово (не)могућа мисија*. Ур. Момчило Трајковић, Београд – Приштина: Центар за дијалог и помирење, 7–12.

Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej – Samizdat B92.

Naumović 1996: Slobodan Naumović. „Od ideje obnove do prakse upotrebe: ogled o odnosu politike i tradicije na primeru savremene Srbije". U *Od mita do folka*. Ur. Predrag Palavestra. Kragujevac: Liceum, 109–145.

„Peticija 2016 građana KiM" 2009. U *Antibirokratska revolucija (1987–1989)*. Ur. Bojana Lekić, Zoran Pavić i Slaviša Lekić. Beograd: Statusteam – Službeni glasnik, 191–194.

Рибић 2008: Владимир Рибић. „Неформална политичка мобилизација и нестрпљиви национализам на Косову и Метохији". *Етноантрополошки проблеми*, год. 3, св. 1, 229–242.

Рибић 2009: Владимир Рибић. „Уставне промене и државно јединство у реторици 'Антибирократске револуције' у Србији". *Етноантрополошки проблеми*, год. 4, св. 1, 185–212.

Рибић 2010: Владимир Рибић. „Политичка мобилизација српских комуниста у првој фази 'Антибироктратске револуције'". *Етноантрополошки проблеми,* год. 5, св. 2, 201–226.

Рибић 2011: Владимир Рибић. „Постанак националног лидера. Политичка мобилизације српских комуниста у другој фази 'Антибироктратске револуције'". *Антропологија* 11, св. 1, 85–115.

Рибић 2023: Владимир Рибић. *Политичка мобилизација у Србији од 1987. до 1992. године*. Београд: Архипелаг.

Ристановић 2019: Петар Р. Ристановић. *Косовско питање 1974–1989*. Београд: Прометеј.

Ристановић 2020: Петар Р. Ристановић. „Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године". *Баштина*, вол. 30, св. 52, 329–350.

Стјепановић 2022: Милица Стјепановић. „Улога друштвеног капитала у политичкој комуникацији невладиних организација путем нових медија". *Етнолошко-антрополошке свеске 22*, 139–160.

Трајковић 2007: Момчило Трајковић. *Косово (не)могућа мисија*. Београд–Приштина: Центар за дијалог и помирење.

Fisher 1997: William F. Fisher. „Doing Good? The Politics and Antipolitics of NGO Practices". *Annual Reviews Anthropology*, vol. 26.

Hudelist 1989: Darko Hudelist. *Kosovo. Bitka bez iluzija*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.

Milica S. STJEPANOVIĆ KORNILOVA

THE LIMINAL POSITION OF THE SOCIAL MOVEMENT „SERBIAN RESISTANCE MOVEMENT" IN THE SFRY AS AN ANTICIPATOR OF A NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS

Summary

The paper explores the sociopolitical position of the „Serbian Resistance Movement" (1981–1989) as a liminal body between a social movement and an NGO. The paper first analyzes whether social movements in the SFRY could have been an alternative to NGOs that were politically active in „Western countries "and how this movement became a politically active body. Then, the question arises whether the „Serbian Resistance Movement" will anticipate the emergence of NGOs in Serbia that, after the collapse of the SFRY, deal with the position of Serbs in Kosovo and Metohija and the region and strive to solve problems that are officially within the jurisdiction of the state. The analysis shows that the „Serbian Resistance Movement" adopted the characteristics of an NGO, but used the strategies of social movements because the term „non-governmental organization" was not used in socialism and the leaders of the movement did not have a legitimate basis for political engagement parallel to the state as a non-party body.

Keywords: social movements, NGOs, nationalism, „Serbian Resistance Movement".

Рад је предат 14. априла 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41):329(497.11)"1990/1991"
323.1(=163.3/.6):329(497.11)"1990/1991"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59066

Прегледни рад

*Урош Д. МИКЕТИЋ**
Филозофски факултет Косовска Митровица

ДЕМОКРАТСКА СТРАНКА ПРЕМА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ И КОСОВСКОМ ПИТАЊУ 1990–1991.**

Апстракт: Аутор сублимира однос обновљене Демократске странке (ДС) према југословенском и косовском питању 1990–1991, дакле у периоду велике политичке, друштвене и економске кризе у земљи. Уз то је као додатно истраживачко поље у основним цртама приказан и рад странке на Косову и Метохији (Косово). Аутор се углавном позива на програмска и друга страначка документа, њен званични лист *Демократију* и релевантна истраживања о почецима плурализма у Србији.

Кључне речи: Демократска странка, лист *Демократија*, српски интелектуалци, распад Југославије, Косово и Метохија, југословенско питање, косовско питање.

УВОД – ОБНОВА СТРАНКЕ

До 1941. Демократска странка на идеолошком плану представља странку центра (Tošić 2006: 202), налазећи у југословенском оквиру најбољи политички модус за територијално разбацани српски народ. Да би такав оквир био здраво решење за све југословенске народе, сматрале су демократе, Краљевина СХС /Југославија морала би се реформисати (Radojević 1995: 23). Странка је када су у питању Срби, Хрвати и Словенци дуго, заправо, баштинила опредељење да је реч о истоветном троименом народу, да би такву концепцију напустила усвајајући ону о три различита, али међусобно упућена народа. Наступала је са идејом бескомпромисног парламентаризма (Tošić 2006: 193–195; Radojević 1995: 7–24). Од 1945. су, међутим, друге странке осим комунистичке забрањене и наступио је период једнопартијске диктатуре. Србија је у политички плурализам 1990. ушла прилично неспремна (Nikolić 2011: 133–134). Социјалисти, изникли из комунистичких кадрова, и тада су користили медијску пропаганду, будући да су комунисти деценијама неприкосновено контролисали медије. На тај начин су могли готово несметано да критикују опозицију, па и за тобожњу издају српских националних интереса (Арсенијевић 1990: 2).

У таквим условима обновљена је ДС. Њен председник, угледни факултетски професор Драгољуб Мићуновић, на оснивачкој скупштини 3. фебруара 1990.

* Научни сарадник, ORCID 0009-0003-4273-1995, urosmiketic@gmail.com

** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/200184).

истиче да је реч о новој странци са јасним континуитетом са старом (Mihailović 2011: 95, 107). Иако је тек Уставом Србије септембра 1990. и *de iure* уведено вишестраначје, до формирања опозиционих група и организација долази годину раније. У конкретном случају, група од 13 српских интелектуалаца новембра 1989. одлучила је да обнови Демократску странку, и то обзнанила 11. децембра на конференцији за штампу (Шуваковић 2009: 85). Истог дана објавили су и *Писмо о намерама*. Поменута оснивачка скупштина странке окупила је врх српске интелектуалне опозиције. Међутим, будући да је био хетероген по политичком опредељењу, то је у дужој перспективи онемогућило ДС да постане препознатљива алтернатива неприкосновеном режиму Слободана Милошевића (Nikolić 2011: 136–137, 143).

Прво опозиционо гласило у Србији после неколико деценија наметнутог једноумља јесте лист *Демократија* обновљеног ДС-а (Рогановић 1990: 9). Перципиран је као наследник истоименог листа у власништву председника старе Демократске странке Милана Грола, чији је лист до гашења након Другог светског рата објавио седам бројева. Политичке прилике у којима је нови лист покренуо рад биле су знатно другачије него 1945. У материјалном погледу биле су, међутим, сличне и врло скромне. Морало би да се „зна како је обнављана демократија у Србији", писала је *Демократија*. Новац за први број прикупљен је на оснивачкој скупштини. Планирано је да лист излази на 15 дана, покрива политичке, културне, економске, правне и друге теме (Илић 1990: 2) и популаризује странку и, уопште, идеју демократије (Мијовић 2010: 17). Састав прве редакције, од којих су неки чланови и међу оснивачима странке, потврђује раније изнесену тврдњу да је реч о самом врху српске интелигенције (правници Коста Чавошки и Војислав Коштуница; филозофи Никола Милошевић и Зоран Ђинђић; новинар Марко Јанковић; књижевници Борислав Пекић и Гојко Ђого; естетичар и књижевни теоретичар Александар Илић као главни и одговорни уредник – *Демократија,* 1990). Лист је 7. марта 1990. почео са излажењем (Мијовић 2010: 17).

ДС ПРЕМА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ

Око 70% симпатизера ДС-а 1990. веровало је да је у питању странка тврде националне оријентације (Mihailović 2011: 95, 107). ДС је, заправо, имао либерално-демократски приступ националном питању (Шуваковић 2009: 77). Странка је, насупрот оним националистичким, била главни репрезент демократског дискурса на српској политичкој сцени. Од обнове 1990. њен идентитет непрестано је варирао између имиџа либерално-демократске и национално оријентисане странке (Goati 2007: 25). Програм ДС-а предвиђао је политички и економски систем карактеристичан за модерне западне демократије, а по питању југословенских односа демократски федерализам заснован на новом „историјском споразуму" њених народа. Странка је била против конфедералног концепта преуређења Југославије, какав су предлагале Словенија и Хрватска, сматрајући га полазном основом за избијање грађанског рата. Практично, стајала је, можда данас делује парадоксално, врло близу Милошевићевом концепту националног питања (Nikolić 2011: 136–137, 143).

ДС у Програму из 1989. као „руководно начело српске државе" истиче потребу да сви Срби живе у истој држави (Шуваковић 2009: 85–86). За ДС је национално питање истовремено и демократско. У програмском начелу (18. јануар 1990) претпоставља се да ће увођење плурализма и стриктно поштовање људских права ублажити међунационалне сукобе (Pavlović i dr. 1990: 12).

Национално питање било је битан сегмент промишљања страначких лидера, али и њихових међусобних размирица које су се јављале од самог почетка рада странке. Правник и професор Радослав Стојановић сумирао је „лутања око националног програма" (Стојановић 1990б: 4); З. Ђинђић позивао је на континуитет са ранијим српским националним програмима и прагматичност по којој је, иначе, био познат (Ђинђић 1990: 13); К. Чавошки видео је решење у територијалном обједињавању српских области; Б. Пекић истицао је да Срби нису рушилачки фактор у земљи, али да морају бити обазриви и не дозволе да их она „прогута" (Чавошки 1990в: 8).

Пре страначке Скупштине 29. септембра 1990. дошло је до тежег размимоилажења поводом националног питања, при чему су формирана два крила. Оно „национално" (Б. Пекић, Н. Милошевић, К. Чавошки, А. Илић) инсистирало је на усвајању радикалнијег националног програма сматрајући да понуђени нацрт недовољно штити српске интересе, али је доживело елиминацију са руководећих положаја на које је изабрано умереније, либерално-демократско крило. За председника је изабран Д. Мићуновић, а за потпредседнике В. Коштуница и предратни демократа и емигрант Десимир Тошић (Vukomanović 2010: 119). Тиме поделе нису, пак, биле и окончане. Н. Милошевић је оптужио З. Ђинђића да је анационалан. Милошевићу је, наиме, деловао проблематичан Ђинђићев став да странка не сме бити уско национално оријентисана, већ мора да наступа практично и не бави се расправом хоће ли српске границе у случају распада земље бити 500 км дуже или краће. Практично, предмет спора било је Ђинђићево опредељење да у случају распада државе Срби не отварају питање постојећих републичких међа (Мијовић 2010: 23). Упоредо са оваквим поделама међу демократама текла је и кампања за прве слободне парламентарне и председничке изборе. За демократе тренутак није могао бити тежи због оваквих међусобних подела, али и неравноправних услова и репресије од стране власти током кампање (Vukomanović 2010: 139; Nikolić 2011: 134). ДС није имао децембра 1990. председничког кандидата (Мијовић 2010: 32–33), док је на парламентарним изборима освојио 7 мандата (Nikolić 2011: 149–150). Чињеница да се сви односе на Београд сведочи о извесном елитизму странке (Мијовић 2010: 32–33).

Током 1991. дошло је до нових подела. Група чланова је због неспремности руководства да сарађује са другим странкама, одлуке да се изађе на изборе упркос неравноправним условима и несугласицама поводом националног питања, основала Српску либералну странку (СЛС) на челу са Н. Милошевићем. ДС су напустили неки од оснивача, као К. Чавошки. Унутар странке дошло је до нове поделе на умереније „праксиковце" (Д. Мићуновић, З. Ђинђић, Љубомир Тадић) и „националисте" (В. Коштуница, Никола Петровић, Р. Стојановић – Vukomanović 2010: 119). ДС је активно учествовао 9. марта 1991. и касније у протестима

против режима. Главни одбор странке одлучио је маја исте године да странка не приступи удруженој српској опозицији, сматрајући да би уласком у тако широку коалицију дао примат националном над демократским опредељењем (Мијовић 2010: 41–42, 49).

Од пролећа 1991, пратећи радикализацију југословенске кризе, ДС је имао низ разговора са америчким, совјетским, европским и југословенским политичарима. Странка је наступала са антиратних позиција, истовремено свесна нарастајуће србофобије. На 3. скупштини ДС-а 22. јуна 1991. поражена је струја која је заговарала конфедерализацију државе. Августа и септембра ДС је водио преговоре у Сарајеву са другим југословенским странкама о будућности државе и мирном разрешењу кризе. Странка, ипак, није подржала план лорда Питера Карингтона, председника мировне конференције о Југославији, будући да је он значио да ће Срби постати националне мањине у другим републикама. Странка је истовремено тражила да се спречи мобилизација омладине/професора и сакупљала новац за рањенике. Септембра 1991. имала је, према одређеним истраживањима, подршку 15% грађана Србије (Мијовић 2010: 47–63).

ДС ПРЕМА КОСОВСКОМ ПИТАЊУ

Једно социолошко истраживање 1990. указују на драматичну националну резервисаност на Косову између Албанаца са једне и Срба/Црногораца са друге стране. То је, свакако, последица дубоко поремећених односа о којима се до Титове смрти није смело отворено говорити (Ilić 1994: 510–512). Масовне и крваве албанске демонстрације почетком 1990. су у њиховим очима представљале оправдан израз незадовољства поводом смањења покрајинске аутономије. У очима друге заједнице биле су, међутим, окарактерисане као перфидан одговор на оправдано гушење албанског (косовског) сепаратизма. Требало је, такав је био наратив Срба и Црногораца, да испровоцирају реакцију органа безбедности и пошаљу у свет слику о насилној Србији. Током фебруара у центру пажње било је наводно масовно тровање албанске омладине, за које је власт тврдила да је у питању пропагандна лаж албанских шовиниста. Током тих дана албанске побуне Срби и Црногорци претрпели су прави хорор на улицама. Уведен је полицијски час, чиме је сигурно спречен и оружани устанак Албанаца (Бериша 2012: 142–147). Сем тога, као одговор на економски хаос на Косову узрокован албанским штрајковима, нерадом и опструкцијом током године, увођене су привремене мере у многим институцијама и предузећима, а јавно експонираним сепаратистима уручени откази. Маса Албанаца солидарно је напуштала послове сматрајући да ће тиме изложити Србију међународном притиску и попуштању. Од неких Албанаца тражено је пак да потпишу изјаву лојалности Србији уколико желе да задрже посао, па како они то нису хтели, добијали су отказе (Brudar 2003: 72–111). Привремене мере биле су и средином 1991. на снази (Иванишевић–Комненић 1991: 37–38).

До тада су Албанци већ формирали паралелне просветне (школе, факултети), здравствене, пореске и друге институције. Будући да су међусобни контакти

две заједнице драстично умањени са јасном прецизношћу, може се рећи да су оне практично живеле једна поред друге, а не једна са другом (Зечевић 1991: 9). Локална власт од децембра 1990. налазила се чврсто у рукама Социјалистичке партије Србије (СПС), конкретно Срба и Црногораца (Спасојевић 1991а: 22–23). Њих је, међутим, захватила подела на староседеоце и дошљаке, која је у суштини представљала клановску борбу за власт у којој су доминирали дошљаци (Спасојевић 1991б: 30–31). Користећи такве размирице, Албанци су наступали хомогено и истовремено, макар на симболичком нивоу, постављали темеље будућег тзв. Косова. Албански делегати косовске Скупштине 2. јула 1990. прогласили су *Декларацију о независности Косова*, којом су покрајини „дали" статус републике унутар Југославије. Србија је 5. јула као одговор распустила скупштину и Извршно веће Косова и директно преузела управљање покрајином. Затим су албански делегати септембра прогласили *Качанички устав* („Устав републике Косова"), којим су Албанци у правном смислу уздигнути у статус народа (били народност), а Срби и Црногорци деградирани у статус националних мањина (били народи). Албанци су са циљем интернационализације проблема бојкотовали прве парламентарне вишестраначке изборе у Србији под изговорм да је косовска скупштина насилно суспендована и да се аутономија мора вратити на пређашње стање (Бериша 2012: 147–149). Коначно, септембра 1991. одржали су референдум за „суверену и независну државу Косово", на основу којег су прогласили независност (Павловић и др. 2012: 311). Маја 1992. одржани су избори за „парламент и председника Републике Косово". На првим је са 99,5% гласова победио Ибрахим Ругова, неприкосновени политички ауторитет Албанаца, а сви осим једног посланика били су из Демократског савеза Косова на чијем челу се он налазио (Бериша 2012: 147–149).

Тренутак, дакле, за деловање српских партија на Косову није био добар. Међутим, ни њихови политички ставови у вези косовског питања не заузимају више простора у програмским документима, већ је акценат, пре свега, на југословенском питању у оквиру којег је оно косовско само један део (Шуваковић 2009: 79). Такође, у периоду распада Југославије сви национални ентитети имали су јединствене ставове о политичким и националним циљевима, осим Срба и Србије. Њихове странке биле су дубоко идеолошки подељене. Могуће је, заправо, сажети њихових пет идеолошких приступа косовском проблему (социјалистички, радикални, либерално-демократски, комунистички и мондијалистички), заправо у широком распону од радикализма који је предвиђао низ мера, понекад и агресивних, са циљем успостављања демографске равнотеже између Срба и Албанаца, преко комунизма који је косовски проблем посматрао у оквиру ширих напора за очување Југославије, до мондијализма какав је неретко баштинио ДС са основном и наивном премисом да ће се проблем решити у „условима демократске Србије" (Базић 2006: 333, 343–345).

ДС је, истине ради, често заговарао укидање територијално-политичке аутономије Косова, коју би заменио културно-просветни модел за Албанце по највишим европским стандардима (Шуваковић 2009: 85–86). Демократе су оптуживале комунистички режим да је деценијама подржавао албанизацију, а С. Милошевића

да наступа популистички и страначки, због чега Србија не излази на крај са сепаратизмом (Чавошки 1990а: 1). Демократе су предлагале да се он сузбије средствима „државне принуде" која би била праћена демократизацијом политичког живота, и у оквиру исте прекидом сваке врсте насиља, слободом политичког деловања, пуштањем политичких затвореника који нису вршили или заговарали насиље и јавном дискусијом (Аноним 1990: 12). Дијалог је, резоновале су демократе, могућ са оним Албанцима који не врше насиље и не заговарају независност (Арсенијевић 1990: 2).

Демократе су поводом косовског питања сарађивале и са српском опозицијом. Заједно су се окупили на скупу марта 1990. у Београду, којим је председавао књижевник Александар Петров. Од демократа је говорио Г. Ђого. Са скупа је упућен позив на разум, дијалог и законитост, уз кључну поруку да Србија на Косову може бити „на коленима" само пред Богом (Петров 1990: 15). Демократе су и касније непрестано упућивале конкретне и разумне замерке на рачун власти поводом Косова. Б. Пекић је предложио сужавање или чак укидање аутономије уз стриктно поштовање мањинских права Албанаца по међународним стандардима. Његово неслагање са Милошевићевим режимом није, дакле, било око циљева, чак се чини да је био радикалнији од њега, колико око метода рада. Писац је, наиме, предлагао демократизацију Србије као оквир у којем би сва питања решавали њени демократски изабрани представници у Скупштини. Уколико Албанци на то не пристану, сматрао је, Србија ће морати да обезбеди међународну подршку, што је искључиво могуће ако одбаци „улогу демократског такозваног социјализма" и демократизује се (Мандић 2024: 211). Адвокат Ђорђе Мамула подвукао је да Србија нема успеха против сепаратизма, албанског „Сигуримија" и субверзивних делатности појединих дипломата (Мамула 1990: 11). Филозоф Светлана Књазев Адамовић критиковала је власт да медијски улепшава ситуацију на Косову (Књазев Адамовић 1991б: 5). Таква власт, тврдила је, није способна да реши ни познати случај Мартиновић, већ по правилу за све оптужује Албанце (Књазев Адамовић 1991а: 12). К. Чавошки је илустровао погубност косовске аутономије по националне интересе (Чавошки 1990б: 9) и упоредо са тим захтевао аутономију Срба у Хрватској по косовском моделу, будући да је Хрватска активно заговарала косовску аутономију (Чавошки 1990г: 2). Адвокат Слободан Вучковић предлагао је укидање друштвене својине, самоуправљања, широке аутономије општина (комуне) и развијање плуралистичког живота као оквир за неутрализацију сепаратизма (Вучковић 1990: 12). Г. Ђого је подсећао на вишедеценијско страдање косовских Срба и окривио Загреб и Љубљану за подршку сепаратистима. Претпостављао је да ће сукоб ислама и хришћанства, каквим је он заправо перципирао албанско-српски сукоб, бити крвав уколико не дође до демократизације Србије и демографског раста косовских Срба (Ђого 1990: 6). Покушаји да се исељавање Срба дефинитивно оконча оцењени су са више места као пропали. Душан Тодоровић је указао да је једини успех ако се оно сведе на нулу, док је Радмило Белић духовито предлагао да београдски комунисти „колонизују" Косово и на тај начин добију „дивну прилику" да ту и остваре марксистички сан о идеалном друштву (Белић 1990: 4).

Демократе су посебно посматрале економску димензију косовског питања. ДС је формирао и комисију са разрађеним планом програма приватизације на југословенском нивоу. Конкретно, пунолетни грађани добили би бесплатно приватизационе бонове којима би слободно трговали. Комисија је одбацила гласне критике да ће овако замишљена приватизација на Косову довести до албанизације предузећа под изговором да економија не познаје националност већ само профит (Економска комисија Демократске странке 1990: 9). Демократе су биле свесне и дипломатске димензије косовског питања услед његове интернационализације. У том смислу често су критиковале власт да води изолационистичку политику. Демократе су покушавале да промене такву ситуацију у корист Србије. Р. Стојановић је говорио пред Комитетом за људска права америчког Конгреса 1990. када је оценио сепаратизам као нелигитиман, неколико пута нагласио целовитост Србије и предложио демократизацију политичког живота као оквир за суживот са Албанцима (Стојановић 1990а: 6). На манифестацији „Српско-амерички дани" у Вашингтону, одржаној исте године, Д. Мићуновић је поручио присутнима да никаква сила неће утицати на решеност Срба да бране своју територију (Мићуновић 1990: 1–2). ДС је остварила контакт и са Хелен Делић Бентли, америчком конгресменком српског порекла (Делић Бентли 1990: 9), која је у америчком политичком естаблишменту заговарала српску ствар и истовремено препоручила Србији да ангажује лобистичке компаније (Весић 1990: 9). Демократе су, ипак, критиковале амандман Никлс-Бентли из новембра 1990. као штетан по економски и дипломатски положај Србије, премда је управо Делић Бентли успела да неутралише неке његове штетне последице по званични Београд (Petković 2013: 41). САД је, што се могло приметити и самим тим амандманом али и другим мерама, све више означавао Србију као кривца за кризу на нивоу државе и Косова. Д. Мићуновић је, осетивши лаган заокрет америчке спољне политике, маја 1991. конгресменима у Вашингтону предочио албанске једностране потезе који су довели до кризне ситуације (Мијовић 2010: 47–58).

РАД СТРАНКЕ НА КОСОВУ

Приштински новинар , сумирајући појаву ДС-а на политичкој сцени, напоменуо је да долази у најбоље време јер су на Косову широко отворена „врата уласку" демократској грађанској опцији. Странци је, међутим, сугерисао више политичког маркетинга. *Демократија* је имала промоцију на Радио Приштини 12. марта 1990, када је у први план истакнута чињеница да Приштевци, поред бројних листова на располагању, најзад добијају и један опозициони (Брудар 1990: 19). Суштинске активности странке на Косову везују се за почетак 1991. Њима су претходиле припреме и разговори косовских чланова са руководством странке. *Демократија* је писала да је ДС „крочила на свету земљу Косова, на којој ће у најскоријем року образовати мрежу својих одбора и повереништава" (Аноним 1991б: 2). Чланови Иницијативног одбора ДС-а на Косову били су новинар Милан Лакетић као председник и Слободанка Стојановић, Видоје Ђикановић, Срђан Јаблановић, Милорад Делибашић, Зоран Малишић, Милорад Денић, Небојша Стошић,

Радислав Јанковић, Зоран Ђокић (сви из Приштине) и Ненад Ђорђевић из Косовске Митровице. Предвиђена су и места за представнике иницијативних одбора из других средина у којима су постојали симпатизери (Пећ, Подујево, Гњилане, Звечан – Аноним 1991б: 2). Приштински одбор странке основан је средином јануара. Радио Приштина је тим поводом емитовала једночасовну емисију у којој је телефонским путем учествовао и Д. Мићуновић. Тридесетак чланова из Приштине изабрало је деветочлани Општински одбор у који су ушла четири новинара *Јединства*, а председник постао М. Лакетић. Косовско чланство није, ипак, прелазило сто особа, од чега педесетак у Приштини. ДС је, примера ради, бројао 1990. укупно 1.734 чланова (Brudar 2003: 89–90). Нови Иницијативни одбор, на наговор страначког врха, основан је 20. јануара 1991. за општине Косовска Митровица, Звечан и Зубин Поток (Мијовић 2010: 36). На састанку Иницијативног одбора ДС-а 28. јануара, у приштинском хотелу „Гранд", присуствовали су и поједини лидери из Београда и договорена даља промоција по Косову (Аноним 1991б: 2). Током године формирани су одбори и повереништва и у Липљану, Косову Пољу, Гњилану, Пећи и Витини (Brudar 2003: 89–90).

Рад приштинског одбора, најорганизованијег и најбројнијег, свео се, међутим, готово искључиво на саопштења и конференције за новинаре са којих су се извештаји тек повремено појављивали у медијима. У амфитеатру приштинског дома „Боро и Рамиз" одржана је 9. фебруара 1991. добро посећена трибина ДС-а на којој су учествовали чланови Главног одбора – Д. Мићуновић, В. Коштуница, Г. Ђого и Р. Стојановић (Brudar 2003: 89–90). Разговарало се о међународној изолацији Србије, привредним и просветним проблемима на Косову, хомогенизацији Албанаца и злоупотребама локалних власти. Организована је убрзо и конференција странке у Косовској Митровици (Аноним 1991а: 3). За јесен 1991. планирано је оснивање регионалног одбора у Приштини (Весић 1991: 21). Позиву албанских интелектуалаца и политичара Ветона Суроиа и Шкељзена Малићија на дијалог децембра 1991. одазвао се део српске опозиције. В. Коштуница, један од њих, оценио је да је Суроиево тумачење суверености „камуфлажа за стару идеју о Републици Косово" (Мијовић 2010: 64).

Косовске демократе су до краја 1991. у први план истицале злоупотребе власти. Општински одбор у Зубином Потоку, којим је руководио економиста Славиша Ристић,[1] писао је *Демократији* о злоупотребама Дирекције за помоћ Косову и Метохији. У том саопштењу именован је Вукашин Јокановић као „најауторитарнија српска-косметска глава", али заузета „бројним функцијама, викендицама и становима" (Аноним 1991в: 22). Приштевац Милорад Делибашић критиковао је рад српско-црногорског локалног друштва „Божур", за чијег лидера Богдана Кецмана је тврдио да води главну реч у кадровској политици злоупотребљавајући је за потребе режима (Делибашић 1991: 8). М. Лакетић је указао на малверзације у кадровској и стамбеној политици. Посебно се осврнуо на богато плаћене „викендаше", заправо добро плаћене функционере који су викендом или у току радне недеље одлазили породицама изван Косова, називајући их

1 Разговор са Звездаком Михајловићем, 4. јун 2025.

„туристима" на привременом раду. Предочио је лоше економске прилике у српској заједници и исељавање, односно наоружавање Албанаца и њихову пропаганду (Лакетић 1991: 22).

Имајући на уму чињеницу да не постоји довољно материјала за дубљу реконструкцију рада овдашњих демократа,[2] уједно и чињеницу да ДС не располаже архивском грађом када је реч о раду странке на простору покрајине, одређене појединости потражили смо у усменим сведочанствима чланова странке на локалу. Њихова сведочанства односе се на Косовску Митровицу и рад локалног одбора ДС-а, будући да су наши саговорници животом и радом упућени на овај град. Звездан Михајловић, локални предузетник, указао је на добар рад локалног одбора и сасвим коректне и синхронизоване односе са београдском централом. Број чланова био је, међутим, премали и стално варирао (20–30), плаћала се чланарина, а сами чланови су често одвајали средства и за неке страначке активности на локалу или другде, као што је био, на пример, одлазак у Београд на протест 9. марта. Односи са локалним социјалистима били су, сећао се, врло лоши, али због тога није трпео последице као предузетник, нити је породица осетила проблеме у свакодневном животу. Локални одбор није одржавао односе са албанском страначком алтернативом као свеалбанским сепаратистичким покретом, али јесте са опозиционим партијама Српски покрет обнове и Српска радикална странка (између демократа и радикала на локалу постојала је извесна резервисаност). ДС је имао просторије у згради у којој се налазио некадашњи Комитет.[3]

Други саговорник, митровачки доктор Марко Јакшић, налазио се на челу поменутог општинског одбора. Из разговора откривамо да је митровачки одбор заправо установљен на промоцији странке у згради Дома културе, када се, према његовом сећању, окупило неколико стотина људи. Током промоције локалне власти су искључиле струју. Седницом на којој је установљен локални одбор председавао је управо М. Јакшић, будући да је судија Општинског суда Благоје Јакшић одустао од места председника одбора услед претње локалних социјалиста да ће изгубити посао. М. Јакшић, осим оваквих „марифетлука" социјалиста, негира да је лично имао проблеме на послу, као ни његова породица у свакодневном животу. Михајловићево и Јакшићево сведочанство су у том смислу идентична. Чланови митровачког одбора били су, поред већ поменутих, и Милан Лековић, Никола Кабашић, Радомир Јанковић и други људи од угледа у локалној заједници. М. Јакшић сведочи о коректним односима са локалним радикалима и Момчилом Трајковићем, који се све отворенije дистанцирао од политике матичног СПС-а и наметао као опозиција. ДС се на Косову, међутим, брзо поделио око националног питања, сећао се М. Јакшић, па странка никада није ни заживела у довољној мери. Та подела је, иначе, била одраз раније поменутог размимоилажења у централним органима странке, па је већи део митровачког одбора ДС-а, као и два поменута саговорника, прешао у новостворену Демократску странку Србије В. Коштунице.[4]

2 Мејл ДС-а упућен аутору, 3. јун 2025.
3 Разговор са З. Михајловићем, 4. јун 2025.
4 Разговор са Марком Јакшићем, 5. јун 2025.

ЗАКЉУЧАК

Демократска странка обновљена је 1990. на сличним вредностима као истоимена међуратна странка забрањена након Другог светског рата. Гласило обновљене странке носило је, опет по угледу на лист некадашње Демократске странке, назив *Демократија*. Програмска документа обновљене странке и ставови најистакнутијих демократа предвиђају опстанак југословенске државе као најповољнији политички оквир за српски народ који би, не и по сваку цену, према таквом развоју догађаја и даље живео у једној држави, нужно политички и економски реформисаној по угледу на западне демократије. У случају распада требало би, наиме, територијално ујединити српски народ. Странка је заступала антиратну политику и сарађивала са разним чиниоцима у држави и изван ње. Постојале су, међутим, разлике у ставовима страначких лидера, што је довело до фракција и стварања нових странака. У тумачењу косовског питања није било, међутим, битнијих подела, већ готово општи консензус да Албанци могу наћи место у демократизованој Србији и уживати културно-просветну аутономију по угледу на савремена европска решења. Било је, међутим, помало и наивно очекивати да ће Албанци уопште тражити решење изван статуса републике или независности, будући да су сви њихови потези годинама раније водили ка тим циљевима. Током 1990. странка се представила на Косову, а 1991. формирала низ одбора, од којих је приштински био најјачи и најактивнији. Међутим, косовско чланство је било премало да угрози локалну комунистичку и социјалистичку власт. Рад ДС-а на Косову свео се на уопштене критике на њихов рачун за издају националних интереса, неспособност и корупцију. Странка је, у склопу ширих таквих планова на нивоу земље, предлагала приватизацију као могући оквир за решење нагомиланих економских проблема на Косову. Такође, стално је упозоравано на потребу активније дипломатске улоге Србије као јасан одговор на албанске покушаје у смеру интернационализације проблема.

ПЕРИОДИКА

Аноним 1990: Аноним. „Изјава о Косову и Метохији". *Демократија*, 9. март, 12.
Аноним 1991а: Аноним. „Демократска странка на Косову". *Демократија*, 25. фебруар, 3.
Аноним 1991б: Аноним. „Демократска странка на Косову и Метохији". *Демократија*, 10. фебруар, 2.
Аноним 1991в: Аноним. „Социјалисти нас деле". *Демократија*, 26. април, 22.
Арсенијевић 1990: Александар Арсенијевић. „Мајчинско окриље Савеза комуниста". *Демократија*, 9. март, 2.
Белић 1990: Радмило Белић. „Комунисти на Косову и Метохији". *Демократија*, 4. мај, 4.
Брудар 1990: . „'Демократија' у Приштини". *Демократија*, 14. април, 19.
Весић 1991: Горан Весић. „За самостални рад". *Демократија*, 4. октобар, 21.
Весић 1990: Горан Весић. „Србија (још увек) на Истоку". *Демократија*, 13. октобар, 9.
Вучковић 1990: Слободан М. Вучковић. „О могућности демократског решења на Косову Косовски проблем – кратак преглед". *Демократија*, 19. мај, 12.
Делибашић 1991: Милорад Делибашић. „Божур у боксерским рукавицама". *Демократија*, 27. март, 8.
Делић Бентли 1990: Хелен Делић Бентли. „Тешко је бранити комунистичку Србију". *Демократија*, 13. октобар, 9.

Демократска странка 1990: *Демократија: лист Демократске странке*. <https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/demokratija>. [9. април 2020].
Ђинђић 1990: Зоран Ђинђић. „Шта је то – српски национални интерес?". *Демократија*, 3. август, 13.
Ђого 1990: Гојко Ђого. „Косово је српско судилиште". *Демократија*, 9. март, 6.
Зечевић 1991: Велизар Зечевић. „Нова косовска мапа". *НИН*, 21. јун, 9.
Економска комисија Демократске странке 1990: Економска комисија Демократске странке. „Господари враћају одузето". *Демократија*, 7. новембар, 9.
Иванишевић–Комненић 1991: Богдан Иванишевић – Урош Комненић. „Дођи, види, иди". *НИН*, 2. август, 37–38.
Илић 1990: Александар Илић. „Уз први број". *Демократија*, 9. март, 2.
Кнежев Адамовић 1991а: Светлана Кнежев Адамовић. „Дубоки корен зла". *Демократија*, 21. јун, 12.
Кнежев Адамовић 1991б: Светлана Кнежев Адамовић. „Замке информативне блокаде". *Демократија*, 12. јануар, 5.
Лакетић 1991: Милан М. Лакетић. „Без туриста на Косову". *Демократија*, 4. октобар, 22.
Мамула 1990: Ђорђе Мамула. „Србија остаје грбија". *Демократија*, 27. септембар, 11.
Мићуновић 1990: Драгољуб Мићуновић. „Значај Косова у националној свести Срба". *Демократија*, 3. август, 1–2.
Петров 1990: Александар Петров. „Повратак демократије и Косово и Метохија". *Демократија*, 31. март, 15.
Роганович 1990: Весна Роганович. „Дисиденти пред искушењем власти". *Борба*, 20. март, 9.
Спасојевић 1991а: Светислав Спасојевић. „Кукавице и остали хероји". *НИН*, 16. новембар, 22–23.
Спасојевић 1991б: Светислав Спасојевић. „Реалност или политика маште". *НИН*, 5. април, 30–31.
Стојановић 1990а: Радослав Стојановић. „Аутономија Косова унутар Србије". *Демократија*, 19. мај, 6.
Стојановић 1990б: Радослав Стојановић. „Национални програм прави само држава". *Демократија*, 6. децембар, 4.
Чавошки 1990а: Коста Чавошки. „Ароганција власти". *Демократија*, 19. мај, 1.
Чавошки 1990б: Коста Чавошки. „Какав нам је програм потребан". *Демократија*, 14. јул, 9.
Чавошки 1990в: Коста Чавошки. „Нећемо дозволити да нас Југославија разбије". *Демократија*, 13. октобар, 8.
Чавошки 1990г: Коста Чавошки. „Политички дневник". *Демократија*, 4. мај, 2.

ЛИТЕРАТУРА

Базић 2006: Јован Базић. „Ставови српских политичких странака према Косову и Метохији у време распада СФРЈ". *Срби на Косову и Метохији: зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005.* Ур. Стеван Карамата, Часлав Копривица. Београд: САНУ, 311–333.
Бериша 2012: Хатиџа Бериша. *Политичко насиље на Косову и Метохији од 1945. до 2003. године*. Докторски рад. Београд: Факултет политичких наука.
Brudar 2003: Mario Brudar. *Nada, obmana, slom: politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987–1999)*. Beograd: Nova srpska politička misao.
Vukomanović 2010: Dijana Vukomanović. *Obnova partijskog pluralizma u Srbiji krajem XX veka*. Beograd: Institut za političke studije.
Goati 2007: Vladimir Goati. „Karakteristike političkog razvoja Srbije". *Partijski mozaik Srbije: 1990–1996*. Pr. Vladimir Goati. Beograd: Beogradski krug: Akapit, 7–25.
Ilić 1994: Vladimir Ilić. „Nacionalizam na Kosovu: jedna sekundarna analiza". *Sociološki pregled* 4. Beograd: Srpsko sociološko društvo, 505–518.

Мандић 2024: Драгољуб Мандић. „'Косовски проблем су створили комунисти': Борислав Пекић и косовско питање". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије: тематски зборник научних радова. Књ. 3, Историја и етнологија*. Ур. Далибор Велојић, Јован Симијановић. Лепосавић: Институт за српску културу, 203–214.

Мијовић 2010: Горица Мијовић. *Србија и Демократска странка: хронологија 1990–2010*. Београд: Демократска странка.

Mihailović 2011: Srećko Mihailović. „Kako građani Srbije vide Demokratsku stranku u poslednjoj deceniji 20. veka i prvoj deceniji 21. veka". *Istorija 20. veka* 3. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 91–108.

Nikolić 2011: Kosta Nikolić. „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990". *Istorija 20. veka* 2. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 132–152.

Pavlović i dr. 1990: Vukašin Pavlović i dr. *Nove stranke Srbije: dokumenti novih političkih stranaka i grupa u Srbiji*. Beograd: Institut za političke studije.

Павловић и др. 2012: Момчило Павловић и др. *Косово и Метохија: век важних догађаја: 1912–2012*. Београд: Институт за савремену историју; Нови Сад: Центар за истраживање и публиковање.

Petković 2013: Ana D. Petković. *SAD i raspad Jugoslavije: američka diplomatija i balkanski konflikt: 1989–1995*. Doktorski rad. Beograd: Filozofski fakultet.

Radojević 1995: Mira Radojević. „Demokratska stranka i jugoslovenska ideja". *Istorija 20. veka* 2. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 7–24.

Tošić 2006: Desimir Tošić. „Demokratska stranka 1920–1941." *Istorija 20. veka* 1. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 193–202.

Шуваковић 2009: Урош Шуваковић. „Партије у Србији и Косово и Метохија 1990–2000". *Национални интерес* 3. Београд: Институт за политичке студије, 73–97.

УСМЕНА СВЕДОЧАНСТВА

Разговор са Звездаком Михајловићем, 4. јун 2025.
Разговор са Марком Јакшићем, 5. јун 2025.

Uroš D. MIKETIĆ

DEMOCRATIC PARTY TOWARDS THE YUGOSLAV AND KOSOVO QUESTION 1990–1991

Summary

The Democratic Party was revived in 1990 on similar values to the interwar party of the same name, banned after World War II. The renewed party's newspaper, again inspired by the party's newspaper immediately after the war, was called *Demokratija*. The party's program documents envision the survival of the Yugoslav state as the most expedient political framework for the Serbian people, who would continue to live in a single state, necessarily politically and economically reformed in the image of Western democracies, but not its survival at all costs. In the event of its disintegration, the party proposed the territorial unification of the Serbian people. Despite this, it did advocate an anti-war policy and cooperated with various factors in the country and abroad in this regard. However, there were also major differences in the positions of the party leaders themselves regarding the Yugoslav crisis, which led to factions and the creation of new parties. There were no such divisions regarding the Kosovo issue, but rather a near-consensus that Albanians could enjoy cultural and educational autonomy modeled after contemporary European solutions and that they too would find

a place in the future democratized Serbia advocated by the party. However, there was a somewhat naive expectation that Albanians would seek a solution beyond republican status or independence. During 1990, the party introduced itself in Kosovo, and in 1991, it formed a series of committees, of which the Pristina one was the strongest and most active. However, its Kosovo membership was too small to threaten the communist and socialist government at all. Its work was limited to criticizing the government for betraying national interests, incompetence, and corruption. The party, within the broader Yugoslav model, proposed privatization as a framework for solving the accumulated economic problems in Kosovo, but also more active diplomacy as a response to Albanian activities aimed at internationalizing the problem.

Keywords: Democratic Party, *Demokratija* newspaper, Serbian intellectuals, breakup of Yugoslavia, Kosovo and Metohija, Yugoslav issue, Kosovo issue.

Рад је предат 22. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.052.046.3(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59309

Оригинални научни рад

*Ана Д. КОСТИЋ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју уметности

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ У БОЖИЦИ КОД БОСИЛЕГРАДА**

Апстракт: Црква Светог Николе у Божици, подигнута почетком XVII века, представља један од најстаријих сачуваних храмова на простору босилеградског Крајишта. У досадашњим истраживањима храма занемарено је наслеђе XIX века, те ће рад бити усмерен на презентовање иконостаса који је настао у овом периоду. Поред атрибуције икона иконостаса одређеним зографским струјама и појединачним именима попут Захарија поп Радојкова, пажња ће бити усмерена на програмско решење иконостаса и његово позиционирање у ширим оквирима зографског црквеног сликарства друге половине XIX века на територији данашње јужне Србије.

Кључне речи: Црква Светог Николе у Божици, Босилеградско Крајиште, XIX век, зографско сликарство, Захарије поп Радојков.

НАСЕЉЕ И ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ

Село Божица удаљено 27.4 км од Босилеграда и 32.8 км од Сурдулице, административно припада општини Сурдулица, Пчињском округу и области Крајиште, у оквиру којих представља једно од старијих насеља (Николић 1912: 285–288). Божица има два православна храма подигнута у оквиру исте порте, у центру насеља. Црква Светог Николе, називана још и старом црквом, подигнута је и живописана почетком XVII века и представља један од најстаријих храмова босилеградског Крајишта (Петковић 1965: 204, 212; Пејић 1994: 65–70), док је Храм Светих апостола Петра и Павла подигнут у последњој деценији XIX века. Постојање две цркве које служе задовољавању верских потреба становника села говори о његовој слојевитој историји, континуираном трајању и економском успону становништва, посебно током друге половине XIX века, када је ентеријер старе цркве обновљен уношењем новог иконостаса, а нова, репрезентативнија и већа црква подигнута.

Настанак Храма Светог Николе у Божици везује се за период обнове Пећке патријаршије (1557–1766), који је обележило побољшање живота православних

* Ванредни професор, ORCID 0000-0002-8361-8628, anchikostic@gmail.com

** Рад је настао као производ вишегодишњих теренских истраживања храмова на територији општине Босилеград којима је руководио проф. др Ненад Макуљевић у оквиру сарадње Центра за визуелну културу Балкана, Филозофског факултета Универзитета у Београду и Епархије врањске СПЦ.

хришћана у Османском царству (Петковић 1965; Пејић 2016). Црква Светог Николе подигнута је као парохијски храм, што сведочи о просперитету мештана села почетком XVII века. Село Божица било је у прошлости једно од значајнијих насеља босилеградског Крајишта, како због природних богатстава, тако и због повољног географског положаја. Према сачуваним турским пописима, мештани села служили су као чувари пролаза кроз клисуру, што им је обезбеђивало бољи материјални статус у односу на околно становништво (Турски документи 1983: 663–664). Извори наводе да су становници села ишли и у печалбу у друге крајеве тадашњег Османског царства – по данашњој Бугарској, Северној Македонији и у Цариград (Николић 1912: 42–43, 63), а познато је да су приходе имали и од рудника гвожђа (Николић 1912: 44–45; Захариев 1918: 281). То све говори о повољном материјалном положају становника који је био предуслов подизању и опремању Цркве Светог Николе почетком XVII века.

Црква Светог Николе припада типу мањих храмова какви су подизани у време османске власти на ширем балканском простору током XVII века (Петковић 1965: 204). Изграђена је у комбинацији камена, малтера и опеке, основа је у облику слободног крста са полукружном олтарском апсидом на истоку, северном полукружном и јужном правоугаоном певницом. Живописање цркве је обављено 1607–1608. године, о чему сведочи натпис изнад улазних врата, на западном зиду храма, који помиње ктитора, презвитера Николу са рођацима (Петковић 1965: 204). Првобитни иконостас је настао 1607–1608. године, а до данас су се очувале престоне иконе Исуса Христа, Богородице и Светог Николе, које се чувају у Народном музеју у Београду, у који су доспеле 1962. године откупом од цркве (Пејић 1994: 65). Црква Светог Николе у Божици, осим што је један од најстаријих очуваних храмова на територији босилеградског Крајишта, представља и важно сведочанство испреплетених културних утицаја, као и живота људи у овом крају. Њен положај, који је био на међи важних путева, одредио је да често буде посећивана од стране значајних црквених великодостојника и других путника намерника, о чему сведоче бројни записи урезани током XVII, XVIII и XIX века на њеним зидовима, исписани на српском и бугарском језику (Захариев 1918: 281). Записи су сведоци о пограничном карактеру храма, мешовитом становништву и његовој слојевитој и врло занимљивој прошлости, али и континуитету трајања живота храма од почетка XVII века до данашњих дана.

ИКОНОСТАС ИЗ XIX ВЕКА

Храм Светог Николе у Божици је током друге половине XIX века доживео обнову ентеријера, о чему сведочи сачувани иконостас који је, према натписима на иконама, настао у две фазе. У првој фази радова, током 1867. године, осликане су престоне иконе, док су преостале иконе иконостаса, целивајуће иконе и Запрестолни крст, сачуван у олтару, настали 1883. године.

У две поменуте фазе осликавања икона иконостаса ангажовани су различити зографи. У првој фази су осликане престоне иконе Исуса Христа, Богородице са Христом, Светог Николе, Светог Јована Претече и Светог Јована Рилског.

На икони Светог Јована Рилског у оштећеном приложничком натпису стоји податак да је икона настала у јуну 1867. године, на основу чега се са великом извесношћу да̑ претпоставити да су и остале престоне иконе настале исте године (Куюмджиев 2005: 87). Аутор престоних икона је самоковски иконописац Захарије поп Радојков, који је радио на подручју Босилеградског крајишта током друге половине XIX века (Куюмджиев 2005: 87–88). Престоне иконе из Цркве Светог Николе у Божици могу се приписати његовој руци на основу стилских и иконографских сличности са његовим потписаним делима (Куюмджиев 2005: 87–88). Захарије поп Радојков је 1865. године израдио престону икону са представом Светог Георгија за иконостас Цркве Вазнесења Христовог у Доњој Љубати код Босилеграда, на којој је оставио свој потпис као „Образописец Захари папа Христа Радојков". На основу стилских и иконографских сличности са потписаном иконом, његовој руци се приписује још дванаест икона из апостолског реда иконостаса у цркви у Доњој Љубати, као и већи део целивајућих икона (Куюмджиев 2005: 84–94, 87–88). Ова иконописна остварења представљају најранију фазу Захаријевог рада на простору босилеградског Крајишта. Овај самоковски зограф је на територији босилеградског Крајишта током седме деценије XIX века радио и целивајуће иконе за Цркву Свете Тројице у Извору (Куюмджиев 2005: 87; Зарић 2009: 229). Познато је да је Захарија својим образовањем био везан за угледну самоковску сликарску породицу чији је родоначелник био Христо Димитров (Василиев 1965: 463–464). Сликарско образовање је стекао код синова Димитрија Христова, Ивана и Захарија Доспевског, задржавши се прво уз Захарија од 1858. до 1860. године, а потом уз Ивана (Куюмджиев 2005: 87–88). Током своје сликарске каријере сарађивао је и са својим братом Василом поп Радојковим (Куюмджиев 2005: 88). Његова идентификована дела на простору босилеградског Крајишта потичу из седме деценије XIX века. Поред поменутих цркава у околини Босилеграда, радио је и иконе за Цркву Светог Илије у селу Горни Коритен у ћустендилској области, као и живопис за сеоске цркве у околини Дупнице и Гуцала са братом Василом (Куюмджиев 2005: 88). Претпоставља се да су престоне иконе за стару Цркву Светог Николе у Божици наручене сликару, а да он није физички посетио цркву (Куюмджиев 2005: 88).

Друга фаза рада на иконостасу Цркве Светог Николе у Божици подразумевала је осликавање икона у соклу, на царским дверима, те празничних икона, крста са Распећем у врху иконостаса и целивајућих икона, што се, судећи према приложничким натписима на иконама десило током 1883. године. Иконе настале у овој другој фази дело су, за сада, неидентификованог балканског зографа, вероватно бугарске провинијенције (Куюмджиев 2005: 87).

Конструкција олтарске преграде у Цркви Светог Николе у Божици припада зографском моделу иконостаса, који је био распрострањен током XIX века на ширем подручју османског Балкана.[1] Иконостасна преграда представља трозонску, дрвену конструкцију, чије су ширина и висина условљене скромним димензијама

1 О овом типу иконостасне преграде више у: Гергова 1991: 3–17; Макуљевић–Ћировић и др. 2008: 45–109; Зарић 2009: 224–227; Женарју 2016: 128–132; Костић 2022: 281–290.

храма. Иконостас у потпуности затвара олтарски простор, визуелно га одвајајући од остатка храма. Поред царских двери, иконостас има северне бочне двери, док су јужне, због ограничења простора, изостале. Дрвена конструкција иконостаса је обојена у зелену боју која носи рајску симболику, а литургијски и симболички најзначајнији делови – царске двери и крст са Распећем, понели су нешто богатију сликану и дуборезну декорацију која такође носи рајску симболику.[2] Отвор на иконостасу, у ком су смештене царске двери, оперважен је позлаћеном, тордираном, дрвеном лајсном. Надверје носи сликану декорацију у виду ружа. Саме вратнице царских двери су, у складу са симболиком вратница Раја, декорисане дуборезним, позлаћеним, биљним врежама у које су инкорпорирани медаљони са светитељским представама.[3] Врх вратница царских двери завршава се стилизованим вратовима птица и крстом. Северне бочне двери и њихово надверје декорисани су сликаном цветном декорацијом. Друга зона иконостаса визуелно је одвојена од престоних икона сликаним букетима цвећа, док редови икона унутар ове зоне иконостаса нису посебно одвојени. Иконе имају уско профилисане рамове обојене у жуту боју као супституту злату. Крст са Распећем у врху иконостаса се састоји од правоугаоног постоља обојеног у зелену боју и декорисаног букетима ружа, на ком су, у плитком дуборезу и позлати, приказани афронтирани, крилати змајеви отворених чељусти, чији су вратови увезани ланцима. Испод њихових глава је приказана Адамова лобања као симбол прародитељског греха. На овај постамент се ослања крст са Распећем чији су кракови позлаћени и украшени мотивом тордираног ужета. Из кракова излазе листови, чиме читава форма добија облик расцветалог крста који носи симболику животворног крста и тријумфа над смрћу (Женарју Рајовић 2016: 149; Костић 2022: 340–342). Са обе стране крста са Христовим Распећем су медаљони са представама Богородице и Јована Богослова.

Програм икона олтарске преграде развијен је у три зоне и чине га парапет са престоним иконама и дверима, апостолски и празнични ред и крст са Распећем у врху. За престони ред иконостаса изведено је пет икона, док је у другој зони апостолски ред имао петнаест, а празнични једанаест представа. Од првобитног програма данас недостаје девет икона, седам у апостолском и две у празничном реду. Саставни део иконостаса чине и четири целивајуће иконе прислоњене на престоне иконе.

У средишту приступне зоне иконостаса налазе се царске двери. У њиховом средишњем делу, следећи стандардизовано програмско решење, приказана је сцена Благовести (БЛАГОВѢЩЕНИЕ БОГОРОДИЦЬИ.) у два медаљона. На северном крилу приказан је архангел Гаврило као допојасна фигура, у гесту обраћања Богородици, са цветом у левој руци. На јужним вратницама насликана је допојасна фигура Богородице, са рукама прекрштеним на грудима. Окренута је ка архангелу Гаврилу, док из сегмента неба на њу слеће голуб Светог Духа. Сцену Благовести употпуњују у горњим медаљонима фигуре пророка и царева Давида (ПРОРОКЪ ДАВИДЪ.)

2 О рајској симболици икностасне преграде више у: Макуљевић–Зарић и др. 2008: 51; Гергова 1993: 61.

3 О симболици царских двери као вратница Раја више у: Макуљевић–Ћировић и др. 2008: 48–49; Макуљевић–Костић и др. 2020: 93–97.

и Соломона (ПРОРОКЪ СОЛОМОНЪ). Као весници Христовог оваплоћења, представљени су са свицима чији текстови најављују будуће догађаје (Соломонове приче (9, 11) и Давидови псалми (44, 11)). Њихове фигуре приказане су допојасно, а обојица су одевена у црвено царско рухо са крунама на главама. У дну царских двери је аркада са представама четворице великих архијереја. На северним вратницама приказани су Свети Глигорије (СТНЫ ГЛИГОРІЙ) и Василије Велики (СТНЫ ВАСИЛІЙ), док су на јужним Јован Златоусти (СТНЫ ІѠАННІЪ ЗЛАТОУСТ) и Свети Спиридон (СТНЫ СПѸРИДОНЪ). Светитељи су приказани у пуној фигури, у архијерејским одеждама, како десном руком благосиљају, а у левој држе затворена јеванђеља, сви осим Светог Јована Златоустог који држи архиепископску штаку.

Јужно и северно од царских двери постављене су престоне иконе Христа Сведржитеља и Богородице са Христом, према традицијом и литургијом утврђеном распореду. Христос Сведржитељ (ІС̑ ХС̑ ВСЕДЕРЖИТЕЛЪ) приказан је допојасно, десном руком благосиља, док у левој држи отворену књигу са исписаним јеванђељским текстом ПРИДИТЕ БЛАГОСЛОВЕНИ І ОЦА МОЕГО НАСЛЕДѸИТЕ ѲГОТОВАНОЕ ВАМЪ МЕСТО КЪ ЦАРСТВІЄ НЕБЕСНОЕ. Одевен је у црвени хитон и плаво-зеленкасти химатион обрубљен златном траком.[4] Богородица са Христом приказна је допојасно, у типу Одигитрије (МАТЕРА БОЖІЯ). Одевена је у богато драпирани црвени мафорион обрубљен белом траком и тамнозелену доњу хаљину. Мали Христос седи у њеном наручју (ІС̑ ХС̑), десном руком благосиља док у левој носи затворено јеванђеље. Одевен је у бели хитон и пурпурни химатион.[5] Јужно од престоне иконе Христа Сведржитеља је икона патрона храма, Светог Николе (СТЬИ НИКОЛАИ МІРЛИКІСКИ). Светитељ је приказан исподпојасно, одевен у златни архијерејски орнат, са митром на глави, како десном руком благосиља, а у левој држи отворену књигу са исписаним текстом, који је због потамнелости иконе нечитљив.[6] До престоне иконе патрона храма, крајње јужно, приказана је представа Светог Јована Претече (СТѢИ ІѠАН ПРЕТЕѲѢ). Фигура је приказана допојасно, са крилима. Десном руком благосиља, док у левој руци држи путир са главом, илустрацију свог мучеништва, као и свитак са текстом који позива на покајање: ПОКАИТЕСЯ И ПРИБЛИЖІ СЯ ЪЪ ЦРТВІЄ НЕБЕНОЕ (Мт. 3, 2).[7] До престоне иконе Богородице са Христом, на северним дверима приказан је Свети Јован Рилски сигниран као чудотворац (СѢЫИ ІѠАННЬ РЫЛСКІИ ѲѴДОТВОРЕЦЪ). Светитељ је приказан допојасно, као старији човек седе дуге браде и краће косе, одевен у монашку одећу тамнозелене боје, са свитком у левој руци и златним крстом у десној.

---

4 Престона икона Исуса Христа следи стандардизована иконографска решења у зографском сликарству XIX века (Макуљевић–Костић и др. 2020: 91).

5 Иконографски тип Богородице Одигитрије представља једно од старијих решења приказа Богородице које је на божичком иконостасу следило поједностављеније узоре (уп. Костић Ђекић 2017: 63–64; Макуљевић–Костић и др. 2020: 93).

6 Иконографско решење иконе следи упутства из ерминија и представља у односу на њих нешто поједностављеније решење (уп. Медић 2005: 393).

7 Оваква иконографска представа Светог Јована Претече представља често примењивано решење у зографском сликарству XIX века и заснована је на тумачењу његовог лика као анђела који ће припремити пут Господу на основу пророштва пророка Малахије (Мал. 3, 1) (Татић Ђурић 1973: 39–51; Макуљевић–Костић и др. 2020: 118).

У зони парапета испод иконе Богородице са Христом налази се сцена „Стварање света". У врху композиције је приказана допојасна фигура Бога Оца као Старца Дана у сегменту отвореног неба, са шаром и жезлом у левој руци, док десном благосиља. Одевен је у зелену доњу хаљину и црвени огртач. Из облака у ком је лик Бога Оца полазе светлосни зраци који се спуштају на зелена, цветна брда.[8] Испод престоне иконе Исуса Христа је парапетна икона са приказом идеализованог пејзажа – зелена брда са цвећем и чемпресом изнад којих је плаво небо. Овај приказ представља јасну алузију на Рај и у складу је са симболичким значењем иконостасне преграде као прочеља Раја и небеског Јерусалима (Макуљевић–Ћировић и др. 2008: 51). Исту симболику носи и представа Светог архангела Михаила приказана у парапету испод престоне иконе Светог Николе. Архангел носи сферу и мач, као чувар Раја и инкорпориран је у идеализовани пејзаж.[9] У парапету испод престоне иконе Светог Јована Крститеља налази се представа Јаковљевих лествица. У дну композиције у брежуљкастом зеленом пејзажу приказан је Јаков како спава ослоњен на леви бок, док му се гестом леве испружене руке обраћа анђео одевен у златно-црвену одору. Изнад њега низ лествице силазе још два анђела истоветно одевена. Сцена је сигнирана као ЛЄСТВИЦА ИАКОВЛѪ. Приказана представа илуструје старозаветну причу о Јакову (Пост. 28, 12–13) чије је скривено значење о вези Бога са човеком протумачено у Јеванђељу по Јовану (Јн: 1, 51), тако да догађај симболички представља Божју објаву Христовог оваплоћења којим ће се спојити небо и земља, односно учинити спасење човека.

У другој зони иконостаса, изнад престоних икона, налази се апостолски ред конципиран као Деизисни чин. У средишњем делу реда је икона Исуса Христа Сведржитеља (ВСЄДЕР ЖИТЄЛЪ). Исус Христ је приказан као исподпојасна фигура у иконографији Великог архијереја, како десном руком благосиља, док у левој носи отворено јеванђеље са исписаним текстом ПРЇИДИТЄ БЛАГОСЛОВЄНИ ѠЦА МОЄГО НАСЛѢДѸТЄ. Северно од иконе Исуса Христа је икона Богородице (МАТЄР БОЖ ЇѦ), која је приказана у пуној фигури, у гесту молитвеног обраћања Христу. Стоји на белом супедануму кружног облика, одевена у црвени мафорион и плаву доњу хаљину. Позадина иконе је подељена у два регистра, горњи плави и доњи смеђи који симболизује тло. Јужно од иконе Христа некада се налазила икона Јована Крститеља, која данас није сачувана. Северно, односно јужно од Христа приказани су ликови дванаесторице апостола, од којих је до данас сачувано свега шест. Сви ликови апостола су приказани истоветно, у седећем ставу, на раскошним златним престолима, како десном руком благосиљају, док у левој држе јеванђеља. Јеванђелисти имају отворена јеванђеља са исписаним почетним текстовима својих јеванђеља, док остали апостоли држе затворене књиге. Позадина икона решена је у два регистра – плави горњи и смеђи доњи. У северном делу иконостаса сачуване

8 Сцена стварања света била је честа у парапетним зонама зографских иконостаса, а њено иконографско решење дато у ерминијама могло је да варира у детаљима (више у: Макуљевић–Ћировић и др. 2008: 78).

9 Као и претходна парапетна плоча и ова својом сликаном представом упућује на рајски врт и рајску симболику иконостаса. Архангел на представи има функцију чувара улаза у Рај (више: Татић Ђурић 1989: 359–366).

су представе Светих апостола Филипа (СѢТЫИ АПО́СТОЛЪ ФИЛИПЪ) и Павла (СѢТЫИ АПО́СТОЛЪ ПАВЕЛЪ), док су са јужне стране очуване представе јеванђелисте Јована (СѢТЫИ ЄѴАГГЕЛІСТА ІѠАННЪ) и Луке (СѢТЫИ ЄѴАГГЕЛІСТА ЛѪКА), апостола Томе (СѢТЫИ АПО́СТОЛЪ ѲОМА) и Јакова (СѢТЫИ АПО́СТОЛЪ ІАКѠВЪ). Програмско решење које укључује Деизис са апостолима примењено на божичком иконостасу представља једно од традиционалнијих програмских решења иконостаса зографског типа у XIX веку и носи слојевита симболичка и литургијска значења (Маукљевић–Костић и др. 2020: 131).

У празничном реду је од једанаест празника до данас очувано десет икона. Од севера ка југу ређају се иконе: Рођења Христовог, Благовести, Крштење, Цвети, Света Тројица, Успење Богородице, Сабор Светих апостола, Вазнесење и Васкрсење Христово. Будући да празници не прате след литургијске године, могуће је да је у неком тренутку дошло до измене места икона.

Програмско језгро празничног реда представља икона Свете Тројице (СТИѪ ТРѢОИЦИ). Позадину иконе чини плаво небо у чијем средишту је мандрола црвене боје са приказом Свете Тројице. Представа Свете Тројице изведена је у троугаоној композицији према устаљеном нововековном иконографском решењу, често примењиваном у зографском сликарству XIX века (Тимотијевић 1996: 294–305; Макуљевић–Ћировић и др. 2008: 59; Макуљевић–Костић и др. 2020: 138). Бог Отац и Син седе на облацима и благосиљају. Отац држи земаљски шар, а Христос затворену књигу, док је између њих голуб Светог Духа. У облацима, под ногама Бога Оца и Сина су црвена оцила са крилима анђела.

Идући од севера ка централној икони Свете Тројице, приказани су Рођење Христово, Благовести, Крштење и Улазак у Јерусалим. Рођење Христово (РОЖ ДЕСТВО ХРИСТ) је догађај представљен испред пећине, са Јосифом и Богородицом који окружују јасле у којима је Христ. Обасјава их звезда која се налази изнад Христових јасли, док се иза њих у пећини назиру во и коњ. Изнад пејзажа са зеленим брдима приказан је сегмент отвореног неба из ког полазе златни зраци који падају на Богомладенца у пећини. Лево и десно од сегмента отвореног неба су анђели који клече, руку ослоњених на грудима, прекривених тканином. Испод њих је трака са исписаним натписом: СЛАВА ВЪШНИХЪ БГ҃Ъ И НА ЗЄМЛИ МІ҃РЪ. (Лк. 2, 14). У сцену су унети и други наративни детаљи које прописују ерминије, па је тако у другом плану приказано пар оваца, које симболизују учешће пастира у догађају (Василиев 1976: 98; Макуљевић–Костић и др. 2020: 136). У дну иконе, испод камених јасли са Богомладенцем, тече приложнички натпис који гласи: КТИТОРЪ ХРИСТО МИЛЕНКОВЪ І СОПРѴГА ЄГО СТАНОНИКА И. Ѵ. ЄГО МЛАДЕНИКА, ГИНА, ГОРГЇА, СТАНА. ЗА ДѪШЄВО СПАЄНИЄ 1883. Сцена Благовести (БЛАГОВѢЩЄНІЄ БОГОРОДІЦИ) компонована је према нововековном иконографском решењу, приказујући тренутак када архангел Гаврило објављује благу вест Пресветој Богородици. Богородица је одевена у плаву доњу хаљину и црвено-златни мафорион. Она стоји окренута ка архангелу, са рукама прекрштеним на грудима. Архангел Гаврило, који стоји на облаку, левом руком приноси крин, док десном указује на Богородицу. Изнад фигура архангела Гаврила и Богородице је голуб Светог Духа. Позадину сцене чине архитектонске кулисе. Сцена Благовести у празничној зони иконостаса следи упутства из ерминија

и представља нешто сведеније решење у односу на репрезентативније примере зографске уметности XIX века (Макуљевић–Костић и др. 2020: 140). За иконом Благовести следи представа Христовог Крштења (КРЕЩЕНІЄ ХРИСТОВО). Икона је доста оштећена у средишњем делу, што онемогућава ишчитавање приложничког натписа који се налази у њеном доњем левом делу. Представа Крштења реинтерпретира традиционалне иконографске обрасце према којима је у средишту композиције приказан Христос, одевен у црвену перизому, како стоји у реци Јордан и благосиља. На њега се спушта голуб Светог Духа из отвореног неба (Тимотијевић 1989: 104). На левој обали је приказан Свети Јован Претеча који крштава Христа десном руком, а насупрот је фигура анђела са белом тканином коју приноси Христу. Композиција Христовог уласка у Јерусалим (ЦВѢТОНОСІЄ) следи традиционални начин илустровања ове јеванђеоске приче. Средиште представе заузима Христос који јаше магарца, у пратњи апостола. Испред Христа је палмино дрво на коме је дечак који маше граном у знак добродошлице, а испод су још два дечака који распростиру хаљине. Христос благосиља десном, док у левој руци држи свитак. Иконографско решење са иконостаса Цркве Светог Николе у Божици свело је старија, сложенија решења дата у ерминијама на једноставнију форму без градских кулиса и других детаља који карактеришу развијене представе (Тимотијевић 1989: 109–111; Макуљевић–Костић и др. 2020: 146). У доњем десном углу иконе налази се делимично читљив приложнички натпис, који гласи: КТИТОРЪ ВЕЛИНЪ СТОЯНОВЪ И ЧАДА ЕГО ВЕНА...

Идући ка југу, од централне иконе Свете Тројице ређају се Успење Богородице, Сабор Светих апостола, Васкрсење и Вазнесење Христово. Икона са представом Успења Пресвете Богородице (ОУСПЕНІЄ ПРЕСТ...) приказује један од најпоштованијих празника из Богородичиног живота у литургијском годишњем календару. У средишту сцене је Богородица на одру, окружена апостолима. Уз Богородичин одар стоји Христос у мандорли ружичасто-црвене боје, који у левој руци носи Богородичину душу, док десном благосиља. У позадини сцене се назиру архитектонске кулисе. У дну иконе, испод Богородичиног одра тече приложнички запис који, гласи: КТИТОРЪ АНТАНАСЪ МИРЧОВЪ І МАТЕРА ЕГО СПАСА І СОПРЬГА ЕГО НАИНКА І Ч. ЕГО СТОИЧКО, ВАСЕ, ЦЕНА ИѠНА І БРАТЪ ЕГО НЕДЕЛКО ЗА ДЧШЕВНО СПАСЕННЕ 1883. Примењено иконографско решење следи средњовековну ликовну традицију, присутну и у зографским приручницима, али у поједностављеној варијанти (Василиев 1976: 95; Медић 2002: 440; Медић 2005: 373). Сабор Светих апостола (СОБОР СВ АПОСТОЛОВЪ) приказује дванаесторицу апостола подељених у две групе од којих леву предводи апостол Петар, а десну апостол Павле, који међусобно држе модел цркве. Свети апостол Петар носи у десној руци кључеве, док апостол Павле носи затворену књигу. Позадина иконе је решена у два регистра – горњи чини плаво небо, а доњи смеђи под дат у перспективи. Представа Сабора светих апостола је тема која је била заступљена у црквеном сликарству од средњег века, а присутна је и у нововековној руској уметности. Слична иконографска решења божичкој икони присутна су и у раду других зографа на простору данашње Врањске епархије (Макуљевић–Костић и др. 2020: 132). У дну иконе тече приложнички натпис, који гласи: КТИТОРЪ ПЕТКО СТАНКОВЪ І СОПРЬГА ЕГО СТАНА І БР. СТОЙМЕНЪ ДЧШЕВНО СПАСЕННЕ

1883. Икона Вазнесења Христовог (ВОЗНЕСЕНІЄ ХРИСТОВО) следи нововековне иконографске формулације јеванђеоског догађаја (Мк. 16, 9: Лк. 24, 50–51) (Тимотијевић 1989: 114–116: Медић 2002: 615; Медић 2005: 311). У горњем делу иконе приказан је Христос како се вазноси на небо у златној мандорли коју придржавају два анђела, клечећи на облацима. Христос је приказан у седећем ставу, како благосиља обема рукама. Испод је група апостола, у чијем средишту је Богородица. Апостоли погледима прате призор вазнелог Христа. У средишњем десном делу иконе налази се приложнички запис, који гласи: КТИТОР СПАСЕ ГЕОРГИНОВ І СОПРУГА ЕГО РИСИМКА І Ч. ЕГО АРИЂАНЪ І СТОЙО ЋА ДУШЕВНО СПАСЕНИЕ. Последња представа у низу празничног реда је Христово Васкрсење (ВОСКРЕСЕНИЕ ХРИСТОВО). У средишту композиције је представа Христа који се тријумфално уздиже над отвореним каменим гробом. Одевен је око паса и рамена црвеним усковитланим платном. Његов тријумф над смрћу драматично наглашава отворено црвено небо оивичено белим облацима. Поред гроба су приказана четворица стражара, од којих неки са страхом посматрају васкрслог Христа, док други спавају. На поклопцу гроба седи анђео одевен у белу одору. Иконографско решење следи упутства дата у ерминијама, која произлазе из прихватања нововековне ликовне интерпретације јеванђеоског догађаја, а које истичу у први ред Христов тријумф над смрћу (Тимотијевић 1989: 111–113; Медић 2002: 613; Медић 2005: 307). У дну Христовог гроба тече приложнички запис, који гласи: ПРИЛОЖИ АНА СЪПРЪГА ВЕЛИНОВА ШЕНА. ЗДРАФК. ЗА ДУШЕВНО СПАСЕНИЕ.

Програм иконостаса Цркве Светог Николе завршава се крстом са Распећем и пратећим иконама у највишој зони. У централном делу великог крста насликан је распети Христ. Из прикованих Христових руку и ногу тече крв. Његова глава је благо оборена у десну страну. У краковима крста су представљени симболи јеванђелиста – орао, бик, анђео и лав. Северно до крста је у медаљону приказана Богородица у пуној фигури, окренута ка распетом Христу, изражавајући гест туге. Одевена је у црвени мафорион и плаву доњу хаљину. Са јужне стране Распећа је медаљон са ликом Светог Јована Богослова. И он је, попут Богородице, приказан у стојећем ставу, окренут ка распетом Христу, у гесту изражавња туге. Одевен је у црвени огртач и плаву доњу хаљину. Велики крст са Христовим распећем спада у основне елементе иконостаса и носи сложену симболичку и литургијску поруку везану за евхаристију и тријумф над смрћу (Макуљевић–Костић и др. 2020: 159–160).

Саставни део програма иконостаса чине до данас очуване четири целивајуће иконе – Свете Петке, Светог Димитрија, Светог архиђакона Стефана и Светог Георгија. Будући да не понављају лик светитеља испред чије престоне иконе су постављене на иконостасу, може се закључити да је избор светитеља који су на њима приказани везан за њихово поштовање у локалној средини и лични пијетет приложника. Сви светитељски ликови су приказани допојасно, фронтално, на плавој позадини која симболизује њихово небеско обитавалиште.

Света Петка (СТАѦ ПѢТКА) је одевена у тамнозелену хаљину преко које је тамнољубичасти огртач са црвеном марамом преко главе. У десној руци држи мученички крст, а у левој бројаницу. Уз десну ивицу иконе исписан је приложнички

запис: КТИТОР СТАНКО РИСТОВ І СОПРУГА ЕГО ИМЕЛКА И.У. ЕГО СТЕФАН ЗА ДУШЕВНО СПАСЕНИЕ 1883. Икона Светог Димитрија (СТЫЙ ДИМИТРІА МИРОТОУИВІЙ) представља светитеља као младића одевеног у ратничку одору преко које је пребачен црвени плашт. Свети Димитрије у десној руци, ослоњеној на груди, носи мученички крст, док у левој носи копље. Уз лево светитељево раме је исписан приложнички запис: КТИТОР ПАВЕЛЪ КЪРСТИНЪ МИХАИЛЪ К. СТОНУО ПАВЛОВЪ ІѠАНЪ РѪСИМЪ АНАКАЋ ВЕЛЇНЪ МИХАИЛЪ БОЖИМ ЗА ДУШЕВО САСЕНИЕ. На икони Светог архиђакона Стефана (СТЫЙ АРХИЕДЖКОНЪ СТЕФАНЪ) светитељ је приказан као голобради младић дуге смеђе косе. Одевен је у одежду ђакона, у десној руци носи кадионицу, а у левој затворено јеванђеље.[10] У левом углу иконе исписан је приложнички запис: КТИТОР НАЇА ПЕТРОВЪ И СОПРУГА ЕГО СТАНА И.У. ЕГО ЦЕНА І МАТЕРЪ ЕГО УЕЛИКА И.Б. ЕГО ГАНГОРЪ ТРАЇКО СТОНУКО ИѠАНУА ЦВЕТА ЗА ДУШЕВНО СПАСЕНИЕ. Целивајућа икона Светог Георгија (СТЫЙ ГЕОРГИЇ ВЕЛИКОМЧЕНИКЪ) приказује светитеља као голобрадог младића, одевеног у ратничку одећу, са зеленом туником, оклопом и црвеним плаштом пребаченим преко. У десној руци држи копље, док у левој носи мученички крст. Приложнички запис је исписан на левој страни иконе, изнад светитељевог рамена и гласи: КТИТОРЪ ЦВЕТКО МИХАИЛОВЪИ СОПРУГА ЕГО ПАВЛА І У. ЕГО ГРЏА, БОЖИЛЪ, ЛОЂЕНА, НАИНКА ЗА ДУШЕВНО СПАСЕНИЕ. 1883:

Програм иконостаса Цркве Светог Николе у Божици представља сложену целину уобличену према литургијским и симболичким захтевима, али која у себи сажима и рефлектује захтеве локалне парохијске заједнице оличене кроз приложништво (Макуљевић–Ћировић и др. 2008: 101–105). У програму иконостаса снажно су наглашене идеје оваплоћења, евхаристије и спасења, као и рајска симболика. Идеја Христовог оваплоћења као неопходног у икономији спасења људског рода од смрти оличена је кроз Благовести на царским дверима, а додатно је наглашена увођењем пророка и великих архијереја који су најавили и посведочили Богордичину улогу у инкарнацији и оваплоћењу Логоса (Макуљевић–Костић и др. 2020: 95–96; Костић 2022: 313–314). Идеја оваплоћења Христа и кроз њу спасења људског рода од смрти, потцртана је и старозаветном причом о Јаковљевим лествицама приказаном у парапету иконостаса. Програмско решење зоне сокла са сценама Стварања света, пејзажима и представом архангела Михаила као чувара улаза у Рај, визуелно је, уз цветну декорацију и боје олтарске преграде, наглашавало симболику иконостаса као прочеља Раја (Гергова 1993: 4; Женарју 2016: 134). Престоне иконе иконостаса имале су литургијску функцију јер им се свештеник молитвено обраћа током литургије (Макуљевић–Ћировић и др. 2008: 102). Иконе Богородице, Светог Јована и патрона Храма Светог Николе, имале су и функцију Деизиса јер пред Христом представљају заступнике верника који током литургије упућују усрдне молитве. Програмско решење друге зоне иконостаса које укључује Деизис са апостолима такође је имало литургијску функцију јер је указивао на апостолско установљење цркве и литургије, симболичко присуство Христа и апостола током литургије, као и на Христово председавање на небесима са

10 Иконографија Светог архиђакона Стефана одговара уобичајеним представама овог светитеља у зографском сликарству XIX века (уп. Медић 2005: 401).

Богородицом, Светим Јованом, апостолима и свим светима, алудирајући тако на Христов будући долазак и живот будућег века (Макуљевућ 2008: 99–100, 102; Макуљевић 2020: 131; Женарју Рајовић 2016: 140–141). Програмско решење празничног реда са приложничким иконама указује на живот парохијске заједнице и литургијски ток године. Програмско језгро овог реда иконостаса представља икона Свете Тројице ка којој се узноси бескрвна новозаветна жртва током литургије, те је њено место одређено литургијском функцијом и литургијским симболизмом. Уједно је њено место у празничном реду оправдано чињеницом да је прослављање Свете Тројице, односно Духова спадало у један од најзанчајнијих празника у верском календару православих хришћана. Велики празници у празничној зони, попут Рођења Христовог, Крштења, Цвети, Васкрсења и Вазнесења, те Благовести Богородици, Успења Пресвете Богородице и Сабора Светих апостола носе приложничке натписе, што сведочи о посебном пијетету појединаца и локалне парохијске заједнице према овим празницима, чије је обележавање и прослављање представљало важне догађаје у годишњем верском календару. Престона икона Светог Јована Рилског, као и целивајуће иконе са представама Свете Петке, Светог архиђакона Стефана, Светог Димитрија и Светог Георгија, на којима се налазе приложнички записи такође сведоче о важности и великом поштовању ових светитељских култова у локалној средини.

Говорећи о уметничким квалитетима икона иконостаса Цркве Светог Николе у Божици, може се закључити да оне спадају у значајна остварења зографске уметности XIX века на тлу босилеградског Крајишта. Престоне иконе, дела зографа Захарија поп Радојкова указују на њега као на зрелог сликара који следи ликовне узоре и иконографске предлошке самоковске зографске школе из које је потекао. Његове светитељске фигуре рађене су са доста сигурности у цртежу, у добрим пропорцијама, одликује их фина моделација ликова и драперија и валерска колористичка решења. Аутор икона апостолског реда, царских двери, празничних и целивајућих икона је зограф скромнијих сликарских способности. Његов цртеж је сигуран, у вишефигуралним сценама успешно поставља фигуре и планове, но његова иконографска и колоритска решења су поједностављена. Захарија поп Радјоков и за сада неидентификовани зограф који је радио уз њега, успешно су креирали богат ликовни програм олтарске преграде држећи се иконографских упутстава из ерминија и предложака актуелних у XIX веку, као и жеља наручилаца.

Због свега наведеног, иконостас из старе божичке цркве предствља вредно остварење бугарских зографских струја друге половине XIX века на тлу данашње јужне Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Василиев 1965: Асен Василиев. *Български възрожденски майстори: живописци, резбари, строители*. София: Наука и изкуство.

Василиев 1976: Асен Василиев. *Ерминии – технология и иконография*. София: Септември.

Гергова 1991: Иванка Гергова. „Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в.“. *Проблеми на изкуството* 3, 3–17.

Гергова 1993: Иванка Гергова. *Раниjат български иконостас:16–18. век.* София: Издателство български художник.

Женарју Рајовић 2016: Ивана Женарју Рајовић. *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912).* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Зарић 2009: Ирена Зарић. „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда". *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, 221–247.

Захариев 1918: Йордан Захариев. *Кюстендилско Крайще.* Сборник за народни умотворения и народопис, кн. XXXII, София: Българска академия на наукитѣ (фототипско издање Кюстендил 2001).

Иванов 1906: Йорданъ Ивановъ. *Северна Македония. Исторически издирвания.* София.

Костић 2022: Ана Костић. *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882).* Београд: Филозофски факултет.

Костић Ђекић 2017: Ана Костић Ђекић. *Црквени комплекс у Лозовику.* Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе; Београд: Центар за визуелну културу Балкана: Филозофски факултет.

Куюмджиев 2005: Александър Куюмджиев. „Произведения на български зографи в църквите от Босилеградско", *Известия* IV, 87.

Макуљевић–Ћировић и др. 2008: Ненад Макуљевић – Ирена Ћировић и др. *Саборни храм Свете Тројице у Врању: 1858–2008.* Врање: Фонд „Свети Прохор Пчињски" Православне епархије врањске.

Макуљевић–Костић и др. 2020: Ненад Макуљевић – Ана Костић и др. *Црква Успења Пресвете Богородице у Собини.* Врање: Православна епархија врањска. Свеправославно друштво „Преподобни Јустин Ћелијски и Врањски".

Медић 2002: Милорад Медић. *Стари сликарски приручници.* Књ. 2. Београд: Републички завод за Заштиту споменика културе: Друштво пријатеља Свете Горе Атонске.

Медић 2005: Милорад Медић. *Стари сликарски приручници. Књ. 3, Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне.* Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Николић 1912: Риста Николић. *Крајиште и Власина: антропогеографска проучавања.* Београд: Српска краљевска академија.

Пејић 1994: Светлана Пејић. „Иконе из Божице у београдском Народном музеју". *Зборник Народног Музеја* XV-2, 65–70.

Пејић 2016: Светлана Пејић. *„Уметност српских земаља у првом столећу османске владавине". Византијско наслеђе и српска уметност I–III. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку.* Ур. Драган Војводић и Даница Поповић. Београд: Српски комитет за византологију: Службени гласник: Византолошки институт САНУ.

Петковић 1965: Сретен Петковић. *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614.* Нови Сад: Матица српска.

Татић Ђурић 1973: Мирјана Татић Ђурић. „Икона Јована Крилатог из Дечана". *Зборник Народног музеја,* VII, 39–51.

Татић Ђурић 1989: Мирјана Татић Ђурић. „Archangels gardiens de porte á Dečani". *Дечани и византијска уметност средином XIV века.* Ур. Војислав Ђурић. Београд: САНУ: Приштина: Јединство, 359–366.

Тимотијевић 1996: Мирослав Тимотијевић. Српско барокно сликарство. Нови Сад: Матица српска.

Тимотијевић 1989: Мирослав Тимотијевић. „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности". *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 25, 95–134.

Турски документи 1983: *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санџак,* т. V, књ. 1. Скопје: Архив на Македонија.

Ћировић 2015: Ирена Ћировић. „Зографске радионице и зидно сликарство XIX века у храмовима Врањске епархије". *Проблеми на изкуството* 4, 25–37.

Слика 1. Црква Светог Николе у Божици, XVII век

Слика 2. Исус Христос, престона икона, Захарије поп Радојков, 1867.

Слика 3. Богородица са Христом, престона икона, Захарије поп Радојков, 1867.

Слика 4. Свети Јован Крститељ, престона икона Захарије поп Радојков, 1867.

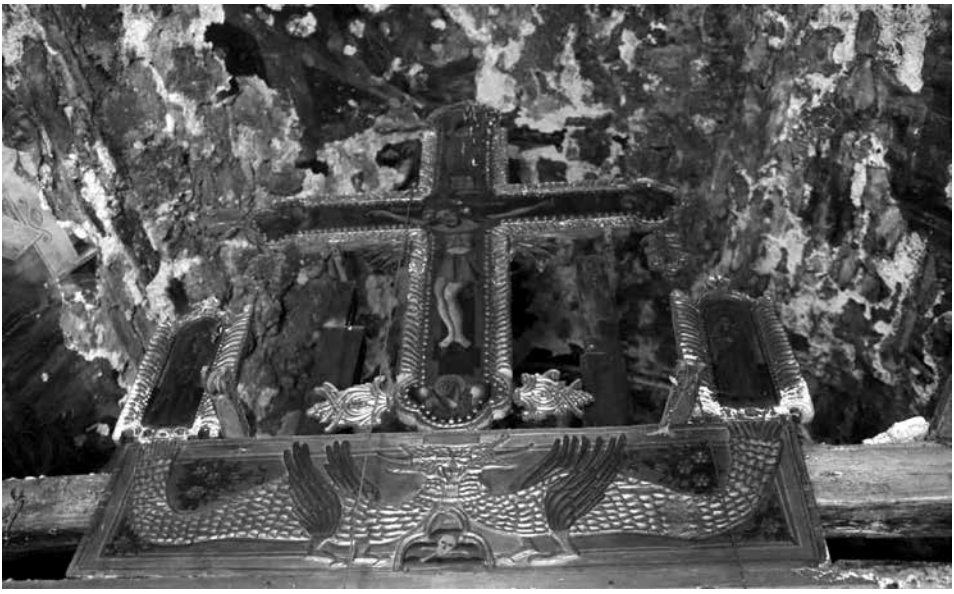
Слика 5. Свети Никола, престона икона, Захарије поп Радојков, 1867.

Слика 6. Представе Раја, парапет иконостаса, непознати зограф, 1883.

Слика 7. Свети арх. Стефан, целивајућа икона, непознати зограф, 1883.

Слика 8. Крст са Распећем Христовим, врх иконостаса, непознати сликар, 1883.

Слика 9. Вазнесење и Васкрсење Христово, празнични ред иконостаса, непознати сликар, 1883.

Слика 10. Апостоли, непознати сликар, 1883.

Ana D. KOSTIĆ

ICONOSTAS OF THE CHURCH OF SAINT NICHOLAS IN BOŽICA NEAR BOSILEGRAD

Summary

The Church of St. Nicholas, located in the village of Božica near Bosilegrad, is one of the oldest preserved churches in the regions of Vlasina and Bosilegradsko Krajište, dating back to the early 17th century. It was built, painted, and equipped with an iconostasis during the first decade of the 17th century, coinciding with the renovation of the Peć Patriarchate, which marked the revitalization of Orthodox Christian life in the Ottoman Empire. In the second half of the 19th century, a more extensive renovation of the church's interior took place. This renovation involved replacing the original 17th-century iconostasis with a new one that is still preserved today. The creation of the new iconostasis occurred in two phases, in 1867. and 1883, and was produced by two zographs. One of these zographs remains unknown, while the other has been identified as Zaharije Pop Radojkov, a prominent representative of the Samokov Zograph school. Although the church's modest dimensions limited the size of the iconostasis and the number of icons it could hold, the iconostasis features a complex program that meets liturgical and symbolic requirements, as well as the needs of the local parochial community. Most of the icons on the iconostasis bear donor inscriptions, which today provide rich evidence of the former structure of the local parish community.

Keywords: Church of Saint Nicholas in Božica, Bosilegradsko Krajište, 19th-century zograph painting, Zaharije Pop Radojkov.

Рад је предат 29. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 316.722(497.11)"1885"
069(439)"1885"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59316

Оригинални научни рад

*Драгана Д. ФРФУЛАНОВИЋ**
Академија струковних студија Јужна Србија
Одсек Висока технолошко уметничка школа Лесковац

ИЗМЕЂУ СЦЕНЕ И ИДЕНТИТЕТА: СРБИЈА У ОРИЈЕНТАЛНОМ ПАВИЉОНУ БУДИМПЕШТАНСКЕ ИЗЛОЖБЕ 1885. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се анализира наступ Србије у оквиру Оријенталног павиљона на Државној изложби у Будимпешти 1885. године, с фокусом на сценографско уређење, избор експоната, рецепцију у савременој штампи и дипломатско-културолошки значај. Поставка је била структурисана као визуелни наратив о домаћој производњи, традицији и модернизацији, при чему је сценски слој имао кључну улогу у артикулисању државног идентитета. Савремени извештаји сведоче о снажном утиску на публику и позитивној медијској рецепцији, уз наглашено присуство српских делегација и званичника. Рад показује како је српска секција, упркос оријенталистичком оквиру, успела да прикаже динамичну и самосвесну слику једне балканске државе на прагу модернизације.

Кључне речи: Будимпештанска изложба, Оријентални павиљон, Србија, сценографија, културна репрезентација, визуелни идентитет.

БУДИМПЕШТАНСКА ИЗЛОЖБА И ОРИЈЕНТАЛНИ ПАВИЉОН

Будимпештанска изложба 1885. године представљала је један од највећих културно-привредних подухвата у Хабзбуршкој монархији, са изразито националним карактером и амбицијом да покаже индустријску, пољопривредну и културну зрелост угарске нације (Székely 2015: 1–2; Vámos 2011: 45, 51). Ова изложба била је значајна не само по свом обиму и броју излагача већ и као средство за промоцију угарског националног идентитета унутар мултинационалне Хабзбуршке монархије (Magyeri 2017). Отворена истог дана као и Светска изложба у Антверпену, 2. маја 1885. године, ова „земаљска изложба" убрзо је добила и међународну димензију, и по броју учесника и по структури програма.[1] Са више од 11.000 излагача и преко 1,7 милиона посетилаца, у преко 100 павиљона изложбеног и комерцијалног карактера подигнутих у Градском парку, изложба је била више од

* Предавач, ORCID 0000-0001-5184-2644, dfrfulanovic@gmail.com

1 У интересу информисања и унапређења угарске привреде и индустрије дозвољени су били страни излагачи у две машинске хале и у Оријенталном павиљону (Balogh–Toldy 1883: 14; Kolbenhayer 1885: 475).

привредног приказа. Представљала је манифестацију идентитета и модернизацијског оптимизма (Schnierer 1886: 30, 61–62; Hendek 1885: 287–288; *Budapest a Kiállítás alatt* 1885: 96–105).

Посебно место заузимао је Оријентални павиљон, пажљиво конципиран и архитектонски обликован простор за представљање балканских и источних земаља.[2] Иницијално замишљен као зона културне и економске размене у оквиру програма „Мађарска ка Истоку", павиљон је убрзо добио инструменталну димензију и постао модел трговачког приближавања државама као што су Србија, Бугарска, Румунија, Источна Румелија и Османско царство (*Pesti Napló*, 4. 4. 1885: 8). Са раздвојеним комерцијалним и уметничким секцијама, служио је као терен за прикупљање података, склапање уговора и дипломатско посредовање (*Közgazdasági Értesítő* 1884: 546). Његова организација, од делегатских мисија и инструкција до откупа експоната, сведочи о промишљености и политичкој тежини читавог подухвата (*Gazdasági Mérnök* 1884б: 288). Иако је изложба носила назив националне, учешће ових земаља није било омогућено ради укључивости, већ ради истраживања. Оријентални павиљон функционисао је као аналитички инструмент за испитивање привреде, трговине и потенцијала у јужно- и источнодунавских земљама, а прикупљени предмети требало је да постану експонати будуће поставке Трговачког музеја (Kolossváry 1886: 895–896; *Magyar Ipar* 1884: 221–223).

Слика 1. План Националне изложбе у Будимпешти, Оријентални павиљон је под бројем 35, извор: Budapest a Kiállítás alatt, 1885.

2 За концепт поставке био је задужен Одбор за организацију Оријенталног павиљона, а на захтев Министарства вера и народног образовања утврђено је да се оријентални предмети не појављују у другим павиљонима (*Gazdasági Mérnök* 1884: 175).

Архитектура Оријенталног павиљона пратила је његову симболичку функцију: декоративна и стилски хибридна грађевина с куполама, минаретом и оријенталном колористиком била је визуелни центар изложбе и сцена за сусрет Истока и Запада. Павиљон је подигнут по пројекту Ђуле Буковича (Gyula Bukovics)[3] и био је замишљен као четворокрака композиција са централном куполом и зракасто распоређеним изложбеним крилима која су припадала Србији, Бугарској, Румунији и Турској (Schnierer 1886: 40–41). Посебан визуелни акценат представљала је висока кула у облику минарета, смештена на источном углу, која је привлачила погледе посетилаца и омогућавала панорамски поглед на читав изложбени простор. Бројне мање куполе, декоративне дрвене конструкције и унутрашњи полумрак, у комбинацији са живом фасадном орнаментиком, стварали су фантазмагоричан ентеријер у којем се слика Истока обликовала према очекивањима и интересима Централне Европе (*Székely Nemzet*, 26. 4. 1885: 2; K. I. L. 1885: 423).

У том оквиру, учешће Србије добило је посебан значај. Позив српској влади пратила је дипломатска активност: посете грофа Јенеа Зичија (Jenő Zichy),[4] ангажовање делегата и директно укључивање краљевског пара у припреме (*Budapesti Hírlap*, 8. 8. 1884: 4). Подршка краља Милана и краљице Наталије, као и сарадња више министарстава, омогућили су не само званично учешће већ и снажно институционално ангажовање (*Budapesti Hírlap*, 9. 8. 1884: 4; 10. 8. 1884: 4). Припремне активности започете су током јесени 1884, а поново су интензивиране у пролеће 1885. године, када је постало јасно да ће Србија заузети видљиво место у Оријенталном павиљону (*Budapesti Hírlap*, 3. 9. 1884: 5; *Székely Nemzet*, 24. 3. 1885: 2).[5] У организацију су били укључени бројни државни и културни актери, од Народног музеја до трговаца и појединаца, док су експонати стизали из различитих делова земље, уз логистичку и дипломатску подршку српског конзулата у Будимпешти (*Nemzet*, 5. 10. 1884: 4). Иако је српска јавност била подељена између интересовања за Антверпен и Будимпешту, крајњи резултат било је представљање које је изазвало снажан одјек и у домаћој и у страној јавности.[6]

Српска поставка на изложби била је резултат политички мотивисане сарадње и пажљиво вођене изложбене стратегије са угарске стране (*Pester Lloyd,* 5. 3. 1885: 1; 6. 3. 1885: 1). Иако је била смештена у павиљон који је својом архитектуром и концепцијом дочаравао слику Истока у складу са оновременим европским

3 О другим архитектонским радовима Буковича у: Bugár-Mészáros 2009: 189–212.

4 Јено Зичи је био потпредседник Националне изложбене комисије, а др Шандор Матлекович (Sándor Matlekovics) њен председник и државни секретар Министарства пољопривреде, индустрије и трговине (*Budapest a Kiállítás alatt* 1885: 98).

5 Јавни позив преко новина упутио је и вицеконзул Пал Улман (Pál Ullmann), кога је српска влада именовала за високог комесара будимпештанске изложбе у Србији (*Српске новине*, 28. 3. 1885: 4).

6 Српско пољопривредно друштво и Женско друштво, два удружења блиска српској влади и препозната по доброј узајамној сарадњи, добила су позиве Министарства народне привреде за учешће на Антверпенској изложби, прво у децембру 1884, а друго у фебруару 1885. године (*Тежак* 1885а: 156; *Домаћица* 1885: 63).

представама (Said 1979: 1–28), српски наступ се издвајао по симболичкој самосталности и препознатљивом идентитетском изразу. Слика државе на раскршћу између традиције и модернизације била је артикулисана у избору предмета, боја и сценском уређењу, упркос ограничењима постављеним самим оквирима изложбе.

ПРЕДСТАВЉАЊЕ СРПСКЕ СЕКЦИЈЕ У ОРИЈЕНТАЛНОМ ПАВИЉОНУ

Српска секција у Оријенталном павиљону Државне изложбе у Будимпешти 1885. године, по оцени савременика, привлачила је нарочиту пажњу. Остављала је двојак утисак: визуелно живописан и садржајно артикулисан приказ производње, трговине и културног идентитета Србије (*Vasárnapi Újság* 1885в: 645). Поставка је била подељена на два сегмента: један с увозним производима присутним на српском тржишту, а други, обимнији, с домаћом занатском и кућном производњом, рударством, пољопривредом и уметношћу (Strauß 1885а: 8).

Српска секција била је смештена у јужном крилу павиљона. Посетиоце су дочекивале фигуре у природној величини, одевене као београдски полицајци, као визуелни симбол урбаног и државног идентитета Србије унутар оријенталне сценографије (J. K. 1885: 1379). Између њих налазила су се два запажено велика ручно ткана ћилима, који су пленили живошћу боја и прецизношћу израде. Ћилими су били један од најзначајнијих експоната у српској секцији, и то не само по бројности, преко стотину примерака, распоређених дуж зидова, већ и по разноликости мотива, локалним особеностима и по материјалној изради. Наизглед истог колорита, али различитих шара, репрезентовали су готово сваки крај Србије. Савремени извештај забележио је: „Ако желите да упознате ручне вештине српских жена, погледајте њихове ћилиме. Боје су исте, али сваки примерак је јединствен, израз богате маште народа“[7] (Strauß 1885б: 745). Уз традиционалне ћилиме, међу којима су се истицали примерци из Пирота и Књажевца, издвајали су се и такозвани „чупави“ ћилими модерније израде из крагујевачког и крушевачког краја, сви ткани уз очувану технику бојења природним пигментима (Улман 1885: 2).

Након ћилима, следила је разуђена текстилна сценографија са предметима распоређеним дуж зидова и у витринама: пешкирима, столњацима, прслуцима и завесама, различитих боја, текстура и локалних обележја. Пажњу су посебно привлачиле јастучнице из пиротског краја, украшене везом и намењене као јастуци за седење у народним ентеријерима. Изложени су били и јелеци из Грабовца, тканине од грубог платна до свиле са златним и сребрним нитима, торбе, златовезене прегаче и фесови с металним копчама (*Vasárnapi Újság* 1885в: 646). Пешкири и мараме везени златом и бисером били су, према речима Адолфа Штрауса (Adolf Strauß), израз „чисте, нетакнуте поезије“[8] српске душе, блистали су својим једноставним, али снажним облицима, налик на народну песму (1885б: 748).

7 „Ha a szerb nép jellemét akarod ismerni, úgy ismerd meg népdalait.“ (ир. аутор).

8 „[...] a peskireknél pedig romlatlan lelkük igazi tiszta költészete ...“ (ир. аутор).

Слика 2. Оријентални павиљон, поглед са западне стране, извор: Hivatalos jelentés, 1886.

У средишту поставке налазила су се три застакљена ормара са највреднијим примерцима српске примењене уметности. Први је садржао женске одевне предмете: јелек од беле свиле, описан као „као пена, као дах“[9] (Strauß 1885б: 748), свечане прслуке у власништву грофице Зичи, београдске хаљине, појасеве с драгим камењем и везене мараме. У другом су у горњем делу доминирали изузетно украшени пешкири и мараме, док је доњи део садржао предмете од сребра и злата: филигранске свећњаке, сребрни сервис за кафу, украсне кутије и друге употребне предмете (Исто: 748; Улман 1885: 2). Посебно су се издвајали радови београдског трговца Сакераида (Szaferanides), као и столњаци и женске ципеле са златним везом. Трећи орман садржао је предмете предмете из збирке Народног музеја и оне које су доставили етнолог Стеван Поповић и из фирме Марка Илића. Ножеви, јатагани и пиштољи с дршкама од сребра, украшени филигранском техником, представљали су врхунске примерке оријенталног среброрезбарства. „Међу оружјем, као у сну, почива и једна гусла – лира српских народних песника“[10] (J. K. 1885: 1381).

Један део поставке био је организован као сценографија војног логора са шатором крај кога одмара „стасита ратничка дружина“[11] (J. K. 1885: 1380) од дванаест војника у различитим униформама. Седели су око огњишта, пушили, грејали се,

9 „[...] mint a hab, mint a lehelet“ (пр. аутор).

10 „Mitten unter den Handschwertern liegt traumhaft eine ‚Guzla‘, die Leier des serbischen Volksbarden.“ (пр. аутор).

11 „[...] ruht das stattliche Kriegervolk.“ (пр. аутор).

окружени ранцима, чутурицама и торбицама с мецима, окаченим о бајонете на пирамиди од пушака. Призор је дочаравао сцену из војничког живота и истовремено носио елемент етнографске театрализације. Посебну пажњу изазивале су воштане фигуре у народним ношњама, распоређене уз зид супротан улазу. Смештене међу декоративним драперијама, у позадини којих су били портрети краља Милана и краљице Наталије,[12] представљале су жене из Београда и Ниша и мушкарце у националној ношњи. Живописне сцене српског живота у свечаном тону биле су, према савременој штампи, један од најупечатљивијих делова целе секције (*Vasárnapi Újság* 1885в: 646).

Поред воштаних фигура налазила се уметничка поставка: десет акварела с приказима народних ношњи које је по природи израдио Карољ Сатмари (Károly Szathmáry) и две уљане слике младог српског уметника Ђорђа Крстића, приложене од стране Михаила Валтровића у име Народног музеја (Strauß 1885б: 746; Улман 1885: 2). Ови радови одражавали су савремени уметнички сензибилитет и давали завршни тон културној артикулацији поставке.

Са леве и десне стране изложбеног простора биле су постављене две тематски организоване целине посвећене природним ресурсима, индустрији и трговини. Ове зоне, уређене функционално и систематично, чиниле су економски сегмент српске секције, у којем су излагачи наступали као представници једне самосталне и развијајуће привреде. Већину експоната чинили су производи домаће прерађивачке индустрије, а поставку је у великој мери опремило Министарство народне привреде. Приказани су били узорци угља, руде и камена из различитих крајева Србије, посебно из Алексинца и Параћина, укључујући карнеол, полирани мермер, литографске плоче, кварц, мрки угаљ и цинобар са Авале (Strauß 1885а: 8).

Изнад рудних узорака били су изложени пољопривредни производи: пшеница, јечам, раж, кукуруз, махунарке, дуван из ужичког краја и овчја вуна из Параћина. Они су представљали слику економије оријентисане на домаће потребе, али и са извозним потенцијалом. На десној страни налазили су се текстилни производи: обојени комади српског сукна коришћени у сеоској одећи, свилене чахуре и ткана свила, конопља из Врања и производи државне фабрике сукна у Параћину, која је снабдевала целу српску војску и чији су артикли, по оцени изложбене комисије, били у складу с европским стандардима (Strauß 1885а: 8; *Vasárnapi Újság* 1885в: 646; Улман 1885:2).

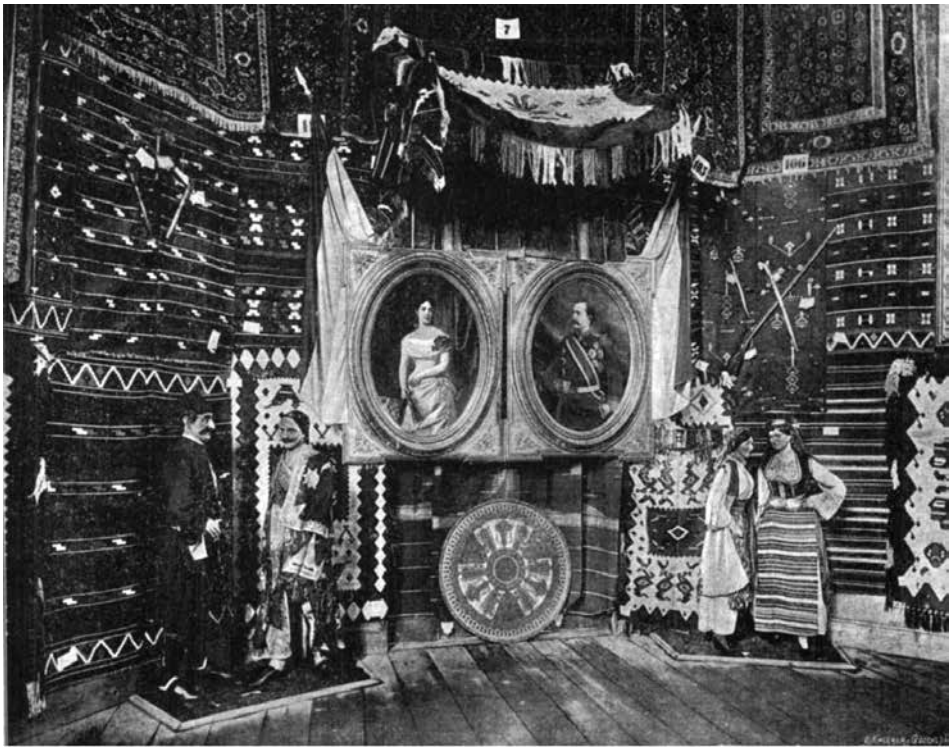
Непознат је тачан број излагача у српској секцији.[13] Највећи број експоната је доставило Министарство народне привреде, потом Министарство финансија, Министарство војске, Народни музеј у Београду, Ресавско и Авала рударско друштво, фабрика штофова Минх из Параћина, као и бројни појединци, чија су имена била истакнута на натписима уз експонате. Неки од артикала потицали су

12 У мађарској штампи наводи се да су аутори портрета краља Милана и краљице Наталије Стеван Тодоровић и његова супруга Полексија (*Budapesti Hírlap,* 28. 7. 1885: 7).

13 Према извештају Националне индустријске асоцијације, у Оријенталном павиљону било је 67 излагача, док званични извештај Одбора изложбене комисије наводи 53 (Szontágh 1885: 262; Schnierer 1886: 60).

из личне збирке краљице Наталије, која је, према новинским сведочењима, подржавала припреме и уступила драгоцене примерке за женску и текстилну секцију (*Српске новине*, 16. 7. 1885: 1).[14] Један део изложених предмета, како је предвиђао изложбени Одбор, био је откупљен с намером да касније постане део збирке Трговинског музеја.

Један од најупечатљивијих аспеката српске секције био је начин на који се обраћала публици. За разлику од других поставки унутар Оријенталног павиљона, које су тежиле затвореној, музејској естетици, српски простор био је отворен, проходан и комуникативан, испуњен предметима који су позивали на задржавање и разумевање. Такав приступ је делимично нарушавао оријенталистичку сценографију павиљона. Традиционална обележја била су представљена у форми, колориту и мотивима, у складу са савременим европским поимањем домаће радиности. Уместо слике пасивног, егзотизованог човека са руба Оријента, понуђен је лик активног, маштовитог и снажног стваралаца.

Слика 3. Српска секција, централни зид с краљевским портретима и воштаним фигурама у народној и грађанској ношњи, извор: Vasárnapi Újság, 1885в: 641.

14 У јавности је забележен и предлог да се на изложбу пошаље најмање четвртина рукотворина које су биле представљене на изложби Удружења Српкиња у Новом Саду 1884. године. Међутим, нема података да је тај предлог реализован, будући да су Срби са простора јужне Угарске своје учешће остварили у оквиру Хрватско-славонског павиљона (*Застава*, 15. 8. 1884: 3; Heinrich 1885: 7).

ОЦЕЊИВАЊЕ И РЕЦЕПЦИЈА СРПСКЕ ПОСТАВКЕ У САВРЕМЕНОЈ ШТАМПИ

Савремена штампа је српској секцији у Оријенталном павиљону углавном приписивала уредност, скромну елеганцију и јасну организацију. Тон већине извештаја био је умерено афирмативан, с дозом благонаклоног изненађења и одушевљености за појединости у поставци. Најчешће су се истицали културна дисциплина, пажљив избор експоната и осећај за декоративни склад.

У чланку „A kiállításból..." уочљива је топлина у речима похвале. Складно набрајање експоната, праћено стилизованим појашњењима о српској традицији, читаоцу преноси утисак уредне и промишљено организоване поставке. Иако се не прибегава метафорама нити дубљим оценама, цео приказ одише поштовањем према педантности излагача и јасној концепцији секције (*Vasárnapi Újság* 1885в: 645–646).

Текст у *Pester Lloydu*, који потписује Адолф Штраус, доноси прецизнију и отворенију оцену. Након детаљног описа различитих група експоната, аутор закључује да српска поставка представља украс Оријенталног павиљона. Први пут се у изворима помиње име одговорног стручњака, професора Лудвига Петрија (Ludwig Petri), коме је јавно исказана захвалност за посвећен и стручан рад на уређењу поставке (Strauß 1885а: 8). Иако без отворене критике, тон остаје аналитички и усмерен на професионалну процену, без реторичког претеривања.

У *Közgazdasági Szemle* исти аутор нуди детаљнији, али хладније интониран опис, с педантним набрајањем експоната. Српска поставка се хвали као пример савесности и организације. Иако је тон у целини позитиван, стил одудара од публицистичке топлине других извештаја и сугерише дистанцу и објективност (Strauß 1885б: 745–748).

У извештају *Klagenfurter Zeitunga* нагласак је на културолошком утиску српске секције, која се назива најзанимљивијим делом Оријенталног павиљона с етнографског и културног становишта. Аутор отворено истиче да би било неправедно очекивати целовиту слику културног стања једног младог краљевства у оквиру једне изложбене секције, јер она то „није, нити жели да буде"[15] (J. K. 1885: 1380). Ипак, приказ је афирмативан; поставка је оцењена као „импровизација грациозног стила, богат шармантним моментима"[16] (J. K. 1885: 1380). Тон је фељтонистички, благо емоционалан, али одмерен; акценат није на систематичности, већ на утиску шарма и стила.

Значајну потврду позитивног утиска о српској поставци доноси и IV том званичног извештаја изложбе. Српска секција је оцењена као верна репрезентација привредних прилика једне суседне, у развоју усмерене земље. Нарочита пажња посвећена је ткачкој радиности, која је представљена као најзрелији израз уметничког и техничког домета домаће индустрије, као и пољопривреди, која је препозната као темељ српске економије. Експонати, који су у целини прибављени унутар Србије, били су изложени с јасно истакнутим продајним ценама, што се тумачило

15 „Das ist diese Abtheilung nicht und das will sie auch gar nicht sein." (пр. аутор).

16 „[...] ein Impromptu von graziösem Stile und reich an reizenden Momenten." (пр. аутор).

као повезаност културне презентације и трговачке намере. Указује се и на структурну чињеницу да већина индустријских грана у Србији зависи од увоза, али се та зависност не посматра као слабост, већ као потенцијално поље сарадње. У том кључу, Оријентални павиљон се сагледава као модел будућих економских односа: Србија се у извештају назире као природно упориште за ширење мађарског индустријског извоза ка Истоку (Kolossváry 1886: 898–899).

Српска и бугарска секција оцењене су као најуспелије у оквиру Оријенталног павиљона, али из различитих разлога. Бугарска се истицала бројношћу предмета и учешћем појединачних излагача, иако без шире институционалне подршке, али управо такав приступ био је ближи угарском виђењу источног простора и сврхе павиљона (Strauß 1885б: 749). Српска секција, насупрот томе, понудила је организовану, државно вођену презентацију домаће радиности, занатства и индустријске производње. Ипак, критички осврти указали су на неколико мањкавости: недовољну заступљеност металне, дрвне и кожарске индустрије, као и сточарства и шумарства, али и изостанак репрезентативних производа попут шљиве, једног од водећих српских извозних артикала (Strauß 1885б: 748; Strauß 1885а: 8). Ове примедбе, међутим, прате разумевање реалног привредног контекста Србије и уверење да ће с развојем саобраћајне и трговинске мреже те области бити допуњене. Румунска секција, с друге стране, оцењена је као најслабија, без основних ресурса, без унутрашње структуре и са поставком која није омогућавала сагледавање реалног стања привреде (Strauß 1885б: 739–740). Турска поставка, упркос просторним ограничењима, оцењена је као најцеловитија и најрепрезентативнија у павиљону, с богатим избором привредних и уметничких збирки (Kolossváry 1886: 900–901).

У више наврата штампа је истицала залагање српских државних органа и појединаца за организацију поставке, наглашавајући институционалну подршку као један од кључних разлога њене уређености. Краљ Милан је хваљен због интересовања и подршке припремама, док је симболичко учешће краљице Наталије приказивано као лични ангажман, посебно у домену женске и текстилне секције. Улога српског конзулата у Будимпешти представљена је као пресудна за комуникацију и логистику (*Vasárnapi Újság* 1885в: 645; Strauß 1885а: 8).

На маргинама претежно позитивне рецепције појавила се и једна дипломатска сенка. У чланку *Pesti Hírlap*-а, под насловом *„Ex Oriente… “*, постављено је питање да ли је мађарска амбасада у Београду саветовала Србији да учествује у Антверпену, а не у Будимпешти, што је оцењено као могући пропуст који захтева парламентарну интерпелацију (*Pesti Hírlap*, 26. 5. 1885: 1). Иако сама поставка није доведена у питање, ова опаска указује да њено присуство у павиљону није схваћено као нешто подразумевано, већ као резултат истрајности и одлучности. У ширем контексту, то присуство добија додатно значење: представљање није служило само приказу земље, већ и позиционирању унутар регионалне утакмице за источна тржишта, у којој је Будимпешта настојала да се профилише као чвориште индустријске експанзије.

Опрезност са српске стране није изостала, с обзиром на то да се у јавности знало да Угарска жели преко изложбе да стекне увид у привредне прилике у Србији и њене економске интересе (*Тежак* 1885в: 576). Ипак, у домаћој штампи пренета

је изузетно повољна оцена вицеконзула Улмана из Будимпеште, који је српску поставку описао речима: „општи утисак српске изложбе за свакога походиоца подједнако сретан, снажан и магнетичан“ (Улман 1885: 2).

ПОСЕТЕ И ПРИЈЕМИ У ОРИЈЕНТАЛНОМ ПАВИЉОНУ

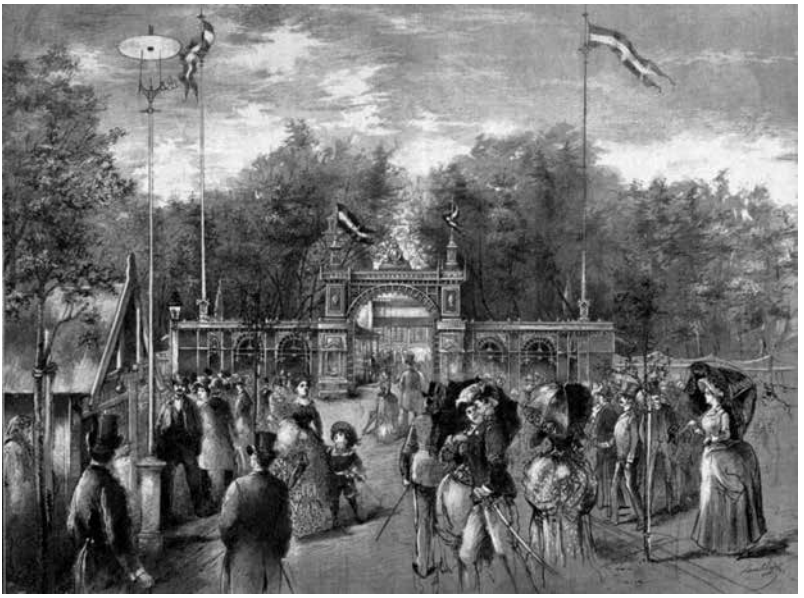
Оријентални павиљон Будимпештанске изложбе био је један од најпосећенијих и најрепрезентативнијих простора читавог комплекса, што се огледа у пажњи коју су му посветили високи гости, од званичних делегација до чланова краљевских и племићких кругова. Посете истакнутих личности, као и бројне делегације из Србије, сведочиле су о његовом симболичком значају не само у оквиру изложбе, већ и у ширем дипломатско-културном контексту. Српска поставка је, према једном од првих извештаја, била посебно атрактивна за публику (*Pester Lloyd*, 18. 5. 1885: 3).

Посебан значај имале су посете припадника династије Хабзбург. Престолонаследник Рудолф, званични покровитељ изложбе, 31. маја је као своју прву тачку обиласка изабрао управо Оријентални павиљон, у којем се задржао више од пола сата (*Budapesti Hírlap*, 1. 6. 1885: 4–5). У српској секцији с посебним интересовањем разгледао је ћилиме, напоменувши да је сличне управо купио у Купинову, а пажњу је посветио и оружју, народним ношњама и рукотворинама изложеним под покровитељством краљице Наталије (*Pester Lloyd*, 1. 6. 1885: 4). Цар Франц Јосиф, као врховни ауторитет Хабзбуршке монархије, посетио је изложбу 31. октобра, у самом финишу. Похвалио је архитектуру павиљона као импресивну и стилски оригиналну, а унутар самог простора најдуже се задржао у српској секцији, где се интересовао за угљен, рударство и војну опрему, коју је описао као „прилично лепу“[17] (*Székely Nemzet*, 3. 11. 1885: 3).

Да је овај павиљон представљао незаобилазну тачку званичног обиласка, потврђују и посете других чланова династије. Надвојвода Јосиф и надвојвода Леополд, краљеви намесници, посетили су павиљон почетком јула (*Budapesti Hírlap*, 1. 7. 1885: 7), док су надвојвода Карл Лудвиг и надвојвоткиња Марија Терезија током своје посете део времена провели управо у српској секцији, са изразитом пажњом посвећеном филигранским радовима (*Pester Lloyd*, 11. 6. 1885: 7).

Са сличном пажњом штампа је пратила и посете краљевског пара из Србије. Краљ Милан је у јулу, током незваничне тродневне посете, обишао изложбу, изнео запажања о могућностима унапређења српске економије и препознавао националне мотиве и у другим павиљонима, попут босанског (*Budapesti Hírlap*, 1. 7. 1885: 3–4). У септембру је изложбу поново посетио, овог пута у пратњи краљице Наталије и престолонаследника Александра. Савремена штампа забележила је да су се у српској секцији осећали као код куће и да им је пријало што су предмети из њихове земље били достојно представљени у оквиру мађарске изложбе (*Székely Nemzet*, 19. 9. 1885: 1). Њихов боравак у Будимпешти изазвао је велико интересовање јавности, што је истицано као доказ политичке и културне важности посете (*Budapesti Hírlap*, 12. 9. 1885: 3–4; 13. 9. 1885: 3).

17 „[…] hogy elég csinosak.“ (пр. аутор).

Слика. 4. Главна капија изложбе, извор: *Ország-Világ*, год. VI, бр. 18, 293.

Званичне делегације из Србије чиниле су додатни слој овог присуства. Делегације Српског пољопривредног друштва, Министарства финансија, више од тридесет градоначелника, као и бројни чиновници и научници, у групама су разгледали целокупан изложбени простор (*Vasárnapi Újság* 1885a: 359; *Székely Nemzet*, 19. 9. 1885: 1; *Тежак* 1885в: 739). Посебно је истакнут долазак једанаесточлане делегације српске индустрије, коју је у име конзулата дочекао Хаим Давидо, а гроф Зичи је тим поводом приредио свечани ручак. Том приликом, Давидо је нагласио значај тога што је Србија први пут, уместо ка Русији, усмерила пажњу ка Угарској, изразивши наду да ће се такав курс наставити као последица уоченог културног напретка (Vasárnapi Ujság 1885б: 471).

Домаћини изложбе су овим посетама давали посебан церемонијални тон. Министар трговине гроф Пал Сечењи и потпредседник изложбеног одбора гроф Јене Зичи лично су дочекивали високе српске госте (*Székely Nemzet*, 15. 9. 1885: 2). Надвојвода Јосиф и велики војвода Леополд од Тоскане дочекали су краља Милана приликом јулске посете (*Székely Nemzet*, 4. 7. 1885: 2). У пратњи су били и главни градоначелник Карољ Рат (Károly Ráth), градоначелник Камермалер (Károly Kammermayer), генерални конзул Петар Сеиц (Péter Széics) и вицеконзул Пал Улман. Једнако свечано организоване биле су и посете других високих званичника Оријенталном павиљону у коме је најчешће домаћин био вицеконзул Улман. Током септембра, краљица Наталија је од грофа Зичија примила поклон у знак поштовања (*Budapesti Hírlap*, 17. 7. 1885: 3).

У редовним извештајима о Оријенталном павиљону мађарска штампа је ове појединачне и групне посете из Краљевине Србије и јужне Угарске оцењивала као знак искреног интересовања и пријатељског расположења (Székely Nemzet, 19. 9. 1885: 1). Ипак, поједини уреднички гласови, попут *Pester Lloyda*, указали су

на мали број посетилаца из самих источних земаља, с посебним освртом на излагачке државе: Србију, Румунију и Бугарску (*Pester Lloyd*, 2. 8. 1885: 7).[18] Ове различите оцене осветљавају несклад између реалног присуства и високих очекивања, али истовремено показују да је Оријентални павиљон посматран као простор сусрета и дипломатске артикулације, место на којем се није само бројало колико је било посетилаца, већ и шта је њихово присуство значило у ширем регионалном контексту.

У том сложеном амбијенту, Србија је имала прилику да представи не само производе своје земље, већ и своје представнике, интересе и симболички идентитет. Павиљон је, више него изложбени простор, функционисао као сцена политике присуства.

ЗАКЉУЧАК

Наступ Србије у оквиру Оријенталног павиљона на Будимпештанској изложби 1885. године био је више од етнографског приказа: представљао је пажљиво осмишљен визуелни и политички наратив о једној земљи која настоји да се позиционира унутар регионалне мреже економских и културних односа. Уз снажну институционалну подршку и дипломатску иницијативу, српска поставка је успела да надмаши ограничења оријенталистичког оквира и понуди слику организоване, културно дефинисане и привредно оријентисане државе.

Сценографска раскош, промишљен избор експоната и видљиво присуство званичника омогућили су да српска секција буде перципирана као један од најуспелијих сегмената павиљона. Савремени извештаји сведоче о афирмативној рецепцији и отвореном интересовању публике, а сам павиљон је функционисао као простор дипломатског представљања, комуникације и симболичког позиционирања Србије између Истока и Централне Европе. Ако је, по речима савремене штампе, цела изложба у Будимпешти била „украс мађарске нације“, онда је Оријентални павиљон с правом могао бити назван њеним украсом (Pesti Napló, 5. 4. 1885: 8).

Будимпештанска изложба је, у том смислу, послужила као један од првих модерних оквира у којем је Србија могла да артикулише своју представу о себи, кроз предмете, слике и присуство, не само као етнички оријенталну, већ као културно зрелу и модернизацијски оријентисану државу.

ИЗВОРИ

Budapest a Kiállítás alatt 1885: *Budapest a Kiállítás alatt. Fővárosi kalauz és tájékoztató mindenki számára.* Ур. Gelléri Mór. Dobrowski és Franke: Budapest.

Hivatalos jelentés 1886: *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki Országos Általános Kiállításról.* Ур. Keleti Károly. Athenaeum: Budapest.

Balogh–Toldy 1883: Balogh Vilmos – Toldy Ferencz. *Kiállítási útmutató az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás bizottsági tagjainak, a kiállítóknak s a kiállítás iránt érdeklődőknek.* Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság: Budapest.

https://mandadb.hu/dokumentum/713799/kiallitasi_utmutato_1883.pdf. [11. 5. 2025].

18 Једна од мера за подстицање већег броја посетилаца било је увођење повољнијег железничког превоза. Из Србије је успостављена посебна линија Београд–Будимпешта, са повлашћеним картама (*Српске новине*, 19. 6. 1885, 2).

Kolossváry 1886: Kolossváry Lajos. „A keleti pavillon". У: *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki Országos Általános Kiállításról.* Ур. Keleti Károly. IV. kötet: *Művészeti ipar, közművelődés, közlekedés. XX–XXXII. csoport és pótkiállítások.* Az Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája: Budapest, 894–901.

Schnierer 1886: Schnierer Gyula. „A budapesti 1885-ki Orsz. általános kiállítás története és szervezete". У: *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki Országos Általános Kiállításról. Főjelentése. Általános rész.* Ур. Keleti Károly, I. kötet. Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1-150. <https://mandadb.hu/tetel/460835/Hivatalos_jelentes_a_budapesti_1885ki_Orszagos_Altalanos_Kiallitasrol_1886>. [11. 5. 2025].

ДНЕВНА ШТАМПА

Budapesti Hírlap, 8. 8. 1884: „Zichy Jenő gróf a szerb királynál". *Budapesti Hírlap*, 8. август, 4.

Budapesti Hírlap, 9. 8. 1884: „Zichy Jenő gr. a szerb udvarnál". *Budapesti Hírlap*, 9. август, 4.

Budapesti Hírlap, 10. 8. 1884: „A Keleti Pavilion". *Budapesti Hírlap*, 10. август, 4.

Budapesti Hírlap, 3. 9. 1884: *Budapesti Hírlap*, 3. септембар, 5.

Budapesti Hírlap, 1. 6. 1885: „Rudolf trónörökös Budapesten". *Budapesti Hírlap*, 1. јун, 4–5.

Budapesti Hírlap, 1. 7. 1885a: „Milán király Budapesten". *Budapesti Hírlap*, 1. јул, 3–4.

Budapesti Hírlap, 1. 7. 1885б: „Kiállítási értesítő". *Budapesti Hírlap*, 1. јул, 7.

Budapesti Hírlap, 17. 7. 1885: „Kiállítási értesítő". *Budapesti Hírlap*, 17. јул, 3.

Budapesti Hírlap 28. 7. 1885: „Szerbfestők látogatása". Budapesti Hírlap, 28. јул, 7.

Budapesti Hírlap, 12. 9. 1885: „A szerb királyi család Budapesten". *Budapesti Hírlap*, 12. септембар, 3–4.

Budapesti Hírlap, 13. 9. 1885: „A szerb királyi pár Budapesten". *Budapesti Hírlap*, 13. септембар, 3.

Застава, 15. 8. 1884: „Изложба вештачких и народних рукотворина Српкиња у Новом Саду". *Застава*, 15. август, 3.

J. K. 1885: J. K. „Die ungarische Landesausstellung". *Klagenfurter Zeitung*, 14. јул, 1379–1381.

Nemzet, 5. 10. 1884: „Az országos kiállítás". *Nemzet. Reggeli kiadás*, 5. октобар, 4.

Pester Lloyd, 5. 3. 1885: „Der orientalische Pavillon und ein ungarisches Handelsunternehmen". *Pester Lloyd*, 5. март, 1.

Pester Lloyd, 6. 3. 1885: „Der orientalische Pavillon und ein ungarisches Handelsunternehmen (Schluß)". *Pester Lloyd*, 6. март, 1.

Pesti Napló, 5. 4. 1885: „Az országos kiállítás". *Pesti Napló*, 5. април, 8.

Pester Lloyd, 18. 5. 1885: „Se Majestät König Milan von Serbien". *Pester Lloyd*, 18. мај, 3.

Pester Lloyd, 1. 6. 1885: „(Der Kronprinz in der Ausstellung.)". *Pester Lloyd*, 1. јун, 4.

Pester Lloyd, 11. 6. 1885: „Erzherzog Karl Ludwig und Gemahlin Erzherzogin Maria Theresia in der Ausstellung". *Pester Lloyd*, 11. јун, 7.

Pester Lloyd, 2. 8. 1885: „(Besuch der Landesausstellung)". *Pester Lloyd*, 2. август, 7.

Pesti Hírlap, 26. 5. 1885: „Ex Oriente...". *Pesti Hírlap*, 26. мај, 1.

Székely Nemzet, 24. 3. 1885: „Közlemények a budapesti országos kiállításról". *Székely Nemzet. Politikai, társadalmi és közgazdasági lap*, 24. март, 2.

Székely Nemzet, 26. 4. 1885: „Séta a tündér-városban. – Kiállítási tárcza-levél". *Székely Nemzet. Politikai, társadalmi és közgazdasági lap*, 26. април, 2.

Székely Nemzet, 4. 7. 1885: „Milán király látogatása az országos kiállításon". *Székely Nemzet. Politikai, társadalmi és közgazdasági lap*, 4. јул, 2.

Székely Nemzet, 15. 9. 1885: „A szerb királyi pár a kiállításon". *Székely Nemzet. Politikai, társadalmi és közgazdasági lap*, 15. септембар, 2–3.

Székely Nemzet, 19. 9. 1885: „A szerbek és kiállításunk". *Székely Nemzet. Politikai, társadalmi és közgazdasági lap*, 19. септембар, 1.

Székely Nemzet, 3. 11. 1885: „Kiállítási hírek. A király látogatása a kiállításon". *Székely Nemzet. Politikai, társadalmi és közgazdasági lap*, 3. новембар, 3.

Српске новине, 28. 3. 1885: „Објава". *Српске новине*, 28. март, 4.

Српске новине, 19. 6. 1885: „(Нарочити воз из Београда у Будим-Пешту)". *Српске новине*, 19. јун, 2.

Српске новине, 16. 7. 1885: „Извештај Кр. српског генералног конзулата у Будим-Пешти за друго тромесечје 1885. год. Земаљска изложба у Будим-Пешти (свршетак)". *Српске новине*, 16. јул, 1.

Strauß 1885a: Adolf Strauß. „Der orientalische Pavillon". *Pester Lloyd*, 13. мај, 8.

Улман 1885: Павле Уламан. „Будимпештанска општа изложба. Оријентални павиљон". *Српске новине*, 18. мај, 2.

Heinrich 1885: Karl Heinrich. „Die Serben in der Bácska und im Banat". *Pester Lloyd*, 2. август, 7.

за немачку и мађарску штампу: https://adt.arcanum.com/de/discover/

ПЕРИОДИКА

Vasárnapi Újság 1885a: „Az Országos Kiállításról". *Vasárnapi Újság*, год. XXXII, бр. 22, 359.

Vasárnapi Újság 1885б: „Az Országos Kiállításról. Szerb látogatás". *Vasárnapi Újság*, год. XXXII, бр. 29, 471.

Vasárnapi Újság, 1885в: „A kiállításból. (Koronás látogatóink. A szerb kiállítás. A kiállítás őszi rózsája.)". *Vasárnapi Újság*, год. XXXII, бр. 40, 645–646.

Gazdasági Mérnök, 1884a: „Budapesti Országos Kiállítás". *Gazdasági Mérnök. Mezögazdasági és Müszaki Hetilap*, год. VIII, бр. 15, 175.

Gazdasági Mérnök 1884б: „A keleti pavilion". *Gazdasági Mérnök. Mezögazdasági és Müszaki Hetilap*, год. VIII, бр. 24, 288.

Домаћица 1885: „Радња Женског друштва и његових Подружина. Други ванредни састанак Женског друштва 21. фебруара 1885". *Домаћица: Орган Женског друштва и њених подружница*, год. VII, бр. 4, 63–64.

Közgazdasági Értesítő 1884: „Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás alkalmával szervezendő Keleti Pavillon szervezete". *Közgazdasági Értesítő. A Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi M. Kir. Ministerium közlönye*, год. III, бр. 17, 546.

K. I. L. 1885: K. I. L. „Képek a kiállításról". *Vasárnapi Újság*, год. XXXII, бр. 26, 423.

Kolbenhayer 1885: Gyula Kolbenhayer. „A budapesti országos kiállítás épületei". *Gazdasági Mérnök. Mezögazdasági és Müszaki Hetilap*, год. IX, бр. 45, 474–476.

Magyar Ipar 1884: „Keleti Pavillon.". *Magyar Ipar. Az Országos Iparegyesület Közlönye*, год. V, бр. 15, 221–223.

Szontágh 1885: Jenő Szontágh, „Kereskedelmi muzeum". *Magyar Ipar. Az Országos Iparegyesület Közlönye*, год. VI, бр. 19, 257–265.

Strauß 1885б: Adolf Strauß. „Keleti pavillon". *Nemzetgazdasági Szemle*, год. IX, бр. 10, 737–756.

Тежак 1885: „Записник XXVI. седнице Одбора Српског пољопривредног друштва, држане 3. децембра 1884. године". *Тежак: Орган Српског пољопривредног друштва*, год. XVI, бр. 3, 156–157.

Тежак 1885а: „Записник XXVI. седнице Одбора Српског пољопривредног друштва, држане 3. децембра 1884. године". *Тежак: Орган Српског пољопривредног друштва*, год. XVI, бр. 3, 156–157.

Тежак 1885б: „Изложбе у Анверу у Белгији и Буда-Пешти у Мађарској". Тежак: Орган Српског Пољопривредног друштва, год. XVI, бр. 9, 575–576.

Тежак 1885в: „Записник IX. седнице Одбора Српског пољопривредног друштва, држане 18. априла 1885. године". *Тежак: Орган Српског Пољопривредног друштва*, год. XVI, бр. 11, 737–739.

Hendek 1885: Elek Hendek. „A mi Kiállításunk". *Ország-Világ*, год. VI, бр. 18, 287–288.

ЛИТЕРАТУРА

Bugár-Mészáros 2009: Bugár-Mészáros Károly. „Bukovics Gyula és Kossuth téri minisztériumi épülete". *Budapest neoreneszánsz építészete. Tanulmányok a 2008. november 18-án Budapest Főváros Levéltárában rendezett konferencia anyagából*. Ур. Csáki Tamás, Hidvégi Violetta, Ritoók Pál. Budapest Főváros Levéltára: Budapest, 189–212.

Vámos 2011: Éva Vámos. „A 'nagy kiállítások' Magyarországon a 19. század második felében (1842–1885), és megrendezésük céljának változása napjainkig". *Tanulmányok*, 8/2011, 45–52. <DOI: 10.23716/TTO.18.2011.08>.

Magyeri 2017: Helga Magyeri. „'Felébredt a haladás igaz barátaiban az a vágy, hogy végre egy igazi, teljes, országos kiállítás rendeztessék' – Az 1885-ös Budapesti Országos Általános Kiállítás". *ArchívNet*, 17/4, 2017.
https://www.archivnet.hu/felebredt-a-haladas-igaz-barataiban-az-a-vagy-hogy-vegre-egy-igazi--teljes-orszagos-kiallitas. [11. 5. 2025].

Said 1979: Edward W. Said. *Orientalism*. Vintage Books: New York.

Székely 2015: Miklós Székely. „A Capital In the Margins: Concepts for a Budapest Universal Exhibition Between 1867 and 1917". *Cultures of International Exhibitions 1840–1940: Great Exhibitions in the Margins*, Ур. Marta Filipová. Farnham: Ashgate, 1–35.
https://real.mtak.hu/32392/1/Chapter%201_Szekely.pdf. [11. 5. 2025].

Dragana D. FRFULANOVIĆ

BETWEEN SCENOGRAPHY AND IDENTITY: SERBIA IN THE ORIENTAL PAVILION OF THE 1885 BUDAPEST EXHIBITION

Summary

This paper analyzes Serbia's participation in the Oriental Pavilion of the 1885. Budapest National Exhibition, a major cultural and economic event within the Austro-Hungarian Monarchy. While conceived as a Hungarian national showcase, the Exhibition included a designated space for Balkan and Eastern countries, with the Oriental Pavilion serving as both a symbolic and practical venue for regional interaction. Serbia's section was among the most prominent, structured as a scenographic narrative of domestic production, cultural identity, and economic potential. The presentation included handicrafts, agricultural products, industrial items, and museum-quality artifacts, accompanied by wax figures, traditional costumes, and artworks, including contributions from Queen Natalija. The scenography and open display concept offered a contrast to the more static, museum-like displays of other Eastern sections, resulting in strong public appeal and positive media coverage. Contemporary press described the Serbian display as disciplined, well-organized, and elegant, and official reports emphasized its alignment with Serbia's economic realities and aspirations. The participation was not merely representational but carried significant diplomatic and economic implications. Visits from the Habsburg imperial family, as well as the Serbian royal couple and several state and professional delegations, underlined the political relevance of the Pavilion. Hungary's goal of expanding trade eastward was reflected in both the structure and reception of the Serbian section, which successfully projected the image of a dynamic, modernizing Balkan state. As noted in the press: if the Exhibition was the ornament of the Hungarian nation, then the Oriental Pavilion could rightly be called the ornament of the Budapest Exhibition.

Keywords: Budapest Exhibition, Oriental Pavilion, Serbia, scenography, cultural representation, visual identity.

Рад је предат 27. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 75.071.1 Ванчетовић Ј.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57240

Оригинални научни рад

*Стефан А. ЦВЕТКОВИЋ**
Универзитет уметности у Београду
Факултет музичке уметности

ПОЕТСКИ РЕАЛИЗАМ ЈЕФТИМИЈА ЈЕФТЕ ВАНЧЕТОВИЋА – ИСХОДИШТА И ОДЛИКЕ**

Апстракт: У раду се сагледава поетика српског академског сликара Јефтимија Јефте Ванчетовића (1907–1992) рођеног у Приштини. Сједињујући стилске обрасце реализма и пленеризма, усвојене од Љубомира Ивановића и Бете Вукановић током студија на *Уметничкој школи* у Београду између 1926. и 1930. године, Ванчетовић је остварио њихову специфичну симбиозу, испољавајући је превасходно у техници акварела. Везујући се у тематском смислу за нестајуће призоре традиционалне архитектуре и аутентичних урбаних амбијенталних целина балканских градова (у првом реду са родног Косова и Метохије, а потом Македоније и Централне Србије), овај уметник је ликовни израз темељио на хроничарском бележењу света који је у 20. веку ишчезавао пред налетом опште модернизације и урбанизације. Ипак, у поетици Јефтимија Јефте Ванчетовића уочава се прескок у односу на фактографски реализам, а у правцу пленеристичког, односно импресионистичког ликовног језика, који у опусу уметника врхунац достиже у периоду између два светска рата. Рад има за циљ да ликовни опус овог неправедно заборављеног уметника уведе у простор научног дискурса, да успостави оквир тумачења његовог стила и иницира могућност даљих истраживања.

Кључне речи: Јефтимије Јефта Ванчетовић, реализам, пленеризам, акварел, српско сликарство.

Иако је сликарство Јефтимија Јефте Ванчетовића (Приштина, 1907 – Београд, 1992) до данас остало слабо познато широј културној јавности, али и унутар самих ликовних кругова, чини се извесним да су уметнички домети и постојање не малог броја дела које је овај заборављени стваралац оставио иза себе, довољан аргумент и изазов за њихову ближу рецепцију и интерпретацију. Одмакнут од главних струјања на српској ликовној сцени током већег дела живота, Ванчетовић је истрајавао као херметичан стваралац који је свој опус изграђивао континуирано, доследно негујући властиту поетику саздану на синтези реалистичких и пленеристичких елемената ликовног израза, усвојених још на студијама сликарства у Београду касних двадесетих година прошлог века. Пронашавши већ на почетку уметничког рада довољно широк и актуелан тематски оквир, овај уметник је за више од шест деценија сликарског деловања успео

* Доцент, ORCID 0009-0004-8995-8684, stefan.cvetkovich@gmail.com

** Извод из овог рада је био усмено изложен на Међународном научном симпозијуму *Уметност и контекст 6: Заборављени уметници и уметничка дела*, у организацији Огранка САНУ у Нишу и Удружења грађана „Литера“, 6. септембра 2019, на Универзитету у Нишу.

да оствари компактан и оригиналан ликовни опус који се контекстуално и стилски може посматрати као сегмент српске ликовне уметности реалистичког проседеа.

Рођен у Приштини 1907. године, тада још увек у границама Османског царства, Јефтимије Јефта Ванчетовић је тематику свог стваралаштва чврсто повезао са поднебљем са којег је потекао, што је исходовало чињеницом да је његов уметнички израз током читавог живота задржао јасно одређен геопоетички карактер. Он се, међутим, није ограничио на простор Косова и Метохије, већ је своја тематска интересовања временом проширио на читаво балканско поднебље. Више пута означаван као један од првих српских академских сликара са Косова, Ванчетовић је као „сведок времена" на себе преузео одговорност хроничара историјских токова на овдашњим просторима, остављајући на својим делима сведочанства о значајним културним променама које су у неколико деценија током прве половине 20. века (па и касније) преображавале заостали оријентални балкански амбијент у модеран простор европског изгледа и духа.

Ликовно образовање Ванчетовић је стекао на *Уметничкој школи* у Београду у периоду од 1926. до 1930. године (Живковић 1987: 115), међутим не на сликарском, већ на тадашњем тзв. „наставничком одсеку", што ће у пресудном смислу предодредити његову примарну педагошку оријентацију током читавог радног века.[1] Ипак, дубоко посвећен упознавању ликовног медија и сликарских технологија, Ванчетовић се – изузевши формални назив његове стечене педагошке компетенције – на студијама формирао првенствено као сликар, те ће га остварен опус у обиму од близу 1800 радова[2] (Обрадовић 1989: 2) суштински одредити као – ликовног стваралаца. Премда су се међу професорима са којима је током студија био у додиру налазила имена неких од истакнутих српских уметника и теоретичара прве половине 20. века, попут Илије Шобајића, Драгог Стојановића и Милана Кашанина, пресудан утицај на Ванчетовића остварили су Љубомир Ивановић који му је предавао цртање и акт по моделу, те Бета Вукановић од које је Ванчетовић стицао знање из акварела.[3] Тако се у стилско-поетичком оквиру омеђеном различитим ликовним техникама његових професора, формирао и сам Ванчетовићев израз утемељен на њиховој плодоносној синтези.

1 Ванчетовић је као ликовни педагог у периоду између 1930. и 1965. године био ангажован у гимназијама и основним школама у Косовској Митровици, Крушевцу, Врњачкој Бањи, Краљеву и Београду. Међу његовим ученицима у Косовској Митровици био је сликар Александар Томашевић (Марковић 2017: 66), а у Врњачкој Бањи Миодраг Б. Протић.

2 Један број Ванчетовићевих радова је сачуван у власништву наследника, док се највећи сегмент опуса налази у приватним колекцијама широм Србије и некадашње Југославије. Народни музеј у Београду и Народни музеј у Крушевцу, такође чувају по један рад Јефтимија Ванчетовића. У самој заоставштини уметника налази се обимна документација са фотографијама већег броја дела, те приложеним прецизним назнакама њихових назива, као и имена, адреса и контаката власника који су их откупљивали. Претпоставља се да је ова евиденција прављена ради потенцијалног позајмљивања дела за потребе ретроспективних изложби, од којих је једна и реализована у галерији Културног центра Београда 1984. године (изложбу је отворио сликар и историчар уметности др Павле Васић). Дати фото-попис радова настајао је између 1970-их и краја 1980-их, те је најрелевантнији за дати период. Данас се појединачни радови Јефтимија Ванчетовића (углавном акварели) спорадично појављују на тржишту уметничких дела, у галеријама у Београду, а последњих година неколико је понуђено на аукцијама куће „Мадл Арт", о којима аутор овог рада поседује каталошку документацију. За потребе писања текста, аутор је од Ванчетовићевих наследника добио на располагање увид у целокупан доступан сегмент опуса, односно сачувану документацију.

3 У изјави за *Политику* сам Ванчетовић наводи: „Од Ивановића чини ми се да сам наследио љубав ка мотивима из јужних крајева, а од Бете љубав ка такозваном колор-акварелу" (Аноним 1975).

Премда обоје минхенски ђаци, Ивановић и Вукановићева су у београдску средину донели различите ликовне утицаје постављене на прилично удаљеним стилским обрасцима и техникама ликовног израза. Реалистички приступ Ивановића који је у свом пориву за фактографско ликовно бележење стварности условио напуштање сликарске технологије у корист цртежа и графике, еманципујући их у нашој средини као самосталне дисциплине, имао је, међутим, и очигледних додирних тачака са Вукановићкиним чисто сликарским преокупацијама и то првенствено на плану тематике, односно заједничког интересовања за призоре из спољног света и природе. Управо специфичан сензибилитет за светлост и њене рефлексије на пејзажним и урбаним мотивима које су двоје уметника третирала на донекле блиске начине, представљао је ону тачку сусрета две поетике која је за самог Ванчетовића као студента зрачила примамљивошћу ликовног оквира погодног за манифестацију сопственог виђења окружујућег света.

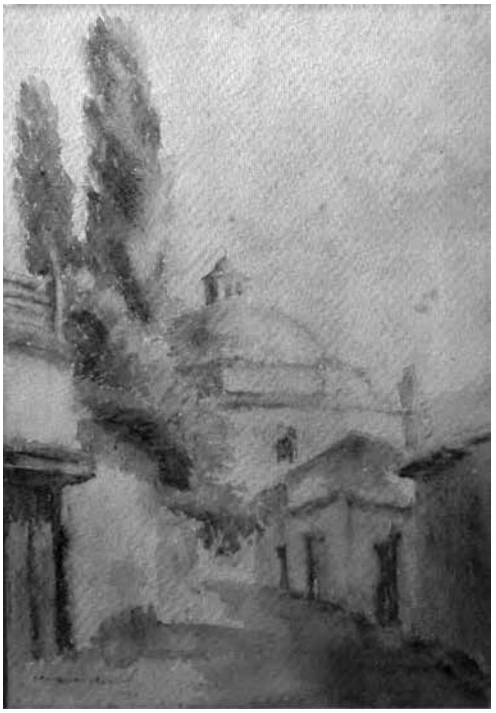
Та тачка сусрета реализма (који је у српској уметности свакако већ имао своју утемељену позицију и историју) и пленеризма као правца који је представљао својеврстан ехо импресионистичких ликовних постулата, била је уосталом конститутивно присутна у студијским програмима и приступима ликовном образовању негованим на *Уметничкој школи* у Београду. Како је Миодраг Б. Протић приметио:

> „Крајем прошлог [19] и почеком овог [20] века и у академизму се чак појављују извесна струјања и померања, као и свест о импресионистичкој сликарској револуцији. Не напуштајући у суштини своја основна убеђења, чија је окосница *art est imitato naturae*, академизам [је] тежи[о] да пронађе ново место и улогу у тој сложеној ситуацији. Увек наклоњен еклектицизму, [академизам је] покушао да систематизује нова открића која су, након неколико деценија, постала прихваћена и очигледна (…), [јер управо је сам академизам био, С.Ц.] убеђен да је сам једина целовита уметност, [односно] синтеза дотадашњих искустава" (Protić 1982: 22).

Управо у овом светлу посматран, утицај пленеристичких начела у академистички канон могао се посматрати као вид нужне академистичке асимилације модерних струјања која су му обезбедила виталност у времену све израженијих антиакадемистичких, индивидуалних, односно модернистичких ликовних тенденција и покрета. У том смислу, да је по Протићу, пленеризам у српској уметности био присутан као „импресионизовани академизам" (Protić 1982: 23) јасно се уочава и по опредељењу Бете Вукановић да на студије уведе изучавање акварелне технике, која је карактером своје колористичке палете (и свакако, преовлађујуће тематике) природно пружала искорачење у правцу импресионистичког израза. У том контексту, Ванчетовићу је упознавање са акварелом суштински одредило вид ликовног изражавања према којем је током живота гајио примаран и трајан афинитет, изграђујући се – уз спорадична окретања другим техникама[4] – првенствено као акварелиста.[5]

4 Током живота Ванчетовић се у мањој мери окретао и тушу, темпери као и техници уља на платну.

5 Ауторова примарна оријентација ка акварелу проистицала је из чињенице што су, како Станислав Живковић наводи, „ученици Уметничке школе који су завршавали само наставнички одсек закључивали […] практично своје образовање савладавањем цртежа и упознавањем технике акварела" (Живковић 1987: 31).

Слика 1: Јефтимије Јефта Ванчетовић, *Улица*, акварел, 1932. (приватна колекција, Београд)

С друге стране, у тематском смислу, Ванчетовић је своју поетику утемељио на традицији реалистичког сликарства надовезујући се у томе на ликовни израз Љубомира Ивановића. У средишту Ванчетовићеве ликовне поетике нашло се тако интересовање за старину – за нестајуће призоре амбијенталних простора балканских градова и њихову традиционалну архитектуру у епохи убрзане модернизације и урбанизације током 20. века. Ипак, реалистички приступ Ванчетовића своју специфичност и диференцијацију од Ивановићевог узора обезбедио је колико самом ликовном техником, толико и из ње произашлом поетском диоптријом у предочавању посматраних призора. Фактографизам Ивановићевих цртежа Ванчетовић одбацује као хладну објективност, замењујући је манифестацијом личног доживљаја виђеног. Ови поступци били су видљиви већ на првој изложби коју је Ванчетовић уприличио као члан Удружења ликовних уметника Јужне Србије у Скопљу 1937. године, изложивши радове у техници акварела и уља на платну са мотивима урбаног наслеђа градова са Косова и Метохије, као и из Македоније (Обрадовић 1989: 2). Посебну вредност међу њима припада раду под називом *Улица* из 1932. године, рађеном у техници акварела, које сажима све референтне одлике Ванчетовићевог раног израза.

У питању је, наиме, призор из неименованог града, највероватније из родне Приштине или Косовске Митровице у којој је Ванчетовић у то време живео. Светлом и прозрачном палетом тонова приказан је типичан оријентални амбијент – некалдрмисани варошки сокак у летњем дану, са истакнутом присутношћу монументалног исламског објекта, вероватно џамије или турбета, смештеног у трећем плану слике. Значајан простор који у компоновању дела Ванчетовић поклања небу већ на први поглед открива пленеристички став аутора. Јаркост летњег подневног светла потцртана је хладним сенкама уџерица кроз које се пробија поглед посматрача ка централном објекту слике. Извесна меланхолија приказа постигнута је празнином простора, односно изостављањем трагова људске присутности коју Ванчетовић типично и за његове остале радове надомештава увођењем вертикалних форми јабланового дрвета, јединог „живог“ елемента позиционираног у левом делу слике. Честа заступљеност јабланова, углавном у пару, на Ванчетовићевим радовима извесно није мишљена само као фактографски отисак виђеног или као чисто композициони елемент на слици, већ је за аутора она извесно имала

и метафоричког значаја, могуће и у смислу симбола живота или трајања. Према поетској аналогији, овај лајтмотив Ванчетовићевог сликарства могао би се у контексту историје уметности повезати са сличним симболистичким поступцима какви се сусрећу и код неколицине других уметника епохе, при чему се као једна од асоцијација намећу и нашироко познати прикази чемпреса на постимпресионистичким платнима Винсента ван Гога (Vincent van Gogh). Свакако, са специфичним ликовним мотивима овог уметника Ванчетовић се почетком тридесетих година у Србији највероватније није могао упознати на подробнији начин, што, међутим, само потцртава аутентичност личног проналаска одговарајућег симболистичког елемента. Он се свакако може посматрати као један од симптома који ауторовом делу придодају стилске атрибуте блиске ликовној модерни. Овоме се може додати и опажање да успела вибрантност светла у разиграним крошњама дрвећа додатно приближава Ванчетовићев израз импресионистичком атрибуту, задржавајући истовремено јасноћу реалистичког приказа.

Кроз низ радова из овог периода Јефтимије Ванчетовић наставља да разрађује постављен ликовни принцип, који је евидентан и на акварелима малог формата насловљеним *Улица у Призрену*, *Старо Скопље*[6] или у раду *Мотив из Пећи* – још једном из 1932. године на којем историчар уметности Никола Кусовац уочава „све елементе израза изведеног из духа поетског реализма, попут одмерених колористичких складова, [тродимензионалног] грађења простора (…), остварене атмосфере…“[7]

Слика 2: Јефтимије Јефта Ванчетовић, *Мотив из Пећи*, акварел, 1932. (*Мануал музеј заборављених уметности*, Нови Сад)

6 Оба рада налазе се у приватним колекцијама у Београду.

7 Из експертизе историчара уметности Николе Кусовца за *Мануал музеј заборављених уметности* (документ у рукопису).

И на овом делу још једном је уочљива Ванчетовићева примена пленеристичких поступака којима он обогаћује академистичку „арматуру“ композиције, а која сугестивно упућује на Ивановићеве радове сличне тематике. Цртеж код Ванчетовића задржава функцију тачног описа оком виђеног призора у духу академистичке, односно реалистичке традиције, при чему боја иако просветљена и „разиграна“ акварелном спонтаношћу, представља конституент самог „описа“ призора, истичући валерско начело и манифестујући тродимензионално поимање простора. Ипак, осим наведених пикторалних квалитета Ванчетовићевих радова, евидентно је да аутор у овом периоду и у тематском смислу фундира своја трајна уметничка опредељења. Хроничарска димензија његовог ликовног говора уско је, наиме, била повезана са настојањем да на својим папирима и платнима задржи траг управо оног света који је у процесу нестајања, што је у времену након ослободилачких ратова[8] и постепене европеизације српске културе током 1920-их и 1930-их година значило све израженије ишчезавање трагова наслеђене оријенталне, односно – османске културе. То је био и главни разлог Ванчетовићевог континуираног поклањања пажње у радовима често представљаних оскрнављених или разрушених исламских објеката, са чијим се остацима сусретао на својим путовањима широм балканског простора. Трагови оријенталног, за Ванчетовића су несумњиво имали ону живописну драж која је и у визуелном погледу давала довољно аргумената за уметничку транспозицију.

Слика 3: Јефтимије Јефта Ванчетовић, *Мотив из Косовске Митровице*, уље на платну, 1939. (приватна колекција, Београд)

8 Мисли се на ослобођење простора Македоније, Косова и Метохије и јужне Србије у балканским ратовима 1912–1914. године.

Евидентно је, међутим, да Ванчетовић у стваралачком поступку увек посеже за строгом селекцијом визуелних садржаја које настоји да представи у форми ликовног дела. Ова селекција подразумевала је уклањање свих сувишних визуелних информација са којима се сусретао у стварности, усмеравајући пажњу посматрача на оно по њему битно за одабрани приказ, а што Ванчетовићевом реализму кад-кад умањује на фактографији и описности, измамљујући из посматрача увек у првом реду одговарајући „утисак" постигнут самим избором мотива, селекцијом визуелних елемената, ненаметљивим симболистичким акцентима итд. Ванчетовићев рад *Мотив из Косовске Митровице*, уље на платну из 1939. године у том смислу може послужити као пример који се жанровски приближава познатој реалистичкој композицији *Весела браћа* Уроша Предића (1887), али својим садржајем и стилом сугерише другачији утисак.

За разлику од Предићеве визуелне раскошности, Ванчетовић ликовно приказивање своди тек на нужне информације у функцији истицања „поруке" коју настоји да пренесе. Празнина улице у рано јутро постављена је тек попут сценографије за две (јасно национално представљене) фигуре, могуће и као репрезенте нестајуће традиције. Ипак, Ванчетовић на платну ствара упадљиву дихотомију између оријенталног амбијента трговачке четврти са бакалницом и пекарским векнама у излогу, потцртаног двема фигурама у првом плану слике и у време настанка рада тек изграђеног, модерног градског здања изведеног у европском архитектонском духу са куполом, смештеног у задњем плану слике. Контраст одлазећег старог и надолазећег новог већ по избору мотива код Ванчетовића је не само реалистичко фактографско виђење већ и у извесном смислу ликовно-наративно, свакако не без дискретно уграђеног емоционалног слоја који се сугерише посматрачу.

И у радовима који настају у годинама и деценијама након Другог светског рата (у време када уметник живи и ради у Крушевцу, у периоду од 1940. до 1945, Врњачкој Бањи између 1946. и 1960, те напослетку након 1960. у Београду, где се трајно настањује), Јефтимије Ванчетовић задржава све наведене одлике свог сликарства, померајући фокус на оне амбијенталне целине које нестају под притиском модернизације новог, социјалистичког друштва. У новом контексту, Ванчетовић тако своја интересовања све више испољава за реликте прошлости у виду сеоског и примитивног у урбанизму и архитектури који осим сведочења о специфичностима начина живљења (са честим референцама на ромске средине), богатством визуелних детаља нуде и чисту ликовну инспирацију уметнику.

Позни рад *Циганске куће* из 1983. године реализован, у техници акварела, показује изванредан ниво владања овом техником којом је Ванчетовић кроз истицање рустике ромских страћара, остварио не само пуноћу визуелног утиска и ликовног смисла дела, већ постигао и опипљиву натуралност у предочавању материјала. Прочишћеност композиције, односно свођење на суштину приказа објекта управо доприноси самодовољности призора, у чијој се колористичкој и формалној разиграности може препознати и понешто од Ванчетовићевог романтизованог виђења оних реликтних начина живота и самог света, који (као и у првим радовима у којима је посвећивао исту пажњу пола века раније), све интензивнијом неумитношћу ишчезавају из савременог света.

Слика 4: Јефтимије Јефта Ванчетовић, *Циганске куће*, акварел, 1983.
(приватна колекција, Београд)

Формиран и током живота чврсто позициониран на поетичко-естетичким принципима академистичког ликовног израза, Ванчетовић је био доследни наследник Љубомира Ивановића и као такав, један од последњих српских реалиста. Сагледавано унутар променљивих друштвених контекста 20. века, Ванчетовићево стваралаштво настајало је као индивидуални, првенствено хроничарски одзив на брзе промене које су у протеклом столећу неповратно трансформисале аутентични балкански културни простор. Чињеница да је Ванчетовић током живота активно излагао на близу четрдесет самосталних и на низу колективних изложби, те да је као стваралац спорадично био присутан у штампи[9], као и у неколико монографских издања[10], изискује потребу за ревитализацијом интересовања за његово дело, које на хоризонту српског реализма стоји као сведочанство успелих стилских симбиоза и надградњи. На крају, уколико се утемељеност културе унутар једног друштва огледа првенствено кроз њену распрострањеност по дубини грађанског ткива – а не само кроз постојање на историјском хоризонту најистакнутијих индивидуалних уметничких домета – онда би се Ванчетовићево стваралаштво управо могло позиционирати унутар координата пре свега еманципованог српског грађанства међуратног, а потом и послератног периода. Стилске карактеристике и ликовни домети његовог сликарства, као и обим остварене опуса отварају могућности за подробније упознавање и интерпретације које би након овде презентованог иницијалног поступка, могли осветлити интегрални допринос Ванчетовића српском ликовном реализму, па тиме и употпунити мозаик овог стилског правца новим, односно његовим заборављеним фрагментима.

9 У питању су махом чланци у локалним листовима објављивани поводом изложби у различитим градовима, као и у неколико наврата у београдској *Политици*.

10 Скроман попис чине библиографске јединице дате на крају овог рада.

ЛИТЕРАТУРА

Аноним 1975: „Изложба“. *Политика,* 29. 5. 1975.

Живковић 1987: Станислав Живковић. *Уметничка школа у Београду 1919–1939.* Београд: Српска академија наука и уметности.

Марковић 2017: Срђан Марковић. „Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)“. *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији – идентитет, значај, угроженост.* Зборник радова. Ур. Миодраг Марковић, Драган Војводић. Београд: Галерија Српске академије наука и уметности, 65–66.

Обрадовић 1989: Драгиша Обрадовић. *Сликари и вајари Врњачке Бање.* Врњачка Бања: Културни центар.

Protić 1982: Miodrag B. Protić. *Umetnost na tlu Jugoslavije: Slikarstvo 20. veka.* Beograd: Izdavački zavod „Jugoslavija“.

Stefan A. CVETKOVIĆ

POETICAL REALISM OF JEFTIMIJE JEFTA VANČETOVIĆ – ORIGIN AND CHARACTERISTICS

Summary

This paper examines the poetics of the Serbian academic painter Jeftimije Jefta Vančetović (1907–1992), born in Priština. Combining the stylistic patterns of realism and *en plein air*, which he adopted from Ljubomir Ivanović (1882–1945) and Beta Vukanović (1872–1972) during his studies at the *School of Fine Art* in Belgrade between 1926 and 1930, Vančetović achieved their specific symbiosis, expressing himself primarily in the technique of watercolors (aquarelle). Thematically tied to the disappearing scenes of traditional architecture and authentic urban ambient ensembles of Balkan cities (primarily from his native Kosovo and Metohija, Macedonia and Central Serbia), this artist based his artistic expression on a chronicler's recording of a world that was disappearing in the 20th century before the general modernization and urbanization. However, in the poetics of Jeftimije Jefta Vančetović, there is a noticeable shift away from factual realism, towards the *en plein air* (or impressionistic) visual language, which in the artist's work reaches its peak in the period between the two world wars. The paper aims to place the ouvre of this unjustly forgotten artist into the space of scientific discourse, to establish a framework for interpreting his style and to initiate the possibility of further research.

Keywords: Jeftimije Jefta Vančetović, realism, *en plein air*, aquarelle, Serbian painting.

Рад је предат 4. марта 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 780.616.083.2
78.071.1 Бах Ј. С
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59062

Стручни рад

*Данијела Ђ. СТОЈАНОВИЋ**
Универзитет у Нишу
Факултет уметности у Нишу

*Наташа В. НАГОРНИ ПЕТРОВ***
Универзитет у Нишу
Факултет уметности у Нишу

МЕТОДЕ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ ПРОТЕСТАНТСКОГ КОРАЛА НА ПРИМЕРУ ЗБИРКЕ *LEIPZIG CHORALES* BWV 651–668 Ј. С. БАХА***

Апстракт: Збирка *Leipzig Chorales* садржи 18 коралних прелудијума, намењених за извођење на оргуљама. У њима Бах имплементира једногласне протестантске корале и обрађује их кроз разне полифоне технике, у којима се комбинује мелодија корала са сложеним хармонским, полифоним и фугираним третманима. Од свих метода имплементације корала, од најједноставнијих до најкомплекснијих, примењене су: орнаментисани корал у сопрану украшен мелизмима, док остали гласови граде полифонију имитационим и секвентним техникама; трогласни контрапункт (са коралном мелодијом у сопрану или тенору), а остала два гласа имају развијене контрапунктске линије; имитационо-фугална обрада у којој је корал у дугим нотним вредностима у педалу (или неком другом гласу), а остали гласови имитирају мелодију корала; корал са *cf* у сопрану, у коме је коришћена техника предимитације, где се мелодијски мотиви појављују у различитим гласовима пре него што се појави сама коралнa мелодија; корал са *cf* у педалу у дугим нотним вредностима, док горњи гласови образују контрапунктске линије у богатој полифоној фактури са мотивом теме корала; хомофони и хармонизовани корал, у коме је хармонизована коралнa мелодија са акордским блоковима истог ритма. Компаративном анализом утврђене су заједничке особине обрађених корала: коралнa мелодија је присутна као основна линија, све композиције имају полифону фактуру и форму прелудијума. Насупрот томе, сваки од њих има своју идентичност кроз фугирани третман, динамичне хармонске промене, хармонске и ритмичке варијације теме, нагле промене тоналитета, медитативан ритам и богату хармонију.

Кључне речи: корал, прелудијум, *Leipzig Chorales*, орнаментисани корал, кантус фирмус техника, имитација, фугални приступ.

---

* Ванредни професор, ORCID 0000-0002-1716-0508, danijela63@yahoo.com
** Ванредни професор, ORCID 0000-0003-3382-827X, cairni@junis.ni.ac.rs
*** Рад је написан у оквиру пројекта Огранка САНУ, одобреног од Српске академије наука и уметности, *Музичко наслеђе Југоисточне Србије, савремено стваралаштво и образовање укуса* (О-10-17).

1. УВОД У БАХОВЕ *LEIPZIG CHORALES* BWV 651–668

Назив коралны прелудијум често се везивао уз сву оргуљашку музику која користи коралну тему као *cantus firmus* (Živković 1989). Постоје три главне форме које су се неговале у доба барока: коралны прелудијум, коралнa фантазија и коралнa партита. У већини извора коралнa фантазија и коралнa партита се наводе као типови коралног прелудијума (Losness 2003). Бах није само писао и хармонизовао једноставне напеве за литургијску употребу, већ је корале имплементирао у коралне прелудијуме, коралне фантазије, коралне мотете, коралне фугете и коралне партите (Williams 2007; Wolff 2013). За Бахова коралнa делa може се рећи да су доказ његове генијалности и свестраног музичког умећа врсног полифоничара (Hercigonja 1971).

За протестанте песма није била само уметност, већ начин повезивања са Богом. Коралне мелодије у Баховим делима носиле су јасну теолошку поруку, често повезану са хришћанском тематиком. Како су коралне мелодије биле препознатљиве верницима јер су имале посебан теолошки значај, оне су за Баха представљале могућност да помоћу музике допринесе вери. Корали су били начин да подстакне заједништво између верника и Бога кроз духовну и музичку хармонију. Они имају дубоку теолошку поруку која се ослањала на Лутеранску веру и теологију.

Збирка *Leipzig Chorales* BWV 651–668, позната и као *Dritter Theil der Clavierübung* или *18 великих корала* (*Achtzehn Chorale von verschiedener Art*) део је Бахове опсежне збирке корала коју је компоновао за оргуље током свог времена у Лајпцигу. Садржи укупно 18 корала коришћених у литургији, а које је Бах ревидирао и финализирао током својих последњих година живота у Лајпцигу, што је уједно и његово последње дело. За Бахове обраде корала карактеристична је велика разноврсност, која обухвата већи број прелазних типова од сасвим једноставне и хомофоне па до чисто полифоне, а понекад и врло комплексне полифоне структуре (Williams 2003).

Основна идеја композитора била је да протестантске корале обради у веома богате и комплексне вишегласне композиције. Једногласне мелодије трансформисао је у четворогласне хармонске ставове, који доприносе много богатијем хармонском и полифоном музичком слоју. Обраде корала у *Leipzig Chorales* засноване на Баховом теолошком уверењу, усмерене су ка инструментализацији и полифонизацији коралне мелодије. Инструментална импровизација и полифоне технике (фуга, канон и имитација) послужиле су да подстакну теолошку рефлексију на текстове корала. Не мањи значај духовних порука у обрађеним коралима има и примена разних хармонских боја, као и инструментална интерпретација. Оргуље најбоље могу осветлити одређене аспекте коралне мелодије, као што су: промене у динамици, ритмичке варијације и хармонизација.

Композиције из ове збирке одражавају његову зрелост у третирању протестантских корала кроз разноврсне стилове и технике. Ова збирка не представља јединствену композицију већ скуп различитих мелодија и хармонизација.

2. МЕТОДЕ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ ПРОТЕСТАНТСКОГ КОРАЛА У *LEIPZIG CHORALES*

Сви корали показују Бахову изузетну способност да комбинује традиционалне контрапунктске технике са иновативним приступима хармонији, стварајући богате, вишеслојне текстуре које карактеришу полифонију. С обзиром на сложеност ових композиција, свакој од њих може се приступити као засебној студији контрапунктских метода. Међутим, њихов заједнички елемент је Бахова успешна примена контрапункта, имитације, секвентних покрета и ритмичких варијација. На тај начин остварују се уметнички и звучни ефекти унутар коралне хармонизације (Cook 1987).

У збирци је обрађено укупно 12 оригиналних коралних мелодија, с тим што су неке обрађене више пута на различите начине:

• две обраде корала *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott* заступљене су у 1. и 2. коралном прелудијуму (BWV 651 и 652), као и корал *Jesus Christus, unser Heiland* у 15. и 16. (BWV 665 и 666);

• три обраде корала *Nun komm, der Heiden Heiland* у 9, 10. и 11. (BWV 659, 660 и 661), а корал *Allein Gott in der Höh' sei Her* у 12, 13. и 14. коралном прелудијуму (BWV 662, 663 и 664).

Свако појединачно дело у *Leipzig Chorales* представља обраду популарних протестантских корала кроз различите технике:

1) Четворогласни хармонски ставови – коралне мелодија је најчешће у горњем гласу, док остали гласови обликују хармонску допуну, стварајући промене које су усклађене са тоновима мелодије. Бас има централну улогу у дефинисању хармонске подлоге, често користећи фигуриране тонове, чиме се ствара динамичан темељ. Унутрашњи гласови су интерполирани у ритмичке и хармонске обрасце који подржавају мелодију корала у сопрану и басу, стварајући богат комплементарни контрапунктски однос. Хармонизација је спроведена кроз технику фигурираних тонова, чиме је сваком гласу било омогућено да буде више од саме хармонске пратње. Коралне мелодија у горњем гласу остаје јасно препознатљива и повезана са теолошким значењем песме, без обзира на богате и сложене хармонске прогресије у пратећим гласовима.

2) Инструментализација коралних мелодија – богатом применом звучних боја оргуља и вештином контрапункта створене су сложене и емотивно снажне композиције. Док је мелодија корала у горњем гласу, остали гласови су богато хармонизовани. У унутрашњим гласовима су посебно присутна арпеђа и фигурирани тонови. Захваљујући техничким могућностима оргуља обезбеђује се драматичан контраст између различитих пасажа, смирујући тонове или наглашавајући одређене делове мелодије. Употребом различитих регистара оргуља обогаћена је звучна текстура. Док се коралне мелодија изводи у високом регистру, унутрашњи гласови и Бас су у нижим регистрима оргуља. На тај начин се постиже звучна динамика која је у складу са литургијским значајем текста.

Значајну улогу у инструментализацији корала има контрапунктска техника која омогућава богате интеракције између главне мелодије и осталих гласова.

Кроз инструментализацију корала Бах је желео да створи атмосферу која позива на рефлексију, покајање и/или славу Божју. Самим тим, инструментализација корала не представља само техничку обраду корала, већ и позив на медитацију и заједничку молитву.

3) Имитација – мелодија корала се понавља у различитим гласовима, врло често у другом тоналитету. Имитациони поступак је основна техника која је у великој мери присутна у обрадама корала, и то на различите начине. Тиме је створена комплексна полифона структура која даје дубину и сложеност свакој мелодији. Применом имитације остварује се интеракција између корала и контрапунктских гласова. Без обзира на то што је мелодија корала у горњем гласу и почиње са првим излагањем теме, од не мањег значаја су и остали наступи теме спроведени поступком имитације у осталим гласовима. Због временског размака и интервала у наредном наступу теме створен је динамичан и полифони текст који корал чини богатијим и вишеслојним, а притом не губи на духовној једноставности и теолошкој дубини.

4) Фугирани облици – коралне теме се користи као основни мотив који се постепено обрађује кроз фугиране технике. Код појединих обрађених корала Бах је, као полифоне облике, применио канон или фугу. За разлику од претходног типа обраде, без обзира што је имитација у оба случаја веома присутна, код примене фугираних облика, тема се сваки пут јавља на неки други начин. Врло чест случај представља примена диминуције. На тај начин се ствара осећај интензивније активности. Фугални принцип обраде корала раздваја главну мелодију у полифоне гласове, са додатним појачавањем у виду краћих нотних вредности, чиме се ствара свежина и спонтаност у обради. Диминуција се користи да би се стварао утисак енергије и развоја композиције, али и да се на најбољи начин осветли контрапункт који се јавља у полифоним слојевима.

Аналитичким прегледом коралних прелудијума у збирци *Leipzig Chorales* утврђени су начини обраде корала и полифоне технике које су коришћене за имплементацију једногласних коралних мелодија у вишегласне композиције – коралне прелудијуме (Табела 1).

Табела 1: Начин обраде корала и полифоне технике у збирци *Leipzig Chorales*

BWV	Тип обраде корала	Полифоне технике	Контрапунктске линије	Број гласова	Тоналитет
1	2	3	4	5	6
651	*Cf* корал – у басу (педалу)	Фугални принцип	Трогласни контрапункт у сопрану, алту и тенору	4	Еф-дур
652	Орнаментисани корал у диминуцији – корал у сопрану	Фугални принцип, имитација	У свим гласовима	4	Ге-дур
653	Орнаментисани корал у сопрану и тенору у диминуцији	Фугални принцип, имитација	У свим гласовима	4	Ге-дур
654	Ритмизовани и орнаментисани корал у сопрану	Полифона фактура	У унутрашњим гласовима	4	Ес-дур

1	2	3	4	5	6
655	*Cf* корал у басу (педалу) – ритмизовани корал	Имитација	Трогласни трио	3	Ге-дур
656	Коралнa партита – оригинални корал у педалу (II део)	Полифона фактура, варијација теме у сопрану, алту и басу (педалу)	У горњим гласовима (у I делу), супротно кретање горњих гласова у хоморитмији (у II делу)	I део 3 гласа, II део 4 гласа	А-дур
657	*Cf* корал у сопрану (мање ритмизовани на крају)	Уводни део у канонској имитацији на тему корала	Контрапунктске линије у алту, тенору и педалу	4	Ге-дур
658	*Cf* корал у басу (педалу) – Ритмизовани корал	Полифона фактура, секвенце у горњим гласовима	У горњим гласовима са мотивима корала	4	еф-мол
659	Орнаментисани корал у сопрану	Фугални принцип, имитација	У свим гласовима	4	ге-мол
660	Орнаментисани корал у сопрану	Фугални принцип, имитација	Трогласни контрапункт	3	ге-мол
661	*Cf* корал у басу (педалу)	Полифона фактура	У горњим гласовима	4	ге-мол
662	Орнаментисани корал у сопрану	Полифона фактура, имитација	У свим гласовима	4	А-дур
663	Модификовани корал у педалу	Полифона фактура	У горњим гласовима	4	Ге-дур
664	Модификовани корал у педалу у другом делу композиције	Полифона фактура, секвенце	Трогласни контрапункт	3	А-дур
665	Ритмизовани корал наизменично у сопрану и педалу	Фугални принцип	У свим гласовима (супротно кретање)	4	е-мол
666	Орнаментисани корал у сопрану	Фугални принцип	У свим гласовима	4	е-мол
667	Ритмизовани корал у сопрану и педалу	Полифона фактура, секвенце	У горњим гласовима (супротно кретање)	4	ге-мол
668	Ритмизовани и орнаментисани корал у сопрану	Фугални принцип, инверзија	У свим гласовима	4	Ге-дур

Из табеларног приказа могу се дефинисати следећи начини полифоне обраде корала:

1) *Орнаментисани корал* – BWV – 652, 653, 654, 659, 660, 662, 666, 668;

2) *Ритмизовани корал* – BWV – 654, 655, 658, 665, 667, 668;

3) *Модификовани корал* – BWV – 663, 664;

4) *Коралнa мелодија у сопрану* – BWV 652, 653, 654, 657, 659, 660, 665, 666, 667, 668;

5) *Коралнa мелодија у педалу* – BWV – 651, 655, 656, 658, 661, 663, 664, 665, 667.

Подаци из Табеле 1 указују на контрапунктске технике којима се Бах служио за обраду једногласних корала, а то су: канонска имитација, диминуција, инверзија и фугални начин представљања полифоне фактуре (Stinson 2002). Већина прелудијума има јасну мелодију у сопранима, док се остали гласови крећу у контрапунктским линијама које међусобно ритмички и мелодијски контрастирају, што даје

богатство хармонским структурама (Cooke 1964). Употреба имитације је спроведена кроз импровизовани контрапункт, док секундарни гласови имитирају главну мелодију или на неки начин проширују основни мотив корала. У неким прелудијумима, ритмичка динамика постаје кључно средство за вођење полифоних линија и стварање контраста између гласова (Yearsley 2002).

Како бисмо приказали различите начине имплементације корала у вишегласни облик, због комплексности, а првенствено због обимности овог дела, представићемо по један од коралних прелудијума за сваки начин полифоне обраде:

1) Орнаментисана обрада корала украшена мелизмима (BWV 654, 659 и 662) – коралну мелодија је у сопрану

Нотни пример 1а: Оригинални једногласни корал *Allein Gott in der Höh' sei Her* (*Само Богу на висини нека буде часш*)

Нотни пример 1б: Орнаментисана обрада корала у сопрану (BWV 662)

Коралну мелодија *Allein Gott in der Höh' sei Her* се појављује у горњем гласу (сопрану), у дугим нотним вредностима. Мелодија је украшена мелизмима, богатим и стилски прецизним орнаментима (трилер, мордент, апоџатура). Они нису само декоративни елементи, већ представљају интегрални део музичког израза. Одабрани орнаменти су употребљени као средство за изражавање дубљих духовних значења

текста корала. За разлику од једноставнијих коралних прелудијума (где је *cantus firmus* у педалу или у нижим гласовима), овде је нагласак на виртуозној интерпретацији мелодије у горњем гласу.

Остали гласови (алт, тенор и бас) граде богату полифонију у облику контрапункта. Они се крећу слободније, често у имитацији и секвенцама, подржавајући корал и пружајући густу хармонску текстуру. У басовој деоници заступљене су повремене секције у виду фигуриране пратње, али и хармонске основе. Честе употребе дисонанци уједно наглашавају молитвени карактер музике.

Овај корални прелудијум је у духовном и медитативном тону, спорог темпа (*Adagio*), чиме се истиче контемплативни карактер корала. Темпо доприноси ефекту утехе и духовне смирености, што је у складу са текстом корала који изражава хвалу и захвалност Богу.

2) Трогласни котрапункт (BWV 654, 660 и 663) – коралнa мелодија је у сопрану или тенору, док друга два гласа имају контрапунктске линије

Нотни пример 2а: Оригинални једногласни корал *Nun komm, der Heiden Heiland* (*Сада долази Спаситељ неверника*)

Нотни пример 2б: Обрада корала у виду трогласног контрапункта (BWV 660)

Коралнu прелудијум *Nun komm, der Heiden Heiland* написан је у стилу трогласног контрапункта (сопран, алт и бас). У сопрану је коралнa мелодија украшена орнаментима, али и даље препознатљива. Упркос орнаментици, мелодија се јасно разликује као носећи глас, ритмички је мирнија од осталих гласова и има дуже ноте, што је типично за *cantus firmus*.

Алт и бас су у канонској имитацији са почетним тоновима коралне мелодије, што уједно доприноси богатој полифоној и хармонској текстури. У даљем току они настављају са имитационим обрасцима, при чему користе секвенце и инверзију као додатне полифоне технике. Тиме се додатно обогаћује хармонска и мелодијска структура целог дела. Ови гласови понекад користе материјал инспирисан коралом, али често добијају и сопствену мелодијску аутономију.

Целокупна структура коралног прелудијума *Nun komm, der Heiden Heiland* подсећа на трио сонату – три независна, али тесно повезана гласа. С друге стране, полифони аспект композиције огледа се у самосталности свака од три гласа, где нема класичних пратећих гласова. Хармонски дијалог настаје као резултат међусобне интеракције и сталној размени мотива. Текст корала *Nun komm, der Heiden Heiland* изражава хвалу и очекивање доласка Спаситеља.

3) Имитационо-фугална обрада (BWV 651, 652 и 656, 658, 659 и 665) – коралнa мелодија је у другим нотним вредностима у педалу (или неком другом гласу), а остали гласови имитирају мелодију корала.

Нотни пример 3: Оригинални једногласни корал *Von Gott will ich nicht Lassen* (*Од Бога нећу одступити*) и имитационо-фугално обрађен корал (BWV 658)

Корални прелудијум *Von Gott will ich nicht Lassen* почиње без коралне мелодије, која се касније излаже у педалу. Имитациони увод у горњим гласовима базиран је на кратком мотиву који ће се понављати често и развијати кроз цело дело. Имитације су у различитим интервалима (прима, кварта, квинта), што подсећа на експозицију фуге.

Коралну мелодију доноси педал и то у дужим нотним вредностима, чиме се не нарушава ритмичко-мелодијска структура оригиналног корала. У даљем развоју обраде корала кроз фразе горњи гласови су у имитативном односу и контрапунктирају главној мелодији. По угледу на развојни део фуге Бах у средњем делу коралног прелудијума користи разраду мотива, затим секвенце и имитационе наступе у гласовима. Мотиви се понављају, транспонују за одређени интервал, па чак и скраћују применом диминуције. Завршни део доноси пуни завршетак коралне мелодије у педалу, док су горњи гласови хармонски богатији и ритмички гушћи.

4) Корал са *cf* у сопрану (BWV 657)

Нотни пример 4: Оригинални једногласни корал *Nun danket alle Gott* (*Сада сви захваљујте Богу*) и обрађен корал са *cf* у сопрану (BWV 657)

У Баховој обради корала *Nun danket alle Gott* коришћена је техника предимитације, где се мелодијски мотиви појављују у различитим гласовима пре него што се појави сама корална мелодија. Једноделна форма коралног прелудијума не умањује његов значај, управо због ове технике. Горњи гласови изводе имитативне фигуре које

претходе сваком наступу корала. Комбинацијом дугих и кратких нотних вредности ствара се осећај покрета и узбуђења, што имплицира динамичну и живу текстуру. Једноставна и главна мелодија без украса смештена је у сопрану у дугим нотама.

У даљем развоју коралног прелудијума примењена је имитација мотива на различитим интервалима, затим секвенца и врло честе модулације. Димачан израз прелудијума постигнут је честим прелазима између брзих и споријих пасажа. Иако је самосталност гласова на врхунцу, они су ипак хармонски складни. Бах користи традиционалне барокне хармонске прогресије, али са прогресијама у модулацијама и контрапункту.

У завршном делу коралног прелудијума у сопрану се јавља главна мелодија, док унутрашњи гласови и даље имају полифону структуру. Педал игра важну улогу у подршци хармоније и ритму, често изводећи основне тонове и акценте.

5) Корал са *cf* у педалу (BWV 651, 667 и 668) – коралну мелодија или *cf* је у дугим нотним вредностима у педалу, док горњи гласови образују контрапунктске линије у богатој полифоној фактури са мотивом теме корала.

Нотни пример 5а: Оригинални једногласни корал *Komm, Gott, Schöpfer, Heiliger Geist* (*Дођи, Боже, Стваралаче, Свети Душе*)

Нотни пример 5б: Обрађен корал са *cf* у педалу (BWV 667)

Обрађени корал *Komm, Gott, Schöpfer, Heiliger Geist* је у форми коралне фантазије са *cf* у педалу. На почетку је у сопрану заступљена корална мелодија у дужим нотним вредностима, али не у целости, док су унутрашњи гласови засновани на имитативним мотивима (прва варијација). И овде је примењена техника предимитације, имитације у квартама и квинтама. Интерлудијумом је достигнут нови тоналитет чиме се припрема друга варијација.

Корална мелодија у педалу дужих нотних вредности, и то у целости изложена, ствара осећај стабилности, док горњи гласови у фугалном дијалогу и имитативним фигурама, често у триолама, дају композицији дубину. Хармонија је богата и слојевита и укључује неочекиване модулације.

У четворогласној фантазији *Komm, Gott, Schöpfer, Heiliger Geist Бах* користи узлазне фигуре, симболизујући успон Светог Духа, триолске фигурације, као симбол даха живота и инспирације, и педалну чврстину што би симболизовало Божански темељ.

6) Хомофони или хармонизовани корал (BWV 656) – хармонизација коралне мелодије са акордским блоковима.

Нотни пример 6а: Оригинални једногласни корал *O Lamm Gottes, unschuldig* (*О, Јагње Божје, невино*)

Нотни пример 6б: Хармонизација корала са акордским блоковима (BWV 656)

Лутерански корал *O Lamm Gottes, unschuldig,* сличан латинском *Agnus Dei,* је пример хомофоне и хармонизоване обраде корала. Није обрађен на принципу претапања класичног хомофоног корала у акорде, већ је формално обрађен у коралну прелудијум, који користи јасну хармонизацију корала у четворогласни став са хомофоним елементима. Хомофона фактура, уз једноставан ритам и дуге нотне вредности има свечани, молитвени и медитативни карактер.

Оригинални корал се састоји из три строфе које су имплементиране у обради кроз три фразе, при чему је свака од њих заокружена полукаденцом, аутентичном или плагалном каденцом. Коралне мелодија је у педалу у целости изложена у дугим нотним вредностима. Остали гласови се крећу у идентичном ритму у виду акордских блокова и имају јасну хармонску функцију.

2.1. Компаративна анализа протестантских корала у *Leipzig Chorales*

Један од начина аналитичког сагледавања Баховог стваралаштва је и компаративна анализа композиција која омогућава боље разумевање и специфичности појединих композиција (Cook 1987). На тај начин се долази до дефинисања типова обраде једногласних коралних мелодија у коралним прелудијумима у збирци *Leipzig Chorales,* при чему се могу издвојити сличности и разлике у њима (Cook 1987).

Оно што представља јединствену карактеристику свих обрађених корала јесте управо то што сви садрже оригиналне протестантске корале у неком од гласова на различите начине:

1) Корал је присутан као основна линија, врло изражајан и препознатљив. Може бити и инспирација за музичку обраду, фугални начин обраде корала или разне варијације теме корала које су у овом случају секундарног карактера (Prout 1892).

2) Све композиције имају полифону структуру у виду прелудијума (трогласни и четворогласни), у којима неколико гласова развијају коралну мелодију са сложеном хармонизацијом, честим модулацијама и наглим прелазима између тоналитета, што је иначе Бахова каратеристика.

3) Структура свих прелудијума је заснована на традиционалној форми, а тема корала се развија од самог почетка до краја на разне начине, од орнаментисања, преко варијација до имитације и фугалног типа обраде корала.

Познато је да Бах сваку збирку композиција заснива на заједничкој основи, али несумњиво је и да свака у себи носи своје индивидуалне карактеристике. Имајући у виду Бахову велику наклоњеност према религији, у збирци *Leipzig Chorales* појединачне разлике у коралним прелудијумима су донекле условљене и садржином текста (Leahy 2011).

Индивидуалне карактеристике појединих коралних прелудијума у збирци *Leipzig Chorales* су следеће:

1) BWV 651 – *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott* (*Дођи, Свети Душе, Господине Боже*) – Фугирани третман; сложени ритмички образац са динамизмом у сваком гласу.

2) BWV 652 – *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott* (*Дођи, Свети Душе, Господине Боже*) – Динамичне хармонске промене, модификација тоналитета са богатом прогресијом акорада.

3) BWV 653 – *An Wasserflüssen Babylon* (*Поред вода Бабилона*) – Хармонске и ритмичке варијације теме; основни тоналитет са мањим променама тоналитета.

4) BWV 654 – *Schmücke dich, o liebe Seele* (*Украсите се, о драга душо*) – Јасна хармонска и мелодијска основа.

5) BWV 659 – *Nun komm, der Heiden Heiland* (*Сада долази Спаситељ неверника*) – Стабилан ритмички оквир; мелодијске варијације кроз стабилан и медитативни ритам.

6) BWV 661 – *Nun komm, der Heiden Heiland* (*Сада долази Спаситељ неверника*) – Нагле промене тоналитета што ствара дубоку емоционалну динамику.

7) BWV 664 – *Allein Gott in der Höh' sei Her* (*Само Богу на висини нека буде част*) – Хармонска стабилност и мирна атмосфера.

8) BWV 667 – *Komm, Gott, Schöpfer, Heiliger Geist* (*Дођи, Боже, Створитељу, Свети Душе*) – Спори и медитативни ритам, богата хармонија.

3. НУМЕРИЧКА СИМБОЛИКА ПРЕЗИМЕНА BACH У ЗБИРЦИ *LEPZIG CHORALES*

Посебан аналитички аспект Бахових композиција је свакако нумеричка симболика његовог презимена (BACH) која је у њима садржана и која представља његов лични печат. Математичка симболика се често повезује са његовом склоношћу нумерологији и симболичким референцама, посебно у његовим религијским делима. Ако се користи традиционални нумеролошки систем где се словима додељују бројеви (A=1, B=2, C=3 ...), презиме BACH добија следеће вредности:

$$(B=2) + (A=1) + (C=3) + (H=8) = 14.$$

Број 14 се често појављује у његовим композицијама као скривени потпис. Такође, ако се посматра као збир цифара (1+4=5), може се повезати с петим тоном у тоналитету, што има хармонијску важност (Stojanović Kutlača 2017). Музички мотив (тонови B-A-C-H) у збирци *Leipzig Chorales* није експлицитно доминантан као у збирци *Уметност фуге* (*Die Kunst der Fugue*), али је и те како присутан у неким контрапунктским деловима. На пример, мелодија првог реда корала *Vor deinen Thron tret ich hiermit* (*Ступам тако пред Твој престо*л) садржи 14 тонова, што по симболици одговара презимену BACH (Eggebrecht 2005).

Полифона симболика имена BACH у коралним прелудијумима из збирке *Leipzeg Chorales* манифестује се кроз неколико кључних музичких и математичких принципа:

1) Мотив B-A-C-H као фугални и контрапунктски елемент (имитација и канонске технике које би могле садржати модификоване верзије овог мотива).

2) Нумеричка симболика броја 18 (број корала у збирци) и BACH (14) – 18 =14+4. Број 4 симболизује крст (четири краја крста), што би могло наговестити теолошку симболику, с обзиром на то да су сви корали духовног карактера.

3) Фуга и контрапункт као одраз Баховог имена кроз:

- Инверзије у огледалу – идеја да се контрапункт може обрнути у односу на основну мелодију одражава концепт B-A-C-H мотива који се може појавити и као инверзија.
- Канонске технике – понављање и имитација гласова у различитим интервалима често су суптилни потпис његовог стила.

4) Симболику у тоналитетима и структури – анализом тоналитета и распореда корала уочавају се симетричне релације:

- Корали који су организовани на начин који одражава хијерархију и структуралну равнотежу, што може алудирати на Бахову нумеричку симболику.
- Неке композиције које садрже 14 или 18 фраза, што може бити додатна референца на његово име.

Број 14 се може пронаћи у неколико корала кроз број тактова, фугалне теме или структуралне односе:

• BWV 662 – *Allein Gott in der Höh sei Her* – коралнu прелудијум који има изразито орнаментисану мелодију у сопрану, док бас прати структуру која би могла сугерисати 14 тактова у кључној секцији. Одређени контрапунктски елементи понављају се у циклусима од 14 нота.

• BWV 665 – *Jesus Christus, unser Heiland* – коралнu прелудијум који користи строго фугалну обраду у којој се тема појављује 14 пута. Имитације теме у различитим интервалима могу симболизовати Бахов нумерички потпис.

• BWV 668 – *Vor deinen Thron tret' ich hiermit* (познат и као *Бахов духовни тесшаменш*) – према неким анализама, завршна верзија овог корала у *Musikalisches Opfer* садржи 14 акорада у кључним каденцама, што је такође симболично повезано са његовим именом.

Број 18 може се тумачити као организациони принцип збирке, а постоји могућност да су одређени корали наменски уређени како би овај број имао нумеричку вредност:

• BWV 663 – *Allein Gott in der Höh sei Her* – има 18 фраза у главној теми, што одговара броју коралних прелудијума у збирци. Може се сматрати одавањем почасти структури целокупног дела.

• BWV 667 – *Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist* – појављује се фугална обрада теме у 18 гласовних имитација, што се може сматрати намерном структуралном референцом.

Што се тиче скривене симболике у полифонији, Бах често користи контрапункт како би наговестио нумеричку вредност свог имена:

• Канон и инверзије – у неким коралима (BWV 664 и BWV 666) постоји структурална симетрија која може одражавати број 14.

• Дужине фраза и тематских секција – у више корала, кључне музичке фразе достижу 14 или 18 тактова пре модификације теме.

ЗАКЉУЧАК

Бахови коралне прелудијуми из збирке *Leipzig Chorales* BWV 651–668 пружају широк спектар музичких приступа, али сви подједнако задржавају основну структурну и теолошку основу – обрада протестантских корала (химни). Корали су имлементирани у прелудијумима искључиво помоћу полифоне технике, почев од развијених контрапунктских линија до имитације теме и фугираног третмана мелодије, где се мелодија корала разрађује у различитим гласовима кроз контрапунктске фразе.

Основна коралне мелодија се често налази у једном гласу (обично у сопрану или педалу) и служи као темељ композиције. Музичким мотивима Бах је настојао да што боље изрази значење текста корала. Сваки корал комбинује теолошки садржај са музичким изразом, често користећи музички језик као облик тумачења текста. Примењене су различите методе имплементације корала: орнаментисани корал у сопрану украшен мелизмима, богатим и стилским елементима, попут трилера, мордента, апоћатуре, затим обрада корала у виду трогласног контрапункта. У скоро свим композицијама врло је присутна имитационо-фугална обрада корала, најчешће применом имитације на разним интервалима, па чак и у диминуцији. У једноделним формама оригинална коралне мелодија је заступљена у сопрану или педалу, док остали гласови образују имитационо богату полифону структуру, врло често са мотивима из корала, применом секвенце и разних модулација. Сви прелудијуми садрже полифону фактуру осим једног (BWV 656) који представља хомофону и хармонизовану обраду корала у виду акордских блокова.

Сличности међу прелудијумима састоје се у верности излагања корала (у сопрану или педалу) или се пак развија у осталим гласовима варијајући тему на разне начине (орнаментисање, хармонизација, фугални приступ). Индивидуалне разлике огледају се у ритмичком третману, сложеним хармонским обрадама, техникама фугирања и варијацијама, као и у динамици. Скривена нумеричка симболика Баховог имена (BACH) је и у овом циклусу коралних прелудијума заступљена. Број 14 може се пронаћи у одређеним обрадама кроз број тактова, нота или акорада, а број 18 кроз број фраза или број имитација теме.

Бах није само оживео традицију корала – он ју је трансформисао. Док су претходни композитори корале често користили као једноставне хармонске песме за црквено појање, Бах је од њих створио уметничке форме, на граници између богослужења и концертне уметности. Његова оригиналност се огледа кроз слободан третман корала, спој традиције и иновације, техничку виртуозност, драмску динамику и изнад свега контрапунктску генијалност. Обраде корала нису само музички украси, већ духовно-музичке медитације. Сви коралне прелудијуми делују као молитва у музици и контемплација вере и живота. Они показују како се музика може користити као наративна и духовна форма, што је значајно утицало на каснији развој музичке естетике и теологију музике.

ЛИТЕРАТУРА

Crnjanski 2024: Nataša Crnjanski. *Analiza muzičkog dela 1*. Novi Sad: Akademija umetnosti u Novom Sadu.

Cooke 1964: Deryck Cooke. *The Language of Music*. London: Oxford University Press.

Cook 1987: Nicholas Cook. *A guide to musical analysis*. London and Melbourne, J. M. Dent & Sons Ltd.

Drobni–Ristić 2003: Ivana Drobni – Tatjana Ristić. *Bahovi korali*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Eggebrecht 2005: Hans Heinrich Eggebrecht. *Bahovo umijeće fuge – Pojava i tumačenje*. Zagreb: Hrvatsko društvo glazbenih teoretičara.

Hercigonja 1971: Nikola Hercigonja. „Bach, Johann Sebastian". *Muzička enciklopedija*. Ur. Krešimir Kovačević. [Kniga I]. Zagreb: JLZ.

Yearsley 2002: David Yearsley. *Bach and the Meanings of Counterpoint*. Edinburgh: Cambridge University Press.

Leahy 2002: Anne Marie Leahy. *Text-music Relationschip in the Leipzig Chorales of Johann Sebastian Bach*. Diss. Utrecht.

Leahy 2011: Anne. J. S. Leahy. Bach`s „Leipzig Chorale" Preludes: Music, Text, Theology, Contextual Bach Studies, No 3. Toronto: The Scarecrow Press. INC.

Losness 2003: Erinn Losness. „Johann Sebastian Bach and the Lutheran Chorale". *Prized Writing 2002-2003*. University of California, 47–60.

Prout 1892: Ebenezer Prout. *Fugal Analisys*. London: Augener LTD Music Printers.

Stinson 2002: Russel Stinson. *J. S. Bach`s Greate eighteen organ chorales*. New York: Oxford Univerity Press.

Stojanović Kutlača 2017: Svetlana Stojanović Kutlača. „Simbolika Bahovog dela *Umetnost fuge*". Zbornik radova Akademije umetnosti, br. 5. Ur. Vesna Krčmar. Novi Sad: Akademija umetnosti, 142–159.

Vidaković 1974: Albe Vidaković. „Koral". *Muzička enciklopedija*. Ur. Krešimir Kovačević. [Kniga II]. Zagreb: JLZ.

Williams 2003: Peter Williams. *The Organ Music of J.S.Bach*. Edinburgh: Cambridge University Press.

Williams 2007: Peter Williams. *J. S. BACH A Life in Music*. Edinburgh: Camridge University Press.

<https://books.google.rs/books?id=3SfzUEWrDR0C&printsec=frontcover&redir_esc=y&hl=sr&pli=1&authuser=1#v=onepage&q&f=false>. [30. 3. 2025].

Wolff 2013: Cristoph Wolff. *JOHAN SEBASTIAN BACH the Learned Musician*. New York–London: W.W.Norton & Company LTD.

Živković 1989: Mirjana Živković. *Koral Johana Sebastijana Baha*. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.

<https://books.google.rs/books?hl=sr&lr=&id=qJTSosFmynMC&oi=fnd&pg=PR5&dq=The+Role+of+the+Chorale+in+Bach%27s+Leipzig+Period%22+&ots=DC4sWf8lLZ&sig=lm_egNEExhy4Sh3eo5tWLzjWN8k&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false>. [1. 4. 2025].

Danijela Đ. STOJANOVIĆ
Nataša V. NAGORNI PETROV

METHODS OF IMPLEMENTING PROTESTANT CHORAL ON THE EXAMPLE OF THE COLLECTION *LEIPZIG CHORALES* BWV 651–668 BY J. S. BACH

Summary

Bach's chorale preludes from the collection *Leipzig Chorales* BWV 651–668 showcase a wide spectrum of musical approaches, yet all fundamentally retain their core structure and theological foundation, being based on the treatment of Protestant chorales (hymns). Similarities among the preludes lie in their consistent adherence to the original chorale melodies, which appear in various voices (soprano or pedal) and are developed through diverse techniques such as ornamentation, harmonization, and fugal treatment.

These chorales are implemented exclusively using polyphonic techniques, ranging from developed counterpoint lines and theme imitation to elaborate fugal treatments, where the chorale melody is intricately woven through various voices via contrapuntal phrases. The individual differences are reflected in the rhythmic treatment, complex harmonic arrangements, fuguing techniques and variations, as well as in the dynamics. Bach masterfully employs diverse musical approaches in each prelude, meticulously adapting the chorale to its specific emotional and liturgical context. Collectively, these preludes highlight Bach's unparalleled skill in polyphonic chorale processing, demonstrating remarkable emotional and technical depth.

Keywords: chorale, prelude, *Leipzig Chorales*, ornamented chorale, cantus firmus technique, imitation, fugal approach.

Рад је предат 28. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА И ПРАВО

УДК 930.85(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59306

Прегледни рад

*Јелена А. МИЉКОВИЋ МАТИЋ**
Институт за политичке студије Београд

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА КАО ПОСЛЕНИКА *НАУКЕ О СРПСКОМ НАРОДУ*

Апстракт: У раду је реч о једном запажању које је Стојан Новаковић дао у својој студији *Устанак на дахије*, а које не одговара критичком научном духу. Интерпретацијом у три одговарајућа контекста покушавамо да дођемо до разлога због кога је Новаковић одлучио да тај пасус уврсти у свој текст. Закључак је да С. Новаковић овим пасусом наговештава своје аутентично становиште о месту народих предања у историографији, које ипак не исказује овде у пуној мери. Новаковић се овим приказује као посленик свеобухватне *науке о српском народу*, која је значајно учествовала у изградњи модерног српског идентитета.

Кључне речи: Стојан Новаковић, *Устанак на дахије*, *Васкрс државе српске*, смисаона подударност, континуитет српске државности, српска наука о народу, антрополошко и историографско време.

ПРЕДМЕТ

Овде се бавимо једним местом у књизи *Устанак на дахије 1804* Стојана Новаковића (Новаковић 1904а), на које је пажњу скренуо Александар А. Миљковић у свом докторском раду о Стојану Новаковићу (Miljković 1986: 222). Ради се о само неколико Новаковићевих реченица, али се оне својим карактером разликују од осталог текста. Наиме, *Устанак на дахије* је историографско дело, а у овом пасусу Стојан Новаковић, узгред, износи своје запажање једне подударности коју, како изгледа, види као смислену. Он, ипак, не каже који тачно смисао за њега има коинциденција коју је истакао, па тако нама оставља могућност да потражимо објашњење – како за значење које је имала за њега, тако и за његов разлог да је унесе у свој научни текст.

Стојан Новаковић прати континуитет просторног административног облика кроз историју, па запажа да се на истом месту нижу кроз време три политичке јединице: последња средњовековна српска држава Ђурђа Бранковића; затим, административна целина у оквиру Османлијског царства, која временом ипак мења облик; и затим, сам почетак модерне српске државе, устаничке Србије, која се враћа на првобитни, средњовековни географски облик. Новаковић се задржава на овом историјском развоју тако што повезује почетну и завршну тачку овог низа: границе и престоницу две српске државе – последње средњовековне и прве устаничке.

* Научни сарадник, ORCID 0000-0001-9084-6461, jelena.miljkovic.matic@ips.ac.rs

Османлијски период он на тренутак занемарује да би указао на подударност географског облика две српске државе.

Новаковић ову подударност истиче као необичну и значајну: „Карактеристичан је веома случај што се држава српска у 1804. обнавља скоро у оним истим границама с којима се у 1459. угасила. Исто тако је карактеристично што је на свршетку старе српске државе Смедерево било престоница и што је у новој од потпуног узећа Смедерева, 8. новембра 1805, па све до узећа београдског града (27 декембра 1806. и 23. фебруара 1807), Смедерево било столица ослобођене Србије" (Новаковић 1904а: 199). „Другим речима", пише Миљковић, „обновљена Србија започела је своју независност у границама на које је била сведена у моменту када је ту независност изгубила".

Новаковићу је врло занимљиво то што се две српске државе просторно подударају, иако су међусобно удаљене веома дугим периодом времена и потпуним друштвено-политичким прекидом. Новаковић није дао никакво објашњење за ову своју напомену, тако да нам је оставио могућност да је тумачимо. Овде ћемо проверити претпоставку да је он ту сигнализирао постојање континуитета српске државе, који је остварен упркос значајном дисконтинуитету сваке врсте који је постојао у њеној историјској реализацији.

ТЕЗА

Новаковић је, очигледно, сматрао значајном ову коинциденцију, пошто је иначе не би унео у свој текст. Али је, ипак, није објаснио. Ми је можемо протумачити на два начина – уз важну напомену да се они међусобно не искључују. Јер, сасвим је могуће да је Новаковић био двоструко мотивисан да је запази.

Прво тумачење се ослања на велико занимање које је Стојан Новаковић показивао за историјску географију. То његово интересовање је веома уверљиво доказао Сима Ћирковић када је приредио обимну збирку Новаковићевих текстова под насловом *Сйиси из исйорије ӣеоӣрафије* (Новаковић 2003). У свом Предговору за ту књигу Ћирковић истиче да је историјска географија Новаковића занимала свакако из научних разлога, али и из тада актуелних геополитичких разлога (Новаковић 2003: IX–X).[1] Стога, можемо очекивати да је Стојан Новаковић имао појачану осетљивост на податке из ове научне области, па је могао са лакоћом запазити оно што неко други не би приметио, као што је подударност граница и престонице код две српске државе које су раздвојене вишевековним периодом у коме српске државе није било.

Постојао је и друштвени разлог, каже Ћирковић, за Новаковићево занимање за историјску географију, који се преплитао са оним научним, утолико уколико су и наука и научници учествовали у бурном друштвено-политичком процесу формирања модерне српске нације у периоду 19. века. У то време је национална прошлост имала изузетно велику улогу у формулисању, дефинисању и аргументовању циљева националне политике модерне Србије, јер су се „национализми балканских хришћана заносили обнављањем средњовековних држава; будућност је замишљана као

1 Радован Самарџић је, такође, посветио доста речи Новаковићевом интересовању за историјску географију, спомињући ту и признање које је Станоје Станојевић одао Новаковићу на ту тему (Самарџић 1976: 199–202).

реконструкција прошлости“ (Новаковић 2003: X). Тако је историјска географија имала за Новаковића и практичан значај, а не само научни, јер је сматрана важним чиниоцем у процесу уобличавања модерне, националне државе, процеса у коме је он значајно учествовао.

Новаковићево интересовање за историјску географију је, дакле, имало и научни и политички мотив. Проучаваоци дела Стојана Новаковића су одавно приметили да је његов научни рад великим делом имао практично, друштвено-политичко значење, поред оног научно-теоријског (међу првима, на пример, Чубриловић 1958: 389). Прилике у прошлости је ваљало знати из научних разлога, али и ради поуке, узора и успостављања континуитета са значајним догађајима и појавама из народне прошлости. Период османлијске владавине над Србима је један судбоносан прекид, током кога је историјски континуитет нације чуван само у предању цркве и простог народа. Зато ће нама овде бити занимљив Новаковићев однос према црквено-народном предању.

У терминима научне парадигме, која је на снази у српској историографији од времена управо Стојана Новаковића па све до данас, просторна подударност између последње средњовековне и прве модерне српске државе не може да има сазнајни значај, јер се не може показати никакав узрочни однос између те две државе путем историјских докумената. Српска историографија у потпуности одбацује сазнајни значај народног предања, иако је управо оно сачувало српски идентитет кроз читав период османлијске владавине. Значај предања се, ипак, не може порећи и неки историчари га и не поричу. О живости црквено-народног предања и конкретно о његовом великом значају за устанике, пише, на пример, Милорад Екмечић: „Када се у револуцији 1805. образује један Совјет, столица му је у Смедереву ’граду деспота и царева наших’ [Екмечић овде наводи речи Проте Матеје из његових *Мемоара* – ЈММ], а као грбови и заставе узимају се симболи династије Немањића из средњег века, чијим се легитимним наследницима сматрају вође побуне“ (2008: 136).[2]

Стојан Новаковић није порицао научни значај народног предања (Новаковић 1982), како је то радила методолошка струја која је у његово време завладала у српској историографији. Тим ставом се он удаљава од пута којим је српску историографију упутио његов савременик Иларион Руварац, творац научног правца који се данас именује као *сриска критичка историоīрафија*, а који је Руварац обележио својим ревновањем против сваке српске традиције – што је Чедомир Попов схватио као његову друштвено-политичку делатност „против Срба и стварне истине о њиховој прошлости“ под видом науке (1999: 175). Чињеница да Новаковић није

2 У *Историјском īласнику* 1–2/1954, који је посвећен стопедесетогодишњици Првог устанка, појављују се два чланка која охрабрују идеју о великом значају народног предања у Првом устанку. Драгослав Јанковић упућује на *Мемоаре* Проте Матеје као извор о томе, али указује и на други текст у истом часопису – на елаборацију Вука Винавера о учешћу народног предања у Устанку. Што се тиче првог, Јанковић пише: „Године 1805. Правитељствујушчи совјет био је премештен у Смедерево – како вели прота Матеја – ’у наши царева и деспота град’“. Овим је Јанковић јасно истакао став Проте Матеје да Смедрево није изабрано случајно, него по сазнању да је ту застала дотадашња историја српске државности. О улози народног историјског предања, уопште у устанку, пише В. Винавер у интересантном чланку „Историјска традиција у Првом српском устанку“ (*Историјски īласник*, бр. 1–2/1954 – Јанковић 1954: 147).

дао објашњење за своју напомену нас охрабрује да ствар протумачимо управо у светлости односа према народном предању: да је он у подударности видео не тек случајност него намерну акцију устаника вођену усменим предањем о последњој српској држави која је нестала под турском најездом. Он на другом месту и говори о познавању историје из усменог предања које су имали устаничке вође, када каже: „Нешколоване старешине знале су то такође из народних традиција и песама [...]" (Новаковић 1904б: 39). Такође, у прилог овом тумачењу иду и следеће његове речи:

> „Ја сам већ два три пута имао прилике да опазим како је са ускрснућем државе у Карађорђево време у многоме којечему оживео ред старе српске државе, као кад дрво из жила ново стабло избије или као да је стари ред сам дух народни подизао јер не треба ни претпостављати могућност да [је] неко по књигама или по студији старе уредбе васпостављао" (Новаковић 2023: 63).

Стојан Новаковић је значајан представник оне групе српских интелектуалаца који су се бавили свестраним научним проучавањем српског народа, као „прегаоци на откривању истине" (Miljković 1975: 16), а све ради самоспознаје историјског српског националног бића. Зато је природно да овде пођемо од претпоставке да је Новаковић значај „карактеристичног случаја" једино могао видети са националног становишта, с кога се подразумева духовни континуитет нације, очуван у црквено-народним предањима кроз читав период османлијске доминације, што значи чак од средњовековног па све до модерног доба. Између те две епохе стоји Османлијско царство и период у коме су од националних установа постојале само две врсте: једна је црква, која је била под притиском муслимана и Грка и зато не увек и не свуда способна да делује у народу. Друго су предањске установе сељачке културе, које су се несметано развијале, чувајући народ у свести о српском историјском континуитету и о националној одговорности простих људи након нестанка племства.[3] „И управо стога што је Новаковић на сва тадашња збивања у Србији имао један виши поглед, могао је да схвати да се иза поступака и понашања историјских личности и историјских збивања налазе значења која су предмет друштвених, политичких и државних наука исто колико и историје", пише А. Миљковић (1986: 229). Ми ћемо овом низу наука додати и антропологију у чијим оквирима ваља тумачити Новаковићев пасус који нас овде занима.

ПОСТУПАК

Поставићемо посматрани предмет у три контекста у којима он може бити објашњен.

Прво ћемо „карактеристичан случај" одмерити према Новаковићевој општој хипотези о вишевековној сталности српског менталитета и сељачке културе, који су

3 Владика Николај је у свом спису „Царев завет" објаснио основу за прелазак националне одговорности са племства на прост народ у духовном кључу, као прелазак Духа Божјег у народ, одакле је и потекло надахнуће за стварање модерне народне државе онда када су се за то стекли историјски услови (Епископ Николај 2016).

почели да се мењају тек са развојем модерних установа. Ова Новаковићева хипотеза је природно место коме се треба обратити, због тога што ју је он сам дао као оквир за тумачење појава из прошлости српског народа. О томе је детаљније писао Сима Ћирковић, чије ћемо налазе о Стојану Новаковићу и његовом односу према традицији овде узети у обзир.

Затим ћемо нашу тачку посматрања мало удаљити да бисмо обухватили самог Стојана Новаковића као научника у свом времену. Ту контекст представља карактеристичан однос српских научника 19. века према народу, који је однос припадања и заступања. О специфичној *срйској науци о народу* је на више места писао Александар Миљковић, а у својој докторској тези је детаљније осветлио пример Стојана Новаковића.

Коначно, погледаћемо наш предмет и претходне закључке са апстрактног становишта једне антрополошке теорије која је овде релевантна. Она говори о различитом третирању времена у историографији и антропологији, што нам даје теоријски оквир за разумевање Новаковићевог искорака из „историографског времена", на тај начин што је пренебрегао карактеристичан однос историографије спрам времена, те преласка у „антрополошко време". Теорију коју користимо понудио је швајцарски антрополог Кристијан Ђордано, а доступна нам је захваљујући гласовитој едицији Biblioteka XX vek, која је српским читаоцима донела преводе значајних дела стране антрополошке књижевности.

ПРВА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА: ДУГО ТРАЈАЊЕ ТРАДИЦИОНАЛНОГ ПОГЛЕДА НА СВЕТ И НАУЧНИ ЗНАЧАЈ НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ

На више места кроз свој рад Стојан Новаковић је користио у истраживању један поступак који је сажето објаснио у предговору за своју студију о средњовековном селу. Он је користио етнографске податке из 19. века да помоћу њих тумачи места из средњовековних писаних докумената. Теза на којој је засновао овај поступак гласи да се кроз векове код Срба није суштински мењао начин живота нити поглед на свет, тако да су многе појаве из живота у средњем веку скоро истоветне са онима које су у 19. веку етнографски забележене. Суштинска промена културног идиома наступила је тек са успостављањем модерних установа, када се народ у Србији повезује са културним и друштвеним традицијама других народа, највише средњоевропских и западноевропских, од којих се учи новом уређењу политичког и друштвеног живота и култури развијеној у оквиру западног хришћанства. Новаковић све то каже овако:

> „Нек ником не буде за чудо што ја у „Селу" старе српске државе узимљем једно с другим и белешке из времена старе државе и спомене из традиције пре уређивања и законодавства обновљене државе. [...] Време од почетка наших споменика па до обновљења државе у овом веку у многим гранама народног живота чини једну целину, зато што се у свеколиком том периоду о с н о в и нису мењали, него су из века у век, кроз све спољне преврате у врховној власти, пренашани и наслеђивани без промене. [...] Моја би, дакле, мисао била, да су у животу нашег села свега два периода: један откако смо се населили у садашњим земљама па до нових уредаба, до обновљене државе, а други од тог времена" (1943: 4–5).

Сима Ћирковић је у свом Предговору за треће издање Новаковићевог *Села* стао на страну овог његовог става, када је рекао да је С. Новаковић „тачно уочио да има посла са једном појавом 'дугог трајања' и да се известан број општих услова и чинилаца вековима није мењао" (Новаковић 1965: 11). Ћирковић је иначе у више наврата истакао Стојана Новаковића као изузетног међу свим научницима свога времена, али и посебно, као аутентичног у историји српске историографије.

Новаковић је био савременик преломног тренутка у коме су се надјачавале две струје историчара. Једна струја је била она где је доминирала свест о најширем значају познавања историје, прошле и савремене, за формирање модерне државе, друштва и културе. То опште интересовање се показало и у томе што је оквир научног рада представљао *српски народ*, а не теоријски захтеви научних дисциплина. Наука о српском народу, недиференцирана на посебне области проучавања, и сама је „изданак наше националне културе који се не да уклопити у готове науке које су изграђене на другом тлу" (Miljković 1975). Она је одређена својим предметом, који чини жив српски народ, а не било каквим теоријским захтевима и критеријима. Друга струја је управо супротна првој. Њен најистакнутији заговорник и зачетник Илларион Руварац заложио се за проучавање историје које неће бити усмеравано животом народа с којим је научник срођен, већ апстрактним, теоријско-методолошким захтевима науке. „'Спор о методи', вођен током осамдесетих година 19. века" између ове две струје донео је победу „класичног, *неоранкеовскоī* историцизма у српској науци" (Јовановић 2009: 47), то јест победу теоријске науке по западном моделу над *науком о српском народу* која је и сама аутентичан производ српске културе. Али, критичка историографија је победила само у научним установама. Прва парадигма, српска наука о народу, која је изгубила институционално заступање, ипак није остала без појединачних научника који је заступају, као и растућег броја аматерских истраживача.

Сукоб између две струје у српској хуманистици траје све до данас.[4] Међутим, између њих постоји још један пут, средњи пут, на коме нема споменутог рачвања на две сукобљене идеје о томе на који начин треба приступати проучавањима српске историје, друштва и културе. То је пут којим је ишао Стојан Новаковић, и то у исто време у коме је „спор о методи" поделио српску историографију. Његов рад је сведочанство да *наука о српском народу* и *критички приступ* са коректном методологијом нису природно међусобно супротстављени, већ идеолошки. Сима Ћирковић је сагледао Стојана Новаковића тако као да он није био ни на једној нити на другој страни у нападу „критичке" на „романтичарску" историографију, већ је „био изнад и једних и других" (2007: 101, 115).

По налазима Симе Ћирковића *критички правац* није донео ништа у научном погледу што већ није постојало код Стојана Новаковића. Оно на шта је критика заиста била усмерена јесу народна предања у којима се корени српски идентитет

4 Врло занимљиво антрополошко тумачење оваквог распореда између научног центра, који чини наука која се практикује у научним установама, и маргина, на којима се налази алтернативна наука, то јест односа између владајућег и „одбаченог" правца у српској историографији, дала је недавно Оливера Драгишић (2023).

(Ћирковић 2007: 100). Сличног мишљења је био и Радован Самарџић, који је поредио научну вредност С. Новаковића и И. Руварца на тај начин што је видео да на наслеђу првог треба превазићи кратке домете другог (Самарџић 1976: 191–196). Резултате складне са овим мишљењима дало је и истраживање Чедомира Попова, који је показао да се Иларион Руварац супротставио родољубивом приступу у српској историографији само под изговором неутралности и непристрасности науке, док је, уствари, „прикривено и камуфлирано" (Попов 1999: 162) његов стварни циљ био да „историјом васпитава и преображава људе" (Исто: 166) и на тај начин саботира српску етничку и националну аутентичност, а све у интересу аустроугарске политике на Балкану (Исто: 173–179). Заинтересована јавност је препознала ову злокобну намеру *критичке историографије* да прекоси српском бићу, тако да се „спор о методи" проширио и изван круга научника (Ћирковић 2007: 98–99). Стојан Новаковић је, међутим, показао да његов пут пажљивог и промишљеног уважавања добрих захтева обе струје води и ка доброј науци и научним резултатима, и ка унапређењу аутентичне националне самоспознаје. Такво становиште га је, заједно са његовим личним талентима, поставило трајно у сам врх српске историографије.

У времену у коме је Новаковић живео и радио, проучавање историје је било, дакле, део широко постављених проучавања српског народа, где се не држи до специјалности научника већ до интегритета народног бића које се проучава (Miljković 1975: 16, 25). Због панорамске перспективе у коју научника ставља такав приступ, сасвим се природно појавила Новаковићева теза о менталном континуитету српског народа и сталности српске сеоске културе кроз векове. У светлости у којој је Новаковић народна предања видео као чинилац духовне етничке конзервације (Новаковић 2012), ради опстанка под туђинском влашћу, потпуно је исправан методолошки поступак да се средњовековни историјски извори тумаче уз помоћ етнографских података добијених у 19. веку, поготово прикупљених у областима које још увек нису биле значајније дотакнуте модернизацијом. Новаковић је, ипак, као озбиљан научник, био свестан хипотетичког карактера своје тврдње о културној сталности српског села кроз векове под Турцима (Miljković 1975: 24–25), а такође се и врло пажљиво изразио када је истакао да се током векова нису промениле *основе*, што значи начин мишљења, а не да се није променило ништа и да је друштвено-културни живот био непокретан и без икаквог развоја.

С обзиром на значај који је С. Новаковић придавао овој својој тези о конзервираности српског менталитета, основано је претпоставити да је сагледао коинциденцију из *Устанка на дахије* као још једну њену потврду. Према том тумачењу би требало да су се устаници у својим плановима и деловању користили народним знањем о последњој српској држави, које је било очувано кроз векове османлијске окупације – што, уосталом, наговештава сведок догађаја, Прота Матеја (Ненадовић 2009: 92). Новаковић на другом месту и пише о томе да су у почетку Првог српског устанка нешколовани људи знали за стару српску суверености и државност „из народних традиција и песама" (1904: 39). Он се могао ослонити на своју тезу о вековном трајању српског менталитета

и народних предања да би помислио да су се устаници трудили у први мах да успоставе националну државу у њеном средњовековном обиму и седишту на основу усменог историјског предања о њој те да ослобођење Смедерева и пресељење Совјета тамо није по некаквој случајности него по намери устаника да се повежу са преосманским периодом.

ДРУГА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА: СРПСКА НАУКА О НАРОДУ

За српске научнике 19. века особено је да су се поред науке још и друштвено ангажовали. Срби су у 19. веку градили друштво у значајној мери по узору на земље западног хришћанства. То је тражило увезена знања, па су се на Западу школовани људи прихватали свих задатака које је пред њих постављала потреба да се Србија што брже преобрази у друштвено-културном смислу из исламске провинције у модерну европску нацију. Обимну, разноврсну и веома захтевну делатност српских интелектуалаца 19. века сажето је описао Слободан Наумовић – ради се о две-три генерације српских научника које су „на својим плећима изнеле пројекат истовременог заокружења српске државе, изградње њених политичких и привредних институција, стварања сопственог система основног, средњег и вишег образовања, утемељења институционалних оквира природних, хуманистичких и друштвених наука, као и обликовања културног идиома модерне српске, а потом и југословенске државе и нације“ (2016: 20). Стојан Новаковић је био један од најистакнутијих и најзначајнијих људи међу тим свестраним прегаоцима. Треба истаћи да је један од ретких међу њима који није школован у иностранству.[5] Одсуство строге усмерености, специјалности, коју је одликовао целокупан друштвени ангажман тих људи, показивало се и у ужем оквиру – у њиховом научном раду. Многи међу њима су истраживањима приступали на широком фронту простог интересовања за свој народ, проучавањем било којих података који би се пред њима појавили, а независно од посебних наука у којима је свако од њих био школован и у које би проучавање дотичних података по правилу припадало.

Наука о српском народу је фактички задата у уводу првог броја *Гласника* Друштва српске словесности. *Гласник* обавештава чланове Друштва, али и „све учене родољубце, који би на жртвеник Србске просвете плодове свога умнога труда приносити желили“ за какве прилоге је заинтересован. На првом месту је проучавање српског језика, а затим се истичу науке „које се односе на Србску народност“: српска историја, затим српске старине сачуване у споменицима и у самом животу народном (стари народни обичаји, песме и предања), историја и старине словенске те српско „земљеописаније“ и „државоописаније“ (*Гласник* 1847,

5 Радован Самарџић пише како су Новаковића поједини аналитичари његовог научног дела због тога сагледавали као носиоца провинцијског психичког комплекса, чији је научни рад трпео од те његове културне инфериорности. Затим је Самарџић објаснио поступност у Новаковићевом научном сазревању управо ширином његових знања, интересовања и погледа, који су се у складној узајамности увећавали сви заједно, тако да је Новаковић, у ствари, у зрелим годинама био способан за неупоредиво веће задатке и дубља сагледавања него они који не разумеју његову величину (1976: 198–199).

2. и 3. страна Предговора непагинираног). Српски народ који се свестрано проучава био је, дакле, оквир српске науке кроз читав 19. век, да би од његовог краја па надаље та научна парадигма била полако потискивана у својеврсну илегалу под утицајем различитих антисрпских идеологија – прво аустријске колонијалне, затим југословенске, па титоистичке и коначно аутошовинистичке.

У периоду Титове Југославије проговорио је о науци о српском народу Александар Мильковић, описујући је као родољубиви и дисциплинарно недиференцирани приступ. О томе је писао у оквиру расправе је ли дело Сретена Вукосављевића социолошко по свом карактеру (Miljković 1975). Мильковић је приметио одсуство научне специјализације код великог броја српских научника из 19. и прве половине 20. века. Али не због тога што они нису знали за разлику међу наукама, већ због тога што је њих на истраживања покретала жеља да упознају свој народ и да му својим знањима и научним радом послуже, а не да решавају теоријске, апстрактне проблеме појединих наука. Говорећи ту и о Стојану Новаковићу, А. Мильковић његов рад објашњава овако: „Он је припадао плејади оних наших научника који су хтели да науком не само служе интересима свог народа, него да њеним резултатима бране и исправност својих националних идеја, као и да доказују могућност боље будућности свог народа" (1975: 14). Наука је, другим речима, требало да послужи томе да се модерно српско друштво и култура не обликују према туђим вредностима и начинима, него да се на основи научних знања о народу развија аутентичан друштвено-културни живот модерне српске нације.

Мильковић овај обухватни приступ назива просто „науком о нашем народу", због тога што је то „једина одредба која се може изрећи када се постави питање којој научној дисциплини она [научна дела С. Вукосављевића – Ј. М. М.] претежно или укупно узев припадају" (1975: 19–20). Он види српске научнике из периода 19. века као зачетнике српске научне традиције која је посвећена откривању истине о српском народу. У том панорамском погледу на народ би их ометале границе конкретних наука које су настале у другачијим културама. Јер, *наука о срūском народу* је, по Мильковићу, „изданак специфично наше националне културе који се не да уклопити у готове науке које су изграђене на другом тлу" (1975: 25). Он наводи баш Новаковићеву студију *Село* као изразит пример *науке о срūском народу* (Miljković 1975: 24; 1986: 14).

Стојану Новаковићу је управо таква оријентација омогућила да запази „карактеристичан случај" подударања прве устаничке државе са последњом средњовековном, јер је имао и лично и научно разумевање народног живота, будући родољуб који се осећао као припадник народа и који је разностранo проучавао биће народа. Могао је отуда да запази везу коју неки припадник српске научне елите – који је емотивно дистанциран од народа и који уз то не размишља изван своје научне дисциплине – не би увидео или је не би сматрао значајном, а то је веза, стварна веза, између две временски и политички удаљене српске државе која се могла једино одржати у црквено-народном предању као суштинском чиниоцу духовног и културног опстанка Срба кроз вишевековни живот под страном влашћу.

ТРЕЋА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА: АНТРОПОЛОШКО ВРЕМЕ – СМИСАО УМЕСТО УЗРОЧНОСТИ

Показали смо да Новаковић гледа на историју свога народа као на смисаони континуитет који се остварује у црквено-народном предању о српској држави, упркос прекиду који се догодио у друштвено-политичкој реалности. У том континуитету српске државности отомански период представља страно тело. Оно се побеђује и одбацује прво у духу, а затим и у историји, што значи да се прво побеђује кроз чување идеје о српској држави, а затим и одбацује политичким средствима, као што је оружани устанак или дипломатија, онда када су за то наступиле повољне околности.

Тако је Новаковић морао на тренутак да занемари историјски чинилац времена, у коме постоји вишевековни прекид постојања српске државе, да би истакао идејни и морални смисао устаничке државе као наследника оне средњовековне. Ту је он усвојио начин на који су мислили устаници, и уопште народ који предањски чува историјска знања, а којим би се у диференцираном научном приступу бавила антропологија. То значи да је и Новаковић сам у том моменту ближи антрополошком него историографском научном дискурсу, у коме је, иначе, писана његова студија *Устанак на дахије*. То померање становишта је сасвим природно и легитимно у оквиру *српске науке о народу*, јер је њен циљ сазнање о народу, и то емпатично и добронамерно, а не кретање унутар апстрактних научних теорија. Зато смо изабрали тезе о различитом третирању времена у историографији и у антропологији, које је изложио швајцарски антрополог Кристијан Ђордано (Đordano 2001), да објаснимо Новаковићев поступак који је применио у пасусу о „карактеристичном случају".

Према К. Ђордану, историчари држе *време* као упориште које никада не губе из вида, како год да је конципирана свака конкретна тема коју обрађују. У науци о историји ни једног се тренутка не заборавља на позицију коју дешавање има на линији времена. Антрополози, пак, повезују истраживане појаве везом *смисла* и *значења* који оне имају за заједницу, а не објективним узрочним везама које су често независне од друштвене интерпретације догађаја. *Смисао* за антропологе има онај значај који *време* има за историчаре, и зато их пре свега занима начин на који сама проучавана заједница тумачи догађаје.

Што се тиче схватања времена у антропологији, оно није константа у односу на коју се догађаји организују у узрочне констелације. „Антрополошко време", како га зове Ђордано, јесте „готово увек 'актуализована историја'" (2001: 73). То значи да је заједница изабрала нешто из своје прошлости што је „мобилисала" у садашњости као модел према коме се садашњост тумачи и управља. Можемо рећи да је „антрополошко време" примена животног искуства заједнице.

Мобилизација прошлости се догађа са одређеним циљем који је значајан за актуелни друштвени тренутак. Она служи као подршка сналажењу у садашњости, за тумачење смисла актуелних догађаја. Модели из прошлости могу послужити у садашњости као „инструмент доминације, стратегија отпора, предмет идентификације, елемент социјалне кохезије или детонатор конфликта у колективу"

(Đordano 2001: 95; слично на страни 74). У случају првог уобличавања српске устаничке државе средњовековна држава је очигледно *йредмеī идениīификације*, пре свега, а има елементе и других набројаних функција. Као и свако биће, српска народна заједница се овде ослањала на своје искуство на свом путу кроз живот.

Ђордано бира за антрополошко схватање прошлости назив „актуализована историја" (2001: 73), пошто се ради о ситуацијама и личностима из прошлости које имају своју ванвремену актуелност, као модели за препознавање одређених облика и вредности. Такав однос према историји занемарује време, па са лакоћом прескаче раздобља, већ према потреби заједнице да актуелизује, мобилише одређени исечак прошлости.

Однос према историји као да је њен кључни чинилац смисао, а не време, налаже заједници да стално преиспитује своја искуства и да их прилагођава новим ситуацијама. То је Ђордано назвао „ажурирањем историје" (2001: 80) као сталним преиспитивањем смисла и вредности прошлих догађаја са становишта актуелног поколења и његове ситуације. Корпус знања о историји заједнице представља њен *друшīвени каūиīал*, јер у њему учествује свест о *кулīурним вредносīима* којима се заједница води у својим операцијама над историјом – актуелизовању и ажурирању.

Приликом актуелизовања историје користе се две комплементарне технике. То су:

1) *деконсīрукција йрошлосīи*, која подразумева уклањање свих трагова оних периода који се из садашњости виде као неприхватљиви, или „уништење непријатних аспеката историје";

2) *реверзибилносī доīађаја*, што значи „пројекцију повратка у 'стање ствари какво је било некад' са циљем да се превазиђе скора прошлост која се показала као фатална грешка" (Đordano 2001: 88–91).

Ове операције су међусобно повезане као две стране истог поступка, а значајно је то што у потпуности занемарују чинилац времена.

Када опаску Стојана Новаковића о „карактеристичном случају" одмеримо према запажањима Кристијана Ђордана, видимо да она има одлике које је Ђордано описао као антрополошко схватање времена. Новаковић је у свом кратком пасусу у историографској студији начинио мали искорак из историографског у антрополошко време, где је физичка неумитност побеђена смислом. У свом антрополошком третирању времена Новаковић је игнорисао непожељан период туђинске, османлијске власти тако што је у свом погледу на прошлост просто повезао две српске државе које је тај период раздвојио. На тај начин се вратио на ону тачку у прошлости с које је српска историја била кренула погрешним током, када је српска држава пала под власт Турака, па је поништио ту „грешку" историје тако што је истакао везу по сличности граница и престонице између прве устаничке и последње средњовековне српске државе. Да је хтео да елаборира своју мисао, позвао би се на народно предање у коме је сачувано историјско сећање и из кога је српска држава обновљена као мобилисана историја. Духовно премошћавање османлијске окупације је било опште расположење међу српским интелектуалцима из 19. века, као што је приметио Павле Поповић када је описао епоху речима „требало је 'покајати и поправити' оно што је на Косову разорено" (1926: 161).

*

Овим смо завршили тумачење пасуса о „карактеристичном случају“ у коме смо покушали да реконструишемо услове у којима би се уобличила та конкретна мисао Стојана Новаковића. Да бисмо заокружили причу, додаћемо нашем закључку друштвену димензију.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Стојан Новаковић је одлучио да унесе у историографску студију *Устанак на дахије* једно запажање које, наизглед, нема научни карактер, пошто га је представио само као необичну коинциденцију. Није за њу дао никакво објашњење, па смо овде покушали да реконструишемо разлоге због којих је сматрао да тај „карактеристичан случај“ треба да добије место у његовој историографској студији и да остане необјашњен. Обратили смо се најпре тези самог Стојана Новаковића о постојаности српског менталитета и духовне културе, његовом становишту да је српско народно предање чувар старине – или неговатељ културе памћења, како се то каже у помодном научном жаргону. Са том својом тезом Новаковић се разилази од покрета у српској историографији који се зове *српска критичка историографија*, чију суштину представља критика родољубља у науци, а у томе и потпуно избацивање народне традиције из историографског разматрања и поготово из научне аргументације.

О Стојану Новаковићу је много писано и то углавном са одобравањем његових заслуга за српску науку и политику. Знајући га тако као веома пажљивог проучаваоца историје и научног писца, уверени смо да он у свој историографски текст *Буна на дахије* не би унео пасус о „карактеристичном случају“ без оправданог разлога. Након анализе коју смо извели можемо једино да закључимо да је био покренут својом идејом о трајању народних предања и њиховом значају за историјски континуитет националне самосвести, али је то прећутао јер је повео рачуна о две неповољне околности. Прва је ригидност *критичке историографије* која би такав став врло лако могла одбацити као ненаучан, што би компромитовало Новаковићев углед и ауторитет, као што се догодило са дотадашњим водећим родољубивим научницима, универзитетским професором Пантелијом Срећковићем и академиком Милошем Милојевићем. Друга околност због које би Новаковић могао бити опрезан у погледу истицања народне традиције повезана је с првом. Њу чини одсуство аргумената којима би Новаковић могао поткрепити своју тезу, што значи недостатак података о конкретном предању које су устаници имали на уму када су ослобађали Смедерево од Турака и ту одмах преместили административно седиште ослобођене територије. Он, просто, своју претпоставку о улози народног предања у тој ситуацији није могао да провери и докаже. Зато је само напоменуо, у облику необичне коинциденције, чиме је дао наговештај да би на то ваљало обратити пажњу у даљим истраживањима.

То што је овај пасус, и поред свих ограничавајућих околности, Новаковић ипак унео у текст своје књиге *Устанак на дахије 1804*, морало се ослонити на сарадњу свих његових мотива. Први је научан – као још једна потврда његове хипотезе о дугом трајању српског погледа на свет. Други је мотив личан – као његова лојалност народу коме припада, чији начин постојања и мишљења разуме и према

коме осећа одговорност као друштвени делатник. Трећи мотив је политички – проговарајући у науци о континуитету између средњовековне и модерне српске државе, Новаковић као научник усваја став да се ова друга легитимише као део старе српске државне традиције која живи у народном предању.

Што се тиче овог последњег, било је веома значајно показати да српска држава остварује свој континуитет чак и у условима дуге и потпуне подређености Срба страној власти, када је постојала само у црквено-народном предању као изразу духовне реалности. Уједно се и средњовековна држава актуелизује у садашњости, као део националне традиције коју баштине садашња поколења простог народа, сељака. То је био пут да се затворе уста непријатељима који су модерну српску државу сматрали нарушавањем опште политичке стабилности у Европи, дрскошћу безначајних Срба који се незаконито отимају из једино легитимног империјалног поретка (Драгић Кијук 2014). Када је Стојан Новаковић објавио *Усīанак на дахије*, о стогодишњици Првог српског устанка, већ читав век је трајала ситуација где се маргинализују српски културни и политички значај и величина ради очувања постојећег европског империјалног поретка. Истицањем „карактеристичног случаја" као наговештаја о томе да српска државност има свој континуитет у самосвести српског народа, Новаковић је аргументовао да Карађорђева Србија није новотарија скоројевића, већ део националне традиције која је политички легитимна и далеко старија од европских империја. Својим искораком из историографског у антрополошко време, Новаковић је указао на то да је национална свест неуништиво духовно наслеђе српског народа, које је тражило да се испољи у националној држави, чак и у условима у којима од српских политичких установа постоји само самоуправа на нивоу села и унутар њега.[6]

У том смислу је занимљива чињеница да је Стојан Новаковић своју студију о Првом српском устанку, објављену исте године када и *Усīанак на дахије 1804*, насловио *Васкрс државе срūске* (Новаковић 1904б). Васкрсење значи да биће успоставља поново своју целовитост након периода у коме су му душа и тело били раздвојени – када је физичко тело било мртво, а жива душа је боравила у духовном свету.[7] У случају српске државе, „тело" је било покопано под туђинском влашћу, док је дух чуван у црквено-народном предању. Јер, живот нације се не одвија само у физичком свету и његовом историографском времену, како нам је то објаснио К. Ђордано, него се одвија и у ванвременој области, то јест у антрополошком безвремену у коме трају непромењене националне карактеристике, у коме се остварује *идеūиūеū народноī бића* као самоистоветност упркос протоку времена и смени генерација, како је то формулисао Жарко Видовић (2008). Сам С. Новаковић подржава овакво тумачење следећим својим речима: „Народ је вазда у своме идеалу, и може с Исусом Христом казати: 'Ја сам васкрсеније и живот; који вјерује мене, ако и умре живјеће. И ниједан који живи и вјерује мене, неће умријети вавијек' (Јов. XI, 25–26)" (Новаковић 1910, у непагинираном предговору).

6 Овде не укључујемо друштвено-политичке установе динарских, племенских крајева који нису били захваћени Карађорђевим устанком и устаничком државом, мада и они имају самоуправни карактер.

7 Такав поглед на државу, конкретно на Руско царство, има и Татјана Грачова у свом делу *Свеūа Русија йроūив Хазарије* (2010: 13–52), где га и елаборира, за разлику од Новаковића који је читаву идеју сажео у израз *васкрс* у наслову своје историографске студије.

Занимљиво је да се у *Васкрсу државе српске* Новаковић ни једном речју не осврће на прво историографско дело о Првом српском устанку – на *Историју српске револуције* Леополда Ранкеа (1864). Посебно је то занимљиво због тога што је ту Ранкеову студију сам Новаковић превео на српски језик четрдесет година пре него што је написао своју студију о српском устанку. Намеће се закључак да након четири деценије научних истраживања и личног сазревања, Новаковић ипак на крају није био сагласан са Ранкеовим тумачењем српског устанка помоћу појма *револуције* у Отоманском царству. Одлучио је да напише историју српског устанка под експланаторним појмом *васкрсења* уместо *револуције*, пошто тај појам сугерише исправно схватање порекла модерне српске државе: *васкрсење* говори о обновљењу овоземаљског живота старе српске државне традиције из стања у коме је она била „телом" мртва, док је „дух" чуван у црквено-народном предању. Револуција је, пак, термин који говори о рушењу постојећег поретка и установљењу нечег потпуно новог, дотад непостојећег и зато нелегитимног, у чему видимо западно империјално схватање српског политичког покрета.

Потврда за овакво тумачење има више код Новаковића, који је познат и по својим конзервативним ставовима. Навешћемо један пример, где се он, у свом позном тексту „Quid nunc?", врло неповољно изражава о револуцији:

> „Читајте историју италијанског уједињења, па ћете видети да су та културна мирна средства учинила за јединство Италије далеко више него револуционарна разметања", па наставља: „Основане на слободи и на праву, дужне, ради општег државног опстанка, да чувају себе и са собом ред у друштву као једину поуздану основицу свакога добра, сувремене су државе свеколике у расположењима и у тежњама еволуције. С тога су оне против револуције, која, у ствари, данас представља неред и грубо насиље, средњовековно средство отпора, које је често горе од оне злоупотребе на коју је наперено" (Новаковић 1910: 99).

Оправдано је да мислимо да је и овакав негативан став према револуцији учествовао, само коју годину раније, у избору *васкрса* као појма који одговара карактеристикама српског устанка. Са оваквим мишљењем о појави револуције, Новаковић никако није могао да кратко пре тога одобрава Ранкеово тумачење српског устанка као револуције.

Ту је, такође, и значај који је Новаковићева студија о Првом српском устанку одиграла у српској култури. *Васкрс државе српске* је доживео више издања и једно је од Новаковићевих најчитанијих дела у широкој публици, како тврди Радован Самарџић (1976: 224–225). То доказује да је народ одговорио одобравањем на Новаковићево тумачење српског устанка као *васкрсења*. Васкрсење означава повратак српске државе из предања, у коме је чувана, у политичку реалност. По својој прилици је то разлог због кога се наслов ове Новаковићеве књиге даље уградио у општи српски културни појмовник – као синтагма добро позната и у употреби како међу научницима тако и у широј јавности.[8]

8 *Васкрс* као квалификацију Српског устанка одмах је, на пример, прихватио и употребио Гргур Јакшић у наслову своје књиге која је објављена на француском језику у Паризу 1907. године.

Значајно је у том смислу и то што су обе Новаковићеве студије о српском ослобођењу од Турака – и *Усīанак на дахије* и *Васкрс државе срīске* – објављене исте године, о стогодишњици Првог српског устанка. Јер, то нас охрабрује да доведемо у непосредну везу пишчево запажање „карактеристичног случаја" у једној студији и избор термина *васкрс* за наслов друге студије као два испољавања истог његовог става о пресудној улози црквено-народног предања у остваривању духовног, а одатле и политичког континуитета српске нације.

Можемо да закључимо да је место у Новаковићевој студији *Усīанак на дахије* које смо овде разматрали мотивисано у својој основи пишчевим опредељењем да буде припадник народне а не однарођене, позападњачене и посветовњачене елите. То га је учинило способним да и лично и научно дубоко проникне у историјску констелацију духовно-културних чинилаца који су водили Карађорђеве устанике. Да наговести свој став о улози и значају усменог народног предања о историји, за шта у конкретном случају није имао потребан доказ, он се послужио формом необичне, значајне подударности. Овде смо покушали да разоткријемо и реконструишемо његов став, са надом да ћемо допринети увећању сазнања о Стојану Новаковићу као једном од најзначајнијих историчара српског народа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Видовић 2008: Жарко Видовић. *Свеīост и īајна исīорије*. Прир. Матеј Арсенијевић. Цетиње: Светигора.

Гласник 1847: *Гласник Друīшва Србске словесносīи*. Свезка I, 1847. Београд.

Грачова 2010: Татјана Грачова. *Света Русија йроīив Хазарије*. Београд: Света Русија.

Драгић–Кијук 2014: Предраг Р. Драгић – Кијук. „Христопripадност вожда Карађорђа". *Србско-руско удружење Православна йородица* <https://православнапородица.орг.срб/index.php/ctenie/nebeska-srbija/371-hristopripadnost-vozda-karadjordja>. [20. 06. 2023].

Драгишић 2023: Оливера Драгишић. „Индија као инспирација у делима псеудонаучника – пример *Индијске руковеīи*". *Кулīура*, бр. 181/2023, 45–58.

Đordano 2019: Kristijan Đordano. „Prošlost u sadašnjosti: politika vremena u evropskim društvima". *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*. Preveli sa nemačkog i engleskog Tomislav Bekić i Vladislava Gordić. Beograd: Biblioteka XX vek, 69–97.

Екмечић 2008: Милорад Екмечић. *Дуīо креīање између клања и орања. исīорија Срба у Новом Веку (1942–1992)*. Друго, допуњено издање. Београд: Завод за уџбенике.

Епископ Николај 2016: Епископ Николај. „Царев завет". *Сабрана дела Еīископа Николаја у XIII књиīа*. Књига V. Шабац: Манастир Светог Николаја – Соко, 143–174.

Јакшић 2020: Гргур Јакшић. *Европа и васкрс Србије 1804–1834*. Београд: Српска књижевна задруга.

Јанковић 1954: Драгослав Јанковић. „Карактеристике српске државе у периоду Првог устанка". *Анали Правної факулīеīа*, год 2, св. 2, 142–155.

Јовановић–Радић 2009: Мирослав Јовановић – Радивој Радић. *Криза исīорије – срīска исīориоīрафија и друīшвени изазови краја 20. и йочеīка 21. века*. Београд: Удружење за друштвену историју.

Miljković 1975: Aleksandar A. Miljković. „O Sretenu Vukosavljeviću kao sociologu našeg sela". *Sociološki pregled*, 1/1975, 15–26.

Како је она преведена на српски језик тек недавно (Јакшић 2020), можемо то сматрати као допринос реафирмисању код нас Новаковићевог тумачења, конкретно у нашој историографији у којој се иначе фаворизује израз *срīска револуција*.

Miljković 1986: Aleksandar A. Miljković. „Shvatanje o društvu, politici i državi u delu Stojana Novakovića“. Doktorski rad. Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.

Наумовић 2016: Слободан Наумовић. „На раменима џинова: оглед о судбини научног и примењено-научног наслеђа Јована Цвијића у савременој српској етнологији и антропологији“. *Јован Цвијић и српска етнологија и антропологија*. Зборник радова. Ур. Милош Матић, Младена Прелић, Марко Пишев. Београд: Етнографски музеј у Београду: Етнографски институт САНУ: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, 9–54.

Ненадовић 2009: Прота Матеја Ненадовић. *Мемоари*. Дигитално издање Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®. <https://www.knjigeonline.com/memoari-prote-matije-nenadovica-pdf/#google_vignette>. [4. 8. 2024].

Новаковић 1904а: Стојан Новаковић. *Устанак на дахије 1804*. Београд: 103. издање Задужбине Илије М. Коларца.

Новаковић 1904б: Стојан Новаковић. *Васкрс државе српске: Политичко-историјска студија о Првом српском устанку 1804–1813*. Друго попуњено и поправљено издање. Београд: Српска књижевна задруга.

Новаковић 1910: Стојан Новаковић. „Quid nunc?“. *Најновија балканска криза и српско питање*. Београд: Издање потпомогнуто из Фонда Илије М. Коларца, 93–100.

Новаковић 1912: Стојан Новаковић. „Неколика тежа питања српске историје”. *Годишњица Николе Чупића* 31, 1–35.

Новаковић 1943: Стојан Новаковић. *Село*. У редакцији Драгутина Костића. Београд: Српска књижевна задруга.

Новаковић 1982: Стојан Новаковић. „Народне традиције и критичка историја“. *Историја и традиција*. Прир. Сима Ћирковић. Београд: Српска књижевна задруга, 3–78.

Новаковић 2023: Стојан Новаковић. *Стара српска војска*. Београд: Талија издаваштво.

Попов 1999 Чедомир Попов. „Иларион Руварац и Јован Ристић“. *О историји и историчарима*. Сремски Карловци: Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 161–179.

Поповић 1926: Павле Поповић. *Из књижевности*. Трећа свеска. Београд: Геца Кон.

Ранке 1864: Леополд фон Ранке. *Историја српске револуције. Део 1*. Превео Стојан Новаковић. Београд: Државна штампарија: Дигитална библиотека Матице српске <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3484>. [16. 4. 2024].

Самарџић 1976: Радован Самарџић. „Стојан Новаковић, утемељитељ савремене српске историографије“. *Писци српске историје*. Београд: Просвета, 189–243.

Чубриловић 1958: Васа Чубриловић. *Историја политичке мисли у Србији XIX века*. Београд: Просвета.

Jelena A. MILJKOVIĆ MATIĆ

CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF STOJAN NOVAKOVIĆ AS A SCHOLAR OF SERBIAN NATIONAL STUDIES

Summary

This paper examines a passage in Stojan Novaković's text The Uprising Against the Dahias. The work is historiographical in nature, and in this particular paragraph Novaković presents an observation of a seemingly accidental coincidence, which he does not attempt to explain. He notes a correspondence between the borders and capitals of the last medieval Serbian state and the first insurgent state of the 19th century. Between these two lies several centuries of Ottoman rule over the Serbs, which Novaković at that moment chooses to ignore in order to establish a continuity of Serbian statehood across that period.

The fact that Novaković does not explain what he intended to achieve with this remark leaves room for interpretation. We have therefore adopted an interpretative approach, placing the passage in three contexts in which it may be explained.

First, we placed it in the narrowest framework, formed by Novaković's scholarly hypothesis regarding the long duration and unchanging nature of the Serbian worldview. From this standpoint, the insurgents merely recreated the Serbian state remembered through ecclesiastical and popular tradition.

Second, we situated the subject in the broader context of Serbian scholarship of the time, drawing on Aleksandar Miljković's thesis on 19th-century Serbian science as a specific part of national culture that holistically studies the Serbian people. This differs from science divided by theoretical disciplines, as its goal is not solving abstract scientific problems but understanding the people in all dimensions and forms of their existence. Scholars are loyal to the people to whom they belong and work for their benefit. Novaković's engagement in Serbian national scholarship can explain why he perceived something a specialized, theory-oriented scientist might not notice.

Finally, we also viewed the passage through the lens of an anthropological theory developed by Swiss anthropologist Christian Giordano. His theory deals with the different treatment of time in historiographical and anthropological approaches. In this passage, Novaković steps out of historiographical time and into anthropological time, where events are connected by meaning rather than chronological sequence.

These three interpretive contexts are interconnected: Stojan Novaković consciously belonged to the Serbian people as part of its loyal elite; he engaged in a type of scholarship that was a product of national culture; and he held the view of national mentality as an uninterrupted continuity from the settlement of the Slavs to the establishment of modern social institutions. These few interrelated facts enabled Novaković to perceive continuity even where it does not exist in socio-political reality – because it was preserved in ecclesiastical-popular tradition as a spiritual reality, from which it could rematerialize under favorable conditions.

We conclude that these connected motives most likely led Novaković to include the observation of a peculiar coincidence in his historiographical text. The first motive is scholarly – as further confirmation of his hypothesis on the longevity of Serbian worlview and cultural traditions. The second is personal – stemming from his loyalty to the people he belonged to, whose way of life and thought he understood, and toward whom he felt a sense of responsibility as a public intellectual. The third motive is political – by scientifically establishing continuity between the medieval and modern Serbian states, Novaković aimed to legitimize the latter as a continuation of the former state tradition. In doing so, he sought to silence critics who viewed the modern Serbian state as an illegitimate act of defiance by insignificant Serbs against the lawful imperial order in 19th century Europe. This issue had not lost its relevance even a century after the events, at the time Novaković was writing about them in his studies The Uprising Against the Dahais and The Resurrection of the Serbian State.

Keywords: Stojan Novaković, *The Uprising Against the Dahias, The Resurrection of the Serbian State*, meaningful coincidence, continuity of Serbian statehood, Serbian national studies, anthropological and historiographical time.

Рад је предат 31. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 343.6:177.82(=163.41)(497.115)
342.724(=163.41)(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57785

Прегледни рад

*Ратомир Д. АНТОНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЗЛОЧИНИ ИЗ МРЖЊЕ ПОЧИЊЕНИ НА ПРОСТОРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ**

Апстракт: Злочини који су почињени из мржње имају јаку мотивацију која се заснива на мржњи према припадницима одређених националних и верских група, а мржња се може јавити у односу на национално и етничко порекло, језик, писмо, расну припадност, боју коже, верску припадност, пол, сексуалну оријентацију, инвалидност и слично. Злочин из мржње је кривично дело које се извршава само према оном лицу које је, у односу на извршиоца дела, другачије. Кривични законик Републике Србије познаје злочине из мржње и дефинише мржњу као отежавајућу околност у оним ситуацијама кад се кривично дело врши услед мржње према неком лицу јер припада одређеној расној и верској групи. Мржња настаје услед различитости и није усмерена само према појединцу који је конкретна жртва кривичног дела, већ према свим припадницима одређеног народа, верске групе, лицима која говоре одређеним језиком или имају неке друге значајне карактеристике које их издвајају од већине. Припадници српског народа су на простору Косова и Метохије били жртве кривичних дела мотивисаних мржњом од стране већинског албанског народа. У самом раду указаће се на злочине који су чињени према Србима само због њихове националне и верске различитости у односу на Албанце.

Кључне речи: мржња, мотив, злочин, убиства, погром.

УВОД

Сам појам мржња се може дефинисати као „негативан осећај због којег се неко, ствар или појава не толерише“. У случају да се ради о личности, мржња ствара осећај на основу ког се тој личности жели начинити некакво зло или створити негативно искуство. У случају да се мржња осећа према ствари или појави, онда се она манифестује кроз осећај жеље и потребе да она не постоји (Куленовић 1995: 114). Мржња се карактерише као негативно осећање са којим се људи суочавају. Мржњу прате негативна осећања, као што су жеље да се некоме или нечему деси нешто ружно и страшно. Мржња се материјализује кроз делатност појединца која резултира сукобом, а на нивоу државе или унутар државних односа може резултирати грађанским сукобима (Видаковић 2004: 95).

* Научни сарадник, ORCID 0000-0001-9134-6346, antonovicr@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

Предмет мржње не морају бити само људи, већ могу бити и одређене имагинарне појаве и друга жива бића – животиње, инсекти, друштвене појаве, предмети, догађаји, чулно-опажајни импулси и све оно што може да буде сфера интересовања неког лица, рационална или ирационална. Мржњу прати истовремено јак порив за уклањањем или ограничавањем тих појава које су предмет нетрпељивости. Мржња настаје из личних искустава, која су обично негативна. Негативна искуства се могу огледати у некој личној несрећи или патњи кроз коју је појединац прошао, лични губитак неког блиског или нечег драгог или из неког другог тешког и негативног доживљаја, који је на њега оставио негативне последице.

Мржња се сматра рационалном ако је унапред добро осмишљена и заснована на објективним разлозима. У том случају, предмет мржње и разлози мржње имају рационално објашњење, али то не даје самој мржњи и конкретним актима, који из осећаја мржње произлазе, рационални карактер. Напротив, мржња као осећање је ирационално, јер не може да донесе ништа корисно, те је сама по себи излишна и представља негативно и деструктивно стање.

Мржња у правном смислу те речи се доводи у контекст редовног одмеравања казне, тако што је из основног схватања личних околности на страни извршиоца „побуда из којих је кривично дело учињено". Ниска побуда, односно мржња која може бити мотивисана дискриминаторним ставовима и односом према неком лицу или групи појединаца, увек има значај обавезне отежавајуће околности (Делић 2016: 128). Дакле, правно поимање мржње, у кривично-правном контексту има везе са дискриминаторним односом извршиоца кривичног дела према жртви. Дискриминаторни ставови, који се још називају ниским побудама, сматрају се разлогом или мотивом за извршење кривичног дела. По правилу, ниске побуде су увек основ за обавезну отежавајућу околност при одмеравању казне.

У Кривичном законику Републике Србије[1] у члану 54а, који одређује „посебне околности за изрицање санкције за кривично дело учињено из мржње", наводи се да „кривично дело које је учињено из мржње према лицима која припадају одређеној раси или вероисповести, националној или етничкој групацији, на основу полне разлике, сексуалне оријентације или родног идентитета, представља околност коју суд мора да цени као отежавајућу. Изузетак постоји само у случају кад она није прописана као обележје кривичног дела".

Кривичним закоником Републике Србије појам мржње се наводи још код кривичног дела из члана 317, који регулише кривично дело изазивања расне и верске мржње и нетрпељивости, потом у члану 344а, који регулише насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу и члану 387, који се односи на кривично дело расне и друге дискриминације. У упоредном законодавству се могу уочити кривична дела из мржње као посебно кривично дело, код којих се дело из мржње третира као посебан кривично-правни појам. Прво законодавство које је приступило инкриминацији дела из мржње на простору Босне и Херцеговине је било у Брчко Дистрикту Босне и Херцеговине, а потом је ово кривично дело уведено и у кривичне законике осталих ентитета у Босни и Херцеговини. Уочавају се одређене

1 „Службени гласник РС" број 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 21/2019 и 94/2024.

различитости при регулисању и одређењу овог кривичног дела у ентитетским законицима, али оно што је својствено и за законик Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине и Брчко Дистрикта је да се ради о посебном кривично-правном институту који се односи на посебан тип кривичних дела код којих је од изузетне важности мотив за извршење.

Предмет рада јесу кривична дела и злочини извршени из мржње, којs се посматра као мотив за извршење дела и злочина. Посебно интересовање у раду се исказује према кривичним делима извршеним из мржње према припадницима српског и другог неалбанског народа на Косову и Метохији, који су били излагани тортури на етничкој, верској и националној основи.

Основни проблем који се разматра у раду јесте постојање мржње као мотива приликом извршења кривичних дела, док се као посебан проблем посматрају злочини из мржње који су чињени према српском народу и другим припадницима неалбанског народа на Косову и Метохији. Претпоставка од које се полази у раду је да је мржња, заснована на етничким, верским, националним и другим разликама – основни мотив за извршење кривичних дела и злочина из мржње. Такође, у раду се поставља још једна претпоставка, а то је да су злочини, који су чињени према Србима и другим неалбанцима на Косову и Метохији вршени из мржње. У раду се користи аналитички, историјски, дескриптивни и компаративни метод, како би се доказала постављена хипотеза.

Према припадницима српског и другог неалбанског становништва, терористичка организација ОВК је вршила злочине против човечности тако што је спроводила систематско убијање, стављала их је у животне услове који су водили ка њиховом потпуном или делимичном истребљењу, стављала их је у ропски или са њим изједначен положај, спроводила је мучења, силовања и прогоне на политичкој, расној, верској, националној, етничкој и другој основи. Срби и други неалбанци су били затварани, киднаповани и угњетавани зарад успостављања доминације албанског народа у односу према другим народима. Мотиви извршења ових злочина су мржња према припадницима неалбанског народа, али и политички циљ, а то је успостављање државности на Косову и Метохији, независно од српске државе.

МРЖЊА КАО МОТИВ

Кад се говори о мржњи као мотиву за извршење кривичног дела, за кривично-правни аспект сагледавања од значаја је да ли је мржња била резултат расне, верске, националне, етничке, језичке, полне, сексуалне или родне нетрпељивости, те да ли је извршење кривичног дела било мотивисано таквом врстом нетрпељивости. Мотив или побуда је подстицај за предузимање учињеног кривичног дела, унутрашњи покретач човека на предузимање делатности, радње и активности, којима се остварују постављени циљеви (Јовашевић 2006: 304).

Код кривичних дела која су извршена мотивисана мржњом, од значаја је да је радња дела усмерена против појединаца који припадају одређеним расним, верским, националним, етничким или другим сличним групама. Напад на појединца

који припада овој групи је заправо исказивање антагонизма према читавој групи, те однос према једном изолованом појединцу заправо манифестује однос према свим припадницима те мањинске групе. Често у односу према припадницима одређених мањинских група владају одређене предрасуде, које могу да представљају додатни мотив и подстицај мржње (Стјеља 2013: 28).

Мотив код извршења ових кривичних дела из мржње може бити и предрасуда учиниоца према лицима која поседују одређене личне карактеристике или особине, тако да се мржња јавља у односу на сва она лица која имају те карактеристике, а које су за схватање извршиоца кривичног дела повезива са припадношћу одређеној групи. Извршилац и жртва код ових кривичних дела често немају лични однос и мржња није личног карактера, већ представља мржњу према групи којој жртва припада.

Ратни злочини који су вршени од стране нацистичких снага предвођених Немачком били су претежно злочини мотивисани мржњом. Одатле датира термин „Холокауст", који симболизује историјски период између 1939. до 1945. године, у ком је убијено око милион Јевреја, само и из разлога што припадају јеврејској нацији. Поред Јевреја, на мети нацистичких злочина из мржње нашли су се још и Роми због њихове националне припадности, Јеховини сведоци из религијских разлога, хомосексуалци због њиховог сексуалног опредељења, инвалиди и други из чисто дискриминаторних разлога.

Такође, као новији пример убиства које је извршено из чистих дискриминаторних побуда и мржње према Ромима, представља убиство малолетног Душана Јовановића 18. октобра 1997. године у Београдској улици у Београду. Он је био нападнут од припадника „Скинхед" (Skinhead) групе, који су га напали само зато што је био Ром. Душан, који је имао свега четрнаест година, био је изложен страшној физичкој тортури, а повреде опасне по живот су му нанаесене делом олука. Извршиоци овог злочина из мржње су од жртве били старији свега три године, а Јовановића су насумично изабрали као жртву само зато што је припадао ромској националној групи. Припадали су расистичкој групи „Скинхед", познатој по антагонистичким ставовима према припадницима ромске националне групације. Посебна и најопаснија подврста ове расистичке групе се назива „Наци – Скинхед", коју карактерише идеологија национал – социјализма и нацизма, са изразитом мржњом у односу на припаднике одређених националних група, попут Јевреја, Рома, Кинеза и Афроамериканаца (Bowen 2008: 20).

Има још много примера извршења тешких кривичних дела мотивисаних мржњом. Кривична дела убиства која су се дешавала на простору Косова и Метохије, а у односу према Србима и другим неалбанцима, била су мотивисана мржњом из етничких, националних, верских, културолошких, историјских и других разлога класичне дискриминације већинског албанског народа према припадницима мањинских народа. Злочини из мржње су на простору Косова и Метохије били бројни, а и данас се не зна са сигурношћу колико је Срба и других неалбанаца у акцијама албанских злочиначких организација убијено или изложено некој врсти тортуре. Највише су се дешавала кривична дела убиства и отмице, са јасном мотивацијом мржње према припадницима српског народа.

Дакле, из приказаних примера, следи да је објекат кривичних дела насталих из мржње према лицима, односно групама лица која припадају одређеној мањинској групи. У наведеним примерима ради се о припадницима ромске и српске националне групе, а нападачи су били припадници расистичких и терористичких организација. Сам избор жртве настаје због његове припадности одређеној групи. Мржња може бити појединачна, према конкретном лицу које је непосредна жртва, али се заправо у том делу налазе елементи мржње према читавој заједници и свим њеним припадницима.

Поједини аутори кривична дела која су извршена из мржње називају „кривична дела са поруком", јер се њиховим извршењем шаље јасна порука свим припадницима групе којој је жртва припадала да су непожељни у датој средини, те да их средина не жели и не прихвата (Bys 2014: 49). Циљ извршења оваквог кривичног дела уједно представља део мотива и побуда, које су засноване на расним побудама, верским уверењима, националном или етничком пореклу, језику, полу, инвалидитету или некој другој идентификационој одредници.

Често се дешава да се кривична дела врше услед постојања више различитих мотива. Поред припадности одређеној мањинској групи, која примарно представља мотив мржње, извршилац у односу на жртву може имати и неке друге, личне мотиве. Тада се може говорити о вишеструкости мотива, али да би се говорило о делу које је извршено из мржње, мржња према жртви због њене припадности одређеној групи, мора да буде доминантна. Злочини учињени из мржње се морају темељити на личним карактеристикама жртве, као што су њена припадност одређеној националној, етничкој, верској групи, етничко порекло, језик, инвалидитет, пол или неке друге значајне карактеристике.

Врло значајно питање код утврђивања постојања мржње као мотива за извршење недозвољене радње је питање кад се мржња код извршиоца дела јавила. Углавном код злочина из мржње мржња настаје много пре него што је кривично дело извршено. На страни извршиоца се мржња према одређеној националној, верској, етничкој, расној или другој групи формира и развија много пре, а у тренутку извршења инкриминисаног дела, та мржња доживљава своју кулминацију и манифестује се кроз радњу кривичног дела. Извршилац је, дакле, стекао много пре негативни став о одређеној групи, односно стекао је одређену предрасуду. Одатле следи да мржња, која је изражена код извршења дела није индивидуална, већ колективна и манифестује се према свим припадницима једне мањинске групе.

Објекат радње злочина из мржње може бити појединац, али и група лица. За све њих је од значаја да су припадници одређене националне, етничке, верске, расне групе или да се издвајају од већине по нечему карактеристичном. То могу да буду разлике у боји коже, језичке разлике, на основу порекла, припадности, инвалидности, сексуалне оријентиције и слично. Поред личности припадника одређене групе, на мети се може наћи и њихова лична имовина. Такође, на мети се могу наћи културна и верска добра која припадају одређеним националним, културним и верским групама. Током мартовског погрома 2004. године на Косову и Метохији, поред припадника српског народа, на мети је био велики број православних цркава и манастира. Реч је о врло старим светињама, које су између осталог,

биле и под међународном заштитом као историјско, културно и религијско добро велике вредности. Албанци су из мржње према српском народу, а и са намером да фингирају историјске чињенице о вишевековном егзистирању Срба на простору Косова и Метохије, намерно спалили светиње попут Цркве Богородице Љевишке у Призрену, Цркве Светог Спаса, такође у Призрену, Саборне цркве Светог Ђорђа у Призрену, Цркве Светог Николе у Призрену, Цркве Свете Недеље у Призрену, Цркве Светог Пантелејмона у Призрену, Манастира Свети Архангели у Призрену, Цркве Светог Андреја у Подујеву, Цркве Светих Петра и Павла у Истоку, Цркве Свете Недеље у Брњачи код Ораховца, Саборне црква Свете Тројице у Ораховцу, Цркве Светог Михаила у Обилићу, Цркве Светог Илије у Вучитрну са припадајућим православним гробљем, Цркве Светог Николе у Косово Пољу, Цркве Светог Илије пророка у Подујеву, Манастира Девич, Саборне црква Светог Уроша у Урошевцу, Цркве Светог Саве у Косовској Митровици, Цркве Светих Флора и Лавра у Липљану, и том приликом су светиње биле спаљиване, миниране, девстиране споља и изнутра, оскрнављене, док су религијске реликвије и вредни предмети покрадени (Антонијевић 2014: 215).

ЗЛОЧИНИ ИЗ МРЖЊЕ

За разлику од праксе, која је приказана у упоредном праву, у Кривичном законику Републике Србије не постоји посебна група кривичних дела из мржње. Мржња као појам се у српском позитивном Кривичном законику спомиње у члану 54а, под „посебним околностима за изрицање санкција за кривична дела која су извршена из мржње", где је мржња квалификаторна околност. Она се третира у случајевима извршења кривичног дела из разлога мржње према објекту кривичног дела, који је изабран на основу расне, националне и/или етничке припадности, вероисповести, полне разлике, сексуалне оријентације, родног идентитета или неке друге околности. Суд је у обавези да при изрицању казне ове околности третира као отежавајуће. Дакле, контекст у ком се мржња третира у позитивном Кривичном законику у Републици Србији треба посматрати на два начина – као околност приликом одређивања санкција за извршиоца кривичних дела, где се мржња третира као квалификаторна околност и као елемент бића кривичних дела из главе 28, 31 и 34 Кривичног законика Републике Србије.

У глави 28 Кривичног законика Републике Србије, у којој се налазе кривична дела која су усмерена против уставног уређења и сигурности Републике Србије, у члану 317 мржња се спомиње као саставни део бића кривичног дела, која су усмерена на изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости. У улози извршиоца дела је лице које ствара или шири националну, расну или верску мржњу или нетрпељивост међу припадницима различитих народа или етничких заједница, који су настањени на територији Републике Србије. За овај облик криминалног понашања предвиђена је казна затвора од шест месеци до пет година.

Квалификовани облик кривичног дела је предвиђен ставом два овог члана, у ком се радња из става један извршава путем принуде, злостављања, угрожавањем безбедности, поругом у односу на националне, верске и етничке симболе, девастацијом

туђих личних ствари, скрнављењем споменика, спомен обележја и гробова. За овај облик кривичног дела је запрећена казна затвора у распону од једне до осам година.

Други, тежи облик овог кривичног дела, настаје у случају да се у улози извршиоца дела нађе службено лице које је злоупотребило службени положај и своја овлашћења. Такође, услед таквог поступања службеног лица може доћи до тешких последица по живот припадника различитих националних мањина или етничких група који живе на простору Републике Србије. Казна која је запрећена за овај облик кривичног дела је од две до десет година затвора (Шупут 2015: 130).

Мржња се у позитивном Кривичном законику Републике Србије јавља потом у глави 31, у којој се налазе кривична дела против јавног реда и мира. У члану 344а налази се кривично дело „насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу", где се мржња јавља као квалификаторна околност на страни лица које физички напада или се физички обрачунава са учесницима на спортској приредби или јавном скупу, насилно понаша или девастира туђу или јавну имовину чија је вредност већа током приступања спортском догађају, манифестацији или јавном скупу, тако што на спортски терен или објекат уноси или учеснике и гледаоце излаже опасности применом пиротехничких и експлозивних направа, које су подобне да изазову теже повреде или да наруше здравље учесника на спортској манифестацији или јавном скупу. Насиље се може вршити на делу трибина који је резервисан за припаднике супарничког навијачког табора, може довести до оштећења објекта у ком се одвија спортска манифестација, да се саботира опрема, уређај и инсталација у објекту. Извршилац овог дела може да изазива расну, верску или другу нетрпељивост и мржњу, која је заснована на дискриминаторним основама, што за последицу може имати насиље и физички обрачун. За ово кривично дело законодавац одређује затворску санкцију у трајању од једне до пет година, уз могућност изрицања новчане казне.

Кривично дело које на најбољи начин приказује дело из мржње налази се у глави 34 Кривичног законика Републике Србије, која садржи кривична дела против човечности других добара заштићених међународним правом. У члану 387 је регулисано кривично дело расне и друге дискриминације, које настаје управо на темељу различитости на основу расе, боје коже, верске припадности, националне, етничке разлике и порекла, односно на основу других личних својстава и кршења основних људских права и слобода гарантованих међународним правним правилима, која су ратификована међународним уговорима. За основни облик кривичног дела предвиђена је затворска санкција у распону од шест месеци до пет година. Такође, овим чланом Кривичног законика у ставу три је прописана одговорност и за оно лице које шири, пропагира или подстиче расну дискриминацију. Предвиђена санкција за овај облик дела износи од три месеца до три године затвора.

Јавним пласирањем текстова или другог штампаног материјала којим се позива, подстрекава или наговара на мржњу, дискриминацију или насиље усмерено према лицима или припадницима групе по основу расне, верске, етничке или друге различитости, врши се расна дискриминација из става четири члана 387 Кривичног законика Републике Србије, према ком је предвиђена затворска санкција у распону између три месеца до три године. Такође, оно лице које одобрава, односно јавно

негира постојање геноцида, злочине против човечности или ратног злочина и сваког другог злочина учињеног из мржње према групи лица на основу њене верске, етничке, расне или било које друге различитости, а наведени злочини су утврђени правноснажним пресудама судова у Републици Србији или Међународном кривичнм суду, биће кажњено затворском санкцијом у трајању између шест месеци до пет година (Делић 2020: 110).

Изрицање јавне претње да ће према припадницима одређене групе, на основу расе, боје коже, вере, националности, етничког порекла или другог личног својства, бити извршено неко кривично дело за које је законом запрећена казна затвора у трајању дужем од четири године, кажњава се казном затвора у трајању од три месеца до три године.

ПРИМЕРИ ЗЛОЧИНА ИЗ МРЖЊЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Српски народ који је живео на простору Косова и Метохије у последње две или три деценије трпи најстрашније примере злочина почињених из мржње као доминантног мотива. Срби су били на мети Албанаца и албанских криминално-терористичких организација само и искључиво из верских, етничких и расних разлога. У време деловања сепаратистичке терористичке организације ОВК („Ослободилачке војске Косова“) према Србима и другим неалбанцима почињени су најстрашнији злочини из мржње. Срби на Косову и Метохији су се и пре тога налазили на мети исламистичких напада, са циљем поисламљења и напада, о чему сведоче историјски акти. Примери поисламљивања Срба се могу наћи код Сарача у Бивољаку, Исића у Штимљу и Тошолија у Градимљи и многих других (Урошевић 1987: 63). Злочини из мржње према Србима се у новије време интензивирају деловањем албанске терористичке Ослободилачке војске Косова.

Ова терористичка организација је у односу на Србе и друге неалбанце извршила бројне злочине мотивисане расном, верском и етничком мржњом. У јулу 1998. године, почињено је масовно убиство српског цивилног становништва у близини места Клечка. Припадници ОВК су најпре киднаповали цивиле српске националности, а потом их ликвидирали, а њихова тела спалили. Током 1997. и 1998. године албански терористи су спроводили бројна киднаповања српских цивила на Косову и Метохији. У периоду између 17. до 22. јула 1998. године киднаповано је и заробљено 43 цивила српске националности. Верује се да је око стотину српских цивила одведено у правцу Малишева и потом Клечке. Према цивилним заробљеницима албански терористи су се односили нечовечно и извршавали су зверске злочине. Сви су ликвидирани из ватреног наоружања, а тела су им спаљена (Јовашевић 2000: 68).

Током јула 1998. године догодили су се бројни злочини из мржње према српском цивилном становништву у општини Ораховац. Из Ораховца и места у околини, терористи су киднаповали око осамдесет српских цивила. Посредовањем Црвеног крста, ослобођено је око 45 цивила, претежно жена и деце, док су посмртни остаци пронађени од 42 отета цивила на стратишту Волујак, и 13 тела је нађено у масовној гробници у Малишеву (Ђокић 2017: 342).

У местима Рзнић, Прилеп и Глођане, у близини Радоњићког језера, у периоду од априла до септембра 1998. године, догодио се низ злочина према српским цивилима и другим неалбанцима и том приликом је убијено 37 српских цивила. Тела масакрираних и убијених цивила су закопана на брду крај Радоњићког језера.

У јулу 1999. године се у Старом Грацком дешава злочин према српским жетеоцима, где у атару села Бујанце албански терористи убијају 14 српских жетелаца. Иако су уредно захтевали заштиту међународног фактора, она им није била обезбеђена, што је за последицу имало сурово ликвидирање 14 цивила, припадника српског народа, који су убијени из мржње јер су били Срби.

Злочини из мржње према припадницима српског народа, али и другим неалбанцима, манифестовали су се и кроз уништавање православне верске и културне баштине на Косову и Метохији. На мети албанских терориста били су српски православни храмови, цркве, гробља и српске куће и друга приватна имовина. У контексту НАТО агресије на Савезну Републику Југославију и напада албанских терористичких и криминалних организација на српске православне светиње, само током 1999. године уништено је 76 верских објеката, према саопштењу Светог Архијерејског синода Српске православне цркве од 15. јуна 1999. године (Свети Архијерејски синод СПЦ: 1999: 104).

Доласком страног фактора, који је требало да гарантује мир и сигурност српском и другом неалбанском народу на Косову и Метохији, није се ништа променило у позитивном смислу. Српске светиње и даље остају на мети Албанаца, те први верски објекти који бивају девастирани након доласка јединица КФОР-а.[2] Међународни фактор и снаге које чине јединице КФОР-а очигледно нису биле у могућности или нису желеле да заштите православне српске светиње на Косову и Метохији. На основу територијалне надлежности, САД су одговорне за уништење 21 српске светиње, као и Италија. Немачка сноси одговорност за 19 богомоља, Велика Британија за десет, док су Французи криви за уништење седам српских цркава.

Терористи су нападали и српска гробља. За време Митровданских задушница 2012. године у јужном делу Косовске Митровице затечено је потпуно уништено православно гробље. Процењује се да је на овом гробљу порушено око пет стотина надгробних споменика. Ово српско гробље у јужном делу Косовске Митровице се од 1999. године до данашњих дана више пута нашло на удару албанских терориста, те је уништено преко 70% надгробних споменика. За разлику од Албанаца, Срби у северном делу Косовске Митровице нису оштетили ниједан надгробни споменик на албанском гробљу, које се налази у том делу града (Миловић 2024: 324).

Током 2012. и 2013. године на Централном гробљу у Косову Пољу порушено је 56 надгробних споменика. Уништење гробља се дешавало у исто време кад је дошло и до оштећења православне цркве у месту Бресје у Косову Пољу. У Урошевцу је православно гробље било више пута на мети албанских нападача. Од 1999. године до данас уништена је једна трећина надгробних споменика.

2 Манастир Светог Уроша у Биначу поред Витине, Манастир Светог Архангела Гаврила у Доњем Неродимљу и Цркве Светог Стефана и Светог Николе Летњег у Доњем Неродимљу. У Љубожди код Призрена долази до уништења Цркве Светог Марка Коришког и Светог Илије, као и Цркве Пресвете Богородице у Мушутишту.

Православно гробље у месту Жаково је оштећено током 2020. године и то тако што су четири гроба скроз прекопана, а посмртни остаци су украдени и нестали. Поред овог напада, дошло је и до скрнављења осам надгробних споменика. Православно гробље у месту Кишница је нападнуто 2021. године и то тако што је оскрнављено осам надгорбних споменика, од којих је шест у потпуности уништено. На православном гробљу у Ораховцу је 2022. године дошло до оштећења крста на гробу тек сахрањеног Србина. На овом гробљу није било могуће да се врше сахране у периоду од 1998. до 2014. године, те су се Срби сахрањивали у црквеној порти.

ЗАКЉУЧАК

Мржња према неком народу, националној групи, верској групи, групи која се издваја по боји коже, језику, пореклу или неком другом карактеристичном обележју представља снажан подстицај за извршење тешких кривичних дела. Мржња представља јасно квалификаторно обележје, које кривичном делу даје додатно на тежини и позитивно кривично законодавство Републике Србије јасно заузима став да се мржња као мотив за извршење кривичног дела увек мора узети као отежавајућа околност при изрицању санкције.

Постоје посебно осетљиве маргиналне групе, које су често предмет мржње и према којима су често усмерене радње кривичних дела. У самом раду наведено је да су Роми у целом свету посебно осетљива категорија становништва и врло често се према припадницима ове националне групације врше тешка кривична дела из мржње само због различитости у боји коже, језика и националне припадности. У раду је дат осврт на екстремну организацију „Скинхедс", која изражава посебну врсту мржње према Ромима, Јеврејима, Кинезима и Афроамериканцима у читавом свету, а била је активна и на простору Републике Србије.

На простору Косова и Метохије Срби су се врло често налазили на мети извршења тешких кривичних дела мотивисаних мржњом од стране припадника албанског народа. Срби су плански били нападани, убијани, киднаповани, злостављани са циљем њиховог трајног исељења са Косова и Метохије. Српска имовина је такође била на удару честих напада, као и српска културна, историјска и религијска баштина. На простору Косова и Метохије је крајем 20. и почетком 21. века дошло до прогреса у извршењу кривичних дела мотивисаних мржњом, а дела су усмеравана према свим неалбанцима, са посебним фокусом према српском народу.

Велики број Срба је киднапован, убијен и трајно расељен са Косова и Метохије. О великом броју Срба са Косова и Метохије се ни данас ништа не зна и воде се као нестала лица. Такође, велики број Срба је завршио у албанској „жутој кући", која је албанским терористима служила као илегална болница у коју се доводили киднаповане Србе, где су их убијали на свиреп начин, а њихови органи су вађени и потом за велики новац продавани на светским илегалним тржиштима људских органа, док је новац од продаје завршавао на рачунима терористичке ОВК.

Мржња према припадницима српског народа на Косову и Метохији од стране Албанаца се огледала и кроз нападе на верске објекте Српске православне цркве, који су уједно потврда колико дуго Срби живе и настањују простор Косова и Метохије.

Уништавање српских манастира и црквa, као и српских гробаља вршило се како са циљем застрашивања српског народа, тако и са циљем уклањања значајних историјских споменика културе који потврђују присуство српског народа на подручју Косова и Метохије.

Позитивно кривично право Републике Србије третира мржњу као квалификаторну околност приликом одређивања санкција за извршено кривично дело. Доказивање да је кривично дело извршено као резултат мржње, подразумева изрицање строже казне за извршиоца дела. Такође, постоје кривична дела у Кривичном законику Србије која у свом бићу садрже мржњу као обележје. Реч је о кривичним делима усмерених против уставног уређења Републике Србије, против јавног реда и мира и против човечности и других добара заштићених међународним правом. Најјасније се мржња као мотив кривичног дела манифестује код кривичних дела геноцида из члана 370; злочина против човечности из члана 371; ратних злочина против цивилног становништва из члана 372; ратних злочина против рањеника и болесника из члана 373; ратних злочина против ратних заробљеника из члана 374; и организовања и подстицања на извршење геноцида и ратних злочина из члана 375 Кривичног законика Србије.

Дакле, мржња у кривично-правном контексту представља значајно обележје у извршењу кривичног дела, јер се доказивањем постојања мржње доказује и присуство негативних намера и односа према једној националној, верској или етничкој групи. Извршење кривичног дела из мржње према одређеном лицу не представља само личну мржњу према том појединцу, већ према читавој групи којој тај појединац припада. То се најбоље манифестује на примеру злочина из мржње извршаваних на Косову и Метохији, где је дошло до изражавања мржње према свим припадницима српског народа.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 2014: Ненад Антонијевић. „Мартовски погром – албански терор над српским становништвом на Косову и Метохији". *Годишњак Музеја жртава геноцида,* 43–81.

Bowen 2008: Derek Bowen. *Pattern of skinhead violence.* University of New Hampshire Scholars Repository, New Hampshire.

Bys 2014: Carolyn Bys. „Osnova i značaj jedinstvenog regulatornog pristupa krivičnim djelima počinjenim iz mržnje: trendovi u Evropskoj uniji i situacija u Bosni i Hercegovini". *Krivična djela počinjena iz mržnje: izvori reguliranja i procesuiranja u Bosni i Hercegovini*. Ur. Edin Hodžić i Amra Mehmedić. Sarajevo: Analitika, 37–60.

Видаковић 2004: Јозо Видаковић. *Рат: Злочин и/или потреба.* Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства РС.

Делић 2016: Наташа Делић. „Кривичноправни значај мржње у светлу идентитетског преображаја Србије". *Идентитетски преображај Србије*. Ур. Радмила Васић и Милена Полојац. Београд: Правни факултет у Београду: Центар за издаваштво и информисање, 127–154.

Делић 2020: Наташа Делић. „Кривично дело расна и друга дискриминација (члан 387. КЗС): прецизирање граница кривичноправне заштите". *Казнена реакција у Србији.* Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Ђокић 2017: Бојан Ђокић. „Масовне отмице и нестанци на Косову и Метохији 1998–1999". *Бањалучки новембарски сусрети*. Ур. Б. Микановић и М. Карапетровић. Бања Лука: Филозофски факултет, 339–353.

Јовашевић 2000: Драган Јовашевић. „Бела књига о злочинима албанских терориста на Косову и Метохији". *Међународна политика,* бр. 51, 1091/93, 65–71.
Јовашевић 2006: Драган Јовашевић. *Лексикон кривичног права.* Београд: Службени гласник.
Куленовић 1995: Тврtко Куленовић. „Мржња и толеранција". *Дијалог – часопис за филозофију и друштвену теорију*, 112–117.
Кривични законик Републике Србије („Службени гласник РС" број 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019).
Миловић 2024: Марко Миловић. „Рушење гробља на Косову и Метохији – вандализам без преседана у 21. веку". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије*. Ур. Марина Мијатовић, Борис Бурсаћ. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 317–329.
Свети Архијерејски синод СПЦ 1999: Свети Архијерејски синод СПЦ. „Саопштење од 15. јуна 1999. године". *Гласник СПЦ*, година LXXXI, бр. 6.
Стјеља 2013: Ивана Стјеља. *Равноправност: регулатива и реалност.* Београд: Комитет правника за људска права.
Урошевић 1987: Атанасије Урошевић. *Етнички процеси на Косову током турске владавине.* Београд: Српска академија наука и уметности.
Шупут 2015: Јелена Шупут. „Кривичноправно санкционисање дискриминације". *Култура полиса,* год. XII, посебно издање, 127–140.

Ratomir D. ANTONOVIĆ

HATE CRIMES COMMITTED IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

Hate crimes have a strong motivation, which is based on hatred towards members of certain national and religious groups, and hatred can occur in relation to national and ethnic origin, language, script, race, skin color, religious affiliation, gender, sexual orientation, disability and the like. A hate crime is a criminal act that is committed only against a person who is different from the perpetrator. The Criminal Code of the Republic of Serbia recognizes hate crimes and defines hatred as an aggravating circumstance in those situations when a criminal act is committed due to hatred towards a person because they belong to a certain racial or religious group. Hatred arises due to difference and is not directed only towards an individual who is a specific victim of a criminal act, but towards all members of a certain nation, religious group, persons who speak a certain language or have some other significant characteristics that distinguish them from the majority. Members of the Serbian people in Kosovo and Metohija were victims of hate-motivated crimes by the majority Albanian people. The paper will highlight the crimes committed against Serbs solely because of their national and religious differences from Albanians.

Keywords: hatred, motive, crime, murders, pogrom.

Рад је предат 25. марта 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 355.089(497.115)"19/20"
323.28(497.115)"19/20"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59060

Прегледни рад

*Борис Љ. БУРСАЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ТЕРОРИЗАМ ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ КОСОВА**

Апстракт: Овај научни рад анализира аспекте деловања Ослободилачке војске Косова (ОВК) у контексту оружаних сукоба на Балкану, са циљем утврђивања степена у којем се активности ове организације могу квалификовати као тероризам. Фокус је усмерен ка конкретним акцијама, методама и циљевима ОВК у складу са научним дефиницијама тероризма. Разматрају се теоријски приступи тероризму и историјски контекст настанка ОВК. Кроз анализу акција, циљева и метода ОВК, као и последица њеног деловања, рад настоји да одговори на питање у којој мери је деловање ОВК представљало тероризам.

Кључне речи: тероризам, ОВК, етносепаратизам.

УВОД

Савремени безбедносни контекст указује да тероризам, као сложена и вишеслојна појава, представља значајан изазов међународној безбедности и стабилности. Његови облици испољавања су различити, зависно од географског подручја, историјских околности и политичких циљева актера. Крајем двадесетог века балканско подручје било је поприште бројних оружаних сукоба, у оквиру којих је деловао и покрет Ослободилачка војска Косова (ОВК). Док је за један део јавности ОВК представљала ослободилачки покрет у борби за права албанског становништва на Косову и Метохији, за други део је њено деловање перципирано као тероризам. Овај научни рад анализира аспекте деловања ОВК који потенцијално кореспондирају са квалификацијама тероризма. Фокус је усмерен ка идентификацији специфичних акција, метода и циљева ОВК који се подударају са дефиницијама тероризма које проналазимо у релевантној литератури. Полазећи од чињенице да је дефинисање тероризма само по себи контроверзно и оптерећено политичким конотацијама, рад ће настојати да објективно анализира доступне информације и понуди аргументовану научну перспективу. Основно истраживачко питање које ће бити у фокусу овог рада гласи: „У којој мери се деловање Ослободилачке војске Косова (ОВК) може квалификовати као тероризам и који су били главни циљеви и методе таквог деловања?" Ово кључно питање ће нас водити кроз анализу специфичних аспеката деловања ОВК, у настојању да се утврди присуство елемената

* Доцент, научни сарадник, ORCID 0009-0002-0654-5186, boris.bursac89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

који се у теорији и пракси доводе у везу са тероризмом. У циљу свеобухватног одговора на истраживачко питање, рад ће се фокусирати на следеће циљеве:

1. Анализираће се историјски, политички и друштвени фактори који су утицали на настанак и ескалацију оружаних акција ОВК, са посебним нагласком на потенцијалне корелације са терористичким деловањем.

2. Идентификоваће се и детаљно описати специфичне методе деловања које је ОВК примењивала током свог постојања, са посебном пажњом на оне које могу бити окарактерисане као терористичке акције.

3. Размотриће се прокламовани и стварни циљеви ОВК, анализирајући степен у којем су ти циљеви били политички, ослободилачки или су укључивали елементе терористичке стратегије.

4. Анализираће се последице деловања ОВК на локалном и регионалном нивоу, као и у ширем међународном контексту, са посебним освртом на хуманитарне, политичке и безбедносне импликације.

5. Коначно, деловање ОВК ће се упоредити са релевантним научним и стручним дефиницијама тероризма, идентификујући сличности и разлике.

ТЕРОРИЗАМ – ДЕФИНИЦИЈА И СПЕЦИФИЧНОСТИ ЕТНОСЕПАРАТИСТИЧКОГ КОНТЕКСТА

Разумевање сложеног феномена тероризма захтева мултидимензионални теоријски приступ. Дефинисање тероризма представља континуирани изазов у академској и политичкој сфери, с обзиром на његову еволуирајућу природу и субјективне интерпретације. У најширем контексту, тероризам се може описати као намерна употреба насиља или претње насиљем против невиних, с намером постизања политичких, идеолошких или верских циљева, путем индукције страха и принуде код шире јавности или владајућих структура. Различите дефиниције тероризма се јављају због његове суштинске сложености и променљивости, у зависности од конкретног контекста у којем се посматра. Пре свега, различите културе, правни системи и нације имају своје уникатне погледе на то шта представља тероризам, што доводи до различитих тумачења и дефиниција. Осим тога, тероризам је често повезан са политичким, идеолошким или религијским мотивима, што додатно компликује утврђивање универзалних критеријума. На крају, разноврсни интереси и агенде могу утицати на манипулацију појмом тероризма, што додатно отежава његово објективно дефинисање (Бурсаћ–Танчић 2024: 113–114).

За потребе овог научног рада ослонићемо се на две дефиниције тероризма. Прва дефиниција је формулисана 1930. године на Трећој међународној конференцији о унификацији кривичног права, одржаној у Бриселу. Учесници конференције одредили су тероризам као својеврстан злочин против међународног права, који се испољава умишљеном употребом средстава која имају потенцијал да проузрокују општу опасност (Bajagić 2000: 616–642). Са друге стране, аутор са наших простора дао је свеобухватну дефиницију која тероризам посматра као „један вишедимензионални политички феномен односно сложени облик организованог, индивидуалног и ређе институционализованог политичког насиља, који је обележен застрашујућим

брахијално-физичким и психолошким методама политичке борбе, којима се обично у време политичких и економских криза, а ређе у условима економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити 'велики циљеви' на начин потпуно непримерен датим условима" (Simeunović 2009: 78).

Етносепаратистички тероризам

Етносепаратистички тероризам представља специфичан и често интензиван облик тероризма, укорењен у тежњи одређене етничке или националне групе за политичким самоопредељењем, које се најчешће манифестује кроз захтеве за аутономијом, независношћу или припајањем другој држави са којом се дотична група идентификује. За разлику од других облика тероризма који могу имати идеолошке, верске или економске мотиве, етносепаратистички тероризам је примарно вођен осећајем колективног идентитета, историјским наративима о угњетавању и жељом за остваривањем националних или етничких права, укључујући и право на сопствену државу.

На основу вишегодишње анализе етносепаратистичког/етнонационалистичког тероризма и увида у релевантну научну литературу, можемо идентификовати следећих пет кључних карактеристика овог феномена:

1. Етнички или национални идентитет као примарни покретач: етносепаратистички тероризам фундаментално је усмерен ка остваривању колективних права и циљева дефинисаних етничком или националном припадношћу. Овај облик тероризма експлицитно артикулише интересе специфичне етничке или националне групе као свој основни *raison d'être* (разлог постојања).

2. Самоопредељење као кључни циљ: централни циљ етносепаратистичких покрета често подразумева постизање већег степена политичке аутономије унутар постојеће државне структуре, остваривање потпуне независности и конституисање сопствене суверене државе, или пак интеграцију са матичном државом са којом постоји снажан осећај заједничког етничког или националног идентитета.

3. Формирање наратива о угњетавању и историјским неправдама: идеолошки темељи етносепаратистичких покрета конструисани су на наративима који артикулишу дуготрајно искуство угњетавања, систематске дискриминације и историјских неправди које је дотична етничка или национална група претрпела. Ови наративи функционишу као значајан мобилизациони механизам и пружају легитимитет употреби насиља у контексту борбе за колективна права.

4. Социјални капитал и подршка заједнице: етносепаратистички терористички покрети често црпе значајан социјални капитал и уживају широку подршку унутар своје етничке или националне заједнице. Ова заједница их перципира као легитимне представнике својих интереса и често пружа виталну подршку у виду финансијских средстава, регрутовања нових чланова и логистичке помоћи, што значајно доприноси њиховој одрживости.

5. Географска концентрација: етносепаратистички тероризам често показује изражену географску концентрацију у регионима у којима доминира дотична етничка или национална група. Ова просторна димензија омогућава лакше регрутовање, логистичку подршку и стварање база за деловање, чиме се додатно учвршћује њихова присутност и утицај на локалном нивоу.

Релевантне теорије за настанак и развој ОВК

Три теорије могу нам пружити одговор на питање како је настала ОВК. Теорија фрустрације/агресије сугерише да блокирање индивидуалних или колективних циљева и потреба може довести до осећаја фрустрације и у крајњој линији агресије. У контексту ОВК неиспуњење дугогодишњег сна – формирања Велике Албаније, довело је до акумулације агресије која је еволуирала у насиље и тероризам. Теорија социјалне мобилизације истиче значај друштвених мрежа, организација, ресурса и политичких могућности у колективној акцији. Формирање и развој ОВК подразумевали су организациону структуру и мобилизацију ресурса унутар албанске заједнице на Косову и дијаспори. Колективна кохезија била је ојачана заједничким националним идентитетом, историјским наративима и културном баштином. Постојеће неформалне мреже и паралелне структуре власти послужиле су као основа за регрутовање и организацију, док су лидери и идеолози артикулисали незадовољство и мобилисали подршку кроз пропаганду. Финансијска подршка из дијаспоре и приступ оружју допринели су јачању ОВК. Теорија политичких прилика наглашава утицај ширег политичког контекста на стратегије побуњеничких група. Распад Југославије створио је нестабилност и вакуум моћи на Балкану, пружајући могућност за промену политичког уређења. Неуспех мирних политичких напора у решавању косовског питања створио је перцепцију да је оружана борба једино средство за остваривање циљева албанског становништва. Међународни контекст и различити ставови међународних актера такође су утицали на стратегију ОВК, при чему је перцепција потенцијалне подршке или одсуства противљења охрабрила ескалацију насиља. Регионалне и међународне политичке прилике створиле су контекст у којем је оружани пут ка независности Косова постао реална опција за ОВК.

Да будемо још прецизнији, осећај дугогодишње фрустрације због неиспуњених политичких идеја (теорија фрустрације/агресије) мобилисао је албанско становништво кроз постојеће друштвене мреже и организације (теорија социјалне мобилизације) у контексту промењених политичких прилика и перципираних могућности за успех оружане борбе (теорија политичких прилика). Распад Југославије и недостатак мирних политичких решења створили су плодно тло за развој оружаног – терористичког покрета, док су осећај националног идентитета и наративи о угњетавању служили као кључни елементи кохезије и мобилизације. Разумевање ове интеракције различитих теоријских перспектива омогућава свеобухватну анализу сложеног феномена настанка и развоја ОВК.

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Друштвено-политичке прилике на Косову и Метохији у периоду који је претходио формирању Ослободилачке војске Косова (ОВК) обликоване су дугом и сложеном историјом прожетом етничким тензијама и конфликтима. У XIV веку српска држава под влашћу цара Душана обухватала је значајан део Балкана, док албанско становништво у том периоду није било конституисано у јединствену државну формацију, већ је било дисперзовано на подручју данашње северне Албаније.

Османска експанзија крајем XV века довела је до вишевековне владавине на Балкану, укључујући и данашњу Албанију, уз успостављање војноспахијског система и присуства идеје џихада.

Док је значајан део албанског становништва постепено прешао у ислам из различитих социоекономских, политичких и верских разлога, српско и влашко становништво на подручју између Скадра и Драча углавном је задржало своју хришћанску веру. Одбијање исламизације српског и влашког становништва довело је до вишеструких последица које су се манифестовале кроз насиље и репресалије османских снага. За разлику од Срба и Влаха, Албанци/Арбанаси[1] су се значајно интегрисали у османски војнополитички систем. Регрутовање албанског становништва у нерегуларне јединице попут башибозука[2], имало је директне негативне последице на међуетничке односе на Балкану. Активност нерегуларних османских војних формација, попут башибозука, карактерисана је применом насиља, пљачке и изазивањем нереда, што је имало значајан утицај на стварање климе несигурности и страха међу православним цивилним становништвом. Паралелно са тим, османска политика доделе земљишних поседа прогнаних Срба и других православних поданика заслужним муслиманима, укључујући и Албанце, уз подстицање њиховог насељавања на те територије, представљала је системску трансформацију власничких односа (Тимарски систем).[3] Ове мере су продубљивале међуетничке антагонизме стварајући структурне и емоционалне баријере између различитих етничких и конфесионалних група. Стога, интеграција Албанаца у османски државни апарат, нарочито кроз војне формације и спровођење земљишне политике, представља релевантан фактор у анализи ерозије међуетничких односа током периода османске доминације на Балкану. Слабљење Османског царства током XIX века створило је нестабилну политичку и безбедносну климу на Балкану, што је резултирало интензивирањем насиља над српским становништвом. Децентрализација власти омогућила је локалним османским званичницима и нерегуларним војним формацијама да самовољно спроводе репресивне мере.

Срби су били изложени ескалацији насиља, посебно као реакција на српске устанке и ратове за независност. У периоду од Првог српско-турског рата 1876. године до 1912. године, односно Првог балканског рата, 400.000 Срба је протерано

---

1 Арбанас је историјски и традиционални назив који су Срби и други словенски народи на Балкану користили за именовање Албанаца.

2 Башибозук (тур. Başıbozuk, срб. оштећена глава – без лидера/вође) – припадник нерегуларних пешадијских и коњичких јединица османске армије. Ове јединице познате су по одсуству дисциплине и биле су састављене од добровољаца, најчешће Черкеза, Албанаца, Курда и Рома – муслимана. Османска држава је наоружавала ове јединице али их није плаћала, јер су припадници ове јединице искључиво живели од пљачке. Овај модел финансирања стварао је подстицај за самовољно насиље и пљачку цивилног становништва, што је имало значајне негативне импликације на безбедност и међуетничке односе у погођеним регионима.

3 Земљишна политика Османског царства била је регулисана помоћу низа правних и административних пракси које су се мењале током времена. Једна од таквих пракси јесте Тимар или Тимарски систем. Тимар (пер. Tima, неговање, чување) назив је за земљишни посед који је султан, као власник све земље у Османском царству, додељивао у замену за војну службу. Више о овом систему в. у „The Timar System in the Serbian Lands from 1450 to 1550: With a Special Survey on the Timar System in the Sanjak of Smederevo" (Miljković 2014: 36–47).

са својих вековних огњишта (Јовановић 1941: 39–41). Дакле, опште економско и социјално пропадање царства додатно је подстицало несигурност и насиље. Стога, XIX век представља период значајног пораста насиља над српским становништвом на османским територијама, директно повезаног са слабљењем централне османске власти и заоштравањем националних тензија. У геополитичким околностима 1878. године, условљеним Берлинским конгресом и ерозијом османске власти на Балкану, дошло је до артикулације колективног политичког деловања албанских племенских вођа са територија Косовског, Скадарског, Јањског и Битољског вилајета.

Њихов састанак у Призрену, који је одржан у Бајракли џамији (Гази Мехмет пашиној џамији), представљао је стратешки одговор на претњу територијалне фрагментације албанског етничког корпуса и његове инкорпорације у новоформиране суседне државе. Ова иницијатива познатија као Призренска лига или Арнаут конгра, имала је за циљ консолидацију албанских интереса и очување постојећег административно-политичког оквира унутар Османског царства, супротстављајући се процесима територијалне расподеле дефинисане на међународном нивоу. Програм Призренске лиге је обнародован у јуну 1878. године и садржао је пет тачака (Богдановић 1986: 117–263):

1. Албанци неће допустити да се „њихове земље“ дају Србији, Црној Гори или Грчкој, или ма којој другој држави и другом народу.

2. Све земље које су Србија и Црна Гора у овим ратовима отргле од Турске, а у којима су живели Албанци, да се поврате овима.

3. Да се на овом поради и у Европи, на Берлинском конгресу и на дворовима.

4. Да се свим силама поради да се Албанцима врати самосталност, која им је пре педесет и више година одузета, то јест да им се више не шаљу чиновници из Цариграда и да их не поставља више султан и Порта[4], већ да их они сами између себе бирају.

5. Да султан не тражи више од њих регрута и порезе.

Став немачког канцелара Ота фон Бизмарка (Otto von Bismarck), који је негирао постојање албанске нације, био је више него јасан одговор великих сила на захтеве Призренске лиге (Милошевић 2013). Поразом Турске на Берлинском конгресу долази до нове фазе унутар Призренске лиге – фазе отворених сукоба са турским властима. Одлукама Берлинског конгреса, претежно муслимански градови Плав и Гусиње предати су Црној Гори, док су Ниш, Пирот, Лесковац и Врање предати Србији. Лига се супротставила одлукама Берлинског конгреса и ушла у отворен сукоб са Црном Гором, што је резултирало оштром реакцијом великих сила након којих је Порта морала да реагује и разбије отпор Лигиних добровољаца. У мају 1880. године Лига отказује послушност Порти и тада Срби на Косову и Метохији долазе у врло тежак положај – у једном дану добијају два господара којима плаћају харач и две војске које издржавају, турску и албанску. Свесни своје моћи, Призренска лига у Скадру истиче идеју независности Албаније

4 Висока порта (тур. Bâb-i-âlî) или Порта представља метонимијски назив за централну владу Османског царства у Цариграду (Истанбулу). Порекло овог назива везује се за церемонијални улаз/врата палате султана где су се одржавали пријеми за стране посланике и представнике.

(Богдановић 1986: 17–263): а) унутрашња аутономија за све албанске земље; б) кнез изабран вољом народа, са наследним правима; в) паушално плаћање годишњег данка; г) право на помоћну војску; д) уклањање свих отоманских трупа; ђ) успостављање дипломатских односа између аутономне Албаније и Порте; е) постављање чиновника домородаца.

Призренска лига по први пут експлицитно истиче концепт територијалног јединства албанског народа, при чему је под термином „цела Албанија" подразумеван географски континуитет свих области са албанским становништвом.

Ове територије укључују: Јањски, Скадарски, Битољски и Косовски вилајет односно данашње територије Грчке: Епир (Арта и Јањина); Албаније: Епир, Скадар, Тирана, Елбасан; Црне Горе: Плав и Гусиње; Македоније: Скопље, Дебар, Гостивар, Прилеп, Велес, Битољ, Охрид, Куманово; Србије: Пећ, Ђаковица, Призрен, Нови Пазар, Сјеница, Косовска Митровица, Приштина, Гњилане и Прешево (Недељковић 2013: 403). Реагујући на захтеве Призренске лиге, Османска порта је предузела одлучне контрамере, ангажујући значајне војне ресурсе. У Косовски вилајет је упућена експедициона корпусна група од 15.000 војника под командом Торгут Дервиш-паше (Shevket Turgut Pasha). По доласку османских снага недалеко од Скопља, почетком априла 1881. године, војне формације Лиге су показале недостатак кохезије и борбене спремности, повукавши се и предавши град без пружања отпора. Након тога, османска војска је ефикасно заузела Приштину, кључно стратешко упориште у региону. До оружаног сукоба дошло је код села Штимља, где су снаге Лиге претрпеле значајан пораз и биле разбијене услед супериорности османских трупа. Уследила је брза окупација значајних центара, Призрена, Ђаковице и Пећи, чиме је војном интервенцијом централне власти сломљен организовани отпор албанског покрета и ефективно ликвидирана Призренска лига као релевантан политички и војни фактор. Годину дана након ослобађања Старе Србије[5] и Македоније од османске власти, тачније 1913. године, забележен је први значајан покушај оружане сепарације ових територија. Иако је тек конституисана, влада Албаније, уз индиције о подршци Аустроугарске, мобилисала је значајан број Албанаца, укључујући бивше војнике османске армије са територије Косова и из Македоније. Њихова побуна, која је ескалирала 14. септембра 1913. године, имала је за циљ успостављање контроле над Косовом и продор до десне обале реке Вардар. Међутим, интервенција Војске Краљевине Србије била је ефикасна и у кратком временском периоду, мањем од месец дана, побуњеничке снаге су поражене и принуђене на повлачење на територију Албаније. Ова епизода представља рани облик оружаног оспоравања новоуспостављених граница на Балкану након балканских ратова. Током Првог светског рата, непријатељско деловање албанских група према српској војсци било је опортунистичко, интензивирајући се када би српске јединице биле у слабијем положају. Повлачење српске војске преко албанске

5 Стара Србија је географски и историјски термин који се користио крајем 19. и почетком 20. века да означи области које су у средњем веку чиниле језгро српске државе. У ужем географском и историјском смислу, термин Стара Србија обухватао је историјску област Старе Рашке (познату и као Санџак), Косово и Метохију и највећи део Вардарске Србије, која данас кореспондира са Вардарском Македонијом. У ширем контексту, појам је понекад укључивао целу Вардарску Србију и делове Егејске Македоније.

територије током Првог светског рата остало је у српском историјском памћењу обележено зверствима која су починили албански екстремисти.

Период након Првог светског рата

Након Првог светског рата албански екстремизам на Косову и Метохији, предвођен Аземом Бејтом (Azem Bejta), познатији као Азем Галица, ескалирао је у оружану побуну против новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919. године. Овај отпор је кроз мање терористичке акције континуирано трајао све до 1941. године. Са окупацијом и капитулацијом Краљевине Југославије у Другом светском рату, фашистичка Италија је 1941. године успоставила пројекат „Велика Албанија", који је обухватио Албанију, Косово и Метохију, као и делове западне Македоније и Црне Горе.

Овај корак окупационих снага довео је до масовног приступања албанског становништва оружаним формацијама под окриљем окупационих власти. Анексија наведених територија под албанску администрацију, уз покровитељство италијанске окупационе власти, представљала је кључни елемент у интензивирању пропагандних активности великоалбанског иредентизма. Овај наратив је имао циљ стварање идеолошке основе за будуће државноправно решење које би, након очекиване победе Сила осовине у рату, довело до формалног конституисања „Велике Албаније" као проширене државне творевине. Непосредно након успостављања окупационог режима, започела је систематска примена терора над српским становништвом на анексираним територијама. Срби су били подвргнути присилном прогону, а они који су остали суочавали су се са егзистенцијалном угроженошћу и физичким ликвидацијама. До 1942. године, регистровано је значајно расељавање српског становништва, са процењених 60.000 избеглица које су потражиле уточиште на јужним границама окупиране Србије (Богдановић 1986: 117–263). У јесен 1944. године, док су јединице Народноослободилачке војске Југославије спроводиле ослобођење Косова од немачке окупације, утицајни лидер албанске екстремистичке организације, Бали Комбетар (алб. Balli Kombëtar – Народни фронт), Сокољ Доброши, упутио је проглас којим је албанско становништво мобилисао на оружани отпор против новоуспостављајућег комунистичког режима, интерпретирајући га као „свети рат" – џихад (Пантелић 2008: 108). Као директна последица овог позива, у новембру 1944. године избила је оружана побуна албанског становништва на Косову, која је представљала покушај очувања националистичких циљева и спречавања интеграције региона у послератну Југославију. Међутим, овај организовани отпор је убрзо угушен интервенцијом југословенских снага до фебруара 1945. године.

Период након Другог светског рата

Након Другог светског рата, Косово је постало аутономна покрајина у оквиру Социјалистичке Републике Србије, једне од република Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Упркос уставним гаранцијама аутономије, албанско становништво је често изражавало незадовољство својим положајем и захтевало већа права, укључујући и могућност стицања статуса републике у оквиру СФРЈ.

Политичка клима за Албанце се погоршава након 1948. године са репресијама под оптужбама за шпијунажу. Масовни студентски протести 1968. године у Приштини довели су до постепеног стицања аутономије и права на образовање на матерњем језику. Устав из 1974. године омогућио је Косову значајну аутономију у оквиру статуса федералне јединице, што је током 1970-их резултирало променама у демографској и политичкој структури, укључујући повратак прогнаних Албанаца и исељавање Срба. Током осамдесетих година 20. века, дошло је до значајног пораста косовског национализма, кулминираног демонстрацијама 1981. године са захтевима за формирањем Републике Косово. Ове демонстрације су насилно угушене од стране југословенских власти, што је додатно заоштрило међуетничке односе и радикализовало део албанског становништва. Управо ове демонстрације указују на то да албански национализам, сада већ иредентизам, добија забрињавајући раст а да се једна од главних идеја, етнички чисто Косово, ефикасно спроводи од окупације па све до данас. Извештај заједничке комисије Републичког и Савезног извршног већа евидентира дугорочну, координисану и интензивну непријатељску активност великоалбанског национализма и иредентизма као доминантни фактор континуираног исељавања српског становништва са Косова.

Анализа извештаја корелативно повезује егзодус српске популације са превасходно политичким околностима које су, према налазима комисије, деценијама уназад систематски угрожавале њихов опстанак у региону. Према извештају комисије притисци на исељавање спроводе се кроз убијања, заузимање земље, причињавање материјалне штете, уништењем усева, убијањем стоке, сечом шума, паљењем имовине, претњом, малтретирањем, силовањима, скрнављењем гробова и споменика, спречавањем обреда, причињавањем тешкоћа у свакодневним потребама, попут коришћења продавница, пијаца, превоза, надлежних државних органа, непоштовање језика, права из радног односа и слично (Богдановић 1986: 117–263). Кумулативни ефекат наведених фактора резултирао је политичком одлуком о редефинисању уставног положаја Косова и Метохије, односно о ограничењу њене дотадашње широке аутономије која је укључивала елементе федералне равноправности са републикама СФРЈ. Ова реконфигурација уставног статуса формализована је 28. марта 1989. године. Овај догађај представља преломни тренутак који је додатно подстакао сепаратистичке тежње и створио атмосферу безнађа и политичке обесправљености међу косовским Албанцима.

Појам албанског екстремизма: историјски корени, идеолошке основе и методе деловања

Појам албанског екстремизма у контексту Западног Балкана дубоко је укорењен у историјским тежњама за етничким уједињењем и стварањем јединствене албанске државе, често означене као „Велика Албанија". Кроз историју, различите албанске емигрантске организације играле су значајну улогу у артикулисању и промовисању ове идеје, често прибегавајући субверзивним, пропагандним, па чак и терористичким активностима усмереним против Југославије и других суседних држава. Организације албанског порекла, међу којима се истичу Бали Комбтар, Национални комитет, Савез Косовара, Легалитет, Трећа призренска лига,

Слободно Косово, Народни покрет за републику Косово и хрватско-албански савез, представљале су значајан фактор у артикулацији и спровођењу пројекта „Републике Косово" као етапе у ширем националном уједињењу. Њихово деловање карактерисало је провокативно ангажовање на остваривању постављених циљева, при чему су коришћене методе чија је последица била дестабилизација политичко-безбедносног контекста и оспоравање суверенитета и територијалног интегритета постојећих државних ентитета у региону. Значајне прекретнице у интензивирању албанског екстремизма представљају једнострано доношење „Декларације о независности Косова" 2. јула 1990. године[6], као и проглашење „Устава Републике Косова". Ови акти су имали карактер отвореног оспоравања суверенитета тадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и иницирали су процес припрема за конституисање паравојних/терористичких формација, са циљем стварања услова за сецесију и утемељење независног државног ентитета. У том контексту, личност Адема Демаћија, који је тада заузимао лидерску позицију у „Парламентарној партији Косова", служи као илустрација идеолошког оквира и екстремних политичких оријентација које су подстицале сепаратистичке аспирације и допринеле радикализацији албанског националног покрета.

За разлику од умеренијег политичког деловања Демократског савеза Косова, предвођеног Ибрахимом Руговом, политичка платформа коју је артикулисао Адем Демаћи одликовала се експлицитнијим и радикалнијим приступом. Статут његове партије, у својој основној одредници, као примарни и коначни циљ поставља обезбеђивање права на самоопредељење албанског становништва до нивоа сецесије територија са већинским албанским становништвом које су се у том периоду налазиле под југословенском администрацијом. Овај циљ је додатно прецизиран као ослобођење територија насељених албанским становништвом, које су биле анексиране од стране Југославије, и њихово инкорпорирање у матичну државу Албанију, чиме се директно заговарао пројекат националног уједињења. Већ 1998. године Демаћи се придружује ОВК, чије насилне акције никада није експлицитно осудио. Штавише, у интервјуу за „The New York Times", изразио је став према којем стратегија ненасилног деловања није резултирала значајнијим прогресом у остваривању политичких циљева (Hedges 1998).

ОСЛОБОДИЛАЧКА ВОЈСКА КОСОВА – НАСТАНАК И РАЗВОЈ

Ослободилачка војска Косова (алб. Ushtria Çlirimtare e Kosovës – UÇK) представљала је албанску терористичку организацију која је одиграла кључну улогу у косовском сукобу крајем 20. века. Њен настанак и развој условљени су дугогодишњим политичким тензијама и ескалацијом насиља на Косову. Ова организација настала је на темљима Народног покрета Косова (алб. Lëvizja Popullore e Kosovës),

6 У литератури је ова држава позната као Прва Република Косово – самопроглашена, квазидржава у југоисточној Европи. Ова квазитворевина била је кратког даха, већ 2000. године одлуком УНМИК-а успостављена је Заједничка привремена административна структура која је 2001. године еволуирала у Привремене институције самоуправе на Косову и Метохији под управом Уједињених нација.

организације која је још од 1982. године заступала став да се национална слобода косовских Албанаца може постићи једино путем оружане борбе, односно његове екстремне фракције Националног покрета за ослобођење Косова (алб. Lëvizja Kombëtare për Çlirimin e Kosovës). Народни покрет Косова, посебно његово радикално крило, имао је инструменталну улогу у формалном конституисању ОВК 1993. године. Овај процес уследио је након дуготрајног периода акумулације финансијских ресурса од стране албанске дијаспоре, са иницијалним напорима који су започели у Швајцарској.

Формирана у пролеће 1993. године, ОВК представљала је паравојну формацију на Косову и Метохији, карактерисану терористичком структуром и експлицитним ратним циљевима. Њена генеза произашла је из фузије и прерастања локалних криминално-клановских структура и етнонационалистичких група у кохезивне екстремистичке саставе, чија је организациона матрица почивала на територијалном принципу. Временом је ОВК инкорпорирала различите профиле чланства, укључујући азиланте, војне дезертере из расформиране Југословенске народне армије, као и стране плаћенике, међу којима се издваја око стотину инструктора из Велике Британије и Немачке (Пантелић 2008: 108), чиме је њен састав постао хетероген у погледу порекла и претходног искуства чланова. Значајно је и успостављање чврстих веза између радикалних исламистичких елемената и албанских терористичких група, при чему су искуства из сукоба у Босни и Херцеговини имала релевантну улогу. Као конкретан пример ове синергије, почетком јуна 1998. године Екрем Авдија, познат и као Абу Сухеик, основао је у селу Доњи Преказ јединицу муџахедина под називом „Абу Бекир Садик" (Ристић 2018). Ова јединица представљала је манифестацију идеолошког прожимања албанског екстремизма и радикалних исламистичких доктрина.

Ескалација насиља и терористичко деловање ОВК

Као што смо већ поменули, ОВК је основана 1993. године а прво јавно представљање припадника ОВК у наоружању и војним униформама са обележјима организације догодило се 28. новембра 1997. године на сахрани погинулог Хаљита Гецаја (Hajdari 1997), учитеља у селу Лауша, општина Србица. Овај догађај представљао је значајан моменат у јавној афирмацији ОВК, са паралелама уоченим са стратегијама видљивости које је користила Ирска републиканска армија (ИРА), где су погреби палих бораца коришћени као прилике за демонстрацију организационе снаге и присуства у јавности. Адем Јашари био је један од кључних оснивача и истакнутих вођа Ослободилачке војске Косова (ОВК) у раној фази њеног деловања. Познат по својој оружаној групи (група „Јашари"), која је од стране југословенских власти означена као терористичка, Јашари је стекао значајан утицај, посебно у региону Дренице, и постао је симбол отпора међу косовским Албанцима. Иако није био једини лидер на националном нивоу унутар децентрализоване структуре ОВК у њеним почецима, његова улога у оснивању и раном развоју организације била је неспорна. У почетној фази свог конституисања ОВК није располагала етаблираним репутационим капиталом који би аутоматски привукао значајан број нових регрута. Међутим, ОВК је у релативно кратком року успела да оствари значајну масовност у својим редовима. Основни фактор који је допринео овом феномену

јесте јасна опредељеност утицајних личности унутар албанске заједнице за сецесију Косова и Метохије од Републике Србије. Први забележени отворени напад Ослободилачке војске Косова (ОВК) догодио се 21. јула 1998. године, када је са две гранате погођен Манастир Светог Козме и Дамјана у селу Зочиште у близини Ораховца. Након овог напада, припадници ОВК су извршили кривично дело отмице, лишавајући слободе седам монаха и двадесет осам цивилних лица која су се затекла у манастирском комплексу (Самарџић–Нешић и др. 2022: 65). Значајно је истаћи да је ОВК била оперативно активна и пре 1998. године, при чему је њено присуство у јавности током тог периода углавном било ограничено на преузимање одговорности за специфичне изведене акције. У периоду од 1996. до 1997. године ОВК је званично потврдила своју умешаност у 21 случај убиства, од чега је пет жртава било припадника полиције, а 16 цивилна лица. У истој години евидентирано је 250 случајева отмица, међу којима су били и припадници полицијских снага (Jović 2015: 31). Терористичко деловање ОВК карактерисала је широка палета насилних метода са намером да се остваре политички циљеви, првенствено независност Косова и потенцијално уједињење са Албанијом. Међу најзначајнијим облицима њиховог насилног деловања издвајају се: насилна контрола територија и саобраћајница ради успостављања власти и ограничавања кретања; заустављање и контрола учесника у саобраћају, као увод у отмице и застрашивање; отмице и држање талаца ради принуде и политичких уступака; бомбашки и оружани напади, укључујући подметање експлозивних направа са циљем убијања и наношења повреда; силовање, физичко и психичко мучење, злостављање као средство застрашивања и кажњавања; протеривање цивила из њихових домова и насеља, односно повређивање неповредивости њихове имовине, у циљу етничког чишћења и стварања етнички хомогених подручја. Ове акције имале су за циљ застрашивање цивилног становништва, провоцирање оштре реакције српских снага, привлачење међународне пажње и подршке, демонстрацију моћи и контроле те обезбеђивање логистичких ресурса за наставак оружане борбе. Неки од најдрастичнијих напада ОВК који потврђују терористички карактер ове организације свакако су:

1. Напад на Ораховац у јулу 1998. године с циљем заузимања града. Овом приликом убијено је осам, рањено осам, а отета је 51 особа. У самом сукобу учествовало је приближно 1000 припадника ОВК, од којих је 56 изгубило живот (Glas javnosti 2008).

2. Масакр у Клечки када је у јулу 1998. године ликвидирано и спаљено 22 цивила српске националности (Удружење породица косметских страдалника „Косметски страдалници“ 2017).

3. Масакр у Старом Гацком, када су припадници ОВК ликвидирали 14 Срба из Старог Гацка који су жњели пшеницу на својим њивама у атару села Бујанце код Липљана (Telegraf 2019).

4. Масакр на Радоњићком језеру када су припадници ОВК предвођени Рамушем Харадинајом ликвидирали најмање 34 цивила српске и албанске народности (Human Rights Watch 2001).

5. Оружани упади у станове и куће жртава били су чести. Пример бруталног напада је масакр у кафићу „Панда“ у Пећи 14. децембра 1998. године, где је

аутоматским оружјем убијено шест младића српске и црногорске националности, од којих су четворица били малолетни (Политика 2017).

Након јуна 1999. године, у присуству међународних војних и цивилних мисија на Косову и Метохији, забележен је значајан број убијених лица српске националности, чији се број процењује на око стотину. Међу жртвама су били и монаси Српске православне цркве – отац Харитон из манастира Светих Архангела у близини Призрена и отац Стефан из манастира Будисавци код Клине. Обезглављено тело оца Харитона пронађено је годину дана након нестанка од стране Комисије за ексхумацију у селу Тусус код Призрена. Форензичком анализом је утврђено да је до одсецања главе дошло услед деловања оштрог предмета. На костима руке констатоване су фрактуре, а кичмени стуб је био делимично оштећен, са недостатком неколико пршљенова. На одећи су уочени трагови убода ножем у пределу срца. Судбина оца Стефана остаје неразјашњена до данас (Српска православна црква – Епархија рашко-призренска 2019), (Покрет за одбрану Косова и Метохије 2022), (Српска православна црква – Епархија рашко-призренска 2019). У нападима су коришћене експлозивне, запаљиве и друге опасне направе и супстанце, укључујући диверзије, саботаже и постављање нагазних мина.

Покушај атентата на ректора Приштинског универзитета Радивоја Паповића, 16. јануара 1997. године, помоћу ауто-бомбе за који је одговорност преузела ОВК, представља пример политички мотивисаног насиља (Аврамов 2008: 263). У остваривању својих циљева, ОВК је примењивала бруталне нападе на цивиле, укључујући Србе, Црногорце и Албанце који су се противили њиховим методама или били лојални Србији. Упадали су у њихове домове, претили, палили имовину, застрашивали, уцењивали и отимали чланове породица. Жртве су физички и психички злостављане, мучене, силоване и убијане на свиреп начин, често пред члановима породице или мештанима.

Постоје озбиљне индиције и наводи који указују на потенцијалну умешаност припадника ОВК у кривично дело трговине органима киднапованих лица српске и друге неалбанске националности, у јавности познатије као случај „Жута кућа". Према овим наводима, око 300 отетих лица је транспортовано на територију Албаније, где су под неразјашњеним околностима вађени органи и даље дистрибуирани преко Италије ка Европи (Гускова 2009). Наведене чињенице сугеришу да је Ослободилачка војска Косова поседовала карактеристике терористичке организације, еволуирајући од тактичких терористичких акција усмерених према цивилима и инфраструктури, ка организованој оружаној формацији која је ушла у отворени војни сукоб са снагама српске и југословенске власти. Ова трансформација јој је омогућила да стекне статус релевантног недржавног актера унутрашњег оружаног сукоба са међународним импликацијама.

Организациона структура и функционисање ОВК

Унутрашње функционисање ОВК било је сложено и еволуирало је током њеног постојања, од илегалних, герилских група до значајне војне силе. У почетним фазама, ОВК није имала строго централизовану структуру, већ је функционисала

као мрежа локалних, често аутономних јединица, повезаних заједничким циљем – независношћу Косова. У раној фази деловања, пре 1998. године, ОВК је карактерисала децентрализована организациона структура са ограниченом централном контролом. Локалне групе, често формиране око харизматичних фигура, попут Адема Јашарија, деловале су аутономно у планирању и извођењу акција, што је пружало флексибилност и отпорност, али је истовремено отежавало координисане операције и потенцијално генерисало недисциплину и дивергентне локалне циљеве. Са интензивирањем конфликта током 1998. године и значајним повећањем броја ангажованих бораца, евидентна је потреба за формализацијом организационе структуре ОВК у циљу оптимизације ефикасности и унапређења координације деловања.

Ова ситуација је иницирала постепен процес успостављања хијерархијске команде, праћен напорима за конституисање централног штаба и формирање регионалних командних структура. Командна хијерархија ОВК била је организована око главнокомандујућег, са два заменика задужена за оперативна и јавна питања (у својству потпарола). Структуру су чинили и институционални елементи попут генералног инспектора и судије Војног суда ОВК. Оперативно вођење обухватало је функције начелника и заменика начелника Генералштаба, као и начелнике сектора за политичка, кадровска, обавештајна, оперативна, логистичка и финансијска питања. Поред војних аспеката, постојале су и службе за цивилну управу, полицијска питања и радио-везе. Седиште Генералштаба ОВК је у периоду од новембра 1998. до марта 1999. године било лоцирано на планини Бериша, у близини Малишева, у централном делу Косова (УН 2011). ОВК је од 1997. године била подељена у седам оперативних зона на челу сваке зоне налазио се командант. Свака оперативна зона је била подељена на бригаде, батаљоне, водове, чете и локалне штабове:

1. Оперативна зона „Дреница“ – обухватала је општине Србица, Глоговац и Клина на чијем челу се налазио Сами Љуштаку, под његовом командом било је 3000 терориста.

2. Оперативна зона „Лаб“ – обухватала је општине Приштина, Подујево, Липљан, Косово Поље и Обилић на чијем челу се налазио Рустем Мустафа, под његовом командом било је између 2500 и 3000 терориста.

3. Оперативна зона „Шаља“ – обухватала је општине Косовска Митровица, Вучитрн, Лепосавић, Звечан и Зубин Поток на чијем челу се налазио Рахман Рама, под његовом командом било је 1000 терориста.

4. Оперативна зона „Дукађин“ – обухватала је општине Пећ, Ђаковица, Исток, Дечани и делимично Клина, на чијем челу се налазио садашњи председник политичке странке Алијанса за будућност Косова, Рамуш Харадинај, под његовом командом било је око 2500 терориста.

5. Оперативна зона „Паштрик“ – обухватала је општине Призрен, Сува Река и делимично општине Малишево и Драгаш на чијем челу се налазио Тахир Синани, под његовом командом било је око 2500 терориста.

6. Оперативна зона „Неродимље“ – обухватала је општине Урошевац, Штимље, Качаник и Штрпце на чијем челу се налазио Шакри Буја, под његовом командом било је око 1500 терориста.

7. Оперативна зона „Карадак“ – обухватала је општине Гњилане, Витина, Каменица и Ново Брдо, на чијем челу се налазио Ахмет Исуф, под његовом командом било је између 200 и 300 терориста (Ђошан 2009: 236).

Интензиван процес диверзантско-терористичке обуке припадника ОВК од 1990. до 1996. године представља значајан аспект у разумевању каснијих оружаних сукоба. Подршка Републике Албаније, која је обухватала ангажовање државних органа, обавештајне службе (SHIK)[7] и војних институција, омогућила је формирање мреже центара за војну обуку на северу земље. Обуку су спроводили страни војни инструктори и легионари, а касније су се укључиле и приватне војне компаније и оперативци ЦИА-е (Субашић 2024).

Овај мултилатерални приступ обуци, који је ескалирао 1998. године уз учешће ЦИА-е и НАТО-а у пружању специфичних обавештајних података и тактичких смерница за дејства против српских циљева, указује на сложену и организовану природу припрема ОВК за оружану конфронтацију. Током НАТО бомбардовања Југославије, ОВК је постала значајан савезнички фактор. Како би ОВК била у потпуности спремна за извођење терористичких и оружаних дејстава, за њу је регрутован и обучаван позамашан број људи, пре свега бивших официра ЈНА, албанских емиграната, плаћеника из САД, Немачке, Швајцарске, Италије, Словеније, Хрватске и исламских земаља (Атлагић 2012: 72). ОВК је на врхунцу своје моћи (током НАТО бомбардовања) располагала са 20000 бораца (Влада Републике Србије 2003: 13). Хашим Тачи (алб. Hashim Thaçi), познат под надимком „Змија“, био је поред Адема Демаћија кључна политичка фигура ОВК, поготово током 1999. године. У својству главног политичког представника, Тачи је имао значајну улогу у политичким преговорима, укључујући и конференцију у Рамбујеу одржану у фебруару 1999. године. Са друге стране, функцију начелника Генералштаба ОВК од априла 1999. године обављао је Агим Чеку (алб. Agim Çeku), артиљеријски капетан ЈНА до 1991. године када на почетку рата прелази у редове хрватске војске. Учествовао је у озлоглашеним акцијама хрватске војске „Масленица“, „Медачки џеп“ и „Олуја“ (Политика 2020).

Финансирање ОВК одвијало се кроз два основна модалитета. Примарни извор представљали су приходи од нелегалних активности, укључујући кријумчарење наркотика, оружја, возила, људи и људских органа. Секундарни, условно речено, полулегални вид финансирања чиниле су донације албанског становништва из дијаспоре, Албаније, Косова и Метохије и Македоније. Међутим, значајан део ових донација није био добровољног карактера, већ је прикупљан путем изнуде, уз претњу силом упућену донатору или њему блиским лицима. Мањи обим средстава прибављан је на добровољној основи. Логистика, посебно набавка оружја и муниције, била је велики изазов за ОВК, посебно у раним фазама. Оружје је често набављано илегалним каналима, укључујући и оно које је прокријумчарено преко границе

7 Национална обавештајна служба (алб. Shërbimi Informativ Kombëtar) – SHIK, формирана 1991. године као наследник комунистичке тајне службе Сигурими (алб. Drejtoria e Sigurimit të Shtetit), представљала је главну обавештајну агенцију Албаније до 1997. године, када је реорганизована у Државну обавештајну службу (алб. Shërbimi Informativ i Shtetit) – SHISH.

са Албанијом, посебно након немира у Албанији 1997. године. Наоружање ОВК, према изјави Бисљима Зурапија пред Хашким трибуналом, углавном је чинило лако пешадијско оружје албанског порекла, посебно различите верзије аутоматске пушке Калашњиков (7,62 мм), које су чиниле већину арсенала.

Коришћени су и митраљези, противавионско оружје, противоклопни системи, минобацачи, ручне бомбе и мине. Команда је имала радио-везе кратког домета и неколико мобилних телефона (Зурапи 2006: 623). Већ 1999. године, јединице ОВК су располагале и софистицираније наоружањем западноевропског порекла (САД, Швајцарска, Немачка, Италија), укључујући савремена комуникациона средства и опрему за ноћно осматрање и гађање. Униформе су набављане из различитих извора, укључујући и НАТО. Унутрашња кохезија ОВК ослањала се на снажан национални идентитет и циљ независности, стварајући солидарност у борби против заједничког непријатеља. Децентрализована структура са локалним вођама повремено је отежавала дисциплину и централизовано командовање. Иако су уложени напори за увођење строже хијерархије са ескалацијом сукоба, локална аутономија је остала значајна. У целини терористичка организација ОВК била је флуидна, прилагођавајући се теренским и политичким променама, еволуирајући од герилских група ка формалнијој воној структури уз задржавање децентрализованих елемената.

Након повлачења српских снага и уласка НАТО-а у јуну 1999. године, Уједињене нације и КФОР захтевале су разоружање и распуштање ОВК, одбацујући идеју формирања војске Косова. Крај ОВК уследио је 20. септембра 1999. године, када је званично распуштена и фактички трансформисана у Косовски заштитни корпус и Полицију Косова.

Последице терористичког деловања ОВК

Терористичко деловање ОВК током деведесетих година 20. века представља кључни фактор у разумевању последица које су обликовале Косово и Метохију, Србију и шире балканско подручје. Овакво деловање резултирало је значајним хуманитарним последицама, укључујући цивилне жртве и масовно расељавање, што је довело до дубоких друштвених траума и етничких подела. Два релевантна извора из области безбедности који пружају увид у природу Ослободилачке војске Косова су свакако Извештај организације Human Rights Watch као и Извештај Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) под насловом „Human Rights in Kosovo". Према извештају Human Rights Watch-а, ОВК је одговорна за систематске акте насиља, укључујући лишавање живота, противправно лишавање слободе, уништавање приватне имовине и скрнављење културно-историјских споменика, девастирање православних светиња, усмерене према српском, албанском становништву (који нису подржавали ОВК) и другим неалбанским етничким групама (Human Rights Watch 2001). Са друге стране према извештају ОЕБС-а који се односи на период након НАТО бомбардовања, односно на период од 14. јуна до 31. октобра 1999. године, указује се на континуирано излагање неалбанских заједница актима бруталног насиља и злостављања. ОЕБС у својим извештајима презентује квалитативне и квантитативне индикаторе који сугеришу постојање

масовних и систематских кршења људских права неалбанског становништва, документујући широк спектар кривичних дела (Пеан 2013: 162). Такође поред ова два извора важно је напоменути и извештај Удружења породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, које је изнело податке који указују на значајне демографске промене и наводна кршења људских права у периоду од 1998. године до данас. Према њиховом извештају, забележен је присилни прогон око 250.000 Срба са Косова и Метохије. Овај процес депопулације српског становништва одвијао се упркос присуству међународне војне мисије КФОР, чији је контингент бројао око 50.000 војника.

Исти извор наводи постојање 144 незванична места притвора и заточеништва, лоцираних на територији Косова и Метохије и Републике Албаније, која су евидентирана након отмица које су почеле 1998. године. Поред тога, неразјашњена је судбина 568 лица која се воде као нестала (Томановић 2025: 56).

Када говоримо о политичким последицама, тероризам ОВК распламсао је међунационалне тензије, урушио могућност мирног решења и створио међународни притисак који је кулминирао НАТО бомбардовањем 1999. године. Успостављање привремене управе УНМИК-а након бомбардовања омогућило је једнострано проглашење независности Косова 2008. године, што је фундаментално променило геополитичку равнотежу региона и остаје извор континуираних спорова. Дугорочно, наслеђе насиља, нерешено питање статуса Косова и Метохије и економске потешкоће представљају значајне изазове који захтевају континуиране напоре у правцу помирења, дијалога и изградње стабилности у региону.

ЗАКЉУЧАК

Анализа деловања Ослободилачке војске Косова (ОВК) у контексту теоријских приступа тероризму, историјских и друштвено-политичких прилика на Косову и Метохији, као и конкретних акција, метода и циљева ове организације, указује на значајан степен преклапања са научним дефиницијама тероризма. Основно истраживачко питање рада фокусирано је на утврђивање мере у којој се деловање ОВК може квалификовати као тероризам и који су били главни циљеви и методе таквог деловања. Анализа је показала да су акције ОВК често биле усмерене на изазивање страха и несигурности међу цивилним становништвом, са циљем притиска на државне власти и међународну заједницу ради остваривања етносепаратистичких циљева. Методе које је ОВК примењивала, укључујући оружане нападе на цивиле и представнике власти, отмице и друге облике насиља, у складу су са карактеристикама терористичког деловања, посебно у контексту етносепаратистичког тероризма. Рад је такође указао на значај теоријских оквира попут теорије фрустрације/агресије, теорије социјалне мобилизације и теорије политичких прилика у разумевању настанка и развоја ОВК. Осећај дугогодишње фрустрације због неостварених политичких циљева, мобилизација албанског становништва кроз постојеће друштвене мреже и организације, као и перципиране политичке прилике које су нудиле могућност за успех оружане борбе, били су кључни фактори у ескалацији насиља и терористичког деловања ОВК.

Имајући у виду анализиране акције, методе и циљеве ОВК, као и њихове последице, може се закључити да је деловање ОВК у значајној мери представљало тероризам, са циљем дестабилизације региона, изазивања страха и присиљавања на остваривање етносепаратистичких циљева. Овај рад доприноси разумевању сложене природе оружаних сукоба на Балкану и значају научног приступа у квалификовању деловања паравојних формација у контексту тероризма.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 2008: Смиља Аврамов. *Геноцид у Југославији 1941–1945*. Књ. 2. Београд: Академија за дипломатију и безбедност.

Атлагић 2012: Марко Атлагић. „Тзв. Ослободилачка војска Косова као сепаратистичка и терористичка организација". *Косово и Метохија 1912–2012*. Зборник радова. Ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић. Приштина – Косовска Митровица: Филозофски факултет, 72.

Bajagić 2000: Mladen Bajagić. „Terorizam i međunarodno pravo". *Bezbednost*, Vol. 42, br. 5-6. Beograd: Bezbednost, 616–642.

Богдановић 1986: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности посебна издања.

Бурсаћ–Танчић 2024: Борис Бурсаћ – Драган Танчић. „Тероризам Ирске републиканске армије". *Баштина*, св. 64, 113–114.

Влада Републике Србије 2003: Влада Републике Србије. *Бела књига: Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*. Београд: Влада Републике Србије.

Димитријевић 1982: Војин Димитријевић. *Тероризам*. Београд: Радничка штампа.

Ђошан 2009: Милош Ђошан. *Војска Југославије у одбрани од агресије НАТО 1999: сведочанства*. Књига друга. Београд: Клуб генерала и адмирала Војске Србије – Беокњига.

Jović 2015: Nikola Jović. *Ekstremizam i terorizam na Jugu Srbije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.

Јовановић 1941: Јован Јовановић. *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон.

Miljković 2014: Ema Miljković. „The Timar System in the Serbian Lands from 1450 to 1550: With a Special Survey on the Timar System in the Sanjak of Smederevo". Burdur: Journal of Ottoman Legacy Studies, Volume 1, Issue 1, November 2014, 36–47.

Недељковић 2013: Славиша Недељковић. „Призренска лига (1878–1881) између мита и стварности". *Хуманизација универзитета*. Зборник радова. Ур. Бојана Димитријевић. Ниш: Филозофски факултет, 403.

Пантелић 2008: Небојша Пантелић. „Генеза албанског екстремизма и тероризма на Косову и Метохији". *Политичка ревија*. Београд: Институт за политичке студије, 108.

Пеан 2013: Пјер Пеан. *Косово – „Праведни рат" за стварање мафијашке државе*. Београд: Службени гласник.

Самарџић–Нешић и др. 2022: Рената Самарџић – Данијела Нешић и др. *Уништавање и присвајање културног наслеђа: Од Лувра до Косова и Палмире*. Београд: Службени гласник.

Simeunović 2009: Dragan Simeunović. *Terorizam: opšti deo*. Beograd: Pravni fakultet.

Томановић 2025: Верица Томановић. *Отета истина*. Београд: Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији.

УН 2011: Тужилац против Властимира Ђорђевића. Јавна пресуда са поверљивим додатком. Том II. 471/7827 TER. Међународни суд за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права почињена на територији бивше Југославије од 1991. Тужилац против Властимира Ђорђевића. Јавна пресуда са поверљивим додатком. Том II. 471/7827 TER. Међународни суд за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права почињена на територији бивше Југославије од 1991, стр. 586.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Glas javnosti 2008: „Orahovačka golgota". <https://web.archive.org/web/20171107010029/http://www.glas-javnosti.rs/node/20039>. [9. 5. 2024].

Гускова 2009. Јелена Гускова. „Поводом књиге Карле дел Понте 'Лов: ја и ратни злочинци'". <http://www.nspm.rs/kosovo-i-metohija/povodom-knjige-karle-del-ponte-lov-ja-i-ratni-zlocinci.html>. [10. 5. 2024].

Зураши 2006: Бисљим Зураши. „Изјаве сведока. Хаг Хашки трибунал". <https://www.icty.org/x/cases/pavkovic/trans/en/061109ED.htm>. [9. 5. 2024].

Милошевић 2013: Милан Милошевић. „Велика Албанија и национал-европејство". <http://www.nspm.rs/prenosimo/velika-albanija-i-nacional-evropejstvo.html>. [9. 5. 2024].

Покрет за одбрану Косова и Метохије 2022: „Памтимо: Ни после двадесет три године не зна се ко је убио монаха Харитона (Лукића)". <https://pokretzaodbranukosovaimetohije.rs/%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%B5%D1%82-%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0>. [9. 5. 2024].

Политика 2017: „Масакр у кафићу 'Панда' 1998. и даље нерасветљен". <https://www.politika.rs/scc/clanak/394482/masakr-u-kaficu-panda-1998-i-dalje-nerasvetljen>. [9. 5. 2024].

Политика 2020: „Агим Чеку позван у Хаг као осумњичени". <https://www.politika.rs/scc/clanak/461689/Agim-Ceku-pozvan-u-Hag-kao-osumnjiceni>. [9. 5. 2024].

Ристић 2018: Бранкица Ристић. „Могу ли Американци доларом да победе џихад на Косову – кад им више не треба". <https://sputnikportal.rs/20180128/kosovo-sad--1114341919.html>. [9. 5. 2024].

Српска православна црква – Епархија рашко-призренска 2019: „Молитвено подсећање на свештеномученика Стефана Пурића". <https://eparhija-prizren.com/sr/vesti/molitveno-podsecanje-na-svestenomucenika-stefana-purica-1964-1999/>. [10. 5. 2025].

Српска православна црква – Епархија рашко-призренска 2019: „Мучки убијени српски монаси". <https://eparhija-prizren.com/sr/vesti/molitveno-podsecanje-na-svestenomucenika-stefana-purica-1964-1999/>. [10. 5. 2025].

Субашић 2024: Борис Субашић. „ЦИА од 1948. обучавла терористе из ОВК: Сарадници нациста и ратни злочиници утицали на политику САД према КиМ". <https://www.novosti.rs/c/drustvo/vesti/1350821/cia-1948-obucavala-teroriste-ovk-saradnici-nacista-ratni-zlocinici-uticali-politiku-sad-prema-kim>. [10. 5. 2025].

Telegraf 2019: „20 godina od masakra u Starom Grackom: Tog dana 14 Srba je izašlo na njive, na poslednju vršidbu". <https://www.telegraf.rs/vesti/hronika/3084954-20-godina-od-masakra-u-starom-grackom-tog-dana-14-srba-je-izaslo-na-njive-na-poslednju-vrsidbu>. [10. 5. 2025].

United Nations Security Council 2004: „Resolution 1566 (2004)". <https://digitallibrary.un.org/record/532676?ln=en&v=pdf>. [10. 5. 2025].

Hajdari 1997: Ismet Hajdari. „Serija politickih ubistava i dramatičnih sahrana". <http://www.yurope.com/nasa-borba/arhiva/Dec97/0212/0212_1.HTM>. [11. 5. 2025].

Hedges 1998: Chris Hedges. „Kosovo Leader Urges Resistance, but to Violence. New York The New York Times. <https://www.nytimes.com/1998/03/13/world/kosovo-leader-urges-resistance-but-to-violence.html>. [11. 5. 2025].

Human Rights Watch 2001: „War Crimes in Kosovo". <https://www.hrw.org/legacy/reports/2001/kosovo/. [11. 5. 2025].

Human Rights Watch report 2001: „Reports/2001/Kosovo". <https://www.hrw.org/reports/2001/kosovo/>. [11. 5. 2025].

Удружење породица косметских страдалника „Косметски страдалници" 2017: „Злочин – Клечка". <https://www.kosmetskistradalnici.org.rs/2017/08/28/%D1%81%D0%B0%D0%BE%D0%BF%D1%88%D1%82%D0%B5%D1%9A%D0%B5-%D0%B7%D0%B0-%D1%98%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82-%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%-D0%B4%D0%B8%D1%98%D0%B5/>. [11. 5. 2025].

Boris Lj. BURSAĆ

TERORRISM OF THE KOSOVO LIBERATION ARMY

Summary

This scientific paper analyzes aspects of the actions of the Kosovo Liberation Army (KLA) in the context of armed conflicts in the Balkans, with the aim of determining the extent to which the activities of this organization can be qualified as terrorism. The focus is on specific actions, methods, and goals of the KLA in accordance with scientific definitions of terrorism. Theoretical approaches to terrorism and the historical context of the KLA's emergence are considered. Through the analysis of the KLA's actions, goals, and methods, as well as the consequences of its activities, the paper seeks to answer the question of the extent to which the KLA's actions constituted terrorism.

Keywords: terrorism, KLA, ethnoseparatism.

Рад је предат 16. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 323.28:656.7(497.11)
656.73.086.2(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57604

Прегледни рад

*Јован М. ГОРДИЋ**
Универзитет у Нишу
Правни факултет

*Предраг М. ГОРДИЋ***
Канцеларија савета за националну безбедност Београд

ТЕРОРИЗАМ КАО ПРЕТЊА ЦИВИЛНОМ ВАЗДУШНОМ САОБРАЋАЈУ – ИСТОРИЈСКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ

Апстракт: У савременим безбедносним условима 21. века, разматрати појам и реалитет тероризма значи сагледавати сложену и битну друштвену појаву. Перманентна примена савремених научно-технолошких достигнућа доприноси развоју нових форми и облика терористичког деловања, што указује на то да тероризам није само политички, већ и правни, историјски, безбедносни, социолошки, психолошки и медијски феномен. Стога је за научно и стручно проучавање потребан мултидисциплинарни приступ. Сагледавајући битне чињенице историјских показатеља и правне регулативе у Републици Србији, указаћемо на актуелност предметног садржаја. Глобализација као процес културног, политичког и економског повезивања присутна је у готово свим сегментима друштва, а у прилог томе, незаобилазно је истаћи да тероризам данас има глобални карактер и да представља глобалну безбедносну претњу. Упоредно са развојем цивилног ваздушног саобраћаја порастао је и број терористичких напада. Отмица ваздухоплова, подметање експлозивних направа на ваздухоплове, различити облици саботаже, судари ваздухоплова на земљи и у ваздушном простору, само су неки од видова терористичких напада, док је рањивост цивилног ваздушног саобраћаја тероризмом постајала све извеснија.

Кључне речи: тероризам, цивилни ваздушни саобраћај, безбедност.

ТЕРОРИЗАМ КАО ПОЈАВА

Тероризам је комплексан, вишедимензионални реалитет који захтева мултидисциплинарни приступ. Деценијама су научни радници и стручњаци покушавали да појмовно одреде општеприхваћену дефиницију тероризма, међутим, истраживање обима, садржаја, термина и праксе тероризма, наилазили су на бројне потешкоће, почевши од претпоставке да се тероризам кроз историју мењао.

Етимологија појма *тероризам* упућује на латински термин *терор* (*terror, terroris)*, чије је изворно значење велики страх или ужас, и који у својој основи

* Докторанд, ORCID 0000-0001-6332-1221, jovangordic@gmail.com
** Доцент, ORCID 0009-0009-4253-0054, predraggordic@gmail.com

има индоевропску реч *ter.* Такође, са етимолошког становишта појам тероризам има исти корен као речи *terrible,* са значењем ужасан или, на пример, *deterrent,* са значењем застрашујући, или као израз у српском језику *трести се.* Сматра се да је реч терор из латинсоког ушла у француски језик у 14. веку, а прва употреба речи терор у енглеском језику бележи се 1528. године.[1] У научној литератури се крајем 18. века, употреба термина тероризам везује за Робеспијера и проглас „Терор је на дневном реду". Наиме, од тада се у доступној литератури појам тероризам често користи и као синоним за терор, што је са научног, стручног и практичног аспекта неутемељено и неадекватно. У основи, тероризам је политички концепт који укључује насиље осмишљено ради постизања политичког циља. Политичка природа тероризма разликује овај облик од других видова криминала.

С тим у вези, потребно је истаћи да са научног и стручног становишта још увек не постоји јединствено одређење појма тероризам. Битна чињеница таквог стања огледа се у томе да и поред бројних покушаја јединственог дефинисања предметног појма, такав резултат, односно ефекат се не остварује због тога што су многи аутори под утицајем политичких интереса. Са историјског аспекта, тероризам се често користио за дискредитацију и етикетирање појединаца или група, што се у пракси наставља. Те дефиниције често одражавају политичке ставове аутора, па се тиме не постиже, објективно научно и стручно разумевање и дефинисање тероризма по правилима научног дефинисања појмова коришћењем адекватних термина. Као базну „преддефиницију" тероризма многи аутори узимају ону са Треће међународне конференције о унификацији кривичног права, одржане 1930. године у Бриселу. Учесници конференције су том приликом тероризам одредили као својеврстан злочин против међународног права, који се испољава умишљеном употребом средстава која имају потенцијал да проузрокују општу опасност. Дакле, важно је истаћи, да ради потпунијег сагледавања тероризма, његове структуре, обима и садржаја, с једне стране, академска заједница нуди дефиницију, а са друге постоји и административно одређење појма. То су дефиниције тероризма које формулишу одређене институције. Из наведених разлога у раду ћемо размотрати академске и административне дефиниције тероризма.

У *Политичкој енциклопедији* под тероризмом се подразумева акција насиља која се примењује из политичких разлога ради застрашивања и беспоштедног сламања отпора онога према коме се врши (1975: 1070).

Војни лексикон истиче тероризам као организовану и системску примену мера насиља са намером да се изазивањем страха и личне несигурности грађана наруши ауторитет државе или остваре неки политички циљеви (1981: 622).

Према Андреји Савићу, у најширем политичком смислу, тероризам је метод политичке борбе за који је карактеристична системска употреба насиља ради застрашивања противника и сламања његовог отпора (1998: 85).

Драган Симеуновић истиче да је тероризам сложен облик организованог индивидуалног или ређе институционалног политичког насиља, обележен застрашујућим брахијално-физичким и психолошким методама политичке борбе, којима се обично у време политичких и економских криза, а ретко и у условима отворене

1 Види више у: Бурсаћ 2020: 84–85.

економске и политичке стабилности једног друштва, системски покушавају остварити велики циљеви (2009: 80).

Љубо Пејановић тероризам дефинише као средство политичке борбе мањине против већине у којој се користи насиље ради изазивања страха и панике код већег броја људи, а са циљем остварења сопствених политичких интереса (2003: 15).

У погледу страних дефиниција и појмовног одређења *Оксфордски речник* истиче да је тероризам употреба насилних радњи ради постизања политичких циљева или присиљавања владе на акцију.

У Речнику француског језика тероризам се тумачи као „скуп аката насиља које нека политичка организација врши да би утицала на становништво и створила неку климу несигурности" (Dictionnaire de la langue francais 1950: 1979).

Алекс П. Шмид (*Alex P. Schmid*), један од најпознатијих стручњака у области тероризма, истиче да је тероризам, с једне стране, доктрина о претпостављеној ефикасности посебног облика или тактике присилног политичког насиља које изазива страх, док са друге стране представља конспиративну праксу прорачунатог, демонстративног и директног насиља без законских и моралних ограничења, усмерену углавном на цивиле и неборце, изазивајући пропагандне и психолошке ефекте на различиту публику и зарађене стране (2011: 86).

Брајан М. Џенкинс (*Brian M. Jenkins*), водећи експерт у области тероризма, дефинише тероризам као кампању насиља осмишљену тако да изазива страх. Он истиче да је тероризам насиље над системом, које се води изван система (1974: 5261).

Брус Хофман (*Bruce Hoffman*), политички аналитичар специјализован у области студија тероризма, истиче да је тероризам према циљевима и мотивима неизбежно политичко насиље или претња насиљем, осмишљен тако да има далекосежне психолошке последице изван непосредне жртве или мете, спроведен од стране организације са препознатљивим командним ланцем или завереничком ћелијском структуром (2006: 43).

На основу најновијег истраживања које су спровели Алекс П. Шмид, Џејмс Ј. Ф. Форест и Тимоти Лов (Alex P. Schimid, James J. F. Forest, Timoty Lowe) може се констатовати да је највећа слабост у области студија тероризма сама методологија истраживања тероризма, као и недостатак универзалне дефиниције тероризма. Међутим, истакнуто је да дефиниција тероризма у највећем броју случајева мора да садржи *насиље* или *силу*, са аспектима *йолишике* (2021: 143) У наставку је истакнуто пет најзаступљенијих појмова у дефинисању тероризма, и то:

- насиље или сила (91.1%);
- политички аспект (82.2%);
- цивили као жртве (48.9%);
- наглашеност циљаних мета (46.7%);
- истицање претње, страха и застрашивања (46.7%).

Применом научне методе анализе садржаја докумената, сагледавали смо и административно дефинисање тероризма. Резултати истраживања су показали да постоји различит приступ одређењу предметног појма, како у документима међународних организација, Организације уједињених нација, Европској унији, Савету Европе,

тако и у кривичном законодавству појединих држава, односно и у подсистему државе. Као пример може нам послужити како се у Резолуцији УН дефинише тероризам:

> „Тероризам представља кривична дела, укључујући и она против цивила, почињена са намером да проузрокују смрт или озбиљне телесне повреде, или узимање талаца, у циљу да изазову стање страха у јавности или групи лица, застраши становништво или примора владу или међународне организације да нешто учине или да се уздрже од чињења одређене радње, која чине кривична дела у оквиру и како што је дефинисано у међународним конвенцијама и протоколима, који се односе на тероризам, а која су политичке, филозофске, идеолошке, расне, етничке, верске или друге сличне природе“ (Resolution 1566: 2004).

Обавештајна агенција Министарства одбране САД дефинише тероризам као:

> „Тероризам је унапред планирано политичко насиље које се врши против неборбених циљева, а од стране субнационалних група или тајних државних агената, обично са циљем да се утиче на неки аудиторијум“ (Вајт 2004: 15).
>
> „Тероризам подразумијева чињење терористичког чина са циљем озбиљног застрашивања становништва или присиљавања органа власти Босне и Херцеговине, владе друге земље или међународне организације, да нешто изврши или не изврши или с циљем озбиљне дестабилизације или уништавања основних политичких, уставних, привредних или друштвених структура Босне и Херцеговине, друге земље или међународне организације“ (Кривични закон БиХ, чл. 201) (Кеча 2012: 26).

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ЦИВИЛНОГ ВАЗДУШНОГ САОБРАЋАЈА

Цивилно ваздухопловство представља један од два главна чиниоца ваздухопловства, које укључује све видове комерцијалног и некомерцијалног ваздухопловства, осим војног ваздухопловства.

Као грана индустрије, цивилно ваздухопловство има јединствене карактеристике и представља инструмент глобализације. За разлику од многих других области које прво расту на домаћем тржишту, а затим се шире у друге земље, индустрија цивилног ваздухопловства од свог почетка има међународни карактер.

Историјски гледано, цивилно ваздухопловство и глобализација су се кретали паралелно. То значи да је цивилно ваздухопловство одувек подстицало глобализацију, док је и цивилно ваздухопловство било под утицајем глобализације. Да би се разумела ова интеракција, потребно је осврнути се на историју ваздухопловства.

Ера модерне индустрије ваздухопловства отпочета од стране браће Рајт (*Wright*) 17. децембра 1903. године, првим успешним контролисаним полетањем машине теже од ваздуха са погоном. Орвил Рајт (*Orville Wright*) успео је својим дванаестосекундним одржавањем летелице у ваздуху да удари темеље даљем развоју авијације. Након нешто мање од годину дана, Вилбур Рајт (*Wilbur Wright*) и његов лет од пет минута показали су да се ваздухопловство развија у правом смеру.

Зачетак цивилног ваздухопловства може се сагледати и на основу историјских архива, који сведоче да је прва авиокомпанија постојала на простору Немачке од

1909. године са називом Делаг (Delag – Deutsche Luftschiffahrts-Aktiengesellschaft), а користила је цепелин за превоз путника између немачких градова.

Први и Други светски рат допринели су даљој експанзији ваздухопловства, а након завршетка Првог светског рата многе земље су тражиле начине да користе војну авијацију у комерцијалне сврхе.

Прве мале авиокомпаније настале су непосредно након завршетка Првог светског рата и превозиле су пошту, терет и путнике. Компанија Боинг (Boeing) је 1933. године изградила оно што се генерално сматра првим модерним путничким авионом, Боинг 247, а Јунајтед Ерлајнс (United Airlines) је одмах купио 60 авиона.

Ваздухопловство је имало огроман утицај на ток Другог светског рата, а рат је имао, такође, значајан утицај на ваздухопловство. Након завршетка Великог рата, знататан број држава је већ имао нове авионе и аеродроме опремљене савременим технологијама и организационим процедурама. У међувремену су се појавиле и прве међународне авиокомпаније, чиме се и међународни ваздушни саобраћај све више развијао.

ТЕРОРИЗАМ КАО ПРЕТЊА ЦИВИЛНОМ ВАЗДУШНОМ САОБРАЋАЈУ

Тероризам у цивилном ваздушном саобраћају представља акт међународног тероризма. Парезановић истиче да тероризам никада није усамљен процес, да терористичко деловање подразумева огромне логистичке капацитете, као и да правци терористичког деловања могу бити вишеструки (2022: 88). За научно и стручно сагледавање терористичких напада у ваздушном саобраћају овај став је изузетно значајан.

Упоредно са развојем цивилног ваздушног саобраћаја порастао је и број терористичких напада у цивилном ваздухопловству. Од свих видова транспорта, ваздухопловство је постало најинтересантније средство терористима. Било да се ради о нападу на ваздухоплове или друге ваздухопловне инфраструктуре, ови облици тероризма изазивали су далекосежне последице.

Ако би смо се осврнули на историјски преглед терористичких напада, могло би се закључити да је још у раним тридесетим годинама XX века ваздухопловство постало интересантна мета за терористе. Терористички акти против ваздухопловства започети су првом отмицом ваздухоплова 1931. године и првим бомбашким нападом 1933. године, док су напади на ваздухопловну инфраструктуру, попут напада на аеродроме и авиокомпаније, започети крајем 1960.

У току Другог светског рата нису забележени терористички акти усмерени ка ваздухопловној инфраструктури. Међутим, након 1945. године десили су се значајни политички догађаји попут рађања комунизма у Источној Европи, развој Израела као независне државе, али и сам ток Хладног рата утицали су на развој тероризма у области цивилног ваздушног саобраћаја.

На основу реализованог истраживања сагледали смо развој и примену науке и технологије у настајању и техничко-технолошком унапређењу авиона за цивилне намене, односно цивилног ваздушног саобраћаја с једне стране и тероризма као претње са друге стране. Резултати истраживања су показали да се период

од настајања до савремених услова извођења терористичких напада у цивилном ваздушном саобраћају условно може се поделити на неколико фаза:

- 1930–1958. године;
- 1958–1994. године;
- 1994–2001. године;
- фаза након 11. 9. 2001. године (9/11).

Фаза првих терористичких напада у цивилном ваздушном саобраћају била је карактеристична за ваздухопловно пиратство и отмице ваздухоплова. Иако је за ову фазу карактеристична ниска стопа терористичких напада, важно је проучити појавне тенденције настанка тероризма у цивилном ваздушном саобраћају. Отмице ваздухоплова одликовале су се уценама и изнудама терориста да се ваздухоплов употреби противправно у њихове сврхе. Прва забележена отмица ваздухоплова била је 21. фебруара 1931. године, када је Бајрон Рикардс (*Byron Rickards*) слетевши у Арекипу, Перу, одбио да превезе наоружане припаднике револуционарне организације. Револуционари су задржали Брајана наредних девет дана, а када су испунили свој циљ, обавестили су га да је слободан под условом да превезе једног од члана њихове организације за Лиму, Перу.

Друга фаза терористичких напада у цивилном ваздушном саобраћају често се дефинише и као политичка фаза и период оружаних отмица ваздухоплова, повезана са радикалним групама и побуњеницима. Куба је почетком шездесетих година постала синоним за отмицу ваздухоплова на потезу Кубе и САД због бројних политичких неприлика које су се дешавале у то време. Прва значајна отмица у овој области десила се 1958. године када је револуционар Раул Кастро (*Raúl Castro*) отео кубански ваздухоплов како би скренуо пажњу на тренутне политичке токове који су се дешавали на Куби. Након овог догађаја отмице ваздухоплова су постале све учесталије и интензивније политичко оружје широм света.

Ново поглавље смртоносних напада у цивилном ваздухопловству отпочето је 23. јуна 1985. године када је ваздухоплов Боинг 747–234Б авиокомпаније Еир Индија (*Air India*) на лету 182 уништен бомбом, чиме је страдало 329 особа. Овај напад представљао је једну од највећих катастрофа у области ваздухопловства, све до 11. септембра 2001. године, а тврди се да је изведен од стране Калистанског покрета.[2] Такође, значајан терористички напад био је 21. децембра 1988. године када је ваздухоплов Боинг 747 на лету 103 авиокомпаније Пан Америка (*Pan American Airlines*) експлодирао. Претпоставља се да је експлозију изазвала бомба постављена у багажинк ваздухоплова, чиме је страдало 270 особа, а одговорност за напад преузели су либијски оперативци.

Карактеристично за трећу фазу терористичких напада на цивилни ваздушни саобраћај јесте зачетак бомбашких и самоубилачких напада, уз изазивање великог броја жртава. Многи сматрају да је епоха терористичких самоубилачких напада у цивилном ваздухопловству започета 11. септембра 2001. године, као што постоји реалитет који оспорава ову чињеницу. Након терористичког напада

2 Калистански покрет је покрет сикијских сепаратиста који настоје да успоставе суверену државу за Сике, названу Калистан, у региjи Панџаб, Индија.

у Буенос Ајресу, Аргентини, које је извело аргентинско-израелско заједничко удружење (*Argentine Israelite Mutual Association*), ваздухоплов авиокомпаније Алас Чирикенас (*Alas Chiricanas*) експлодирао је 19. јула 1994. године, током свог редовног лета. У ваздухоплову је била група од 12 јеврејских бизнисмена и Либанац Џамал Лиа (*Jamal Lya*), за којег се сумња да је извео самоубилачки бомбашки напад. Подаци истичу да током увиђаја једино Џамалово тело није пронађено и идентификовано, иако је био регистрован као један од путника.

Може се рећи да ниједна од наведених фаза никада није завршена и да је извесно понављање појединих догађаја. Ипак, напади на Светски трговински центар, Пентагон и Белу Кућу, представљају нову фазу терористичких напада на цивилни ваздушни саобраћај у којима се ваздухоплов користи као средство извођења напада. Четири координисана напада у само три сата од стране 19 припадника Ал Каиде (терористичке организације) на челу са Осамом бин Ладеном (*Osama bin Laden*), променили су читав ток историје у домену међународног тероризма, цивилног ваздушног саобраћаја, али и глобалне безбедности.

На основу јавно доступних информација, који су садржани у Глобалној бази тероризма (The Global Terrorism Database – GTD), могу се сагледавати подаци и чињенице о терористичким актима у свету од 1970. године. Уочава се да је у пероду од седамдесете године прошлог века до двадесете године овог века, било више од 210.000 терористичких напада. У бази су наведени битни показатељи, који могу послужити за проучавање, али и као научене лекције.

У наведеном периоду изведена су 1430 терористичка акта у цивилном ваздушном простору, дејствима на ваздухопловну инфрасуктуру и ваздухоплове. У том периоду за смо девет година, од 1980. до 1989. године прошлог века су извршена рекордна 423 терористичка акта. Сви они су указивали на недовољно ефикасну и ефективну нормативну регулативу, њену примену, пропусте у организацијии функционисању мера безбедности, технолошком заостајању у примени превентивних мера, и тако даље. Предузета правна регулатива и њена примена на скенирању, дефинисање радњи у вези кокпита, прописивање забране летња за одређена лица, као и унапређење процедура и мера контроле путника су допринели безбеднијем и сигурнијем цивилном ваздухопловству. Битно је истаћи да у периоду од 2010. до 2020. године није реализована ниједна отмица ваздухоплова, што је битан показатељ. Ипак, треба напоменути да постоје сталне тенденције и борба између оних који планирају, организују и реализају терористичка акта и цивилних органа власти и институција цивилног ваздушног саобраћаја.

Битни показатељи у разматрању предметног садржаја за период од 1970. до 2020. године су и региони по свету где су извршени терористички напади. У почетном периоду изражена терористичка активност је била у западој Европи, а последњих деценија су најзаступљенији на Блиском Истоку, Северној Африци, Јужној Азији као и Подсахарској Африци.

Посебно треба нагласити да су распад Варшавског пакта и дешавања након 11. септембра у САД битно допринели новим формама, делатностима, активностима и појавним облицима тероризма у ваздушном саобарћају, те се он с разлогом сматра глобалном претњом. Брз и експоненцијалан развој цивилног ваздухопловства,

са свим својим предностима, али и слабостима, чиниоци су који се морају научно и стручно разматрати и моделовати као безбедни и сигурни за кориснике.

КРИВИЧНО ДЕЛО ТЕРОРИЗМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Као што је истакнуто, тероризам данас представља један од највећих светских проблема. Када је проблем тероризма у питању, неспорно је да међународни извори права нису делотворно решење за непосредну примену.

Прописом из 2012. године, односно законом о изменама и допунама Кривичног законика Републике Србије, укинут је члан 312 који је дефинисао кривично дело тероризма против Републике Србије. Ово кривично дело било је прописано у Глави 28, које је по карактеру спадало у политичко кривично дело. Сагледавајући данашњу структуру међународних односа, очигледна је ситуација да циљеви терористичких аката не морају бити само политичке већ могу бити и сасвим друге природе. Као последица наведеног, Законом о изменама и допунама Кривичног законика Републике Србије дефинисано је чланом 391 у Глави 34 к. д. тероризма[3], којим се на јединствен начин уређује овај институт, без обзира да ли је у питању наша држава или чинилац међународног права. Неопходно је нагласити да су у односу на претходну правну регулативу унета и нова кривична дела, посебно из разлога, јер су она усклађена са потписаним међународним конвенцијама.

Следствено вредностима добара које се наведеним инкриминацијама штите, за Републику Србију оправданост таквог прописивања, колоквијално није спорна али мора се имати у виду однос према кривичном материјалном праву и принципу законитости, јер норме међународног права су непрецизне, још увек неразвијене, њима нису прецизно наведени елементи бића кривичног дела, недостају казне за радње извршења које чине кривично дело. С тим у вези, обухватање криминалне зоне, висина запрећених казни и слично, има места предметима критике код одређених кривичнх дела из ове главе. Између осталог, нека кривична дела нису у потпуности сагласна са нормативима кривичног права из разлога што су пуко преузете одредбе међународних конвенција, коришћена је неуједначена правна техника приликом формулације ових дела тако што иде од набрајања великог броја облика радње извршења што доводи до високог степена генерализације и нужно имплицира на закључак да немали број кривичних дела из ове главе је бланкетног карактера, самим тим што упућују на правила међународног права те је тиме овај проблем још израженији. И поред тога, Кривични законик Србије уноси више нових решења у овој области прихаватањем нових института.

Чланом 391 Кривичног законика РС прописано је кривично дело тероризма као и друга дела, са циљем спречавања аката тероризма, усаглашених са другим међународним конвенцијама. Напред наведеним чланом КЗС дефинисано је кривично дело тероризма са више радњи извршења, и то лакши и тежи облици.

Убрзани процес глобализације, брзи проток информација указује да кривична заштита од тероризма није и не сме бити ограничена националним законодавствима, већ међународним уговорима.

3 Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом.

ЗАКЉУЧАК

Глобализација као концепт међународне повезаности допринела је побољшању финансијских трансакција, међународне, али и комуникацијске размене, као и културолошког приближавања света, оживљавајући идеју глобалног села. Праћено концептом глобализације, технолошки развој и иновације допринели су експанзивном порасту различитих индустрија, што је резултирало и развојем цивилног ваздушног саобраћаја, који је постао један од основних инструмената глобализације.

Иако је глобализација са собом доносила бројне погодности, појавили су се и нови безбедносни изазови као продукти глобализације. Тероризам, као савремени вишедимензиони феномен, попримио је размере глобалне безбедносне претње.

Упоредо са развојем цивилног ваздушног саобраћаја развијао се и тероризам у цивилном ваздухопловству. Од свих видова транспорта, ваздухопловство је постало најинтересантније средство, али и мета терориста.

Отмице ваздухоплова, оружани напади на инфраструктуру ваздухопловства, подметање експлозивних и запаљивих направа, као и други видови саботаже, само су неки од облика терористичких напада у досадашњој пракси.

На основу анализе података Глобалне базе тероризма, али и свега наведеног, важно је истаћи да тероризам као претња цивилном ваздушном саобраћају представља константну опасност, чије су тенденције све извесније. С тим у вези, неопходно је да кривично-правна и безбедносна регулатива буде одговарајућа, са израженом потребом за превентивном, куративном и посткуративном регулативом и праксом, ради правовременог ефикасног и ефективног отклањања ризика и претњи тероризма у цивилном ваздушном саобраћају.

ЛИТЕРАТУРА

Бурсаћ 2020: Борис Бурсаћ. *Врсте и актери исламистичког екстремизма у Нигерији почетком 21. века*. Докторски рад. Београд: Факултет политичких наука.

Вајт 2004: Džonatan R. Vajt. *Terorizam*. Beograd: Alexandria Press.

Војни лексикон 1981: *Војни Лексикон*. Београд: Војно издавачки завод.

Dictionnaire de la langue francais pae Paul Raubert, redaction dirig, par A. Reyet, J. Rey-Debove, Paris, 1979. p. 1950.

Кеча 2012: Ранко Кеча. *Тероризам – глобална безбједносна пријетња*. Бања Лука: Арт Принт.

Кривични законик (Сл. гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 – испр, 107/2005 – испр, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019).

Парезановић 2022: Марко Парезановић. *Заштита уставног поретка*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Пејановић 2003: Љубо Пејановић. *Тероризам и противтерористичка дејства у ваздушном саобраћају*. Београд: Војноиздавачки завод и ЈАТ-медиа центар.

Политичка енциклопедија 1975: *Политичка енциклопедија*. Београд: Савремена администрација.

Resolution 1566: Threats to international peace and security caused by terrorist acts, 2004.

Савић 1998: Андреја Савић. *Основи државне безбедности*. Београд.

Симеуновић 2009: Драган Симеуновић. *Тероризам – општи део*. Београд: Правни факултет.

Forrest–Price 2016: Jeffrey S. Forrest – Jeffrey C. Price. *Practical Aviation Security: Predicting and Prevennting Future Threats* 3rd Edition, Butterworth-Heinemann. United Kingdom: Oxford.

Hoffman 2006: Bruce Hoffman. *Inside Terorisam*. New York: Columbia University Press.

Helmont 2012: K. Anheier/Mark Juergensmeyer, SAGE, California 2012.
Schmid 2011: Alex P. Schmid. *The Routledge Handbook of Terorisam Research*. New York.
Schmid–Forest et al. 2021: Alex P. Schmid – James J. F. Forest, Timothy Lowe. *A Journal of the Terrorism Research Initiative, Perspectives on terrorism*, volume XV, Issue 3, 143–153.

Jovan M. GORDIĆ
Predrag M. GORDIĆ

TERRORISM AS A THREAT TO CIVIL AVIATION – HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

Summary

In the contemporary security conditions of the twenty-first century, to consider the concept and reality of terrorism means to examine a complex and significant social phenomenon. The ongoing application of modern scientific and technological advancements contributes to the development of new forms and methods of terrorist activity, indicating that terrorism is not only a political issue but also a legal, historical, security, sociological, psychological, and media-related phenomenon. Therefore, a multidisciplinary approach is necessary for both scientific and professional research.

By observing key historical indicators and legal regulations in the Republic of Serbia, we will highlight the relevance and need for adequate, efficient, and effective regulation of this issue. Globalization, as a process of cultural, political, and economic integration, is present in almost all segments of society. In support of this, it is important to emphasize that terrorism today has a global character and represents a global security threat.

Alongside the development of civil aviation, the number of terrorist attacks has increased. Aircraft hijackings, planting explosive devices on aircraft, various forms of sabotage, and collisions of aircraft on the ground and in the airspace are just some of the manifestations of terrorist attacks, while the vulnerability of civil aviation to terrorism has become increasingly apparent.

Keywords: terrorism, civil aviation, security.

Рад је предат 18. марта 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 343.431(497.11)
343.343.6(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59208

Оригинални научни рад

*Саша М. МАРКОВИЋ**
Криминалистичко-полицијски универзитет Београд

СПРЕЧАВАЊЕ ИРЕГУЛАРНИХ МИГРАЦИЈА И СУЗБИЈАЊЕ КРИЈУМЧАРЕЊА ЉУДИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Апстракт: Предмет овог рада су иррегуларне миграције и кријумчарење људи западнобалканском рутом кроз Србију. Масовне иррегуларне миграције становника појединих азијских и афричких држава захваћених оружаним сукобима, у економски развијене европске државе довеле су до пораста броја учинилаца кривичног дела кријумчарења људи. Остваривање високог незаконитог профита кријумчарења људи погодовало је развијању криминалних активности са елементима организованости. Кријумчарење људи је постала доминантна криминална делатност многих регионалних и међународних криминалних група, које за одређен новчани износ кријумчаре иррегуларне мигранте од матичних држава до држава западне и средње Европе. Западнобалканска кријумчарска рута једним краком прелази преко државних граница Републике Србије и актуелна је од 2011. године. Применом научних метода – анализом садржаја, статистичким методама, компаративним и формално-логичким анализама, обрађени су подаци који се односе на поступање српске полиције и правосудних органа у циљу спречавања незаконитих миграција и супротстављања овој врсти криминала у периоду од 2018. до 2023. године, са посебним освртом на казнену политику судова у периоду од 2018. до 2022. године.

Кључне речи: кријумчарење људи, иррегуларне миграције, кривично дело, кривична санкција, казнена политика судова.

УВОД

Крајем 2015. године дошло је до врхунца миграторне кризе у Европи. Према подацима УНХЦР-а, у то време у свету присилно је расељено око 65 милиона људи, од којих је 12 милиона Сиријаца (Резолуција Европског парламента 2018). У тој години државну границу Србије прешло је 579.518 миграната са Блиског Истока и из Африке, који су изразили намеру за азил. Регистровано је 52% Сиријаца, 28% држављана Авганистана и 13% Ирачана (Влада РС: 2016). У 2017. и 2018. прилив иррегуларних миграната из Африке и Азије, и транзит кроз Србију, био је значајно мањег обима него претходне две године, док је током 2019. године миграторни притисак из Бугарске и Северне Македоније нагло порастао (Марковић 2023: 353). Само у 2022. години на западнобалканској рути 40 иррегуларних миграната је смртно настрадало (ИОМ: 2023). На граници Србије и Босне и Херцеговине, у августу 2024. године, приликом покушаја преласка реке Дрине, утопило се 12 миграната

* Ванредни професор, ORCID 0000-0003-1025-7961, sasamarkovic975@gmail.com

(Марковић 2024а: 45). Велике ирегуларне миграције погодују развоју криминалних делатности. Немогуће је замислити ситуацију у којој више стотина хиљада миграната на годишњем нивоу, са циљем да стигну до жељене државе Европске Уније (ЕУ), избегавајући граничну контролу полиција различитих држава, прелазе хиљаде километара пута без помоћи кријумчара људима. Масовне миграције искористиле су постојеће криминалне групе тако што су преусмериле своје уобичајене криминалне активности (промет опојних дрога, трговина ватреним оружјем и слично) на чињење кривичних дела повезаних са кријумчарењем људи. Дошло је и до формирања нових криминалних група у пограничним областима, често удруживањем лица која нису била регистрована као учиниоци кривичних дела, јер им се указала повољна прилика за стицањем високог профита од ове врсте криминала. У овом раду разматраћемо начине супротстављања кријумчарењу људи у време масовних ирегуларних миграција кроз Србију ка државама ЕУ, а посебну пажњу ћемо посветити криминалистичкој и кривично-правној анализи кривичног дела – недозвољени прелаз државне границе и кријумчарење људи из члана 350 Кривичног законика (КЗ), законодавној и судској казненој политици за посебне облике овог кривичног дела.

ИРЕГУЛАРНЕ МИГРАЦИЈЕ И КРИЈУМЧАРЕЊЕ МИГРАНАТА ЗАПАДНОБАЛКАНСКОМ РУТОМ

Европска агенција за граничну и обалску стражу (Фронтекс) има законски мандат да надгледа спољне границе Европске уније, како би се створила свеобухватна слика миграционе ситуације која утиче на ЕУ. У извештајима ове европске агенције наводе се главне миграторне руте којим се највећи број ирегуларних миграната креће ка ЕУ – западноафричка, централно-медитеранска, источномедитеранска, источна гранична, западномедитеранска, западнобалканска рута и рута Ламанша (Фронтекс 2024). У периоду 2021–2023. евидентирано је преко 900.000 ирегуларних миграната који су ушли у ЕУ, од којих се трећина кретала из Азије копненом западнобалканском рутом (Марковић 2025: 16–17). Подаци Фронтекса показују да је број ирегуларних граничних прелазака у ЕУ у првих пет месеци 2024. у односу за исти период претходне године смањен за 23%. Западнобалканска и централномедитеранска рута забележила је пад од 71%, односно 58%, док су западноафричке и источномедитеранске руте забележиле раст 303% и 103% (Фронтек 2024). У 2021. години број евидентираних ирегуларних прелазака у ЕУ западнобалканском рутом био је 61.735. У 2022. години од укупно 331.553 евидентираних ирегуларних миграната, чак 144.197 или 43,5% је ушло у ЕУ овом рутом, а 2023. године 99.086 или 31% мање него у 2022. години (Фронтекс 2023). Међутим, 2023. година је трећа по реду узастопна година у којој је евидентиран раст броја улазака ирегуларних миграната у ЕУ. Забележено је чак 442.000 незаконитих прелазака границе (Фронтекс 2023). То значи да је дошло до преусмеравања ирегуларних миграција другим рутама, јер је учешће западнобалканске руте било 22%. У првих десет месеци 2024. године забележен је још већи пад незаконитих прелазака овом рутом. По извештају Фронтекса, овом рутом је ушло у ЕУ 18.955 ирегуларних миграната, што је за 80% мање у односу на претходну годину – највише држављана Сирије, Турске и Авганистана (Фронтекс 2024а).

Република Србија је држава која се налази на једном краку западнобалканске кријумчарске руте. У 2023. години евидентирано је 108.800 ирегуларних миграната или 12% мање у односу на 2022. годину, највише држављана Сирије 45,74% и Авганистана 22,20% (КИРС 2024). Кријумчарење људи кроз Србију се најчешће врши из Северне Македоније и Бугарске, транзитом преко Београдског региона, и на изласку у Мађарску и Хрватску. У последње време из Србије мигранти се све чешће кријумчаре у Босну и Херцеговину, при чему је та, поред руте из Црне Горе, постала главна мигрантска рута у ту државу (Кржалић–Кобајица 2021: 234). Појединa истраживања показују да су ирегуларни мигранти у Хрватској често жртве физичког насиља и злостављања од стране полиције (Isakjee–Davies и др. 2020: 1766–1767), како би их одвратили да транзитирају кроз ту државу, која је данас део Шенгенског простора. Ирегуларни мигранти задржавали су се у транзиту кроз Србију у просеку 30 дана током 2021. године, а 12 дана током 2023. године (КИРС 2024), при чему је мали број поднео захтев за азил. У 2023. години поднето је само 196 захтева за добијање азила у Србији, у 2022. години 319, у 2021. години 172, па закључујемо да Србија због економске (не)развијености није пожељна крајња дестинација за мигранте (Марковић 2024: 358), већ је за мигранте транзитна држава на путу за Западну Европу (Лукић 2016: 39). Прва пожељна држава мигрантима на овој рути је Италија, и сматра се да град Трст представља последње место на којем се завршава западнобалканска миграторна рута. Међутим, многа истраживања нам говоре да се мигранти све ређе одлучују за тражње азила у Италији због страха од протеривања и да настављају пут ка Француској и Немачкој или другим државама ЕУ (Bergesio–Bialasiewicz 2023: 46). Државе Западног Балкана као крајње одредиште нису интересантне за мигранте због ниског економског стандарда (Мијалковић–Чворовић 2018: 108). Једно истраживање које је урадио ИОМ у мају 2024. године на узорку од 347 тражилаца азила у прихватним центрима за азил у Србији, показало је да је 46% миграната користило услуге кријумчара до доласка у Србију (ИОМ 2024). Кријумчарење ирегуларних миграната се тешко открива од стране државних органа, јер кријумчари и људи које кријумчаре имају исти циљ – да мигранти незаконито дођу до државе која им је крајње одредиште (Батавељић–Божић 2024). Ирегуларни мигранти плаћају услугу учиниоцима кривичног дела да буду прокријумчарени од државе порекла до државе у коју желе да стигну. Кријумчарске криминалне групе на територији Србије су повезане са криминалним групама у региону, а неке су и огранци транснационалних организованих криминалних група које делују на територији Европе и кријумчаре мигранте из Турске до држава западне и средње Европе.[1] Плаћање услуга кријумчара одвија се унапред, некада етапно према пређеним деоницама („pay-as-you-go business" модел) или након доласка на крајње одредиште (Европол 2022). Законодавна казнена политика за кривично дело кријумчарење људи је знатно појачана у претходној деценији,

1 На пример, један осуђени кријумчар из Србије на казну затвора од две године и два месеца је правосудним органима изјавио да је био у контакту са кријумчарима из Турске и Србије и да је превозио мигранте на подручју Суботице до границе са Мађарском. У граничном појасу усмеравао их је да пређу пешке границу на месту где нема граничне контроле. Мигранти су имали договор са кријумчарима да уз њихову помоћ пређу релацију из Турске до Немачке за износ од 4000 до 17.000 евра по мигранту (Виши суд у Суботици, пресуда Спк. 30/23 од 23. 5. 2023. године).

нарочито Изменама и допуном КЗ из 2016. године.[2] Мада многи водећи кривичари у нашој држави критикују стално прописивање све строжих казни у КЗ, јер се то не може правдати неким рационалним разлозима и потребама нити су те казне условљене стањем на плану криминалитета и његовог сузбијања, при чему такав приступ наилази на одобравање значајног дела грађана Србије (Стојановић 2020: 31), сматрамо да је пооштравање казнене политике у области кријумчарења људи имало оправдање, јер та врста криминалитета све више добија на значају у оквирима организованог транснационалног криминалитета, па је било неопходно прописати веће казне како би се постигли циљеви генералне превенције у овој области.

УЛОГА ПОЛИЦИЈЕ И ПРАВОСУДНИХ ОРГАНА У СПРЕЧАВАЊУ ИРЕГУЛАРНИХ МИГРАЦИЈА И СУЗБИЈАЊУ КРИЈУМЧАРЕЊА ЉУДИ

Превенција и репресија су кључна стратешка усмерења у борби против криминалитета (Марковић 2019: 162; Марковић 2018: 100). Актуелни полицијски начини рада заснивају се на *pre-crime* концепту, приступу који подразумева деловање надлежних органа пре чињења кривичног дела (Марковић–Коларић 2023: 41). Изграђен је на побољшаној превенцији и проактивности, ефективном предвиђању на основу извршене анализе уоченог проблема, постигнутом кроз хоризонталну координацију безбедносних органа и агенција на националном и међународном нивоу (Марковић 2023: 110). Ефикасна гранична контрола је кључна у погледу контроле миграционих токова, међутим, да би таква контрола дала резултате, неопходно је да се спроводи са обе стране границе, и управо зато је неопходна сарадња полицијских органа више држава како би се пресекле кријумчарске руте и незаконите активности криминалних организација које се баве кријумчарењем ирегуларних мигранта (Hurtado–Kojić 2015: 106). Главна сврха граничне контроле је да се обезбеди брза, ефикасна и безбедна контрола протока путника и робе, а са друге стране да се открије и спречи илегалан прелазак државне границе и сви облици прекограничног криминала, укључујући кријумчарење мигранта (Petrova–Dojčinovski 2022: 115). Врховни суд Србије је потврдио да се израз „кријумчарење" односи на „све облике извршења овог облика кривичног дела и обухвата радње омогућавања другом да недозвољено пређе државну границу Србије, омогућавање за недозвољен боравак или омогућавање транзита преко територије Републике Србије".[3]

Упоредо са повећањем масовности ирегуларних миграција западнобалканском рутом и растом броја откривених кривичних дела кријумчарења људи преко државне границе и у транзиту кроз Србију, пооштравана је законодавна и судска казнена политика у циљу одвраћања потенцијалних учинилаца да се баве овом врстом криминала. Полиција Србије најчешће открива кривична дела кријумчарења људи која су извршена на неки од начина који су обухваћени првим квалификованим обликом кривичног дела из члана 350 КЗ. Наиме, овај облик кривичног дела је инкриминисан

2 *Сл. гласник РС*, бр. 94/2016 од 24. новембра 2016. Почетак примене 1. јун 2017. године

3 Врховни касациони суд, пресуда Кзз 172/2020 од 4. 3. 2020. године.

у ставу 3 и обухвата неколико начина вршења кријумчарења људи из става 2. Запрећена је затворска казна од најмање две године и не може се ублажити од стране суда. Потенцијални учинилац је унапред упознат колико је висок ризик ако буде откривен да се бави овом врстом криминала. Од прикупљених доказа зависи одлука суда. Ако полиција кривичну пријаву поткрепи релевантним доказима, учинилац ће бити осуђен на затворску казну. Често јавни тужилац предлаже суду да полицајци који су открили кривично дело сведоче у кривичном поступку о својим запажањима. Најчешће кријумчарења мигранта које открива полиција је учињено тако што се моторним возилом превози и кријумчари већи број лица.[4] Кријумчари за материјалну надокнаду организују транзит кроз Србију ирегуларним мигрантима у циљу напуштања државне територије и уласка у државе ЕУ.[5] Због високог профита кријумчари мигранта настављају да се баве овом врстом криминала и након откривања од стране полиције и кажњавана од стране суда. Повратништво је чест код овог кривичног дела.[6] Зато полиција Србије у сузбијању кријумчарења људи примењује савремене моделе рада који се базирају на проактивности. Пре свега, ту мислимо на полицијско-обавештајни модел који се у Србији примењује од доношења Закона о полицији 2016. године.[7] Полиција, приликом откривања кривичних дела своје оперативне активности усмерава, пре свега, на повратнике, криминалне групе и на жаришта криминала. Полази се од хипотезе да мали број учинилаца (повратника) изврши највећи број кривичних дела. Поред овог начина кријумчарења, полиција неретко открива кријумчарење мигранта од стране криминалне групе, која, такође, представља један од начина извршења овог облика кривичног дела.[8] Један од најопаснијих модуса кријумчарења је на начин којим се угрожава живот или здравље лица која се кријумчаре. Гранична полиција приликом вршења граничне контроле коришћењем савремених уређаја који детектују присуство живих бића (на пример, детектују откуцаје срца) открива мигранте у товарним сандуцима камиона и шупљинама моторних возила. У неким ситуацијама дође и до смрти лица која се кријумчаре.[9]

Најтежи, други квалификовани облик кријумчарења људи (став 4) се чини уколико кријумчарење људи учини организована криминална група (ОКГ). Предвиђена је

4 Судска пракса подразумева најмање пет лица. (Уп. Апелациони суда у Новом Саду, одлука бр. Кж.1-3560/12 од 29. 11. 2012. године).

5 Вид. Виши суд у Врању, пресуда 1К.бр.33/17 од 18. 10. 2018. године. Виши суд у Врању, пресуда К. бр. 62/17 од 12. 11. 2020. године. Виши суд у Врању, пресуда спк. бр. 6./23 од 15. 6. 2023. године.

6 Вид. Виши суд у Врању, Спк. бр. 5/22 од 22. 12. 2022. године.

7 Вид. Закон о полицији, чл. 34.

8 Пример: За овај начин извршења кријумчарења осуђена су четири лица која су се повезала да кријумчаре групу мигранта из Прешева до Београда, при чему су два имала улогу претходнице (чистача) у путничком возилу, док су два су возила комби са мигрантима (Виши суд у Врању, К. бр. 62/17 од 12. 11. 2020. године). Појам „криминалне групе" је дефинисан чланом 112 и ставом 35 КЗ.

9 Пример: Док је воз стајао у железничкој станици у Србији, у Шиду, окривљени Н. М. је сместио седам ирегуларних мигранта у један од контејнера, у намери да им на тај начин омогући недозвољен транзит кроз Србију и недозвољен прелаз границе Србије са Хрватском, па надаље до Италије или неке од земаља Европске уније. Међутим, крајње одредиште контејнера је била Јужна Америка, у коју је стигао бродом из Ријеке. У Парагвају, прегледом контејнера у којем се превозило минерално ђубриво, пронађени су посмртни остаци наведених седам илегалних мигранта. Н. М. је осуђен на казну затвора од шест година, јер је на описан начин извршио кривично дело из чл. 350 ст. 3 у вези ст. 2 КЗ (Виши суд у Сремској Митровици, пресуда К-68/21 9. 3. 2021. године).

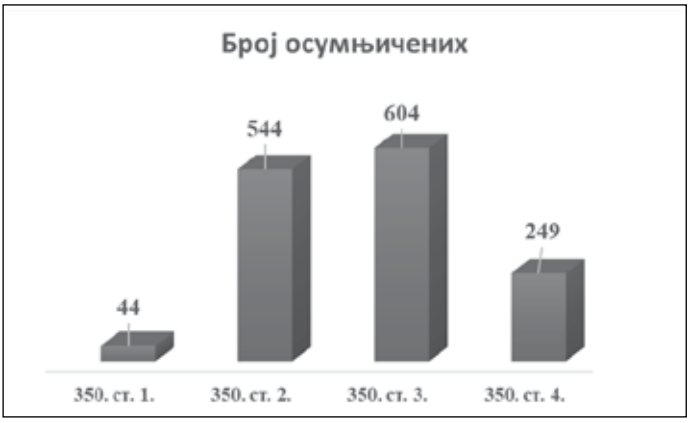
затворска казна од три до 15 година. Ефикасно обезбеђење и надзор државних граница постаје све компликованије, посебно када је у питању борба против транснационалног организованог криминала и тероризма, имајући у виду да се терористи и учесници у оружаним сукобима често инфлитирају међу ирегуларне мигранте, који се масовно крећу миграторним рутама па их је тешко открити (Wagner 2021: 79). Криминалистичка полиција која се бави сузбијањем организованог криминала своје активности приоритетно усмерава на откривање овог облика кривичног дела. „Од 2018. до 2023. године у Србији је осуђено 80 кријумчара људи који су били чланови ОКГ" (Марковић 2024: 48).

Примена мере безбедности одузимање предмета, на пример возила којим су кријумчарени људи, обавезно је, сходно одредби у последњем ставу члана 350 КЗ. Одузимање средства употребљеног за извршење кривичног дела врши се у циљу превенције.[10] Полиција истовремено са откривањем кријумчарења људи привремено одузима моторно возило са којим је кријумчарење вршено.

Организоване криминалне групе баве се криминалном активношћу ради увећања финансијске добити на илегалан начин, а делују на локалном, националном или међународном нивоу. Могу бити високог, средњег или ниског нивоа организованости. Најчешће се баве криминалним активностима које доносе највише профита – кријумчарење опојних дрога, кријумчарење људи и ватреног оружја. Полиција има обавезу да изабере најефикаснију криминалистичку стратегију у циљу супротстављања организованом криминалу и свим другим облицима тешког криминала. У Стратешкој процени јавне безбедности за период 2022–2025. године (МУП, 2021) спречавање и сузбијање ирегуларних миграција дефинисано је као стратешки приоритет рада Дирекције полиције и процењено је да овај приоритет представља умерен ризик по јавну безбедност. Последњи стратешки документ у области сузбијања организованог криминала, Процена претње од тешког и организованог криминала (SOCTA) српска полиција донела је 2023. године (МУП, 2023). Овим документом кријумчарење људи је постављено као једна од области криминалитета чије сузбијање представља приоритет МУП-а Републике Србије на стратешком нивоу. Стратешким планом полиције за период 2022–2025. године (МУП, 2021а) предвиђено је да су носиоци активности у сузбијању кријумчарења људи припадници криминалистичке полиције, који ради подизања ефикасности морају успоставити тесну сарадњу са Управом граничне полиције. Међутим, припадници граничне полиције могу бити на различите начине повезани са ОКГ, па из тог разлога је неопходно предузети адекватне мере у циљу супротстављања корупцији полицијских службеника (уп. Јанковић–Милојевић 2017: 93–103).

Даље у раду приказаћемо статистичке податке који се односе на кривично дело из члана 350 КЗ, који се воде у полицијским евиденцијама. Битно је нагласити да се пријаве поднете од стране МУП-а евидентирају одмах по сазнању за догађај, док се у евиденцијама Републичком заводу за статистику (РЗС) подаци о пријавама које доставља јавно тужилаштво то чини тек када се одлучи по пријави (одбаци пријава или подигне оптужба), а то често буде након неколико месеци или година па се подаци преливају из једене у другу календарску годину (Коларић–Марковић 2021: 267).

10 Апелациони суд у Нишу, Кж1. бр.867/16 од 23. 11. 2016. године.

Графикон 1. Број осумњичених за кривично дело из члана 350. КЗ у периоду 2018–2023. године (МУП, 2024)

Код кривичног дела крūумчарење људи постоји огромна тамна бројка зато што ни крūумчари нити лица која се крūумчаре немају интерес да се дело открије. Тамна бројка криминалитета подразумева криминалитет који није откривен/регистрован (Игњатовић – Симеуновић Патић 2012: 35). Од 2018. до 2023. године српска полиција је поднела кривичне пријаве против 1371 осумњичених лица за чињење кривичног дела из чл. 350 КЗ. Највећи број учинилаца, 1120, били су држављани Србије, затим Турске, 40, Авганистана 20, Сирије 18, Румуније 17, и Албаније 12. Лишено слободе је 57% осумњичених, полицијско хаūшење је примењено према 234 лица, а задржавање према 553 лица. Најмање учинилаца је откривено 2018, укуūно 163, а у периоду до 2022. број учинилаца се кретао до 215, па је знатно порастао 2022. године, евидентирано је 249, а 2023. године чак 417 што је за 2,5 пута више него 2018. године (Јанковић–Марковић и др. 2024: 125). Против 249 чланова ОКГ су поднете кривичне пријаве за ово кривично дело. Мушкараца је било 228 и 21 жена. Мушкарци су били најчешће старости од 31 до 40 година живота, 79 учинилаца или 30%, а осумњичене жене, такође, њих 7, или 33%, биле су у том животном добу. Држављани Србије су у 231 случају осумњичени за овај најтежи облик крūумчарења, док је страних држављана било укуūно 15 и то 4 Кинеза, 3 Чеха, по 2 држављана Авганистана и Турске, и по један држављанин Северне Македоније, Босне и Херцеговине, Сирије и Бугарске. У три случаја у полицијским евиденцијама није унето држављанство учиниоца. Најмање учинилаца крūумчарења људи, који су били чланови ОКГ, евидентирано је 2018. године, 32, и тај број је растао до 2022. године, када су поднете кривичне пријаве против 56 лица. Број учинилаца је поново опао 2023, када су поднете пријаве против 36 лица за став 4, члана 350 КЗ. Међутим, у 2023. години поднете су пријаве против 241 осумњиченог за први квалификовани облик крūумчарења људи, што је за 4,5 пута више него 2018. године када су поднете 53 пријаве. За основни облик крūумчарења људи (став 2) поднето је 466 пријава против 544 лица, од којих је 256 или 47% било старости од 31 до 50 година. Чак 99 или 21% кривичних пријава за овај облик крūумчарења људи је одбачено од стране јавног тужилаштва. То нам указује на постојање могућности да полиција подноси

пријаве без довољно прикупљених материјалних доказа. Кривична пријава није оптужни акт, нити она сама по себи представља доказ да је учињено кривично дело. Она је обавештење јавном тужиоцу да постоји одређени степен вероватноће да је кривично дело учињено (Шкулић 2022: 44). Међутим, полиција таква обавештења јавном тужиоцу подноси у два облика – на обрасцу кривичне пријаве и извештаја у слободној форми. Оба начина обавештавања јавног тужиоца врше се писаним путем и представљају кривичну пријаву за јавног тужиоца, без обзира на форму акта. Полиција има обавезу да предузме потребне мере предвиђене Законником о кривичном поступку (ЗКП 2011) за проналажење учиниоца и прикупљања доказа „када постоје основи сумње о учињеном кривичном делу које се гони по службеној дужности" (чл. 286 ЗКП). Иако то нигде није прописано, сматрамо да подношење пријаве од стране полиције на формалном обрасцу кривичне пријаве треба да јавном тужиоцу указује на већи степен вероватноће да је дело учињено у односу на пријаву која се подноси у форми извештаја.[11] Забрињава нас овако велики проценат одбачаја кривичних пријава за основни облик кријумчарења људи.[12] Полиција када прикупља доказе треба да зна да се доказивање у кривичном поступку тиче одговарајућег предмета доказивања (thema probandi), при чему предмет доказивања су „чињенице које су релевантне за доношење судске одлуке о предмету кривичног поступка" (Шкулић 2024: 10). Садржај доказа треба да буде усмерен на доказивање радње извршења која је одређена у основном облику кривичног дела кријумчарења људи (став 2 чл. 350 КЗ), при чему је неопходно доказати умишљај учиниоца да кријумчари људе преко територије Србије. То значи да превожење ирегуларних миграната таксијем или аутобусом на редовној аутобуској линији за одређени новчани износ (цену карте или слично), на одређеној релацији кроз Србију, на пример Ниш–Београд, уколико возач нема умишљај да недозвољено превози лица која су незаконито ушла у Србију, не представља кривично дело из члана 350 став 2 КЗ. Међутим, уколико је таксиста члан одређене криминалне групе, па своју привредну делатност која се односи на превоз путника за одређену корист користи како би омогућио ирегуларним мигрантима да транзитирају кроз Србију у циљу незаконитог боравка у Србији и преласка државне границе ради напуштања територије Србије, представљаће биће овог кривичног дела.[13] Умишљај учиниоца у односу на намеру миграната да напусте територију Републике Србије није битан елемент кривичног дела, јер умишљај учиниоца може да се односи само на радњу извршења која подразумева омогућавање ирегуларним мигрантима недозвољен транзит преко територије Србије за одређену корист.[14] Такође, власник објекта регистрованог за услуге смештаја и исхране неће бити учинилац овог кривичног дела уколико ирегурални мигрант борави, на пример

11 Треба имати у виду да добијени подаци из званичних евиденција МУП-а се односе само на пријаве поднете у форми обрасца кривичне пријаве.

12 Разлози за одбачачај су предвиђени у члану 284 ЗКП.

13 Врховни суд сматра да је „за постојање овог кривичног дела довољно да учинилац у намери да себи прибави корист – новчану награду, превоз лица врши само на делу територије Републике Србије, при чему зна да се ради о делу пута који лица треба да пређу у циљу напуштања Републике Србије и уласка у неку од земаља Европске Уније (Високи касациони суд. Кзз 1315/2017 од 21. 12. 2017. године).

14 Апелациони суд у Нишу, пресуда 17 Кж.1. бр. 483/16 од 14. 7. 2016. године.

у хотелу, а не постоји намера власника објекта да омогућава незаконит боравак лицима за одређену корист, односно не постоји умишљај да се бави крijумчарењем људи. Полиција треба да прикупи довољно материјалних доказа који ће јавном тужиоцу дати могућност да поднесе оптужбу за кривично дело крijумчарење људи.[15]

СУДСКА КАЗНЕНА ПОЛИТИКА ЗА НЕДОЗВОЉЕНИ ПРЕЛАЗ ДРЖАВНЕ ГРАНИЦЕ И КРИЈУМЧАРЕЊА ЉУДИ

Казнена политика у једној држави има огроман значај на ефикасност у супротстављању криминалитету. Он се огледа, пре свега, у њеном превентивном (генералном и специјалном) дејству. Казна за чињење кривичног дела представља „средство којим се утиче на начин људског понашања" (Бејатовић–Стевановић и др. 2018: 9–17). Посматрајући државну реакцију на криминалитет, последњих петнестак година доминира ширење кривично-правне репресије. Идеја водиља законодавца је била искључиво оштра казнена политика. То се може закључити нарочито ако анализирамо измене и допуне кривичног законодавства 2009. и 2019. године (Коларић 2023: 136). Законска казнена политика је нешто опште (*ин абсūрацūо*) а судска казнена политика је нешто посебно што конкретизује то опште (*ин цонцреūо*) кроз судску одлуку и често мора да се појави у улози коректора законодавне казнене политике. Судска казнена политика представља потврду и (или) негацију казнене политике законодавца, а тиме и опште криминалне политике конкретног друштва у датом времену (Бејатовић–Стевановић и др. 2018: 9–17). Поред прописивања минимума и максимума казне за одређено кривично дело законодавац у одредбама општег дела кривичног права сужава судовима дискрециона права да учиниоцу изрекне одређену санкцију, односно висину казне. Тако изменама и допунама КЗ од 21. маја 2019. године забрана изрицања условне осуде обухвата „кривична дела код којих је као посебни максимум прописана казна затвора од осам година" (до тада је било 10 година) а „условна осуда не може се изрећи ако није протекло више од пет година од правноснажности осуде којом је учиниоцу изречена казна затвора или условна осуда за умишљајно кривично дело" (Коларић 2019: 35). Од септембра 2009. године, када је измењен члан 57 КЗ, за оба квалификована облика кривичног дела крijумчарења људи не може се ублажити казна. Уз то, пооштравањем законодавне казнене политике које се примењује од 1. јуна 2017. године за ове облике крijумчарења, не можемо се зачудити ако нам истраживање покаже да је веома строга казнена политика према учиниоцима овог кривичног дела. Наравно, мада се наше истраживање осуђених лица односи на период 2018–2022. године, треба имати у виду да је одређен број дела учињен пре пооштравања казнене политике, па се на учиниоце морао применити блажи закон. Поједина истраживања показују да је веома мали број истрага и кривичних поступака који су довели до осуђујуће пресуде за крijумчаре миграната широм Европске уније (Van Liempt 2021: 309).

15 Пресудом Апелационог суда у Београду, КЖ1 бр. 582/19 од 16. 7. 2019. године лице је осуђено за крijумчарење људи јер је „већем броју лица омогућио недозвољени боравак у Републици Србији тако што је у договору са два НН страна држављана у кући на наведеној адреси омогућио боравак за 37 илегалних миграната који су му плаћали ноћење по 10 евра по особи".

Наше истраживање спроведено у Србији дало нам је другачије резултате. У периоду од 2018. до 2022. године од укупно 984 оптужена лица осуђено је 862 или 88%. То нам указује на висок квалитет оптужних аката које је поднело јавно тужилаштво. Укупно 52 оптужена лица је правноснажно ослобођено. Од укупног броја осуђених 745 или 76% су били држављани Србије. Број осуђених по годинама је следећи: 2018. године од 295 осуђених, 33 су били страни држављани; 2019. године од 158 осуђених, 11 су били странци; 2020. године од 139 осуђених 27 су били странци; 2021. године од 124 осуђена 19 су били странци; и, 2022. године од 146 осуђених, 18 су били страни држављани. Суд је 413 или 48% оптужених осудио на казну затвора, 271 или 31% на кућни затвор, 172 или 20% на условну осуду. Само једном лицу, и то за основни облик овог кривичног дела је изречена новчана казна као главна казна, једно лице је за ста в два осуђено а ослобођено од казне, и једно осуђено на казну рада у јавном интересу, а за три лица изречена је васпитна мера. Кућни затвор је израз који ћемо користити за осуђена лица на затворску казну када се казна извршава у просторијама у којима осуђени станује, у складу са чланом 45 КЗ.

	Оптужени	Осуђени	Затвор	Кућни затвор	Условна осуда
350. ст. 1.	34	28	12	6	9
350. ст. 2.	402	377	123	104	148
350. ст. 3.	475	385	207	160	15
350. ст. 4.	73	72	71	1	

Графикон 2. Оптужена и осуђена лица за кривично дело из члана 350. КЗ у периоду 2018–2022. године (РЗС, 2024)

Графикон 2 нам показује да је за незаконит прелазак државне границе осуђено 28 или 82% оптужених лица. Пошто је мали број лица оптужен за ово кривично дело, а казнена политика није мењана од његовог инкриминисања у Кривични законик, нећемо се бавити врстом, санкцијама и висином казне за овај облик кривичног дела. За кријумчарење људи из става 2 члана 350 КЗ осуђено је 377 или 44% од укупног броја осуђених за члан 350. КЗ. Мушкараца је осуђено 336, а жена 41 или 11%, а 48 или 13% од укупног броја осуђено је за покушај кривичног дела. То нам указује на адекватно поступање полиције која је открила започето кривично дело и спречила је да се оно доврши. С обзиром да је за овај облик кријумчарења људи

запређена затворска казна тежа од 5 година, „учинилац ће се за покушај казнити казном прописаном за кривично дело, или ублаженом казном" (члан 30 КЗ). Међутим, неспорно је да се за кривична дела наведена у члану 57 став 2 КЗ суд не може ублажити казну[16] (Коларић 2022: 18, 19).

Казном затвора је осуђено 123 или 33% лица и то на казну затвора од 3 до 5 година укупно 2 лица, од 1 до 3 године затвора укупно 23 лица, од 6 месеци до једне године укупно 61 лице и у том распону су биле најзаступљеније затворске казне. Узимајући у обзир и број условних осуда и казни кућног затвора, можемо закључити да судови за ово кривично дело у највећем броју случајева користе дискреционо право ублажавања минимума запређене казне. Наиме, број условних осуда, казни кућног затвора и затворских казни до једне године чини 93% санкција за овај облик кривичног дела, а затворске казне у законом предвиђеном распону од 1 до 8 година мање од 7% од укупног броја. Зато ћемо за став 3 члана 350 КЗ, за који је било највише оптужених у разматраном периоду, казнену политику судова приказати на посебном графикону. Како смо нагласили, од 2009. забрањено је ублажавање казне, пооштрена казнена политика се примењује од јуна 2017. а (не)могућности изрицања условне осуде за дела за које је предвиђена казна већа од 8 година од септембра 2019. године, тако да судови имају смањену могућност да не изрекну законом предвиђену казну у распону од 2 до 12 година затвора.

Графикон 3. Осуђена лица за први квалификовани облик кривичног дела крūумчарења људи (став 3 члана 350. КЗ), у периоду 2018–2022. године (РЗС, 2024)

Графикон 3 нам показује до какве промене судске казнене политике је довела промена законодавне политике у петогодишњем периоду. У 2018 години је било највише осуђених, и то 161 лице од 201 оптуженог. Чак 20% оптужених није

16 Видети: Пресуда Врховног суда, Кзз 22/2013 од 10. априла 2013.

осуђено за овај облик кријумчарења људи. Учешће казне затвора је било 39% а кућног затвора 56%. У овој години изречено је и 8 условних осуда а казне затвора од 6 месеци до 2 године изречено је 51 од укупно 63. Испод 6 месеци нису изрицане ове казне. До јуна 2017. за ово кривично дело запрећена је казна од 1 до 10 година затвора, тако да претпостављамо да је највећи број осуђених лица дело учинило пре тог датума па је на њих примењен блажи закон. Већ наредне године било је 2,5 пута мање оптужених и тренд смањења броја оптужених се смањивао до 2022. године када је дошло до благог повећања. Нисмо убеђени да је то смањење резултат пооштравања законодавне политике, имајући у виду да се број ирегуларних миграната који се кријумчарским рутама креће преко територије Србије повећао последњих година. Удео казне кућног затвора се знатно смањио па је 2022. године изречено 13 или 21% од укупног броја санкција. Видимо да је то значајно смањење у односу на 2018. годину. Условне осуде нису изрицане 2021. и 2022. године, док је 2019. изречена једна а 2020. године шест. За покушај овог кривичног дела осуђено је 19 лица 2018, три лица 2019, једно 2021. и 12 лица 2022. године. Од 48 казни затвора донетих у 2022. години, чак 33 или 69% су биле у распону до 2 године и то 8 казни од 6 месеци до једне године и 25 казни од једне до две године затвора. Претпостављамо да осуде на минималну запрећену казну од 2 године се урачунавају у рубрику од једне до две године, а податак који нам показује да постоји осам осуда на казну затвора од шест месци до једне године, указује да се ради о предметима у којима је дело учињено у периоду пре јуна 2017. године када је била запрећена минимална казна од годину дана за овај облик кривичног дела, па је реч о казнама затвора од једне године. Ако су нам претпоставке тачне, анализом смо утврдили да је осуђенима за овај облик кривичног дела у 2022. години изречен највећи број минималних казни затвора које су предвиђене законом, односно више од две трећине кажњених је осуђено на минималну казну.

Из Графикона 2 видимо да је у периоду од 2018. до 2022. године од 73 оптужена осуђено 72 лица и то 71 на казну затвора и једно на кућни затвор. Највише осуђених је било 2018, укупно 34 од 34 оптужена лица, при чему половина је осуђена за покушај овог кривичног дела. Казни затвора је било 33 и то једно лице на казну од два до три месеца затвора, два на казну од једне до две године затвора, и 15 од две до три године затвора. Укупно 15 лица је осуђено на строже казне од три године, колико је запрећен законски минимум. У овој години једно лице је осуђено на кућни затвор. У 2019. години од 16 оптужених (два за покушај) сви су осуђени на казну затвора, и то једно од три до шест месеци, а остали у законом предвиђеном распону, од три до десет година. У 2020. години од једанаест оптужених десет је осуђено на казну затвора у законом предвиђеном распону. Једно лице је правноснажно ослобођено. У 2021. години од три оптужена сви су осуђени на казну затвора од две до три године затвора а 2022. године од девет оптужених (два за покушаје) сви су осуђени у законом предвиђеном распону (четири лица од две до три године и пет лица од три до пет година затвора). Видимо да су од 2020. године сва лица осуђена на казне затвора у законом предвиђеном распону, и то од три до десет година (законом за овај облик кривичног дела је предвиђена казна од три до 15 година затвора).

ЗАКЉУЧАК

Кривично дело кријумчарење људи је постало актуелно последњих година због великих миграторних кретања становника из Азије и Африке ка централној и западној Европи. Србија је транзитна држава за мигранте који покушавају да дођу до жељених дестинација у ЕУ и држава које су у шенгенском простору. Кријумчарење људи је криминална активност која је тесно повезана са ирегуларним миграцијама. Немогуће је замислити да милиони ирегуларних миграната прелазе хиљаде километара преко неколико десетина државних граница без помоћи кријумчара. Незаконити профит од кријумчарења људи се значајно повећава из године у годину. Зато се ОКГ удружују на транснационалном нивоу и за новчану надокнаду на почетним тачкама (најчешће у Турској) договарају кријумчарење ирегуларних миграната дуж целе западнобалканске руте. При томе, у своје криминалне активности укључују велики број локалних кријумчара који за одређену надокнаду имају задатак да превезу ирегуларне мигранте на одређеном делу територије државе.

Како би се супротставила овим криминалним активностима, наша држава је предузела низ мера. Прво, пооштрена је казнена политика. Судовима је ограничена могућност ублажавања казне за теже облике кривичног дела кријумчарења људи. Кријумчари људи се кажњавају високим затворским казнама, тако да се мерама генералне превенције утиче на потенцијалне учиниоце да не чине ту врсту кривичних дела. Међутим, иако су изречене затворске казне високе, спроведено истраживање нам показује да се судови најчешће одлучују на изрицање минималних казни које су запрећене законом. Та чињеница иде у прилог оправданости политичких одлука које се доносе у циљу ограничења дискреционог права судовима да ублаже минималнну прописану казну. Код овог кривичног дела, као мера специјалне превенције предвиђена је законом императивна норма одузимања моторних возила која су коришћена за извршење кривичног дела. Кријумчари се сусрећу са тешким законским последицама уколико буду откривени за ово кривично дело. Друго, полиција последњих година примењује проактиван приступ у сузбијању ове врсте кривичних дела. Полицијске мере су усмерене на повратнике, средства извршења и жаришне тачке, пре свега на подручју државне границе са Северном Македонијом и Бугарском, односно Мађарском и Хрватском. Донета су стратешка документа у којима је сузбијање кријумчарења људи препознато као приоритет у раду полиције на највишем, централном нивоу. Српска полиција активно сарађује са регионалним и међународним полицијским организацијама (Интерпол, Европол, Фронтекс итд.), у циљу сузбијања кријумчарења миграната. Користе се и савремена техничка средства, на пример дронови и термовизијске камере у надзору кријумчарских рута и откривању кријумчара и миграната који незаконито улазе, транзитирају или излазе из Србије. По правилу, примењује се полицијско хапшење откривених кријумчара људи. Проактиван приступ је довео до повећања броја ухапшених чланова ОКГ последњих година као и кријумчара који су учинили квалификовне облике овог кривичног дела. Најчешће се откривају кријумчари људи на нижим позицијама у криминалној групи, или они који су ангажовани од стране ОКГ да превозе мигранте на појединим рутама.

С обзиром на то да је предвиђен квалификован облик кривичног дела кријумчарења људи ако се кријумчари већи број лица, учиниоци бивају кажњени високим затворским казнама, минимално од две године затвора. Све предузете мере од надлежних државних органа имају циљ да се ове криминалне активности сузбију и смање у наредном периоду. Кријумчари мигранта унапред треба да знају да је могућност откривања њихових активности висока, а да су последице које следе након тога много теже од користи које могу да стекну вршењем овог кривичног дела.

ЛИТЕРАТУРА

Батавељић–Божић 2024: Драган Т. Батавељић – Ванда Б. Божић. „Contemporary migrant crisis with the special overview of the protection of constitutional rights of the citizens of immigration countrie". *Баштина*, св. 63, 115–132. <DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-51305>.

Бејатовић–Стевановић и др. 2018: Станко Бејатовић – Ивана Стевановић и др. *Казнена политика у Србији – закон и пракса*. Београд: Министарство правде; САД: Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу.

Bergesio–Bialasiewicz 2023: Noemi Bergesio – Luiza Bialasiewicz. „The entangled geographies of responsibility: Contested policy narratives of migration governance along the Balkan Route". *Environment and Planning D: Society and Space*, 41(1): 33–55. <doi.org/10.1177/02637758221137345>.

Билтен Врховног касационог суда 2019: Број 1, Интермех, Београд, Одлука Врховног касационог суда Кзз 1315/2017 од 21. 12. 2017. године, усвојена на седници Кривичног одељења Врховног касационог суда одржане 3. 12. 2018. године.

Билтен Вишег суда у Београду 2019: Број 90, Интермех, Београд, Пресуда Апелационог суда у Београду КЖ1 бр. 582/19 од 16. јула 2019. године и пресуда Вишег суда у Београду К. 138/18 од 5. октобра 2018. године.

Van Liempt 2021: Ilse van Liempt. „Humanitarian smuggling in a time of restricting and criminalizing mobility". *Gallien, M. & Weigand, F. (eds.)*. The Routledge Handbook of Smuggling. Routledge, 303–312. <https://doi.org/10.4324/9781003043645-22>.

Влада Републике Србије 2016: Миграциони профил Републике Србије за 2015. годину. <https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracije/Publikacije/migracioni%20profil%202015.pdf>. [12. јул 2024].

Europol 2022. European migrant smuggling centre 6th annual report 2022. Luxembourg: Publications office of the European Union. <https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/EMSC%206%20th%20Annual%20Report.pdf>. [12. јул 2024].

Закон о прекршајима, „Службени гласник РС", бр. 65/2013, 13/2016, 98/2016 (Одлука Уставног суда), 91/2019 (други закон), 91/2019, 112/2022 (Одлука Уставног суда).

Закон о полицији, „Службени гласник РС", бр. 6/2016, 24/2018 и 87/2018.

Закон о странцима, „Службени гласник РС", бр. 24/2018, 31/2019, 62/2023.

Законик о кривичном поступку, „Службени гласник РС", бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 (Одлука Уставног суда), 62/2021 (Одлука Уставног суда).

Игњатовић–Симеуновић Патић 2012: Ђорђе Игњатовић – Биљана Симеуновић Патић. *Виктимологија*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

International Organization for Migration – IOM 2024: *Situacioni izveštaj o mobilnosti migranata, Srbija – maj 2024.* <https://serbia.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1126/files/documents/RESOURCES/final-srb-mmsr-may-2024-srb.pdf>. [10. јул 2024].

International Organization for Migration – IOM 2023. <https://missingmigrants.iom.int/sites/g/files/tmzbdl601/files/publication/file/IOM_MissingMigrantsProject_Europe%202022.pdf>. [10. јул 2024].

Isakjee–Davies et al. 2020: Arshad Isakjee – Thom Davies et al. *Liberal Violence and the Racial Borders of the European Union*, Antipode, pp. 1–23. <doi: 10.1111/anti.12670>.

Јанковић–Марковић и др. 2024: Бојан Јанковић – Саша М. Марковић и др. „Control of Irregular Migration and Suppression of People Smuggling on the Western Balkan Route". *Journal of Liberty and International Affairs*, Vol. 10, 2, 119–136. <doi.org/10.47305/JLIA24102119>.

Јанковић–Милојевић 2017: Бојан Јанковић – Саша Милојевић. *Антикорупцијске мере у раду īраничне īолиције, Уīрављање īолицијском орīанизацијом у сīречавању и сузбијању īреīњи безбедности у Реīублици Србији*. Зборник радова. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 93–106.

Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије – КИРС 2024. Саопштење. <https://www.srbija.gov.rs/vest/760497/u-srbiji-prosle-godine-evidentirano-108808-migranata.php>. [10. јул 2024].

Коларић 2023: Драгана З. Коларић. „Расправа о реформи кривичног материјалног права Републике Србије". LXII Саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, *Две деценије реформе казненоī законодавсīва: искусīва и īоуке*. Зборник радова. Ур. Вељко Турањанин, Драгана Чворовић. Београд: Интермекс, 131–178.

Коларић 2022: Драгана З. Коларић. „Ванинституционалне мере и други кривичноправни инструменти реакције на криминалитет и позитивно кривично законодавство Србије (испуњена очекивања или не)". LXI Саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, *Ванинсīиīуционалне мере, īоједносīављене форме īосīуīања и друīи кривичноīравни инсīрументи реакције на криминалиīеī и īозиīивно казнено законодавсīво (исīуњена очекивања или не?)*. Зборник радова. Ур. Вељко Турањанин, Драгана Чворовић. Београд: Интермекс, 11–33.

Коларић 2019: Драгана З. Коларић. „Кривични законик и (не)адекватност државне реакције на криминалитет (садашње стање и нова решења)". LIX Саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, *Измене у кривичном законодавсīву и сīаīусу носилаца īравосудних функција и адекваīносīи државне реакције на криминалиīеī (међународни īравни сīандарди и сīање у Србији)*. Зборник радова. Ур. Станко Бержатовић. Београд: Интермекс, 22–41.

Kolarić–Marković 2021: Dragana Z. Kolarić – Saša M. Marković. „Posamezni učinki uporabe Zakona o preprečevanju nasilja v družini kot enega izmed vidikov kriminalistično-strateškega nasprotovanja nasilju v družini v Republiki Srbiji". *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*. Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije, Policija, Leto 72, št. 3, Ljubljana, 264–279.

Кривични законик, „Службени гласник РС", бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019.

Кржалић–Кобајица 2021: Армин Кржалић – Сандра Кобајица. „Мигранти у јавном дискурсу медија у Босни и Херцеговини". *Полицијска сиīурносī*, година 30, број 2, 233–244.

Lukić 2016: Vesna Lukić. „Understanding Transit Asylum Migration: Evidence from Serbia". *International Migration*, Volume 54, Issue 4, 31–43.

Марковић 2024: Саша М. Марковић. „Управљање ирегуларним миграцијама западнобалканском рутом и право на азил – кључни изазови и пракса". *Сīрани īравни живоī*, год. 69. бр. 1, 15–34.

Марковић 2024: Саша М. Марковић. „Супротстављање крijумчарењу мигранāта у Реīублици Србији". *Безбедносī*, 66, бр. 3, 41–69.

Марковић 2023: Саша М. Марковић. *Криминалисīичка сīраīеīија*. Београд: Криминалистичко полицијски универзитет.

Марковић 2019: Саша М. Марковић. „Стратешко одлучивање у полицији и примена полицијско-обавештајног модела“. *Безбедност*, LXI, број 3, 160–178.

Марковић 2018: Саша М. Марковић. „Полицијска стратегија у борби против насиља у породици – основна криминалистичко-стратешка усмерења у Републици Србији“. *Безбедност*, LX, бр. 3, 100–116.

Marković–Kolarić, 2023: Saša M. Marković – Dragana Z. Kolarić. „Some Effects of 'Pre-Crime' Concept in Combating Domestic Violence“. *NBP*, Vol. 28, Issue 1, 40–57. <https://doi.org/10.5937/nabepo28-42953>.

Mijalković–Čvorović 2018: Saša Mijalković – Dragana Čvorović. „Migration, terrorism and possible armed conflicts in the Western Balkans”. *International Scientific Journal Security and Future*, Vol. 2, Issue 3, 106–110.

Министарство унутрашњих послова Републике Србије – МУП, 2024, Допис са статистичким подацима, број 03.7.1-875/24 од 21. 3. 2024. године.

Министарство унутрашњих послова Републике Србије – МУП, 2023, Процена претњи од тешког и организованог криминала 2023 (Јавна верзија). Serious and Organised Crime Threat Assessment (SOCTA 2023).

Министарство унутрашњих послова Републике Србије – МУП, 2021, Стратешка процена јавне безбедности за период 2022–2025 (Јавна верзија).

Министарство унутрашњих послова Републике Србије – МУП, 2021а, Стратешки план полиције за период 2022–2025 (Јавна верзија).

Petrova–Dojčinovski 2022: Emilija Petrova – Metodija Dojčinovski. „Border management and procedure in case of high level of radiation at the border crossings in the Republic of North Macedonia“. *Journal of Criminology and Criminal Law*, No. 1, 111–123. <doi: https://doi.org/10.47152/rkkp.60.1.7>.

Пресуда Апелационог суда у Нишу, Кж 1. бр. 867/16 од 23. 11. 2016. године, којом је потврђена пресуда Основног суда у Зајечару 14 К. 156/15 од 24. 2. 2016. године.

Пресуда Апелационог суда у Нишу, 17 Кж.1. бр. 483/16 од 14. 7. 2016. године, којом је потврђена пресуда Основног суда у Зајечару 14К. 20/16 од 10. 2. 2016. године.

Пресуда Апелационог суда у Новом Саду, бр. Кж.1-3560/12 од 29. 11. 2012. године и пресуда Основног суда у Сомбору бр. К635/12 од 28. 6. 2012. године.

Пресуда Врховног касационог суда, Кзз 172/2020 од 4. 3. 2020. године.

Пресуда Вишег суда у Сремској Митровици, К-68/21 9. 3. 2021. године.

Пресуда Вишег суда у Суботици, Спк. 30/23 од 23. 5. 2023. године.

Пресуда Вишег суда у Врању, Спк. бр. 6./23 од 15. 6. 2023. године.

Пресуда Вишег суда у Врању, Спк. бр. 5/22 од 22. 12. 2022. године.

Пресуда Вишег суда у Врању, К. бр. 62/17 од 12. 11. 2020. године.

Пресуда Вишег суда у Врању, Спк. бр 8/19 од 18. 4. 2019. године.

Пресуда Вишег суда у Врању, 1К. бр. 33/17 од 18. 10. 2018. године.

Резолуција Европског парламента од 18. априла 2018. о напретку Глобалног споразума УН за сигурне, уредне и законите миграције, те Глобалног споразума УН о избеглицама (2018/2642(RSP)). <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0118_HR.pdf>. [10. јул 2024].

Републички завод за статистику – РЗС 2024. на захтев достављени статистички подаци из мејлом 9. 2. 2024.

Стојановић 2020: Зоран Стојановић. „Казнени распони и репресивност кривичног законодавства“. *CRIMEN*, вол XI), бр. 1, 3–33. <doi:10.5937/crimen2001003S>.

Fronteks 2024: EU external borders: Irregular border crossings fall 23% in Jan-May. <https://www.frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/eu-external-borders-irregular-border-crossings-fall-23-in-jan-may-OmBdND>. [10. јул 2024].

Fronteks 2024a: EU external borders: irregular border crossings drop 43% in first 10 months of 2024 (2024-11-08). <https://www.frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/eu-external-borders-irregular-border-crossings-drop-43-in-first-10-months-of-2024-PnbwBc>. [24. 12. 2024].

Fronteks 2023: Migratory Routes. <https://www.frontex.europa.eu/assets/Publications/General/ARA_2023.pdf>. [10. јул 2024].

Hurtado–Kojić 2015: Maria Jose Hurtado – Ana Kojić. „Controlling irregular migration in the Kingdom of Spain". *Наука безбедносūи йолиција*, вол. 20, бр. 3, 99–113.

Шкулић 2024: Милан Шкулић. „Доказни значај информација из комуникације остварене апликацијама/ модификованим уређајима за криūтовање - као што су SKY ECC i Enchrochat". *Crimen*, 3–55. <doi: 10.5937/crimen2401003S>.

Шкулић 2022: Милан Шкулић. *Криминалисūика.* Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Wagner 2021: Johann Wagner. „The European Union's model of Integrated Border Management: preventing transnational threats, cross-border crime and irregular migration in the context of the EU's security policies and strategies". *Commonwealth & Comparative Politics*, Vol. 59, Issue 4, 424–448. <doi.org/10.1080/14662043.2021.1999650>.

Saša M. MARKOVIĆ

PREVENTION OF IRREGULAR MIGRATION AND SUPPRESSION OF HUMAN SMUGGLING IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

This paper examines irregular migration and human smuggling along the Western Balkans route through Serbia, providing a criminalistic and criminal law analysis of the offenses of illegal border crossing and human smuggling under Article 350 of the Criminal Code. Over the past decade, mass irregular migrations to economically developed European countries by individuals from certain Asian and African nations affected by armed conflicts–seeking to save their lives or escape threats to basic human rights, persecution, and poverty – have led to a rise in the number of human smuggling offenses in Serbia. The substantial illegal profits gained by human smugglers have fueled the development of organized criminal activities. Human smuggling has become the dominant criminal activity of many regional and international criminal groups. In many instances, these groups smuggle irregular migrants from their home countries to Western and Central European nations for a fee. Since 2011, one branch of the Western Balkan smuggling route, which crosses Serbia's borders, has gained significant prominence, with the highest number of asylum seekers registered in 2015. In this paper we analyzed the actions of the Serbian police and judicial authorities in combating this type of crime from 2018. to 2023, with a particular focus on the penal policies of the courts in the period from 2018. to 2022. It has been established that the legislative penal policy has been tightened. Courts have limited ability to reduce sentences for more severe forms of this criminal offense. Human smugglers are most often sentenced to the minimum prescribed penalties, which are still lengthy prison sentences, thereby using measures of general prevention to deter potential offenders from committing such crimes. As a measure of special prevention, the law mandates the confiscation of motor vehicles used in the commission of a criminal offense. Smugglers face severe legal consequences if they are caught. Police measures are focused on repeat offenders, means of execution, and criminal hotspots, primarily in the areas along the state border with North Macedonia and Bulgaria, as well as Hungary and Croatia. Strategic documents have been adopted in which the suppression of human smuggling is recognized as a priority in the work of the police at the highest central level. Serbian police actively cooperates with regional and international police organizations (Interpol, Europol, Frontex, etc.) in order to suppress migrant smuggling. Modern technical equipment such as drones and thermal imaging camera are also used to monitor smuggling routes and detect smugglers and migrants who illegaly enter, transit through or exit Serbia. Detected human traffickers are often arrested. The proactive approach of the Serbian police has led to an increase in the number

of arrests of organized crime group members as well as traffickers involved in more serious forms of this criminal offense. Considering the analyzed sentences, it has been determined that human smugglers are most frequently identified if they are at lower levels within criminal organizations. Those people are employed to transport migrants along specific routes. Given that a more severe form of the criminal offense is anticipated for those who smuggle a larger number of individuals, they are punished with long prison sentences, with a minimum of 2 years.

Keywords: human smuggling, irregular migration, criminal offense, criminal sanction, penal policy of courts.

Рад је предат 27. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 331.104.2-055.1/.2
343.436-055.1/.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57601

Прегледни рад

*Саша Л. АТАНАСОВ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Правни факултет

*Милица Д. КОВАЧЕВИЋ***
Универзитет у Београду
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

СЕКСУАЛНО УЗНЕМИРАВАЊЕ НА РАДНОМ МЕСТУ

Апстракт: Сексуално узнемиравање на радном месту представља глобално распрострањен феномен са значајним негативним последицама. Осим непосредно виктимизованих особа, штетне ефекте трпе и друга лица ангажована у радној средини коју карактерише одсуство здраве комуникације и међусобног уважавања, док последице осећа и шира друштвена заједница у којој се оваква понашања толеришу. Стога, предмет рада јесте сексуално узнемиравање на радном месту, са посебним фокусом на Србију, односно домаћа нормативна решења и прилике. Коаутори су настојали да путем анализе позитивних законских решења укажу на недоследности које одликују ову област, као и да скрену пажњу на недостатак истраживања о заступљености, динамици и структури сексуалног узнемиравања на радном месту у Србији. Послужили су се анализом садржаја и нормативно-логичком методом. Закључују да треба отклонити недоумице у погледу тога да ли се сексуално узнемиравање на радном месту нужно мора одликовати и дискриминаторском мотивацијом на страни учиниоца, као и извесне неуједначености које се односе на постојећа решења у кривичноправној и радноправној сфери. Посебно указују на потребу континуираног улагања напора у подизање свести о одликама и последицама сексуалног узнемиравања.

Кључне речи: сексуално узнемиравање на радном месту, кривично право, радно право, дискриминација.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Сексуално узнемиравање се сматра једним од облика родно заснованог насиља, те су њиме посебно погођене жене, иако виктимизовани могу бити припадници оба пола (Ресановић 2021: 3). У питању је понашање сексуалне природе које је једнострано, наметнуто другој особи, које плаши и вређа, изазива осећај несигурности, понижења и деградације (Ресановић 2021: 6). Сексуалном узнемиравању не посвећује се адекватна пажња, с обзиром на то да је у односу на друге видове сексуалног насиља његова друштвена опасност перципирана као нешто нижа.

* Ванредни професор, ORCID 0000-0003-0157-3049, sasa.atanasov@pr.ac.rs
** Ванредни професор, ORCID 0000-0002-0458-8193, bucak80@gmail.com

Због тога се феномен сексуалног узнемиравања чини мање видљивим, јер је фокус на тежим облицима сексуалног насиља (Šikman 2022: 5). Ипак, последице сексуалног узнемиравања не треба умањивати и занемаривати. Занимљиво је да се феномену сексуалног узнемиравања пажња први пут придаје у сфери радних односа, због тога што се дуги низ година непримерено и нежељено сексуално понашање у домену приватних односа, па чак и на јавном месту, сматрало тешко доказивим или тривијалним. Парадоксално – сексуално насиље се могло посматрати чак и као прихватљиво, посебно уколико је реч о удварању или неспретном давању комплимената (Шикман 2021: 3). Тако је у литератури описан такозвани „catcalling" (енг), као облик уличног узнемиравања довикивањем, а који је усмерен на остваривање вербалне и невербалне комуникације са жртвом, при чему је садржај комуникације најчешће сексуалан, фокусиран на физички изглед и може изазвати негативне промене у понашању жртве (Anđelić 2022: 45). Узнемиравање у пракси обухвата вербална и невербална понашања, као и симболичке гестове, те се испољава као: причање неумесних шала, приказивање слика са сексуалном конотацијом, непристојно коментарисање, намерно непотребно додиривање и инсистирање на неформалној комуникацији (Zeighami–Shahrbabaki i dr 2022: 575). Никако не треба губити из вида да сексуално узнемиравање представља негирање људских права и вређање личног достојанства, те да је као такво потпуно неприхватљиво, без обзира на контекст у коме се испољава (Шикман 2021: 7).

У литетатури се истиче да постоје три основна облика сексуалног узнемиравања у радном окружењу. Први облик подразумева директно сексуално узнемиравање на радном месту, када се отказ или запослење и напредовање условљавају предузимањем сексуалних радњи, док је други облик чешће заступљен и обухвата нежељену пажњу у сексуалном контексту, услед чега се пасивни субјект осећа неугодно и небезбедно (Cortina–Areguin 2021: 287). Коначно, ту је и трећи облик који се не састоји у предузимању конкретизованих сексуалних радњи, већ у понашању путем кога се испољава деградирање на бази родних улога, односно путем кога се јачају стереотипи у вези са родним улогама (Cortina–Areguin 2021: 287). Често се различити облици сексуалног узнемиравања сумирају у два кључна облика – сексуалне уцене и стварање непријатељског окружења (Gupta–Garg 2020: 192–193).

Сексуално узнемиравање на радном месту може се квалификовати и као вертикално и хоризонтално. Вертикално узнемиравање подразумева насиље које надређени испољавају према подређенима кроз сексуалну уцену или друге видове нежељених радњи, док се хоризонтално узнемиравање манифестује од стране запосленог који није у надређеном положају у односу на пасивног субјекта (Шикман 2021: 5). Првобитно се сматрало да сексуално узнемиравање нужно изискује постојање односа субординације, али је временом уочено да оно не мора нужно подразумевати неједнакост у моћи и овлашћењима између учиниоца и жртве (Ковачевић 2019: 248).

Негативни ефекти сексуалног узнемиравања на радном месту су вишеструки, с обзиром на то да последице трпи пре свега запослени чије се психофизичко стање и достојанство нарушавају, а затим и послодавац и шира заједница, с обзиром на то да опада продуктивност радног процеса, тако да се ствара непријатељско окружење

у коме је неговање демократских вредности и толеранције немогуће (Jašarević–Božičić 2019: 792; Smidt – Adams Clark i dr. 2023). Овај вид злостављања може проузроковати и тешке последице по ментално и физичко здравље, па је уочено да нередко изазива: анксиозност, нападе панике, посттрауматски стресни синдром, суицидалне тенденције, главобоље, умор и поремећаје у исхрани и спавању (Bašić Tomić – Markotić 2021: 10; Jonsdottir–Hauksdóttir i dr 2022: 371).

Сексуално узнемиравање, пре свега на радном месту, али и шире, бива масовније препознато као изражен проблем почев од седме декаде прошлог века (Јашаревић 2013: 4). Тада и законодавства држава, попут САД, Аустралије, Новог Зеланда и Јапана по први пут санкционишу оваква понашања (Gupta–Garg 2020: 192)

Када је реч о преваленци сексуалног узнемиравања на радном месту у глобалним размерама, компаративна истраживања указују на заступљност у распону од 11% до чак 72%, с тим што је уочено да је стопа узнемиравања посебно висока у сектору здравствене заштите, те науке и високог образовања (Zeighami–Shahrbabaki i dr. 2022: 576). Обимна студија спроведена у 27 земаља Европске уније, и то између 2020. и 2024. године, указује како је 30,8% жена искусило сексуално узнемиравање на радном месту током радног века, док се 4,3% жена са њиме сусрело у току последњих 12 месеци (FRA, EIGE, Eurostat 2024).

Треба имати у виду да се сексуално узнемиравање одликује високом тамном бројком, на што посебно утичу културолошки разлози, неповерење у систем, неодлучност жртве при пријављивању, страх од стигматизације и други разлози (Babović–Reljanović 2020: 69; Zighami–Shahrbabaki i dr. 2022: 576). Тако је једно новије истраживање, које се односило на Хрватску, утврдило да раднице или радници који су доживели сексуално узнемиравање најчешће нису ни на који начин реаговали (44,7%), при чему је главни разлог за одсуство реакције перцепција да се у вези с тим ништа не може учинити (Rodik–Ostojić i dr. 2024: 7).

СЕКСУАЛНО УЗНЕМИРАВАЊЕ И ИНТЕРНАЦИОНАЛНИ ПРАВНИ ОКВИР

Међународна организација рада, као специјализована агенција Уједињених нација, усвојила је током 2019. године Конвенцију о спречавању насиља и узнемиравања у свету рада (бр. 190) и Препоруку о насиљу и узнемиравању (бр. 206). У преамбули овог документа констатовано је да сви имају право на рад и радну средину лишену насиља и узнемиравања, што се без сваке сумње односи и на сексуално узнемиравање које је неспорно у колизији са уважавањем личног дигнитета. У члану 1 је, потом, „насиље и узнемиравање" у радној средини дефинисано као група непримерених поступака, обичаја и пракси, било да се ради о изолованом понашању или поновљеном акту, која имају за циљ или могу резултирати телесном, финансијском, сексуалном или психолошком озледом, што укључује и насиље утемељено на родној припадности и непримерено поступање. У литератури се посебно наглашава да, сходно овом међународном документу, за постојање насиља и узнемиравања може бити довољно и само једно недозвољено понашање, као и да није нужна намера учиниоца да произведе физичку, психолошку, сексуалну или економску

повреду (Драгићевић–Обрадовић 2024: 63). Родно базирано насиље и сексуално малтретирање обухвата неприхватљиво понашање мотивисано полом или родом пасивног субјекта, тако да по природи ствари у знатно већој сразмери погађа припаднике једног рода или пола. Потом је у члану 3 и 4 утврђено да су потписнице документа у обавези да се ангажују на плану конципирања и имплементирања мера потребних за предупређивање и сузбијање сексуалног малтретирања, али и мера за санкционисање и подршку жртвама. Право на заштиту уживају сва виктимизована радно ангажована лица и то без било каквог дискриминаторног основа, односно без обзира на њихов радноправни статус.

Препорука о насиљу и узнемиравању (бр. 206) усвојена је 21. јуна 2019. године на општој међународној конференцији Међународне организације рада. Овим документом се конкретизује које мере би државе требало да предузму, тако да се препоручује доношење одговарајућих прописа у радној, управној, али и кривичноправној сфери. Препорука се односи и на утврђивање одговорности и санкционисање злостављача, с тим што је уочено да осим спречавања поновног кршења прописа, треба обезбедити адекватну подршку и стручно саветовање за учиниоце узнемиравања.

Конвенција Савета Европе о спречавању и сузбијању насиља према женама и у породици, познатија под називом Истанбулска конвенција (Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, *Службени гласник РС – Међународни уговори,* бр. 12/2013), у члану 5 предвиђа да државе не смеју суделовати ни у каквом насилном акту усмереном ка женама, односно да државни органи и институције, као и сви они који имају јавна овлашћења морају у потпуности поштовати обавезе у погледу заштите од насиља. Овде треба нагласити да Конвенција истиче да појам „насиље над женама" означава повређивање људских права и дискриминисање жена, те да појам садржи све акте на родној припадности заснованог насиља која резултирају, односно могу резултирати, телесном, сексуалном, психичком или економском озледом или патњом жене. Истанбулска конвенција у члану 13 дефинише обавезе државе у погледу подизања и јачања свести о неприхватљивости сваког облика насиља и дискриминације над женама. Таква понашања треба да буду санкционисана било путем кривичноправне реакције, било у другој примереној форми. Дакле, језичким тумачењем закључујемо да је нужно санкционисање сексуалног узнемиравања, али да оно не мора бити обухваћено и специфичном инкриминацијом, за разлику од других добро познатих сексуалних деликата, који се предузимају пре свега физичком присилом или квалификованом претњом, попут силовања. Тако сексуално или полно узнемиравање, поред наше земље, инкриминишу и Италија, Француска, Немачка, Аустрија, Швајцарска, Хрватска и Русија (Ковачевић 2019: 250).

На нивоу Европске уније усвојена је Директива 2006/54/ЕЗ Европског парламента и Савета од 5. јула 2006. године о примени начела једнаких могућности и равноправног третирања мушкараца и жена у сфери рада и учешћа на тржишту рада. Овај документ утврђује да су сексуално малтретирање и узнемиравање неспојиви са начелом једнакости мушкараца и жена, те да представљају дискриминацију на основу пола.

СЕКСУАЛНО УЗНЕМИРАВАЊЕ И НОРМАТИВНИ ОКВИР У СРБИЈИ

Сексуално узнемиравање у Републици Србији је регулисано у кривичном, антидискриминационом и радном законодавству (Paunović 2019: 324).

Изменама и допунама Кривичног законика, у даљем тексту: КЗ (*Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 и 94/2024) из 2016. године, полно узнемиравање је инкриминисано као засебан деликт против полних слобода. КЗ, ослањајући се на Истанбулску конвенцију, полно узнемиравање дефинише као било који чин вербалног (језичког), невербалног (симболичког) или телесног карактера, који има за циљ или се пак испољава као повреда достојанства у сфери полног живота, при чему такви акти изазивају страх или стварају понижавајуће, увредљиво или непријатељско окружење (чл. 182а, КЗ). Лице које полно узнемирава другога кажњава се новчано или затворском казном до шест месеци, док се кривично гоњење врши на темељу предлога виктимизованог лица. Такође, није потребно да постоји однос субординације између учиниоца и жртве, како то захтевају законодавна решења у неким другим земљама, попут сполног узнемиравања из члана 157 Казненог закона Републике Хрватске (*Narodne novine*, br.125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/2022, 114/2023 и 36/2024). Тежи облик деликта сходно КЗ постоји онда када је жртва лице млађе од 18 година, када се гоњењу приступа по службеној дужности, а учинилац може казнити затвором од три месеца до три године. Спорно је постојање специфичног разлога због кога законодавац користи термин „полно", а не „сексуално" узнемиравање у КЗ, с обзиром на то да домаћи прописи о раду баратају термином „сексуално узнемиравање". Ипак, разрешење ове неодумице није од већег практичног значаја.

Закон о раду (*Службени гласник РС*, бр. 4/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017, 113/2017 и 95/2018) узнемиравање и сексуално малтретирање проглашава апсолутно недозвољеним. Сексуално узнемиравање је дефинисано као било које вербално, невербално или покретом исказано дејствовање предузето са циљем, или са финалним ефектом повреде дигнитета запосленог или особе која тражи запослење у сфери полног живота, при чему дато понашање резултира страхом, односно условљава хостилну, увредљиву или деградирајућу средину. Треба нагласити да овај пропис сексуално узнемиравање децидно дефинише и означава као облик дискриминације (Babović–Reljanović 2020: 38).

Закон о родној равноправности, у даљем тексту: ЗРР (*Службени гласник РС,* бр. 52/2021), у члану 32 проглашава недозвољеним узнемиравање, сексуално узнемиравање и сексуално уцењивање како на раду, тако и у вези са радним ангажовањем. Када су у питању терминолошке недоумице, ваља поменути да члан 6 ЗРР предвиђа да термин „род" указује на могућности дефинисане од стране друштва, поступања и одлике које извесно друштвено окружење и заједница сматрају примереним за жене и мушкарце, што обухвата и међусобне релације жена и мушкараца, те специфичне поделе задужења у мушко-женским односима које директно зависе од пола, док се термин „пол" примарно усмерава на биолошке карактеристике на бази којих се људи одређују као мушкарци или као жене. Уколико повучемо паралелу

са терминима коришћеним у енглеском језику, а што има смисла с обзиром на то да је узнемиравање најпре препознато у земљама које припадају англосаксонској правној традицији, „род“ бисмо превели као „gender“, а „пол“ као „sex“.

Закон о спречавању злостављања на раду, у даљем тексту: ЗСЗ (*Службени гласник РС*, бр. 36/2010) сходно члану 1, опредељује забрану злостављања на радном месту, као и у вези са радом; релевантне мере у циљу спречавања малтретмана и унапређења односа на раду, као и процедуру за заштиту виктимизованих лица. Чланом 3 је изричито предвиђено да се закон односи и на случајеве сексуалног малтретирања у складу са легислативом о раду, као и да заштита обухвата све врсте радног ангажмана, односно како јавни сектор, тако и приватне послодавце (чл. 2). Како се ЗСЗ изричито позива на одредбе Закона о раду у погледу реаговања на сексуално узнемиравање, одатле произлази да овај специфични облик злостављања ипак постоји и у случају када није реч о поновљеном поступању. Дакле, за постојање сексуалног узнемиравања довољно је и само једно недозвољено понашање, под условом да је оно подобно да проузрокује законом нормиране ефекте по запосленог и радно окружење. Даље, послодавац је дужан да запосленог, пре но ступи на рад, у писменом формату децидно информише о недопуштености малтретмана. Разуме се да одговарајуће обавезе имају и запослени. Тако је, сходно члану 11 ЗСЗ, запослени у обавези да се уздржава од аката који подразумевају злостављање, али и од понашања која представљају очигледно непримерено и злонамерно коришћење протективних механизама, док упосленик који врши злостављање, или пак злоупотреби заштитне процедуре, истовремено сноси одговорност због кршења радне дисциплине. ЗСЗ се опредељује за примарно решавање спорних ситуација кроз поступак медијације или посредовања. Међутим, у случају када се овим путем не може доћи до разрешења, послодавац има обавезу да иницира процедуру утврђивања одговорности због угрожавања радне дисциплине, односно услед повреде радних обавеза. Посебно је значајан члан 27 ЗСЗ, који предвиђа да иницирање процедура за заштиту од злостављања, као и учествовање у тим поступцима не могу да буду основ за репресију према запосленом. Реч је о репресивним мерама, које би површно посматрано могле бити базиране на релевантном правном основу, али, заправо, подразумевају злоупотребу правних средстава на штету виктимизованих лица и потенцијалних сведока. Коначно, сходно члану 29 ЗСЗ запослени полаже право на судску заштиту, и то онда када сматра да посредством поступка заштите од злостављања код послодавца није задобио адекватну сатисфакцију. С обзиром на специфичан и вулнерабилан положај запосленог, на послодавцу је у целости пренет терет доказивања пред судом.

СЕКСУАЛНО УЗНЕМИРАВАЊЕ НА РАДНОМ МЕСТУ У СРБИЈИ, ПРИЛИКЕ У ПРАКСИ

Када је у питању сексуално узнемиравање на радном месту у Србији, приметно је одуство опсежнијих истраживања о овом феномену, што свакако не погодује сузбијању овог облика злостављања, а противи се и међународним стандардима који педирају за суштинско и континуирано проучавање те малигне појаве.

Тако се, када је у питању сексуално узнемиравање у Србији, можемо ослонити на малобројна истраживања, попут истраживачке студије „Квалитет живота и безбедност жена", спроведене под окриљем Републичког завода за статистику (у даљем тексту: РЗС), а уз финансијску подршку Европске уније. Реперезентативни узорак истраживања обухватио је 4100 жена узраста од 18 до 74 године, са територије Србије, уз изузетак Косова и Метохије, док је истраживање спроведено у периоду од септембра до новембра 2021. године. Резултати указују на значајну заступљеност сексуалног узнемиравања на радном месту, тако да је 18,4% жена искусило сексуално узнемиравање током свог радног века, док је 3,1% испитаница изјавило да су виктимизоване овим обликом злостављања на радном месту на коме су тренутно запослене. Најзаступљенији облик сексуалног узнемиравања јесте непримерено гледање на радном месту, које је искусило 33,2% жена, док је 22,1 % жена било изложено непристојним шалама са сексуалним садржајем или увредљивим коментарима (РЗС 2022). Са неприкладним позивањем на излазак сусрело се чак 19,2% испитаница (РЗС 2022). Немали број жена (11,7%) искусио је нежељени физички контакт у виду пољубаца, претераног приближавања и додиривања делова тела (РЗС 2022). У складу са глобално израженим тенденцијама, учиниоци сексуалног узнемиравања у Србији су такође у највећем броју случајева мушкарци (87,8%). Истраживање је указало и на то да су млађе жене чешће доживеле сексуално узнемиравање на радном месту, те се оно у њиховом случају испољило у односу на 11,8% испитаница током последњих годину дана, односно 25,7% током последњих пет година (РЗС 2022).

Када је реч о кривичном делу полно узнемиравање, званични подаци РЗС указују да је током 2023. године за ово дело забележено 113 осуда (РЗС 2024), док је у 2022. години било 89 осуда (РЗС 2023). У 2021. години укупан број осуда износио је 75 (РЗС 2022), а у 2020. години 166 (РЗС 2021). Током 2019. године полно узнемиравање утврђено је 75 пута (РЗС 2020), а у 2018. и 2017. години 26, односно два пута (РЗС 2019, 2018). С обзиром на то да су допуне и измене КЗ које се односе на увођење нове инкриминације ступиле на снагу у јуну 2017. године, не зачуђује да је у истој години број осуда за полно узнемиравање износио свега два. Занимљиво је да је у 2020. години констатован највећи број осуда (166), тако да изложене бројке изискују детаљнију анализу. Статистички подаци неспорно указују да је полно узнемиравање и те како заступљено у Србији, те да изискује стратешки приступ решавању проблема и заштити жртава. Свакако треба имати у виду да се сексуално узнемиравање генерално одликује високом тамном бројком, те да нема разлога да Србија по том питању буде изузетак.

Када је у питању искључиво сексуално узнемиравање на радном месту, нажалост, не располажемо било каквим поузданим подацима о распрострањености и структури ове појаве у сфери радних односа у Србији. У литератури се истиче да у великом броју парница које су покренуте поводом злостављања на раду, сексуално узнемиравање чини један изузетно мали део (Babović–Reljanović 2020: 65). Не постоје истраживања која би се бавила случајевима у којима су оштећени затражили судску заштиту због сексуалног узнемиравања на раду, а нема ни података о околностима да ли се осуде у кривичним предметима можда односе на кривично дело полно узнемиравање које је било извршено у вези са радним ангажманом жртве.

Услед оваквог стања, ускраћени смо за податке о појавним облицима сексуалног узнемиравања, али и за сазнања у вези са социодемографским и другим битним одликама учинилаца и жртава.

ЗАКЉУЧАК

У актуелном тренутку у Србији постоји импозантан нормативни оквир путем кога је дефинисана забрана сексуалног узнемиравања. Тиме је Србија испунила, макар формалноправно гледано, обавезе преузете ратификацијом Истанбулске конвенције. Међутим, нормативни оквир је разуђен, тако да су регуле у вези са утврђивањем одговорности и санкционисањем „расуте" у законима који се тичу више правних области. Сексуално/полно узнемиравање обухваћено је инкриминацијом полно узнемиравање у групи сексуалних деликата, али и као недозвољени облик понашања у сфери радних односа. Сексуалном узнемиравању посвећена је одређена пажња и у оквиру прописа који се односе на гарантовање родне равноправности. Извесна понашања сродна сексуалном узнемиравању могу бити обухваћена и прекршајима предвиђеним Законом о јавном реду и миру, који овом приликом, због обима излагања, није био део интересовања аутора, баш као ни антидискриминациони прописи који се, такође, делимично односе на исту материју.

Даље, приметно је да ЗСЗ не садржи специфични сет правила која би се односила на сексуално узнемиравање као облик злостављања, већ се у том домену позива на одредбе Закона о раду. Чини се да се сексуално узнемиравање ипак значајно разликује од других видова злостављања, те да као такво изискује и одређена дистинктивна правила у домену превенирања, а потом и санирања последица. Такође, ваља приметити да Закон о раду узнемиравање и сексуално узнемиравање дефинише у оквиру одредаба које се односе на забрану дискриминације (чл. 18 до чл. 23), с тим што не предвиђа и не регулише „род" као посебан дискриминаторни основ различит од пола (Драгићевић–Обрадовић 2024: 65). Наведено може створити извесне нејасноће, с обзиром на то да сексуално узнемиравање често подразумева злостављање лица по основу његових индивидуалних карактеристика и са тенденцијом присилног успостављања нежељеног личног односа, али тако да у основи овог облика злостављања не мора нужно бити и дискриминаторских мотива (Митровић 2017: 139). Митровић такође констатује да сексуално узнемиравање у српском праву није дефинисано као самосталан институт, те да је на судовима да га определе или као посебан облик дискриминације који се тиче пола адресата или као злостављање на раду (2017: 140).

Дакле, свођење сексуалног узнемиравања искључиво на облик дискриминаторног поступања може бити проблематично, а што је још горе – може негативно утицати на остваривање права на заштиту. Питање правне природе и карактера сексуалног узнемиравања као института је изузетно значајно, јер отвара дилему да ли сексуално узнемиравање на радном месту изискује да оштећени буде селектован као припадник групе коју одликује одређено лично својство. Постоји чак и дилема у погледу тога да ли онај оштећени који је таргетиран сексуалним узнемиравањем само као индивидуа уопште има право на специфичну заштиту унутар радноправне

сфере. Слажемо се са ауторима који плediрају за решење које би подразумевало гарантовање адекватне заштите од сексуалног узнемиравања на радном месту без обзира на облик недозвољеног понашања, с тим што би се додатно прецизирало када злостављање има карактер дискриминаторног поступања (Babović–Reljanović 2020: 40–41). Закључујемо да сексуално узнемиравање, када се стекну услови, треба да буде препознато као облик дискриминације, и то превасходно родне, за шта се несумњиво залажу и сви релевантни међународни документи у радноправној области, али и да исто тако заштиту заслужују и жртве које су погођене другачијим облицима сексуалног узнемиравања.

Потом, поставља се логично питање да ли би примат при реаговању на сексуално узнемиравање требало да имају прописи из кривичноправне или радноправне сфере, или би можда реакција требало да се одвија на два паралелна колосека. Такође, креирана је недоумица у вези са тим да ли би сексуално узнемиравање у контексту радних односа требало доживљавати пре свега као повреду радних обавеза и радне дисциплине, док би искључиво сексуално/полно узнемиравање у неким другим сферама требало да има карактер кривичног дела. Чини се да овакво подвајање не може бити правно утемељено, нити прихватљиво. Одређене одговоре у вези са овом и сличним дилемама можемо конципирати ослањајући се на одредбе КЗ, који предвиђа да ће се гоњење за полно узнемиравање, у случају пунолетног лица као оштећеног, предузети само по предлогу оштећеног лица (чл. 182а, ст. 3). Дакле, кривичноправна реакција, макар у случају пунолетних лица, зависи од диспозиције воље виктимизованих особа.

С обзиром на одсуство обимнијих истраживања која би се бавила сексуалним узнемиравањем у Србији, произлази да није довољно предузето на пољу подизања свести и превенирања овог вида злостављања, иако је држава и у том домену преузела одговарајуће обавезе ратификацијом Истанбулске конвенције. Самим тим, још увек врло мало знамо о појавним облицима сексуалног узнемиравања у Србији, баш као и о карактеристикама учинилаца и жртава, контексту у коме се сексуално узнемиравање догађа, његовим последицама и другим значајним питањима. Исто тако, медијско интересовање за ову тему је минимално, макар када је реч о извештавању које би имало едукативни, а не сензационалистички карактер.

ЛИТЕРАТУРА

Anđelić 2022: Helena Anđelić. „Seksualno uznemiravanje, objektificiranje i catcalling – što potiče ljude da se upuste u uznemiravanje drugih?". *Psychē*, 5 (1), 40–51.

Babović–Reljanović 2020: Marija Babović – Mario Reljanović. *Seksualno uznemiravanje u Republici Srbiji.* Misija OEBS-a u Srbiji.

Bašić Tomić–Markotić 2021: Amela Bašić Tomić – Jasna Markotić. *Seksualno uznemiravanje u javnom prostoru. Mapiranje potreba, usluga i dostupnih servisa podrške u Banja Luci (Republika Srpska).* Banja Luka: Fondacija Udružene žene.

Gupta–Garg 2020: Dipali Gupta – Juhi Garg, „Sexual harassment at workplace". I*nternational Journal of Legal Science and Innovation.* 2(1), 190–211.

Драгићевић–Обрадовић 2024: Марија Драгићевић – Горан Обрадовић. „Конвенција Међународне организације рада број 190 о спречавању насиља и узнемиравања у свету рада – разлози за ратификацију". *Зборник радова Правног факултета у Нишу,* 103, 53–80.

Zeighami–Shahrbabaki i dr. 2023: Maryam Zeighami – Parvin Shahrbabaki i dr. „Iranian nurses' experiences with sexual harassment in workplace: a qualitative study". *Sexuality research and social policy*, *20*(2), 575–588.

Јашаревић 2013: Сенад Јашаревић. „Сексуално узнемиравање и здрава радна средина". *Радно и социјално право*. 2, 1–20.

Jašarević–Božičić 2019: Senad Jašarević – Darko Božičić. „Zaštita od nasilja i uznemiravanja na radu u međunarodnim pravnim standardima". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu,* 53(3), 785–802. <https://doi.org/10.5937/zrpfns53-23616>.

Jonsdottir–Hauksdóttir i dr. 2022: Svava Dogg Jonsdottir–Arna Hauksdóttir i dr. „Risk factors for workplace sexual harassment and violence among a national cohort of women in Iceland: a cross-sectional study". *The Lancet Public Health*, 7(9), e763-e774.

Ковачевић 2019: Милица Ковачевић. „Полно узнемиравање-Општа разматрања и поједина спорна питања". *Култура полиса*, 39, 247–261.

Митровић 2017: Олга Митровић. „Однос злостављања на раду и сексуалног узнемиравања у радном законодавству и пракси Републике Србије". *Право и привреда,* 10–12, 129–141.

Paunović 2019: Nikola Paunović. „Seksualno uznemiravanje – Od antidiskriminatornog do krivičnopravnog regulisanja sa osvrtom na ključne razloge nevidljivosti žrtava". *Temida,* 3, 319–343.

Републички завод за статистику (РЗС) 2018: *Пунолетни учиниоци кривичних дела, 2017, Саопштење бр. 193,* Београд.

Републички завод за статистику (РЗС) 2019: *Пунолетни учиниоци кривичних дела, 2018, Саопштење бр. 192*, Београд.

Републички завод за статистику (РЗС) 2020: *Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2019, Саопштење бр. 202,* Београд.

Републички завод за статистику (РЗС) 2021: *Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2020, Саопштење бр. 195,* Београд.

Републички завод за статистику (РЗС) 2022: *Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2021, Саопштење бр. 189*, Београд.

Републички завод за статистику (РЗС) 2022: *Квалитет живота и безбедност жена.* Београд.

Републички завод за статистику (РЗС) 2023: *Билтен, Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2022,* Београд.

Републички завод за статистику (РЗС) 2024: Билтен, *Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији, 2023,* Београд.

Ресановић 2021: Милица Ресановић. *Истраживање о праксама за пријављивање сексуалног узнемиравања на факултетима у Србији.* Београд: Фондација за отворено друштво.

Rodik–Ostojić i dr. 2024: Petra Rodik – Jelena Ostojić i dr. *Seksualno uznemiravanje na radnom mjestu u Hrvatskoj. Istraživački izvještaj*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung i Savez samostalnih sindikata Hrvatske.

Smidt–Adams Clark i dr 2023: Alex Smidt – Alexis Adams Clark. „Institutional courage buffers against institutional betrayal, protects employee health, and fosters organizational commitment following workplace sexual harassment". *Plos one*, *18*(1), e0278830.

FRA, EIGE, Eurostat 2024: *EU gender-based violence survey – Key results. Experiences of women in the EU-27.* Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Cortina–Areguin 2021: Lilia Cortina – Maira Areguin. „Putting people down and pushing them out: Sexual harassment in the workplace". *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 8(1), 285–309.

Шикман 2021: Миле Шикман. *Анализа усклађености закона и политика Републике Српске с међународним стандардима у вези са сексуалним узнемиравањем.* Бања Лука: Фондација Удружене жене.

Šikman 2022: Mile Šikman. „Inkriminacija seksualnog uznemiravanja u krivičnom zakonodavstvu Republike Srpske". *Krivičnoprocesni instrumenti efikasnosti državne reakcije na kriminalitet: (norme i praksa): Zbornik radova.* Ur. Miodarg Simović и Stanko Bejatović. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, 5–22.

Saša L. ATANASOV
Milica D. KOVAČEVIĆ

SEXUAL HARASSMENT IN THE WORKPLACE

Summary

Sexual harassment at work is a globally widespread phenomenon, with serious detrimental effects. In addition to the directly victimized individuals, other persons engaged in a work environment characterized by the absence of healthy communication and mutual respect also suffer harmful effects, while the consequences are also felt by the wider community in which such behaviors are tolerated. Therefore, the subject of the paper is sexual harassment in the workplace, with a special focus on normative solutions and the state of practice in Serbia. The authors sought to point out the inconsistencies that characterize this area through the analysis of positive legal solutions, as well as to draw attention to the lack of research on the prevalence, dynamics and structure of sexual harassment in the workplace in Serbia. Therefore, they used content analysis and the normative-logical method. Authors conclude that doubts should be resolved regarding whether sexual harassment in the workplace must necessarily be characterized by discriminatory motivation on the part of the perpetrator, as well as the unevenness of solutions in the criminal and civil spheres. They particularly point out the need for continuous efforts to raise awareness about the characteristics and consequences of sexual harassment.

Keywords: sexual harassment in the workplace, criminal law, labour law, discrimination.

Рад је предат 18. марта 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 351.85(497.11)
008(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59067

Стручни рад

*Милорад М. ШОЛЕВИЋ**
Универзитет МБ
Пословни и правни факултет Београд

*Снежана Л. МАКСИМОВИЋ***
Универзитет МБ
Пословни и правни факултет Београд

*Горица Ж. ЈЕРОТИЈЕВИЋ****
Универзитет МБ
Пословни и правни факултет Београд

УПРАВЉАЊЕ СТВАРАЛАШТВОМ – ПЕРСПЕКТИВЕ И РАЗВОЈ У СЕКТОРУ КУЛТУРЕ У СРБИЈИ

Апстракт: Култура као комплексни друштвени феномен представља интеграцију материјалних и духовних аспеката људског живота, обухватајући уметничке изразе, начине живота, обичаје, моралне вредности, језик и образовање. Овај рад истражује изазове и динамику управљања установама културе у Србији, са фокусом на њихову адаптацију савременим културним и економским токовима. Установе културе, као носиоци културног идентитета и наслеђа, имају задатак да подстичу стваралаштво и чувају културне вредности, а истовремено одговарају на захтеве ефикасног и одрживог управљања. С обзиром на сложеност културног сектора, успешно управљање овим установама захтева интердисциплинарни приступ који обухвата културолошке, социолошке, економске, политичке и естетске аспекте. У Србији, где установе културе делују у контексту посттранзиционих промена и променљивих друштвено-економских услова, њихов опстанак и развој зависе од способности да одговоре на кључна питања попут улоге на тржишту културе, модела финансирања, екстерне позиционираности и ангажовања публике. Иако ове установе примарно не теже остваривању профита, њихова одрживост почива на способности да ускладе уметничке слободе са захтевима тржишта. Рад анализира еволуцију приступа управљању установама културе у Србији, истичући значај подстицања стваралаштва и иновација као кључних покретача успеха и друштвене афирмације ових институција. Развојем нових модела управљања установе културе могу унапредити своју ефикасност, ојачати позицију у културном окружењу и осигурати континуирани раст креативних индустрија.

Кључне речи: установе културе, културна политика, управање стваралаштвом, културни производ, креативне индустрије.

* Доцент, ORCID 0009-0002-7935-0558, osholemio@gmail.com
** Ванредни професор, ORCID 0000-0001-9928-1292, galena.mcl@gmail.com
*** Асистент са докторатом, ORCID 0009-6112-6559, goricavidic.ts@gmail.com

УВОД

Глобални изазови и трендови развоја условили су евидентне промене у области културе, посебно када се има у виду утицај културе на социоекономски просперитет на различите начине. У развијеним земљама препознат је допринос креативних индустрија и признаје се економски значај креативних активности, али и културних вредности створених њиховом реализацијом (Mikić 2015:10). Посматрајући на тај начин перспективе и развој у области културе у Србији, аутори овог рада истичу значај нових модела управљања у култури и вредносну логику управљања стваралаштвом и неопходност превладавања супротности између креативне логике и тржишта.

Потреба за превладавањем овог изазова произлази из чињенице да упркос супротностима између креативне логике и тржишта, стваралаштво и креативност представљају императив без којих је немогуће замислити одрживост и опстанак у сектору културе. Савремени културни простор захтева континуирану иновацију, адаптацију новим трендовима и интеракцију са публиком, чиме се ствара додатна вредност и осигурава релевантност културних институција.

У том контексту од суштинске је важности развијање модела управљања који подстичу креативне процесе, омогућавају уметницима и културним радницима слободу изражавања и подржавају експерименталне и иновативне пројекте. Успех културних установа зависи од способности да превазиђу традиционалне оквире, успоставе динамичну сарадњу са другим секторима и искористе потенцијале дигиталних технологија за ширење и промоцију културних садржаја. Поред тога, одрживост културних установа зависи и од развоја публике, односно стварања услова за активно учешће заједнице у културним програмима. Интерактивни и едукативни садржаји, партнерства са образовним институцијама и ангажовање нових генерација публике кључни су фактори за дугорочни развој сектора. Важну улогу у очувању и унапређењу културног сектора имају и доносиоци одлука, чија је одговорност да креирају подстицајне политике, обезбеде финансијску стабилност и подрже иновативне приступе у културном управљању. Само кроз синергију између уметника, институција, публике и државних механизама могуће је изградити одржив и динамичан културни систем у којем стваралаштво и креативност остају у његовом средишту.

Стручност и познавање савремених модела управљања, уз истовремени осећај за естетски доживљај, али и друштвено прихватљиво вредновање уметничког дела, категорије су путем којих се успоставља релација између ових, наизглед, неспојивих елемената, а који су неопходни за разумевање и успешно функционисање креативних организација.

Вредновање културних вредности и израза је сложен и свеобухватан процес. Економска валоризација културних израза треба да дâ економску процену ових ресурса – могућност за развој привредних делатности, креативног предузетништва, запошљавања, економског оснаживања рањивих група и слично (Mikić 2015: 32). Вредновање културних вредности и израза у контексту планирања развојних политика има за циљ да помогне процени развојних потенцијала, али и очувању и заштити културне баштине. Дела савременог стваралаштва могу имати различите типове вредности, а њихова процена се заснива на законитостима одређене уметности

и различитим вредностима: посебност и реткост дела, специфичност стваралачког процеса, оригиналност, колико дело доприноси подстицању изврсности у уметничком експерименту и колико добро репрезентује стил и карактеристике аутора и/или школе којој припада (Mandić–Ristić 2014: 27).

Институционално савремено стваралаштво, којим се бавимо у овом раду, одвија се у установама културе које омогућавају продукцију, дисеминацију, заштиту и очување културних израза. Њихов оснивач је држава, те се о њиховом уређењу и финансирању брине јавна администрација на различитом нивоу. У Србији постоје и организације културе у приватном власништву, као што су приватна позоришта, галерије, продукцијске куће и слично, али се оне ређе појављују.

Проучавање управљања стваралаштвом у установама културе у Србији заправо је прича о променама, еволуцији идеја о начину пословања, људским потенцијалима и постизању естетско-програмског квалитета. У погледу иновативности важан критеријум је осмишљавање нових интерактивних и анимационих садржаја, степен институционалне отворености и доступности, што све води одрживости пословања, али и постизању посебности установе. Запослени који су раније углавном извршавали задатке сада имају већу аутономију у доношењу одлука, док руководиоци преузимају улогу иницијатора (покретача) и координатора, који стварају окружење у којем се креативност не гуши, већ се охрабрује и усмерава кроз примену адекватних мотивационих механизама. Идеја аутора представља покушај да се креаторима културних политика и руководиоцима у установама културе укаже на могућности развоја кроз подстицање стваралаштва, са посебним акцентом на улогу запослених који стварају културни сарджај, јер је њиховом преданошћу дефинисан идентитет, постизање посебности и имиџ установе.

СОЦИОЛОШКИ ПРИСТУПИ КУЛТУРИ КАО ОСНОВА ЗА СТРАТЕГИЈСКО УПРАВЉАЊЕ СТВАРАЛАШТВОМ И КУЛТУРНИМ РАЗВОЈЕМ

Разумевање социолошких аспеката културе и механизама културне политике представља темељ за ефикасније управљање стваралаштвом и одрживи развој културног сектора у Србији. Анализа интеракција између друштвених структура, културних пракси и институционалних оквира, омогућава идентификацију кључних фактора који утичу на продукцију, дистрибуцију и рецепцију културних садржаја. Посебан акценат се ставља на однос између културне креативности и економске одрживости, као и на улогу културне политике у балансирању уметничке аутономије и тржишних захтева. У таквом контексту социологија културе и културна политика не служе само као оквир за тумачење културних појава, већ и као инструмент за формулисање циљаних мера подршке иновацијама, уметничком изражавању и развоју креативних индустрија (Kokovć 2013: 385– 401).

Култура представља један од најсложенијих и суштинских елемената друштвеног живота, јер истовремено формулише колективни идентитет, рефлектује историјско искуство и усмерава друштвени развој ка пожељној будућности. Управљање културом и подршка стваралаштву захтевају дубоко разумевање друштвених основа

и улога које култура има у ширем друштвеном контексту. У том смислу, од кључног значаја су аналитички приступи који разоткривају начин на који се културне праксе обликују, преносе и доживљавају унутар одређених друштвених структура. Посебно је важно сагледати везе између културне продукције, друштвених вредности и институционалних механизама, што омогућава културној политици да буде свесnија у дефинисању мера подршке стваралаштву и културном развоју (Koković 2005: 195–2010). У савременим друштвима, која су под утицајем глобализације, медија и дигиталних технологија, потреба за стручним управљањем културним процесима постаје израженија. Култура није само „слободна уметност", већ и простор економских, политичких и друштвених интереса, што чини разумевање њених социолошких аспеката и механизама културне политике кључним за ефикасно управљање културним стваралаштвом и за његов развој.

Култура представља јединство материјалне и духовне културе и не може се свести на уметност, јер обухвата много више од уметности. Она је јединство материјалне и духовне културе, што значи да укључује како уметничке изразе (музику, сликарство, књижевност, филм), тако и обичаје, традицију, језик, начин живота, моралне вредности, религију, образовање, науку и технологију (Драгићевић Шешић – Стојковић 2007). Несумњиво да је култура једна од најбитнијих, ако не и најбитнија карактеристика човека и људског друштва уопште. То је тим више јасно пошто ни једна друга врста не поседује културу. Исто је тако јасно да култура може да дође до изражаја тек онда ако се појединац посматра с обзиром на друштвену целину и у њиховој узајамној интеракцији. То нипошто не значи да култура и културне појаве не садрже компоненту индивидуланости поједине личности, већ да је култура у целини и по своме смислу битно друштвени феномен (Ilić 1991: 7).

Дефиниција уметности подразумева такав облик друштвене свести који обухвата и изражава широку област људског искуства: осећања, мишљења и поступака, и то у естетским формама које се обрађају чулима („aisthēsis", а на грчком језику значи: осећај, осет, чулно опажање) са циљем да преко њих изазову у људима емоционалне, интелектуалне и вољне активности и реакције (Илић 1991: 80).

У савременом друштву расте свест о значају културе као нематеријалне димензије развоја. Постаје све јасније да материјални напредак сам по себи не може задовољити дубље људске потребе, нити обезбедити остварење крајњих друштвених циљева. Управо због ових трансформација јавља се потреба за новим моделима културне политике – она мора бити вишеслојна, интердисциплинарна и прилагодљива, али и укорењена у конкретне друштвене, економске и политичке оквире. Културна политика која занемарује стварне социјалне и институционалне околности брзо показује своја ограничења и губи капацитет да буде делотворна (Prnjat 1986: 3).

Сви облици културних политика, који су се организовано или спонтано јављали у историји класног друштва, сведоче о једној линији зависности стваралаштва од носилаца политичке и економске моћи. Неки аутори, међутим, уочавају и оне моменте у историјском развоју када се уметничко стваралаштво јављало и као чинилац политичког управљања људима. Но, и тада је оно ипак више било инструмент одређене политике, а мање аутономан чинилац политичког утицаја (Prnjat 1986:14).

Једна од кључних функција културне политике јесте испитивање специфичне друштвене моћи културе и препознавање тенденција њене подређености економским, политичким или идеолошким монополима. У том контексту, културна политика се бави анализом узрока и последица идеолошких, политичких и естетичких конфликата унутар саме културне сфере, који су често уско повезани са ширим друштвеним и политичким борбама (Prnjat 1986: 10).

Предмет културне политике обухвата проучавање друштвених, материјалних, институционалних и других аспеката развоја културног стваралаштва, као и анализа услова за ширење културних вредности у оквиру друштва. Као нова и интердисциплинарна научна област, она се све више профилише као истраживачки оквир за разумевање начина на који се културни садржаји обликују, подржавају и комуницирају. По свом карактеру повезана је са дисциплинама које се баве проучавањем друштвених и уметничких пракси, као и са образовним и научним политикама. Антониа Клосковска културну политику дефинише као скуп експлицитних или имплицитних принципа и правила којих се придржавају јавне и приватне институције, а чији је циљ утицај на процесе културне комуникације и пренос вредности унутар заједнице (Džiemidok 2002: 135–145). Развој друштвених наука, посебно у 20. веку, обележен је појачаном емпиријском оријентацијом и све израженијом специјализацијом, што је довело до формирања читавог низа поддисциплина – попут социологије града, села, права, омладине и образовања. Управо та диференцијација омогућила је дубље разумевање специфичних друштвених феномена, па тако и културних процеса, што је допринело теоријском утемељењу и развоју културне политике као засебног истраживачког и практичног поља (Šuvaković–Šutović 2013). Кључну прекретницу представљала је Диркемова теорија, која је задржала амбицију свеобухватног система, али је истовремено отворила простор за специјализацију и емпиријска истраживања (Alexander–Smith 2005:135–150). Његова школа, окупљена око часописа „L'Année Sociologique", значајно је утицала на француску социологију. Диркемов допринос је посебно важан за формирање социологије културе, јер је његов рад усмерен на проучавање религије, морала, науке, образовања, језика и уметности. Култура је укупност материјалних, интелектуалних и уметничких творевина људи, њиховог начина понашања и деловања којима се реализују друштвени односи и друштвене активности, као и сваког стваралачког израза који не мора нужно бити и остварен (Žolt–Koković 2017: 9). Иако Диркем није експлицитно дефинисао социологију културе као засебну дисциплину, његова истраживања пружила су темељ за њен развој (Петровић 1978).

Концепт културе је од самих почетака увођења у хуманистичке науке обележен вишезначношћу и сложеношћу. Јохан Готфрид Хердер је још у предговору свог дела „Мисли о филозофији историје" истакао да нема неодређеније речи од „културе" (Herder 1784/1791). Филозофска промишљања о култури, међутим, сежу далеко пре него што је сам појам стекао своје место у научном језику, што потврђује и историја европске мисли, од Платона и Томе Аквинског до Френсиса Бекона и Мишела де Монтења (Eagleton 2000).

Појава појма културе представља кључну прекретницу у историјском развоју те мисли, а процес његове концептуализације резултат је дугог историјског развоја,

а не индивидуалне инвенције. Најдетаљнију анализу овог процеса пружили су Кребер и Клакхон (Kroeber–Kluckhohn 1952), који истраживање појма културе започињу код Цицерона и његовог концепта *cultura animi*, али посебну пажњу посвећују 18. веку, када култура и цивилизација добијају централно место у научној литератури.

У овом контексту значајну улогу имају Самјуел Пуфендорф и Јохан Готфрид Хердер. Пуфендорф у свом делу „De iure naturae et gentium" – „О праву природе и народа" (Pufendorf 1688) супротставља природу и културу, дефинишући културу као све што човек ствара – од језика, обичаја и уметности до институција које уређују цивилизовано друштво. Пуфендорф, такође, преузима Цицеронов концепт *cultura animi*, где култура представља моралну обавезу човека да свој разум користи за доношење исправних одлука и развој духа у складу са начелима праведности. Социологија културе, за разлику од хуманистичких дисциплина које се усредсређују на изузетне и стваралачке аспекте културе, бави се анализом општих, свакодневних и просечних културних појава (Kłoskowska 2005: 9–14). Док се хуманистичке науке превасходно баве анализом врхунских израза културе – попут уметничких дела, књижевности и других форми високог стваралаштва – друштвено-научни приступ фокус ставља на обрасце понашања, вредносне системе, свакодневне праксе и друштвене процесе који обликују културни живот ширих слојева друштва. Овај однос између различитих приступа култури сликовито је описао Роберт Редфилд, који је истакао да „док хуманисти траже најлепше цветове на дрвету културе, антрополог истражује њено корење" (Redfield 1947: 293–308).

У овом делу рада представљена су теоријска разматрања која анализирају разлике у приступу култури између хуманистичких дисциплина и савремених приступа управљању стваралаштвом. Док хуманистичке науке традиционално усмеравају пажњу на анализу врхунских културних израза уметничких дела, књижевности и других облика високог стваралаштва, савремени приступи управљању стваралаштвом усмеравају пажњу на културне процесе и интеракције који обликују свакодневне културне праксе. Социолошки и антрополошки приступи, који се баве анализом ових свакодневних културних феномена и динамиком културних институција, пружају неопходан теоријски оквир за разумевање процеса културне продукције, дистрибуције и конзумације у савременом друштву (Томић 2018). Стваралаштво није само одраз постојећих вредности и веровања, већ често иницира промене, рефлексије и трансформације у друштву. Као динамичан процес који подразумева креативност, иновацију и критичко промишљање, оно представља суштински део културе која се непрестано развија. У контексту савременог друштва, обележеног глобализацијом, медијима и дигиталним технологијама, стваралаштво прераста у колективну активност која обликује друштвене и културне идентитете (Тадић 2021: 46–55). Уметност и култура, као важни елементи изградње и очувања националног и глобалног идентитета, развијају се у сложеним друштвеним, економским и политичким оквирима.

Сходно томе, стваралаштво треба посматрати не само као уметнички чин већ и као друштвени феномен који одражава и трансформише културне вредности, те као носиоца иновација и социјалних промена (Russell 2010: 119–139).

Данас стваралаштво до публике допире углавном кроз културне и креативне индустрије, при чему је неопходно разликовати делатности које припадају креативном сектору од оних које нису засноване на стваралачком процесу, попут штампарства или издавања видео- садржаја, за разлику од књижевности и илустрација, које почивају на аутентичном стваралачком раду.

Управљање стваралаштвом у установама културе, што је у фокусу овог рада, подразумева разматрање различитих теоријских приступа у интерпретацији стваралачких и доживљајних потреба публике. Један од најзначајнијих аспеката који захтева продубљено истраживање у овом контексту јесте социолошко одређење укуса, односно анализа потенцијалног односа који се успоставља између стваралаца и публике у процесу рецепције уметничког дела. Поставља се питање под којим друштвеним и културним условима настаје уметничко дело и на који начин одражава друштво или како може да га обликује (Aleksander 2007: 469). Сваки културни израз носи специфичан печат свог аутора, времена и друштва у коме настаје. Тешко је разумети суштину стваралачког процеса, али ништа мање није тешко разумети природу естетског доживљаја. Успешно планирање програмских садржаја данас захтева ослањање на интерну креативну динамику тима, праћење друштвених трендова и препознавање нових културних интересовања. Развој установе културе не произлази само из спољашњих анализа, већ и из способности запослених да уз подршку руководилаца заједнички обликују понуду која одговара променљивим очекивањима публике. Такав модел доприноси успостављању одрживог односа између културне продукције и потреба заједнице. Да би установа културе могла успешно да планира свој развој и опстане на савременом тржишту, неопходно је да одговори на актуелне културне потребе и прати трендове у друштву. Развој установе се остварује кроз подстицање нових културних интересовања и ширење публике, која је укључена у стваралачке активности креиране у оквиру програмских садржаја. Опстанак на тржишту зависи од способности установе да својим производима и услугама задовољи променљиве захтеве публике, чиме се успоставља динамичан однос између културних потреба и њиховог задовољења.

Суштински, културне потребе могу се посматрати кроз две основне димензије: оне које се односе на стварање и производњу културних садржаја и оне које су усмерене на доживљај и конзумацију културних добара. Прва димензија обухвата активности које доприносе настанку и развоју нових уметничких и културних форми, док друга подразумева активно учешће публике у коришћењу и доживљају тих садржаја (Никодијевић 2010: 26–28). Разумевање и интеграција ових аспеката у програмску политику установе представљају кључ за дугорочни развој и одрживост установа културе у савременом контексту. У античко доба једно од централних места филозофских расправа је посвећено уметности. Платоновски филозофски оквир за размишљање о карактеру уметности чине идеална држава и друштвене делатности поданика који јој служе. Душевне делатности које Платон разликује и истиче су тројаке:

1) Ум са мудрошћу као врлином која га прати;
2) Срце и врлином и храбрости;
3) Чулна пожудност са врлином самосавлађивања (Зуровац 1997: 7).

Снагу поданика Платонове идеалне државе јачају само оне делатности које у себи носе велике, у првом реду божанске идеје. Идеје, а не предмети су основа егзистенције. Дакле, Платон, супротно од данашњег владајућег филозофског становишта, полази од тога да појмови и идеје, а не предмети имају претходну егзистенцију те је у том смислу уметност већ по себи подржавање сенки и тиме двоструко удаљена од саме егзистенције (Платон 2002: 5). За Платона овакав карактер уметности, у првом реду песништва, разлог је да се уметност прогласи делатношћу која наноси штету држави и угрожава њене темељне врлине.

Уметност која би држави и појединцу била од користи треба да приказује божанства као савршена бића, а не да подражава нешто друго, да се из подражавања не би развило штетно изједначавање са нечим лошим. Зато Платон наглашава да поезија и друге уметности које су подражавалачке, то јест „сенке сенки", не васпитавају него развесељавају (2002: 6). Уметност као таква није од значаја за практични живот идеалне Платонове државе. Штавише, она му наноси штету. Права уметност мора, према Платону, у својој основи имати велике божанске идеје, јер идеје, а не предмети су садржаји претходне егзистенције.

Аристотел такође сматра да је карактер уметности миметички и подражавалачки, али донекле прави отклон у односу на Платоново становиште које у самом човеку не види стваралачке моћи, већ их приписује репродуковању вечне идеје и претходно постојећих природних форми. За разлику од Платона, сматра да је то корисно и да је заправо дужност уметности да подражава стварност, природну и људску, али начином која ствара типове, парадигме. Подражавајући и стварајући парадигме, уметност уједно преображава и превазилази непосредну стварност, стварајући тиме нову уметност стварности (Аристотел 1955: XXXVII). У бити те нове уметничке стварности налазе се велике идеје.

По Аристотелу, међу уметностима постоје разлике у средствима, предметима и начинима подражавања. Оно што је сам предмет подражавања међусобно разликује поједине уметности – рецимо, трагедију од комедије. Такође, исти предмети у уметности могу бити подражавани на различите начине – рецимо, песничко казивање и прозно приповедање. Аристотел настоји да проникне у саму суштину уметничког стварања, односно подражавања, трагајући за њом у самој природи људске врсте.

Позната је околност да сами уметници врло ретко износе своја мишљења о пореклу и карактеру стваралачких потреба. Управо због тога, интересантно је мишљење вајара Огиста Родена, једног од најпознатијих стваралаца, које се надовезује на ставове античких мислилаца да уметник својом чулном осетљивошћу открива унутрашњу стварност (Никодијевић 2006: 116). Пол Гоген о стваралаштву говори као о одговорима на питања одакле долазимо и ко смо (Никодијевић 2006: 118), а наш угледни сликар Љуба Поповић констатује да његове слике долазе потпуно неконтролисано, из једног подземног извора о којем он нема сазнања (Никодијевић 2006: 120).

Унутар сложених односа између стваоца и публике, важно место заузимају и психолошки аспекти доживљаја уметничког дела. Психоаналитичка тумачења, посебно она која анализирају процесе стварања и рецепције, указују на постојање два нивоа уживања: један се односи на форму, такозвано претходно уживање, а други на садржину, такозвано право уживање. У овом моделу уметничка форма представља

привидну структуру која прикрива дубље емотивне и когнитивне ефекте самог садржаја. Стваралачки и доживљајни акт, дакле, одвија се у сфери унутрашње интиме, како уметника, тако и публике, што додатно отежава његово поједностављено тумачење. У контексту анализе модела управљања установама културе, важно је имати у виду и психолошке аспекте који утичу на стваралаштво и доживљај уметности. Теорије попут Масловљеве хијерархије потреба (Maslow 1982: 23) указују на значај самоостварења и естетских стремљења као покретача учешћа у културном животу. Уважавање ових дубљих мотива доприноси креирању садржаја који одговарају стварним потребама публике, чиме се подстиче иновативност, афирмише уметнички рад и унапређује позиција установа културе у савременом друштву. Овакво тумачење људских потреба, које одбацује фиксну и универзалну хијерархију у корист флексибилне и динамичне структуре, отвара нове могућности за разумевање мотивације у области културе. Истраживања културних навика грађана Србије (Опачић–Субашић 2016) указују на значај контекстуалног сагледавања потреба, што је од суштинске важности за савремене приступе управљању установама културе. У том смислу, праћење променљивих културних мотива и навика публике постаје стратешки ресурс за институционално позиционирање, маркетиншке активности и подстицање стваралаштва. Такав приступ доприноси еволуцији управљања, од статичног, административног модела ка флексибилном, адаптивном систему који одговара савременим друштвеним токовима и потребама за креативним изразом.

СТРАТЕШКО УПРАВЉАЊЕ СТВАРАЛАШТВОМ КРОЗ ВРЕДНОСНУ ЛОГИКУ У САВРЕМЕНОМ КУЛТУРНОМ ОКРУЖЕЊУ

Културне и креативне индустрије данас представљају не само значајан сегмент економије већ и носиоца идентитета и вредности једног народа. У Србији, као и у другим земљама, креативна предузећа и установе културе имају кључну улогу у стварању и ширењу културних производа који имају истовремено уметнички и економски значај. Управљање овим институцијама захтева интеграцију различитих аспеката – од креативних и уметничких до економских и социјалних.

Креативна предузећа у Србији суочавају се са тржишним изазовима који захтевају стратегије усмерене ка подстицању аутентичног развоја уметности и културе. Разумевање њихове позиције на тржишту подразумева интердисциплинарни приступ који обухвата културолошке, економске, политичке, естетске и социолошко-уметничке аспекте. С обзиром на то да су културни производи плод интелектуалног рада, њихова вредност почива на уметничким талентима који се манифестују кроз стварање, производњу, умножавање и дистрибуцију (Драгићевић Шешић – Стојковић 2007: 21).

Питање како организације у области културе и креативних индустрија треба да управљају својим процесима и ресурсима у циљу оптимизације учинка и постизања одрживог развоја, постаје све значајније у савременом контексту. У том процесу вредносна логика игра пресудну улогу у дефинисању стратегија које омогућавају континуирано стварање и афирмацију културних и уметничких производа (Јовановић 2019).

Управљање креативним предузећима подразумева пажљиво управљање уметничким и културним потенцијалима уз истовремену оријентацију према тржишту и економским факторима. Вредност културног производа није само у његовој материјалној форми, већ и у културној, естетској и друштвеној димензији која је нематеријална и тешко мерљива. Тиме, она је усмерена ка стварању уметничке вредности, али истовремено мора бити свесна тржишних закона који подразумевају економску изводљивост и одрживост.

Тиме се јавља потреба за пажљивим балансом између аутентичности и комерцијализације, где се морају узети у обзир различити интереси, од очувања уметничке слободе и истраживања нових уметничких израза, до задовољавања тржишних и економских потреба које осигуравају континуитет рада ових установа.

Разумевање вредности у креативним индустријама захтева мултидисциплинарни приступ, који укључује не само стручњаке из области културе, већ и економисте, менаџере, социологе и политичке теоретичаре. Овај интегрисани приступ омогућава дубље разумевање феномена који стоје иза културног предузетништва и пружа кључне алате за изградњу стратегија, које ће обезбедити стабилан раст и опстанак уметничких институција у савременом економском и друштвеном контексту.

Уметнички рад представља посебан облик људског рада и веома је тешко његову специфичну вредност изразити на тржишту. Уметнички рад се разликује од рада произвођача обичне робе по томе што га одређују његови експресивни квалитети, а не његова функционалност, или количина техничке меродавности коју поседује (Codeluppi 1995: 120). У погледу употребне вредности – што је у конкретном случају естетска димензија уметничког дела – уложени стваралачки рад важи само квалитативно, док у погледу тржишне вредности тај рад има само квантитативна обележја, пошто је већ сведен на људски рад без разматрања уметничког квалитета.

Повезаност уметности и рада је двострука: уметност је и вид рада и производ рада. С обзиром на то да је тржишна вредност рада искључиво квантитативна, могуће је доводити у корелацију сваку врсту рада, па и уметничко стваралаштво, јер га робом чини његова разменска вредност. Са становишта тржишних принципа није од значаја што је примарна природа уметничког рада другачија. Најнепосредније изједначавање, односно изједначавање са другим робама се врши ценом.

Цена је новчани облик робе. Претварање уметничке вредности у новчану вредност представља основни услов да оно почне у стварности да делује, јер тржиште, роба/уметничко дело и новац представљају незаобилазне посреднике између уметника и рецепијената доживљаја (Ранковић 1967: 99). Новац је универзални еквивалент у размени и он убрзава и уопштава размену. Међутим, функција новца у односу на уметнички рад је противуречна, она је и позитивна и негативна. Новац омогућава размену уметничког рада са било којом другом врстом рада. Деловањем тржишних односа уметник постаје продавац, а рецепијент (прималац доживљаја) постаје купац уметничког дела. Тиме естетски однос прераста у својински однос. С обзиром да је уметничка вредност суштинска вредност уметничког дела, она представља квалитативну, а цена квантитативну суштину као квантитет признате вредности неког уметнилког рада.

Уметничка вредност представља квалитативни скуп посебности уметничког дела, који се остварује независно од количине утрошеног рада. Ипак, коначна валоризација уметничког дела дешава се тек на тржишту, где оно добија и материјалну вредност. Друштвена афирмација уметничког дела одвија се на два нивоа – кроз критичке оцене и друштвена признања, с једне стране, и кроз тржишну цену, с друге. Иако естетска валоризација доноси уметнику морално признање, тржишна вредност обезбеђује му материјалну надокнаду (Janjić–Maksimović i dr. 2016: 8–12). Уметник је често у положају да тежи постизању оба вида валоризације, али се дешава да дела која добију високе естетске оцене не остваре одговарајућу тржишну вредност, и обрнуто. Поред тога, на цену уметничког дела често утичу и фактори који нису искључиво естетске природе, што отежава утврђивање јединствених параметара за одређивање његове вредности.

Немогућност успостављања јединствених параметара за вредновање уметничких дела проистиче из саме природе уметничког стваралаштва, чији су суштински императиви индивидуалност и оригиналност. Стваралачка оригиналност, као један од кључних квалитета и вредности уметничког дела, заснована је на специфичности и непоновљивости уметничке индивидуалности. Ова јединственост, која произлази из личног уметничког израза чини сваки уметнички чин аутентичним и несводивим на унапред дефинисане критеријуме вредновања. Управо та непредвидивост и необухватљивост уметничког стваралаштва стварају изазов у одређивању објективних параметара за процену уметничке вредности. У уметности није могуће установити ни елементарни ниво општег и заједничког, ни у стваралачком ни у доживљајном домену (Ђукић 2010: 53). Уместо тога постоје небројене посебности за које је немогуће наћи заједнички еквивалент.

Кључни проблем тржишног вредновања уметничких дела лежи у стварању привида да је тржишна цена одраз њихове естетске вредности, што уметници често потенцирају. Међутим, ова претпоставка је погрешна, јер тржишни механизми по својој природи функционишу на квантитативним принципима, док је естетска вредност уметничког дела квалитативне природе. У складу с робно-новчаном логиком, уметнички рад који се не размењује на тржишту може бити перципиран као друштвено ирелевантан, иако његова естетска вредност може бити значајна. Отуда је очигледно да тржишна логика никада не може у потпуности обухватити значење и вредност уметничког дела, јер су ти аспекти у крајњем исходу одређени људским судом и перцепцијом. Уметничка вредност може се опредметити на различите начине. Уметничка дела чији су резултати трајно фиксирани, попут књижевности, сликарства и архитектуре, поседују естетски непосредно активну егзистенцију. С друге стране, сценско-музичке уметности, позориште и филм, где резултати стваралачког рада нису коначно опредмећени, имају естетски посредно активну егзистенцију. Ови различити облици опредмећивања уметничке вредности додатно усложњавају процес њиховог вредновања у тржишном контексту (Драгићевић Шешић – Стојковић 2007: 47).

Дакле, начини опредмећења у уметности су различити и сложени. Од тога зависе модалитети њиховог појављивања на тржишту, односно видови њихове презентације. У данашње време питања естетског вредновања уметничког

стваралаштва су подручје истраживања једног посебног огранка естетике – аналитичке естетике. У оквиру анализе естетске вредности једно од питања које ова дисциплина има у виду је управо питање „естетског опредмећења у уметности". Да ли уметничко дело мора да има свој материјални израз, односно да ли је по својој примарној природи физичка или духовна категорија? Да ли уметничко дело постоји у уметнику као ментална категорија коју гради његова интуиција, да ли оно то постаје кроз један процес артикулације који је својствен уметнику, или о уметничком делу можемо говрити само кад постоји конкретна уметничка форма (Волхајм 2002: 37).

Део аутора који се баве овом проблематиком сматра да у теорији уметничко дело није физичко, већ је духовно, па до њега немамо непосредан чулни приступ, иако се сматра да смо у стању да га претпоставимо, или да га наслутимо, или да га уз помоћ маште створимо из оног предмета у свету који је његов траг или оличење (Волхајм 2002: 38). Према другима, уметничко дело се разликује од физичких предмета, не у смислу да је неопажено, већ зато што има само чулне одлике (оно, на пример, нема природених или историјских одлика) које нису отворене за непосредно или директно посматрање (Wollheim 2001: 38). Дакле, у теорији се о природи уметничког дела у смислу „опредмећености" размишља двојако – као о идеалним, односно духовним и као о апсолутно предметним категоријама.

Када говоримо о естетској вредности уметничког дела, она се не везује ни за једну посебну суштинску вредност. Иако се у естетици на томе највише инсистира, не постоји потврда ни да је „лепо" универзална естетска вредност. Новија размишљања у оквиру аналитичке естетике указују на различите могућности приступа овом феномену.

Први се односи на приписивање естетске вредности као појаве и тројаке могућности у вези са оним чему се приписује естетска вредност, односно самој уметности, појединим уметничким делима или карактеристикама, било уметности, било уметничким делима (Wollheim 2002: 184). Други приступ се односи на утврђивање статуса естетске вредности, где се указује на четири могућности: реализам, објективизам, релативизам и субјективизам (Wollheim 2002: 185). По реализму естетска вредност је независна од било које врсте искуства и психолошких одлика људског бића. Објективизмом објашњавамо посебно интересовање за естетске вредности које делом зависе од искуства, а оно поседује велики распон и различите реакције (непосредну, накнадну, намештену, спонтану...). Овоме се може супротставити и становиште да искуство за сваког појединца има другачије значење, што је становиште релативизма. Становиште субјективизма потврђује да су естетске вредности објективне, али да ми немамо никакав начин да сазнамо да ли такве вредности постоје (Wollheim 2002: 187).

Општа одлика утврђивања естетске вредности је да је централно становиште резервисано за посматрача. Уметник је стваралац уметничког дела које чини скуп боја, облика, звукова и ту почиње његова улога, што је једна ситуација за просуђивање. Међутим, стање завршеног уметничког дела није само опажајна ситуација, јер је уметничко дело и својеврстан ментални ентитет. Поставља се питање: Шта се догађа са менталном ситуацијом у којој је уметничко дело настало и чија је оно експресија, и како оно производи доживљајну ситуацију? У такозваном

херменеутичком троуглу уметности, који чине уметник, његово дело и прималац, свакако да примарно место припада уметнику јер је он носилац стваралачке енергије из које настаје уметничко дело (Зуровац 1997: 8).

Зато читавој естетској проблематици можемо прићи са аспекта уметника-стваоца. Међутим, са истим правом се може рећи да постоји један егзистенцијални континиуум уметности у чијој основи лежи доживљајни континиуум читавих генерација прималаца уметности у свету. Они чине свет уметности живим и делотворним (Ранковић 1967: 60).

Тржиште које данас имамо у сегменту уметности веома се разликује од онога што је представљало тржиште у ранијим раздобљима и тиме имамо релативно нову традицију, чији се почеци и развој везују за масовну индустријску производњу уметничкх дела. Нови медији и њихов тржишни утицај омогућили су да се у практичном смислу направи још већи раскорак између уметничке и новчане вредности уметничких дела. О материјалној надокнади за уметнички рад више одлучује тржиште и његови критеријуми него реална уметничка/стваралачка вредност. Данас се креативна предузећа све више сматрају алатима одрживог развоја и могу се руководити разним вредносним логикама. Чињеница да стварају „нова добра" и „искуствена добра" доводи до веома блиске повезаности између стараоца у уметности и доживљаваоца. Рецимо, сценска и ликовна уметност сведоче о повезаности између стваоца уметничких дела и њихових конзумената.

Димензију вредносног ланца ова добра попримају када достигну одређену величину, односно морају решавати проблеме везане за дистрибуцију (Janjić–Maksimović i dr. 2016: 9). Могу попримити димензију „вредносне мреже" зависно од природе производа, када је, рецимо, учинак моде у питању (где је очит пример снобовског ефекта или тзв. придруживања већини). Из ових разлога су питања везана за управљање стваралаштвом изузетно важна. Веома је тешко развити стратегије и приходовне моделе за управљање у областима културе, нарочито у нашим условима у којима у креативном сектору постоји много проблема. Ипак, својеврстан је изазов направити методолошки алат који може помоћи у управљању овим организацијама.

Огроман развојни потенцијал у области културе је управо у чињеници да се уметност не ослања на капитал, већ на креативност и таленат којима су управо сиромашне земље изузетно обдарене. Све више се намеће логика да и предузећа из области културе морају стварати економску вредност да би могла покрити своје трошкове, да би могла покрити будућа улагања и наградити своје ствараоце или оснивача.

Понекад друштвена вредност није у сразмери са економском вредношћу, из тих разлога бесплатан улаз који је, рецимо, у нашим установама културе уобичајен превазилази тржишну вредност, али се поставља питање независности и подстицања креативности у овим условима. Ради схватања како нематеријална средства увећавају економску вредност и шта су то стратегије управљања у креативним индустријама, неопходно је разумети четири категорије вредносних чинилаца:

• *Цена* – највећи број предузећа разуме и зна да контролише своје трошкове, али то није случај и са ценом културних услуга/производа.

• *Функционалност* – све што се тиче доступности културних производа или услуге.

• *Различитост/оригиналност* – нешто што дефинише бренд, углед, уметничку вредност. Оно што је важно за било коју врсту уметничких производа.

• *Припадност/ умна блискост* – све што се тиче поверења, заједничких вредности, уверења, има искуствену димензију или жељу за повезаношћу, вредности које су рецимо битне за ликовне уметности (Ђукић–Дојчиновић и др. 2007: 327).

На основу свега можемо да изведемо одређене закључке, пре свега да и установе у области културе морају да у новим условима пословања прате логику вредносних стратегија управљања. Оно што их разликује је одабир стратегије, односно комбинације различитих логика управљања, које нуде избор између вредносних чиниоца: смањивања трошкова, постизања високе функционалности, оригиналности (бренд, углед, имиџ) и осећаја припадности, дефинисане као све оно што доприноси спуштању баријера и изградњи поверења између корисника производа (Janjić–Maksimović i dr. 2016: 11).

Установе културе у Србији све чешће примењују комбиноване стратегије управљања, при чему границе између појединачних приступа остају замагљене, а успешност деловања зависи од истовременог активирања више различитих механизама. Поред развоја функционалности и програмске понуде, кључни маркетиншки ресурси, попут изградње поверења и препознатљивог имица установе, постају пресудни за лојалност публике. Интелектуално власништво, као облик нематеријалног капитала, такође добија све већу тежину у укупном позиционирању институције.

Иако цена остаје традиционални чинилац, она није једини критеријум, већ се мора разматрати у ширем контексту вредности културног производа, који произлази из креативног рада и уметничких талената. То управљању у култури даје додатну димензију неизвесности и турбулентности, јер се реакција публике често не може предвидети у тренутку настанка програма. Овај феномен је очигледан у пракси локалних културних центара, као што су Културни центар Новог Сада или Градски културни центар у Ужицу, који уз ограничене ресурсе развијају иновативне програме и неформалне приступе публици.

У таквом окружењу идеје се често реализују у „ад хок" условима, уз брзу адаптацију на повратне реакције, што од менаџмента захтева висок ниво флексибилности и осећаја за динамику тржишта културе. Фактори који се морају узети у обзир су и доступност информација о културним производима/услугама. Као алтернативна стратегија, важно је и бити бржи од других, посебно ако је преовлађујућа нематеријална димензија, а ако материјална димензија има активну улогу, не сме се занемарити рекламирање бренда, дизајн услуга и квалитет дизајна.

У пракси установа културе у Србији, као што су Културни центар Новог Сада и Студентски културни центар Нови Сад, уочава се потреба за истовременом применом више управљачких стратегија. Управљање се често одвија у условима неизвесности, где се реакција публике не може унапред предвидети, а идеје се развијају спонтано и неретко у „ад хок" моделу (Томка 2015: 124). У таквом контексту границе између различитих приступа су замагљене, а успешност рада зависи од флексибилности, иновативности и способности да се у реалном времену одговори на промене у културним потребама заједнице. Истовремено, у обрачуну укупне вредности културног производа морају се узети у обзир и фактори као што су

интелектуално власништво, нестабилност тржишта и уметничка аутономија. Оваква пракса потврђује да ефикасно управљање у култури не може почивати на унапред задатим моделима, већ захтева прилагођавање, праћење друштвених токова и активно учешће публике у обликовању културне понуде.

Ови центри, кроз организовање фестивала, концерата, креативних радионица и сарадњу са младима и независним уметницима, развијају паралелно и своју функционалност, препознатљив имиџ и поверење публике, што су важни нематеријални ресурси у процесу изградње културне лојалности (VOICE, 2023). Управљење је прилагођено потребама младе публике, а програми се осмишљавају, реализују и ревидирају спонтано, у складу са трендовима и оцена публике. Као што је приказано у табели испод, установа културе данас не може почивати на једностраним моделима, већ се захтева интеграција различитих управљачких пракси у складу са динамиком тржишта, очекивањима публике и специфичностима креативног процеса.

Табела 1. Преглед стратегијских изазова и примењених модела управљања у пракси културних центара.

Стратегијски изазов	**Начин управљања у пракси КЦНС/СКЦНС**
Непредвидиви одзив публике	Програмска понуда се редовно прилагођава („ад хок“)
Безвременска оцена вредности	Насупрот фиксном ценовном моделу, приоритет су партнерства и комплексна заједница
Маркетинг и имиџ	Ивенти и фестивали промовишу поверење и лојалност публике
Интелектуално власништво	Дигитална и издавачка продукција као нематеријални капитал

Извор: Ауторска анализа на основу званичних програма и активности КЦНС и СКЦНС (2024).

Савремени модели управљања установама културе све више почивају на динамичком прилагођавању, при чему избор стратегије зависи од читавог низа фактора, институционалне структуре, извора финансирања, фазе развоја културног производа и специфичности циљне публике. Уместо фиксне и универзалне стратегије, пракса указује на то да је реч о процесу континуиране адаптације у циљу очувања конкурентности, јавне релевантности и одрживости. Да би остварили дугорочни развој, установе културе не могу се ослањати искључиво на економске индикаторе, већ морају тежити сталном проширењу базе публике и унапређивању културне понуде.

Уколико се такав модел сагледа у ширем друштвеном контексту, уочава се да социоекономске неједнакости утичу на могућности културне партиципације. Док један део становништва остаје ограничен на задовољавање основних егзистенцијалних потреба, код других се јављају девијантни облици понашања као реакција на системску ускраћеност. Уметничка сцена, под утицајем ових друштвених турбуленција, све више тежи формама које су естетски поједностављене и комерцијално прилагођене, нудећи површну ескапистичку утеху, али без дубљег потенцијала за трансформацију стварности. Отуда је задатак установа културе не само да прате тржишне захтеве, већ и да стратешки осмишљавају програме који могу понудити смисао, критички став и културну еманципацију у срединама у којима је она најпотребнија.

ЗАКЉУЧАК

Стваралаштво је неодвојиво од друштвених, економских и политичких оквира у којима се развија, а ефикасно управљање културним институцијама захтева дубоко разумевање ових динамика. Управљање стваралаштвом не може бити успешно без дубоког разумевања социолошких аспеката културе, који осветљавају њену узајамну везу са друштвом. Овај процес не обухвата само индивидуалну креативност, већ и колективне културне праксе које имају дубок утицај на друштвене и политичке промене. Стваралаштво, у том контексту, није само средство за естетску изразност, већ и канал за трансформацију друштвених вредности и идентитета, чиме постаје основни покретач иновација и социјалних промена. Културна политика у Србији последњих деценија развијала се у контексту изражених институционалних и економских изазова, што је оставило видљиве последице на функционисање установа културе. Уместо да буду подстицајни простори иновације и креативног изражавања, многе установе су се временом усмериле ка задовољавању административних процедура и формалних захтева, што је ослабило њихову мисију подршке стваралаштву.

У таквом окружењу, руководиоци установа културе имају одговорност да преузму активну улогу у подстицању креативног потенцијала својих тимова, кроз развој отворених, партиципативних и мотивационих модела управљања. Истовремено, све израженији захтеви тржишта захтевају од установа проналажење равнотеже између уметничке слободе и економске одрживости. Изостанак јасне визије, заједно са нефлексибилним управљачким праксама и нефункционалном организационом структуром, често доводи до смањења мотивације и слабљења продуктивности запослених. Због тога је неопходно унапређивати моделе управљања који повезују подршку стваралаштву са елементима ефикасности, отворене комуникације и професионалне одговорности.

Усвајањем иновативних приступа који комбинују инклузивност, транспарентност и подстицајну управљачку праксу установе културе могу не само побољшати своју тржишну позицију већ и обезбедити дугорочну мотивацију запослених и већу културну релевантност. Највећи изазов остаје усклађивање креативних слобода са пословним интересима, али управо стваралаштво, у својој непредвидивости и аутономности, остаје кључни ресурс одрживог развоја културног сектора.

ЛИТЕРАТУРА

Aleksander 2007: Viktorija D. Aleksander. *Sociologija umetnosti: Istraživanje lepih i popularnih formi*. Beograd: Klio.

Alexander–Smith 2005: J. Alexander – P. Smith. „Snažan program u kulturnoj sociologiji: elementi strukturalne hermeneutike.“ *Sociological Theory*, 22(1), 135–150.

Аристотел 1955: Аристотел. *О песничкој уметности.* Култура, из Предговора, XXXVII.

VOICE 2023: Vojvođanski istraživačko-analitički centar (VOICE). <https://voice.org.rs/novi-sad-i-epk-paralelni-sistem-odlucivanja-koji-se-nece-moci-kontrolisati/?utm_source=chatgpt.com>. [15. 6. 2025].

Wollheim 2002: Richard Wollheim. *Umetnost i njeni predmeti*. Beograd: Klio.

Драгићевић Шешић–Стојковић 2007: Милена Драгићевић Шешић – Бранимир Стојковић. *Култура, менаџмент, анимација и маркетинг*. Београд: Клио.

Ђукић Дојчиновић–Срећков и др. 2007: Весна Ђукић Дојчиновић – Драган Срећков и др. „Стратешка анализа као основа стратешког планирања и развоја културе у АП Војводини." *Зборник радова факултета драмских уметности*, бр. 11–12. Београд: Факултет драмских уметности, 319–348.

Eagleton 2000: Terry Eagleton. *The idea of culture*. Oxford: Blackwell Publishing.

Žolt–Koković 2017: Lazar Žolt – Dragan Koković. *Sociologija kulture sa elementima kulturne antropologije.* Beograd: Mediteran publishing.

Зуровац 1997: Мирко Зуровац. *Детињство и зрелост уметности.* Прва књига. Београд: Плато.

Ilić 1991: Miloš Ilić. *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga.

Janjić–Maksimović i dr. 2016: Danijela Janjić – Snežana Maksimović i dr. „Povezanost strategijskog planiranja u odnosu na budžetske procese." *The National Scientific Conference – Law 2016*. Beograd: Fakultet za industrijski menadžemnt: Univerzitet Union, 43–56.

Јовановић 2019: Ђ. Јовановић. *Водич кроз лавиринте државне управе за будуће професионалце у култури*. Друго допуњено издање. Београд: Деск.

Креативна Европа, Министарство културе и информисања. <https://www.kreativnaevropa.rs/>.

Kłoskowska 2005: Antonina Kłoskowska. *Sociologija kulture.* Beograd: Čigoja štampa.

Koković 2005: Dragan Koković. „Uzroci kašnjenja u konstituisanju nekih sociološkіh disciplina kod nas." *Sto godina sociologije u Srbiji.* Beograd: Srpsko sociološko društvo, 195–210.

Koković 2013: Dragan Koković. „Kriza kulture u Srbiji." *Sociološki pregled,* 47(3), 385–401.

Codeluppi 1995: Vanni Codeluppi. *Tržišna komunikacija*. Beograd: Klio.

Kroeber–Kluckhohn 1952: Alfred Kroeber – Clyde Kluckhohn. *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Harvard: University Press.

Mandić–Ristić 2014: Tijana Mandić – Irena Ristić. „Psihologija kreativnosti." Beograd: Fakultet dramskih umetnosti: Institut za pozorište, film, radio i televiziju.

КЦНС 2024: Културни центар Новог Сада. Званични програмски садржаји и активности. <https://kcns.org.rs>. [15. 6. 2025].

Maslow 1982: Abraham H. Maslow. *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.

Mikić 2015: Hristina Mikić. *Lokalni razvoj & Kulturne industrije.* Beograd: Fondacija Grupa za kreativnu ekonomiju.

Никодијевић 2006: Драган Никодијевић. *Маркетинг у уметности.* Београд: Мегатренд универзитет.

Опачић–Субашић 2016: Богдана Опачић – Бојан Субашић. *Културне потребе и навике грађана Србије.* Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Петровић 1978: Р. Петровић. *Основи социологије културе.* Београд: Завод за уџбенике.

Платон 2002: Платон. *Држава (Πολιτεία, Politeia, око 380. п.н.е)*. Пето издање. Превели А. Вилхар, Б. Павловић. Београд: Београдски издавачки графички завод.

Prnjat 1986: Branko Prnjat. *Kulturna politika.* Beograd: Savremena administracija.

Pufendorf 1688: Samuel von Pufendorf. *De iure naturae et gentium* [*O pravu prirode i naroda*] (Ed. & trans. by B. Strauss). Oxford: Clarendon Press.

Ранковић 1967: Милан Ранковић. *Социологија уметности.* Београд: Уметничка академија.

Russell 2010: Prince Russell. „Globalizing the Creative Industries Concept: Travelling Policy and Transnational Policy Communities." *The Journal of Arts Management, Law and Society,* 40(2). University Press, 119–139.

Redfield 1947: Robert Redfield. „The folk society." *American Journal of Sociology,* 52(4), 293–308.

СКЦНС 2024: Студентски културни центар Нови Сад. Програм делатности установе. <https://skcns.org>. [15. 6. 2025].

Тадић 2021: Димитрије Тадић. „Деск Креативна Европа Србија као јединствени актер система културе у Србији: мисија и активности." *Хомо Европаеус и глобална места Европе, Креативна Европа – Извештај.* <https://www.seecult.org/sites/default/files/attachments/forum-kreativnaevropa-beograd-program.pdf>. [18. 4. 2025].

Томић 2018: Т. Томић. *Културни обрасци и савремене праксе: Социолошка и антрополошка истраживања.* Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.

Томка 2015: Горан Томка. „Публика као дискурзивна формација система културне продукције."

Докторски рад. Београд: Факултет драмских уметности.
Herder 1784/1791: Johan G. Herder. J. G. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Berlin: Weidmann.
Džiemidok 2002: B. Džiemidok. „Umetnost, kulturni identitet i globalizacija." *Filozofski vesnik*, vol XXIII, br. 3.
Шуваковић 2013: Урош В. Шуваковић – Милојица М. Шутовић. „Хуманистички друштвени развој као претпоставка опстанка људске културе." *Социолошки годишњак,* 8, 157–168. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1840-15381308157Q>. [18. 4. 2025].

Milorad M. ŠOLEVIĆ
Snežana L. MAKSIMOVIĆ
Gorica Ž. JEROTIJEVIĆ

MANAGEMENT OF CREATIVITY – PERSPECTIVES AND DEVELOPMENT IN THE SECTOR OF CULTURE IN SERBIA

Summary

Culture, as a complex social phenomenon, represents the integration of material and spiritual aspects of human life, encompassing artistic expressions, ways of life, customs, moral values, language, and education. This paper explores the challenges and dynamics of managing cultural institutions in Serbia, with a focus on their adaptation to contemporary cultural and economic trends. Cultural institutions, as bearers of cultural identity and heritage, are tasked with fostering creativity and preserving cultural values while simultaneously responding to the demands of efficient and sustainable management. Given the complexity of the cultural sector, successful management of these institutions requires an interdisciplinary approach that integrates cultural, sociological, economic, political, and aesthetic dimensions. In Serbia, where cultural institutions operate within the context of post-transitional changes and shifting socio-economic conditions, their survival and development depend on their ability to address key issues such as their role in the cultural market, funding models, external positioning, and audience engagement. Although these institutions do not primarily aim for profit generation, their sustainability hinges on their capacity to balance artistic freedom with market imperatives. The paper analyzes the evolution of approaches to managing cultural institutions in Serbia, emphasizing the importance of fostering creativity and innovation as key drivers of institutional success and societal recognition. By developing new management models, cultural institutions can enhance their efficiency, strengthen their position in the cultural landscape, and ensure the continuous growth of the creative industries.

Keywords: *cultural institutions, cultural policy, creativity management, cultural product, creative industries.*

Рад је предат 30. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 316.722(=163.41)
316.722(=574)
930.85(497.11:574)"2010"
327(497.11:574)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56355

Оригинални научни рад

*Дајана М. ЛАЗАРЕВИЋ**
Институт за политичке студије Београд

СРПСКО-КАЗАШКЕ КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ ИЗМЕЂУ ПОЛИТИЧКИХ МИТОВА И РЕАЛНОСТИ

Апстракт: Овај рад представља пионирски подухват у сагледавању српско-казашких културних веза. Наиме, будући да се на факултетима хуманистичких наука у Србији не изучавају казашки језик, књижевност и култура, нити на сродним факултетима у Казахстану српски језик, књижевност и култура, свака појава међусобних културних преплитања представља својеврсни феномен. Ипак, 2010. године у реторици српске политике појавиле су се информације о постојању културних веза између Србије и Казахстана, а на Новом Београду је подигнута спомен-биста казашком песнику Жамбилу Жабајеву 2016. године. Стога, циљ овог рада је да одговори на питања постоје ли српско-казашке културне везе, колико су развијене, ко су њихови представници и трудбеници. Такође, циљ је и анализа тренутне ситуације у српско-казашким културним везама и реалних могућности за њихово унапређивање. Рад се ослања на релевантну научну и помоћну литературу која осликава културна преплитања српског и казашког народа.

Кључне речи: српско-казашке културне везе, међународни односи, културна дипломатија, књижевно преводилаштво.

МЕТОДОЛОГИЈА РАДА

На Филолошком факултету Казахстанског националног универзитета „Ал Фараби" у граду Алмати, не постоји катедра на којој би се проучавали српски језик, књижевност и култура. Исто тако, на Филолошком факултету Универзитета у Београду не постоји катедра на којој би се проучавали казашки језик, књижевност и култура. Казахстан нема своје филологе србисте, а Србија нема своје филологе казахисте. Међусобне културне везе између српског и казашког народа нису развијене, иако, морамо признати, постоје појединачни примери који указују на то да су темељи постављени, само се нису појавили стручњаци, или пак ентузијасти, који би се овим везама озбиљније бавили.

Циљ овог рада је да укаже на појединце и преплитања српске и казашке културе и њихов потенцијални развој у будућности. Разматра се и представљање српско-казашких културних веза у српској политичкој реторици 2010. године. Рад је праћен прегледом библиографије књижевних веза, која доказује изнесене тврдње.

* Докторанд филологије (профил Култура), ORCID 0009-0001-2534-450X, dajanalazarevic93@gmail.com

Ауторка се позива на релевантну научну и помоћну литературу, која објективно представља српско-казашке везе. Консултује каталоге Народне библиотеке Србије и Националне библиотеке Републике Казахстан у потрази за релевантном књижевном грађом. Ауторка захваљује академику Европске академије наука и уметности у Салцбургу др Милутину Ђуричковићу и казашком књижевнику Бахитжану Канапјанову на уступљеним материјалима и плодотворној сарадњи.

СРПСКО-КАЗАШКЕ ВЕЗЕ И ПОЛИТИЧКА РЕТОРИКА

На Новом Београду, у Булевару Михаила Пупина, налази се спомен-биста казашком народном песнику Жамбилу Жабајеву (1846–1945) (каз. *Жамбыл Жабайұлы*). Подигнута је 2016. године приликом посете Србији председника Казахстана Нурсултана Назарбајева (1940–) (каз. *Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев*). Медији су пренели да је спомен-биста поклон Владе Казахстана Србији (Београд 2016), настала по идеји почасног конзула Казахстана у Србији, Миланке Карић (*Политика* 2016). Наравно, говоримо о поклону који сведочи о сусрету председника двеју држава те је и поклон симболичке природе. Ипак, не можемо да не приметимо неколико занимљивих политичких изјава приликом предаје поклона. Тадашњи градоначелник Београда, Синиша Мали, изјавио је да је споменик „ново место окупљања Новобеограђана и још један у низу симбола који красе Београд", док је тадашњи председник Србије Томислав Николић изјавио: „[...] Захваљујем на овом знамењу које ће заувек сведочити пријатељство и блискост наших држава и народа" (Београд 2016). Међутим, остало је недоречено о каквој „блискости" се говори – о политичкој, економско-трговинској или, пак, културној, или о блискости свих наведених компонената заједно. Да грађани Србије нису упознати са казашком културом и њиховим најпознатијим песником, показала је и кратка анкета новинара, који су интервјуисали Београђане о Жабајеву (Зорић–Цветковић 2016).

Морамо се сложити са тиме да су дела Жабајева пре постављања спомен-бисте била непозната српској читалачкој публици, а остала су и после њеног постављања. Ако је циљ постављања спомен-бисте био да се успоставе и развију српско-казашке културне везе, онда је очигледно да тај задатак до данас није испуњен.

Узмимо у обзир чињеницу да Казахстан нема своје филологе и културологе који би се бавили србистиком. Такође, Србија нема своје стручњаке који би се бавили казахистиком. Тако су, у овом случају, српско-казашке културне везе остале на нивоу политичког мита, у којем је хипотеза представљена као доказана чињеница. А политички циљеви су свакако својеврсно били испуњени у датом тренутку.

КАЗАШКА КУЛТУРА У СРБИЈИ

Мање је познато да се једна од најпознатијих југословенских и српских књижевница Десанка Максимовић (1898–1993) истовремено успешно бавила превођењем поезије са руског и француског језика. У свој богати преводилачки опус

уврстила је и једну лирску песму казашког песника. Говоримо о песми „Воз и камиле" Утебаја Турманжанова (1905–1978) (каз. *Өтебай Тұрманжанов*), коју је Десанка препевала са руског језика (Турманжанов 2012: 767). Тиме је поставила темеље српско-казашких књижевних веза.

Турманжанов и Максимовићева су били савременици, али не постоје подаци о томе да су се некада упознали или дописивали. Ова песма је дошла у Десанкине руке приликом рада на антологији „Дечја поезија народа СССР-а", коју је приређивала и преводила заједно са Јованком Хрваћанин (1899–1987) (Максимовић–Хрваћанин 1987). Препев Турманжановљеве песме је први истакао у научној јавности др Миодраг Сибиновић и уврстио је у девети том опуса „Десанка Максимовић – Целокупна дела" (Сибиновић 2012).

Једна од ретких књига које сведоче о постојању српско-казашких културних веза, *Казашке народне бајке*, објављена је у Београду 1983. године. Бајке је изабрао и са руског језика превео Никола Томичић, а објавила их је издавачка кућа „Просвета". Према мишљењу ауторке овог чланка, Томичићев преводилачки подухват поставио је камен-темељац развоју српско-казашких књижевно-културних веза (Томичић 1983).

Казашки песник за којег можемо рећи да је имао додирне тачке са српском културом јесте Бахит Кенжејев (1950–2024) (каз. *Бақыт Шүкіроллаұлы Кенжеев*). Више пута је превођен и објављиван на српском језику захваљујући преводима са руског Владимира Јагличића. Кенжејева поезија је објављивана у часописима „Летопис Матице српске" (Кенжејев 2011: 788–793) и „Градина" (Кенжејев 2012: 158–164).

Интересантан је и покушај Амбасаде Републике Казахстан у Београду да објаве *Одабрана дела* Абаја Ибрахима Кунанбајулија (1845–1904) (каз. *Абай Ибраһим Құнанбайұлы*) у преводу Горана Трутина (Кунанбајули 2020). Како нису регистровани као издавачи, књига није добила свој међународни стандардизовани књижни број (ISBN), али је уврштена у каталог Народне библиотеке Србије. Кунанбајули је био казашки песник, композитор, филозоф и културни реформатор, који је заслужан за формирање казашког „просвећеног ислама", заснованог на европској и руској култури.

Међутим, казашки књижевник и културни радник који је највише превођен на српски језик јесте наш савременик Бахитжан Канапјанов, познатији под псеудонимом Жан Бахит (1951–) (каз. *Бақытжан Мусахан-ұлы Қанапиянов*). Канапјановљеве везе са српском културом почињу 1995/96. године, и то успостављањем дипломатских веза између Казахстана и Србије. Казашки књижевник је најпре упознао Горана Новоселског, бизнисмена из Крагујевца, који је у граду Алматију био главни директор фирме „Центер". Новоселски је спонзорисао вечери поезије посвећене песницима Андреју Вознесењском и Бели Ахмадулиној 1996. године, а које је организовао Канапјанов. Управо је Новоселски Канапјановљеве песме дао на превод Милану Вуковићу, који је превео неколико песама са руског језика и објавио их у часопису „Простор" (Лазаревић 2020: 96).

Прва збирка поезије Бахитжана Канапјанова на српском језику појавила се 2020. године у издавачкој кући „Алма" у Београду под симболичним називом

Алма јабука (у смислу „Забрањено воће“ – Бахит 2020а). Предговор књизи је написао познати српски књижевник и критичар, академик Европске академије наука и уметности у Салцбургу, др Милутин Ђуричковић. Књига је представљена у септембру исте године у Дечјем културном центру у Београду, па у октобру – на Сајму књига у Београду.

Те исте 2020. године излази још једна збирка поезије Канапјанова, овога пута – у издању „Удружења поетских стваралаца“ песника и уредника Анђелка Заблаћанског у Глушцима. Књига је носила назив *Златна тишина* (Бахит 2020б) и представљала је изабрана дела аутора. Предговор књизи је написао издавач Заблаћански, назвавши је „врхунским књижевним делом“ (Заблаћански 2020: 5).

Следеће, 2021. године, још једна збирка песама Бахитжана Канапјанова појављује се на српском језику, под називом *Међу листовима*. Објављена је у издавачкој кући АСоглас у Зворнику, Република Српска (Бахит 2021). Предговор књизи је написао издавач и локални политичар Дејан Спасојевић.

За хрватску читалачку публику преведена је Канапјановљева збирка песама *Вјетар успомена* (Bakhyt 2022). Иако је регистрована у Народној библиотеци Србије, већи део тиража књиге је био дистрибуиран у Загреб. Жеља аутора је била да буде заступљен по целом Балкану, на свим језицима, дијалектима, писмима, да би, према његовом сведочењу, показао своју наклоност овом делу света. Предговор књизи *Вјетар успомена* написала је књижевница и новинарка Зорица Тијанић.

Бахитжан Канапјанов се може назвати казашким балканофилом, док је на простору Балкана најзаслужнији за развој српско-казашких културних веза – др Милутин Ђуричковић, оснивач и директор Института за дечју књижевност у Београду. Године 2003. приредио је антологију *Даривање лепоте: антологија светске поезије за децу и младе*, у коју је уврстио једну песму казашког песника и драматурга Абдиљде Тажибајева (1909–1998) (каз. *Әбділда Тәжібаев* – Ђуричковић 2003).

У издању „Алме“ 2009. године у Београду, Ђуричковић је објавио још једно своје приређивачко дело – *Златне речи: светске народне пословице за децу и младе*, у коју је уврстио избор из казашких народних пословица (Ђуричковић 2009: 64).

Ђуричковићев приређивачки опус је прилично велики, као и настојање да њиме обухвати све народе света. Тако је 2013. године објавио још једну антологију, *Чаробни млин: Антологија светске приче за децу и младе*, у коју је уврстио једну причу за децу Утебаја Турманжанова (Ђуричковић 2013), чије је стваралаштво, као што смо имали прилике да видимо – било познато и Десанки Максимовић.

Већ следеће, 2014. године, у Дервенти излази још једна антологија усменог народног стваралаштва, коју су приредили Милутин Ђуричковић и Љубомир Милутиновић, под називом *Са народних извора: Свјетска усмена лирика за дјецу и младе*. Наравно, антологија је садржала и једну казашку народну песму за децу (Ђуричковић–Милутиновић 2014: 69).

Тиме смо обухватили присутност казашке културе у Србији. Међутим, има ли у Казахстану српске књижевности и културе – питање је којим ћемо се бавити у наставку овог рада.

СРПСКА КУЛТУРА У КАЗАХСТАНУ

У време СССР-а, односно Казашке ССР, објављивали су се преводи бројних књижевних дела југословенских (српских) књижевника на руски језик. Југословенски писци су били заступљени у антологијама, а преводили су се и романи, збирке прича и поезија најистакнутијих песника. Наравно, како се у СССР-у посебно неговао руски језик као заједнички језик свих народа ове највеће државе на свету, на казашки се врло мало преводило или – уопште није.

Међутим, распадом Совјетског Савеза и делимичним раскидањем са руским језиком и културом, Казахстан је настојао да се „врати својим коренима", пре свега – већој употреби казашког језика. Казашки језик се нарочито популарисао у књижевности, па су се од 1980. године прошлог века многа дела светске књижевности преводила управо на овај језик. И то је, очигледно, дало резултате, будући да према последњем попису становништва и истраживању њиховог начина живота – скоро десет милиона становника Казахстана говори на казашком језику. Такође, око 500.000 становника Руске Федерације и скоро милион становника НР Кине говоре на казашком језику (Энциклопедия 1998).

Казашки, као језик који води порекло од древних туркијских (или тјуркијских) језика, традиционално је користио арапско писмо, да би у периоду 1929–1940. накратко прешао на латинично. Од 1940. године до данас користе ћирилицу, односно – модификовано ћирилично писмо које подржава специфичне изговоре (умлауте) карактеристичне за казашки језик. Међутим, како се политички врх Казахстана у 21. веку у потпуности окренуо западној политици и у свему тежи да се усклади са њом, тако се поново покренуло питање преласка казашког језика на латинично писмо. У првој декади 21. века казашки председник Нурсултан Назарбајев (1940–) (каз. *Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев*) био је најватренији заговорник преласка на латинично писмо, тако да је у последњој деценији његове власти (а био је на власти скоро 30 година, 1991–2019) чак ангажован Лингвистички институт да „сачини" најбољу верзију латиничног писма за специфичне гласове у казашком језику. Међутим, ситуација се делимично променила 2019. године, када је Назарбајева на месту председника Казахстана заменио Касим Жомарт Токајев (1953–) (каз. *Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев*), који се, наизглед, од самог почетка двоумио око писма. Наиме, одмах по преузимању функције, Токајев је изјавио да са „абецедним писмом не треба журити", дајући тако више времена стручњацима да добро промисле о свим позитивним и негативним странама овог потеза (Tengri 2023). Ипак, у медијима је одјекнула вест да ће се од 2025. године казашке речи писати на новоствореној верзији латиничног писма (Чен 2018). Наравно, политичка ситуација је промењива, а од ње највише зависи које писмо ће бити у употреби, а не од лингвистичких стручњака или народне воље. Стога, питање казашког писма и будућности казашког језика остаје отворено.

Од српских књижевника, најпревођенији на казашки језик јесте Бранислав Нушић (1864–1938). Његове најпознатије приповетке су превођене и објављиване у казашкој периодици, али, усудићемо се да кажемо – са интервенцијама преводилаца – од промена у наслову до промена у самом смислу текста. У неким ситуацијама је у питању прилагођавање казашком менталитету и схватању сатире и хумора, у другим је, једноставно – цензура, због политичке коректности. Из истог разлога,

драмски комади попут „Госпођа министарка“, „Сумњиво лице“, „Народни посланик“ и слично, нису превођене управо због политичке „некоректности“.

Притом, важно је да кажемо да су Нушићева дела (уосталом као и Андрићева и Павићева) превођена са руског, а не са изворног српског на казашки језик. Губитак смисла или његово преиначење може потицати и из наведеног разлога. На пример, Нушићева приповетка „Посмртно слово“ на казашки језик је преведена као: „Размисли како ћеш бити сахрањен“ (Нушич 2008: 16). При читању превода на казашком језику, можемо рећи да је смисао у основи сачуван, а промене су наступиле у хумористичким представама, услед прилагођавања казашком менталитету.

Проповетке попут „Мој први интервју“ и „На Калимегдану“ претрпеле су минимално промена, осим што је у казашкој верзији друга наведена приповетка представљена под насловом „По парку Калимегдану“ (Нушич 2007: 107–128).

Оно што је мање познато, чак и у српском књижевно-научном простору, јесте да се Бранислав Нушић бавио и пописивањем становништва. Искуство је преточио у хумористичку причу, коју је потписао псеудонимом Бен Акиба (Akiba 1910). Ипак, управо ова врста грађе је изазвала интересовање у Казахстану, те је и преведена на казашки језик (Нушич 2010: 26–27).

Своје место у казашкој култури пронашао је и нобеловац Иво Андрић (1892–1975), односно његов најпознатији роман *На Дрини ћуприја* (Андрич 2004). Роман је на казашки језик превео Таласбек Асемкулов (1955–2014) (каз. *Таласбек Әсемқұлов*), истакнути културни радник. Роман је штампан у тиражу од 350 примерака, што Андрића чини јединим српским књижевником чија књига је објављена у Казахстану на казашком језику.

Неколико прича Милорада Павића је преведено на казашки језик и објављено у часописима за књижевност и културу. Тако је казашка читалачка публика имала прилике да прочита причу „Дуга ноћна пловидба“ (Павич 2012а: 303–309), али и фрагменте „Кутије за писање“ (Павич 2012б: 68–72) и „Љубавног романа у две приче“ (Павич 2012в: 11).

ЗАКЉУЧАК

Српско-казашке културне везе нису довољно развијене, иако су темељи за њихов развој постављени. Казахстан нема своје филологе србисте, исто као што Србија нема своје филологе казахисте, тако да се тренутно остварене везе заснивају на ретким ентузијастима и љубитељима српске и казашке културе.

Са српске стране, свој допринос у остваривању српско-казашких културних веза дали су: Десанка Максимовић, Никола Томичић, Владимир Јагличић, Горан Трутин, а највише др Милутин Ђуричковић кроз свој антологичарски рад.

Са казашке стране, свој допринос у остваривању српско-казашких културних веза дали су: Бахит Кенжејев, Таласбек Асемкулов, а највише књижевник и културни радник Бахитжан Канапјанов.

Српска читалачка публика се упознала са књижевним делима Абаја Кунанбајулија, Утебаја Турманжанова, Бахита Кенжејева и Бахитжана Канапјанова. Казашка читалачка публика се упознала са делима: Бранислава Нушића, Ива Андрића и Милорада Павића.

У српској политичкој реторици постоје српско-казашке културне везе и наводни рад на њиховом развијању, али у реалности је ситуација ипак другачија. Не постоји културна стратегија Србије о сарадњи са Казахстаном, нити културна стратегија Казахстана о сарадњи са Србијом. Стога, не постоје грантови, конкурси, нити стипендије који би те везе подржали. Ипак, дипломатска представништва у обема државама постоје, што може у будућности да буде темељ и ослонац будуће сарадње.

ИЗВОРИ

Андрич 2004: Иво Андрич. *Дринадағы көпір [Мәтін]: роман*. Астана: Аударма.

Akiba 1910: Ben Akiba. *Popis stanovništva*. Zagreb: Tisak pučke tiskare.

Bakhyt 2022: Zhan Bakhyt. *Vjetar uspomena: izbor iz poezije*. Glušci: Udruženje poetskih stvaralaca.

Бахит 2020а: Жан Бахит. *Алма јабука*. Београд: Алма.

Бахит 2020б: Жан Бахит. *Златна тишина: избор из поезије*. Глушци: Удружење поетских стваралаца.

Бахит 2021: Жан Бахит. *Међу листовима: избор из поезије*. Зворник: АСоглас.

Ђуричковић 2003: Милутин Ђуричковић (прир.). *Даривање лепоте: антологија светске поезије за децу и младе*. Београд: Bookland.

Ђуричковић 2009: Милутин Ђуричковић (прир.). *Златне речи: светске народне пословице за децу и младе*. Београд: Алма, 64.

Ђуричковић 2013: Милутин Ђуричковић (прир.). *Чаробни млин: Антологија светске приче за децу и младе*. Београд: Алма.

Ђуричковић–Милутиновић 2014: Милутин Ђуричковић – Љубомир Милутиновић (прир.). *Са народних извора: Свјетска усмена лирика за дјецу и младе*. Дервента: Дервентски лист и радио Дервента, 69.

Кенжејев 2011: Бахит Кенжејев. „Последња четврт; Успомени Арсенија Тарковског". Прев. с руског Владимир Јагличић. *Летопис Матице српске* 487 (5), 788–793.

Кенжејев 2012: Бахит Кенжејев. „Нове песме". Прев. с руског Владимир Јагличић. *Градина: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања* 48 (50/51), 158–164.

Кунанбајули 2020: Абај Кунанбајули. *Одабрана дела*. Прев. Горан Трутин. Београд: Амбасада Републике Казахстан у Републици Србији.

Максимовић–Хрвaћанин 1987: Десанка Максимовић – Јованка Хрвaћанин (прир.). *Дечја поезија народа СССР-а*. Крушевац: Багдала.

Нушич 2007: Бранислав Нушич. „Сізге өтірік, маған шын...: Халық санағы; Тұңғыш сұхбатым; Калемегдан паркінде; Жөн-жосықсыз комедия [Мәтін] : әңгімелер". *Әлем әдебиеті* (5), 107–128 б.

Нушич 2008: Бранислав Нушич. „Қалай жерленесің, соны ойла [Мәтін]: Сықақ әңгіме". *Қазақ әдебиеті* (22), 16 б.

Нушич 2010: Бранислав Нушич. „Халық санағы [Мәтін]: әңгіме". *Ақтөбе*, 26–27 б.

Павич 2012а: Милорад Павич. „Ұзаққа созылған түнгі сапар [Мәтін]: әңгіме". *Қадір түні*, 303–309 б.

Павич 2012в: Милорад Павич. „Махаббат хикаясы [Мәтін]: роман". *Қазақ әдебиеті* (46), 11 б.

Павич 2012б: Милорад Павич. „Тым ұзаққа созылған түнгі жазу [Мәтін]". *Әлем әдебиеті* (1), 68–72 б.

Сибиновић 2012: Миодраг Сибиновић (ур.) *Десанка Максимовић – Целокупна дела. Том 9*. Београд: Службени гласник; Завод за уџбенике; Задужбина Десанке Максимовић.

Томичић 1983: Томичић Никола (прир.) *Казашке народне бајке*. Београд: Просвета.

Турманжанов 2012: Утебај Турманжанов. „Воз и камиле". Прир. Миодраг Сибиновић. *Десанка Максимовић – целокупна дела, том 9*. Београд: Задужбина Десанка Максимовић; ЈП Службени гласник; Завод за уџбенике, 767.

ЛИТЕРАТУРА

Београд 2016: Београд.рс. „Откривен споменик казашком песнику Жамбилу Жабајеву". *Београд*. <https://www.beograd.rs/cir/otkriven-spomenik-kazaskom-pesniku-zambilu--zabajevu_2/>. [28. септембар 2024].

Энциклопедия 1998: Энциклопедия. Қазақ тілі. *Энциклопедия*. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты.

Заблаћански 2020: Анђелко Заблаћански. „Не мери ми душу – предговор". *Златна тишина*. Глушци: Удружење поетских стваралаца, 5.

Зорић–Цветковић 2016: Огњен Зорић – Људмила Цветковић. Ко је Жамбил Жабајев? *Радио Слободна Европа*, август 2016. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-zambil--zabajev/27946364.html>. [28. септембар 2024].

Лазаревић 2020: Дајана Лазаревић. „Жан Бахит – драгоцени бисер казашко-српских културних веза – поговор". *Златна тишина*. Глушци: Удружење поетских стваралаца, 96.

Политика 2016: Политика.рс. „Казашки песник добио обележје у Београду". *Политика*. <https://www.politika.rs/scc/clanak/362093/Kazaski-pesnik-dobio-obelezje-u--Beogradu>. [28. септембар 2024].

Tengri 2023: Tengri. „Токаев о переходе казахского алфавита на латиницу: Мы допустили много грубых ошибок". *Tengri News*. <https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev--perehode-kazahskogo-alfavita-latinitsu-dopustili-496250/>. [28. септембар 2024].

Чен 2018: Дене-Херн Чен. „Казахстан: сколько стоит поменять алфавит страны". *BBC Capital*. <https://www.bbc.com/russian/vert-cap-43988796>. [28. септембар 2024].

ПРИЛОГ 1

Библиографија превода казашке књижевности у Србији

Bahit 2022: Žan Bahit. *Vjetar uspomena: izbor iz poezije*. Prevela s ruskog Dajana Lazarević. Glušci: Udruženje poetskih stvaralaca.

Бахит 2021: Жан Бахит. *Међу листовима: избор из поезије*. Превела с руског Дајана Лазаревић. Зворник: АСоглас.

Бахит 2020: Жан Бахит. *Алма јабука*. Превела с руског Дајана Лазаревић. Београд: Алма.

Бахит 2020: Жан Бахит. *Златна тишина: избор из поезије*. Превела с руског Дајана Лазаревић. Глушци: Удружење поетских стваралаца.

Ђуричковић 2003: Милутин Ђуричковић. *Даривање лепоте: антологија светске поезије за децу и младе*. Приредио Милутин Ђуричковић. Београд: Bookland. Заступљена песма Абдиљде Тажибајева.

Ђуричковић 2009: Милутин Ђуричковић. *Златне речи: светске народне пословице за децу и младе*. Приредио Милутин Ђуричковић. Београд: Алма. На стр. 64 налазе се Казашке народне пословице.

Ђуричковић 2013: Милутин Ђуричковић. *Чаробни млин: Антологија светске приче за децу и младе*. Приредио Милутин Ђуричковић. Београд: Алма. Заступљена прича Утебаја Турманжанова у антологији.

Ђуричковић 2014: Милутин Ђуричковић. *Са народних извора: Свјетска усмена лирика за дјецу и младе*. Приредили Милутин Ђуричковић и Љубомир Милутиновић. Дервента: Дервентски лист и радио Дервента. На стр. 69: Казашка усмена лирика.

Кенжејев 2011: Бахит Кенжејев. *Последња четврт; Усйомени Арсенија Тарковскоī*. Превео с руског Владимир Јагличић. Летопис Матице српске, год. 187, књ. 487, св. 5, стр. 788–793.

Кенжејев 2013: Бахит Кенжејев. *Нове йесме*. Превео с руског Владимир Јагличић. Градина: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања, год. 48, бр. 50/51, 158–164.

Кунанбајули 2020: Абај Кунанбајули. *Одабрана дела*. Превео Горан Трутин. Београд: Амбасада Републике Казахстан у Републици Србији.

Максимовић 1987: Десанка Максимовић. *Дечја поезија народа СССР-а*. Приредиле и с руског превеле Десанка Максимовић и Јованка Хрваћанин. Крушевац: Багдала. Заступљена песма Утебаја Турманжанова.

Сибиновић 2012: Миодраг Сибиновић. *Десанка Максимовић – целокупна дела, том 9*. Приредио Миодраг Сибиновић. Београд: Задужбина Десанка Максимовић: ЈП Службени гласник: Завод за уџбенике. На стр. 767 налази се песма „Воз и камиле" Утебаја Турманжанова, у преводу Десанке Максимовић.

Томичић 1983: Никола Томичић. Казашке народне бајке. Приредио и с руског превео Никола Томичић. Београд: Просвета.

ПРИЛОГ 2

Библиографија превода српске књижевности у Казахстану

Андрич 2004: Иво Андрич. Дринадағы көпір [Мәтін]: роман / И. Андрич; Аударған Әсемқұлов Т.; Серияның қоғамдық кеңес мүшелері: Юсупов К.(төраға) ж.б. – Астана: Аударма.

Нушич 2004: Бранислав Нушич. Сіз тірі ме еділіз [Мәтін]: серб сықақшысының әңгімесі / Б. Нушич; Ауд. Ғ.Қабышұлы // Ара, N 12, 18–19 б.

Нушич 2008: Бранислав Нушич. Қалай жерленесің, соны ойла [Мәтін]: Сықақ әңгіме / Н. Бранислав; Орысшадан ауд.Ғ.Қабышұлы // Қазақ әдебиеті, 30 мамыр – 5 маусым № 22, 16 б.

Нушич 2010: Бранислав Нушич. Халық санағы [Мәтін]: әңгіме / Б. Нушич; ауд. Ғ.Қабышұлы // Ақтөбе, 21 қаңтар, 26–27 б.

Нушич 2014: Бранислав Нушич. Ғажайып құрал [Мәтін]: әзіл-сықақ әңгіме / Б. Нушич // Қазақ әдебиеті, 15–21 тамыз, № 31, 12 б.

Нушич 2014: Бранислав Нушич. Сөз сайысы [Мәтін]: әңгіме / Б. Нушич // Алжанбай М. Қолтаңба. Алматы: Сөздік-Словарь, 283–285 б.

Нушич 2017: Бранислав Нушич. Сізге өтірік, маған шын...: Халық санағы; Тұңғыш сұхбатым; Калемегдан паркінде; Жөн-жосықсыз комедия [Мәтін]: әңгімелер / Б. Нушич; ауд. Ғ.Қабышұлы // Әлем әдебиеті, № 5, 107–128 б.

Нушич 2018: Бранислав Нушич. Екі пальто [Мәтін]: Әңгіме / Б. Нушич; Ауд.Ғ.Қабышұлы // Қазақ әдебиеті, 11–17 қаңтар, № 1, 16 б.

Павич 2012: Милорад Павич. Тым ұзаққа созылған түнгі жазу [Мәтін] / М. Павич; ауд. Ә. Балқыбек // Әлем әдебиеті, № 1, 68–72 б.

Павич 2012: Милорад Павич. Ұзаққа созылған түнгі сапар [Мәтін]: әңгіме / М. Павич; ауд. М.Омарова // Омарова М. Қадір түні. – Алматы: Жалын, 303–309. б.

Павич 2012: Милорад Павич. Махаббат хикаясы [Мәтін]: роман / М. Павич; Ауд. дайын. А. Әлменбет // Қазақ әдебиеті, 9–15 қараша, № 46, 11 б.

Dajana M. LAZAREVIĆ

SERBIAN-KAZAKH CULTURAL RELATIONS: BETWEEN POLITICAL MYTHS AND REALITY

Summary

This work represents a pioneering effort to look at Serbian-Kazakh cultural ties. Namely, since Kazakh language, literature and culture are not studied at humanities faculties in Serbia, nor Serbian language, literature and culture at related faculties in Kazakhstan, any occurrence of mutual cultural intertwining is a peculiar phenomenon. However, in the 2010s, information about the existence of cultural ties between Serbia and Kazakhstan appeared in the rhetoric of Serbian politics, and a memorial bust of the Kazakh poet Žambil Žabajev was established in New Belgrade in 2016. Therefore, the aim of this paper is to answer the questions of whether there are Serbian-Kazakh cultural connections, how developed they are, who are their representatives and workers. Also, to analyze the current situation in the same and the real possibilities of their improvement. The paper relies on relevant scientific and auxiliary literature that depicts the cultural intertwining of the Serbian and Kazakh people.

Keywords: Serbian-Kazakh cultural connections, international relations, cultural diplomacy, literary translation.

Рад је предат 28. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 316.648:316.776
316.6:159.9
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-58935

Оригинални научни рад

*Сања М. ЛАЗАРЕВИЋ РАДАК**
Институт за политичке студије Београд

*Дејана М. ВУКАСОВИЋ***
Институт друштвених наука Београд

МЕДИЈИ И АРХЕТИПОВИ – О КОНЦЕПТИМА АФЕКТИВНИХ МИТОЛОГИЈА И СПОРЕДНИХ ВЕСТИ У НОВИНСКОМ ИЗВЕШТАВАЊУ

Апстракт: Медијско извештавање ослоњено је на познавање социјалне психологије и као покретачку снагу наратива користи репрезентације које могу изазвати снажне емоционалне одговоре код реципијената. Док Дарен Келси медијима приступа као машинама за производњу наратива, препознајући дубоку људску потребу за причањем прича и креирањем перформанса као темељима самоодређења, Џон Лангер указује на важност такозваних споредних вести у које новински дискурс смешта све сензационализмом обојене ирелевантности, које скрећу појединчеву пажњу са важних догађаја и информација. Синтезом Келсијевих и Лангерових схватања медијског простора, ауторке показују на који начин друштва спонтано, или циљано, креирају наративе о себи и, ослоњени на архетипове, репрезентације и стереотипе, остају уплетени у мрежу коју сами производе.

Кључне речи: Дарен Келси, Џон Лангер, архетип, наратив, медији.

УВОД

У својој књизи *Приповедање и колективна психологија* (*Storytelling and Collective Psychology*), Дарен Келси (Darren Kelsey) истиче да попут магије, приче делују на мистериозне начине – оне могу бити инструменти илузије, или средство за усмеравање појединца и колектива ка новим могућностима (Kelsey 2022: 24). Две деценије раније, Џон Лангер (John Langer) у својој студији *Таблоидна телевизија. Популарно новинарство и 'друге вести'* (*Tabloid Television. Popular Journalism and the 'Other News'*) истражује вести које се у јавности тумаче као споредне, али које по заступљености, приступачности и обиму, господаре медијским простором, те стога и осећањима и деловањима појединаца (Langer 1998: 21–22). Делови медијског простора који заузимају готово типске и универзалне приче, омогућују друштвима да се крећу по овештталим обрасцима, или пак покрену појединце на промену. Они делују индивидуално и колективно, дајући појединцу осећање смисла и припадности. Стога је идентификација подударних схватања ова два аутора понуђена као предлог синтезе два концепта – једног који се ослања на психоаналитичка тумачења и другог који питање репрезентационе моћи

* Научни саветник, ORCID 0000-0001-9332-4343 sanjalazarevic7@gmail.com
** Научни саветник, ORCID 0000-0001-9700-6131 dvukcevic@yahoo.fr

поставља у средиште медија. У првом делу рада анализирају се архетипови у медијима, док се други део бави популарним новинарством и односима моћи.

АРХЕТИПОВИ У МЕДИЈИМА

Инспирисан схватањима филозофа Даниела Денета (Daniel Dennett), Дарен Келси закључује да попут других животиња које граде своја склоништа, или ткају мреже, човек прича приче јер му оне обезбеђују осећање сигурности, реалности сопства и олакшавају му преживљавање у хаотичном свету (Kelsey 2020). Но, већи део времена појединци и друштва причају приче самима себи о томе ко су, не бирајући свесно фрагменте и везивна ткива наратива, нити промишљајући о тим наративима као целини (DeBotton 2013). Из овог разлога, Келси поставља питање која је улога несвесних садржаја у производњи ових наратива (Kelsey 2022: 33). Он закључује да су лична и колективна психологија обликоване и обликују социјалне тензије које мењају, комбинују и уређују наше наративе, потискују неуклопиво, или оно што би изазвало осећање нелагоде услед суочавања са безнадежношћу и бесмислом (Исто: 34). За разлику од Џона Ланера, чији рад одликује методологија усмерена на прикупљање узорака у прецизно дефинисаном временском оквиру, Келси закључке у својим бројним студијама изводи на основу обимног и разноликог материјала. Овај материјал обухвата романе из 19. века, попут *Оливера Твиста* Чарлса Дикенса, митолошке садржаје, новинска извештавања током Другог светског рата, савремена извештавања о финансијским кризама, статусу миграната, положају радничке класе током двехиљадитих година, а темељ студије *Приповедање и колективна психологија* налази у телевизијској серији Дерен Браун: *Контрола ума* (Darren Brown: *Mind Control*) из 2000. године.

Ослоњен на Карла Густава Јунга (Carl Gustav Jung), Келси даје уобичајени пример сенке као садржаја који је измештен из поља свесности и склоњен у дубине подсвести. Келсијево полазиште у разумевању поступака приповедања, управо су архетипови колективно несвесног које одређује као окоснице за производњу наратива који на појединца остављају снажан емоционални утисак. Архетипови изазивају дивљење, страх, покорност, радост, они дају осећање дужности, смисла и неупитности, због чега допуштају креирање, како их Келси назива, афективних митологија (Kelsey 2020). Они могу изазвати неуротичне слике, психотичне сметње, или имати терапеутско дејство на човека. За разлику од архетипске представе због чије снаге се појединац може наћи у власти митолошке представе, архетип поседује непроменљиво значењско језгро, које само у начелу одређује његов начин појављивања. Архетип се не производи, он није конструисан, већ постоји у тами несвесног, обликован у форми основног доживљаја који је поновљив и на известан начин заједнички за читаво човечанство (Jung 1977: 177).

МИТ И АРХЕТИП

Ослоњен на ова схватања, Келси препознаје блискост мита и архетипа, будући да мит такође настаје на основама раних искустава људског друштва. Попут архетипова, митови су свуда – митове видимо, осећамо их, користимо их и обликујемо

своје биографије по њима (Kelsey 2017: 2). Митологија игра афективну улогу у нашим животима дуж историјских, културних и психолошких феномена, јер комуницира кроз идеје које су произведене и схваћене из дубине психе све до раних искустава и архетипских експресија језика (Campbell 1949: 30). Њихова моћ садржана је у осећању датости, фундаменталном за обрасце по којима људи живе. Оно што повезује велики број људи јесу митологије које креирају значења, те обликују социјалне структуре, оперишући кроз комплексне психодискурзивне праксе засноване на социјалним, семиотичким, историјским и идеолошким потенцијалима приповедања. Развијајући на овом трагу метод који назива дискурзивно-митолошком анализом, Келси анализира трансперсоналну политику нарације и идеологије (Исто: 4). Ова анализа разликује концепте митологије, дискурса и идеологије као различите, но преклапајуће термине и усваја инструменте критичке анализе дискурса, како би испитала дискурзивне конструкције митологија и начине на који оне функционишу у медијима и у новинским причама (Lazarević Radak 2021: 127–132).

АРХЕТИП И ТЕОРИЈА БРЕНДИРАЊА

Афективне операције дискурзивно-митолошке анализе у приповедању морају бити концептуално повезане и преклапати се у оквирима психолошких и комуникативних пракси, које су у сталној интеракцији. Усмени и писани наративи, изјаве и друге форме текста које конотирају са темама фантастичног и нуминозног, преплићу се са политичким дискурсом, или се уграђују у сензационалистичке наративе. Карактери који у овим наративима играју афективну улогу препознају се као универзални, премда су усклађени са културним контекстом у оквиру кога се пласирају. Келси је овде умногоме инспирисан теоријом брендирања, која нас учи на које начине архетипови и стереотипи делују у маркетингу ради привлачења што већег броја конзумената робе/идеологије (Luna–Lermanetal 2018). Изградња брендова захтева разумевање, махом психолошких потреба циљне групе ради што бољег презентовања неког производа, па стручњаци за маркетинг користе симболе у форми вербалних слика које сажимају наратив неког бренда, симулирајући мисли и емоције које наводе конзументе да изаберу одређени производ (Kelsey 2020: 246–250). Одлука конзумента да одабере један производ рационална је колико и емоционална, будући да он гледа телевизију, посећује сајтове, гледа рекламе, а наративи различитих брендова повезују рационалну страну његовог ума са емоционалном и одређују који ће бренд, у мноштву сличних, одабрати. У медијима се увек изнова јављају фигуре спасилаца, чаробњака, хероја, авантуриста, мудраца, револуционара. Општа места у којима те фигуре делују јесу ситуације у којима они постају протагонисти борбе између добра и зла, где нарочито место заузима победа над чудовиштем, задатак који подразумева путовање у удаљене крајеве и авантуру, која се окончава повратком протагонисте-победника у дом из којег је пошао (*Одисеј*); трагедије чији су протагонисти жртве (Андерсенова *Девојчица са шибицама* или Толстојева *Ана Карењина*); срећни крај трагичног почетка живота и младости проведене у позицији субалтеритета као компензације за нанете неправде (*Пепељуга*); супротстављање

неправди, ауторитарном режиму, надмоћном противнику чији је протагониста херој/револуционар; разнолике форме трикстеризма (лисица из басне или било која интелигентна и изразито сналажљива фигура). Келси истиче да архетипови путују, полазећи из такозваног колективно несвесног, кроз разнолике социјалне и културне филтере, мешајући се, најзад, са популарним наративима и причама нашег времена. Упркос њиховој бројности, Келси као најутицајније у савременим медијима издваја архетипове хероја, детета, трикстера и сенке (Kelsey 2017: 40). Ослањајући се на становиште Џозефа Кемпбела (Joseph Campbell), који је формулисао схватање мономита, Келси тврди да херој преузима сличне форме независно од културног контекста и доба у којем се јавља (Kelsey–Yannopoulou 2023: 141–162). Суочен са моћним непријатељем, он из своје авантуре излази као победник (Kelsey 2014: 307–330). Херојево путовање један је од најпознатијих митолошких мотива који се могу срести у фикционалним и нефикционим причама (Kelsey 2015: 971–988). Хероји су драматизовани и персонификовани како би рефлектовали кључне вредности и идеале друштва. У медијима се јављају у различитим формама, постајући у политичком дискурсу ратници или пацифисти, бунтовници, лидери, побуњеници, а у свету поп културе – музичари или спортисти.

АРХЕТИП, БАЈКА И ПОЛИТИЧКИ МИТ

Упоредо са Келсијем, који дискурзивну анализу обогаћује појомом архетип, Агнес Хорват (Agnes Horvath) у политичку антропологију уводи термин трикстер. Подстакнута Јунговим схватањима, али и истраживањем феномена варалице код Винебаго Индијанаца, Хорват тврди да је трикстер сложена фигура која се јавља у хронолошком распону од палеолита до модерне, указујући на присуство амбивалентног, интелигентног, симпатичног и заводљивог карактера, који се најчешће јавља у близини клопки, хране, раскршћа, путева, а у време надолазећих криза успева да избегне све замке које овакви простори и ситуације доносе (Horvath 2013: 20). Триксерима се у бројним митологијама и другим усменим наративима приписују мимикрија, способност дестабилизације, лукавство, трансформативна снага и бунтовништво, те би се могао сматрати једном врстом хероја (Lazarević Radak 2020a: 199–220). Трикстери ремете *status quo* задржавајући хибридну природу – мешовити карактер животињског, људског и божанског. Они остају у непосредној вези са свим што је онтолошки двоструко (О Konel–Rejdž 2002: 141). Они се ослањају на способност промене идентитета, удвостручавање и прилагођавање, негујући критички дух и готово све што се може означити као ослобађајуће и дијалошко. Захваљујући таквој природи трикстер може узети маску пророка, револуционара, војсковође, животиње са људским особинама, те га срећемо у лику Локија, Којота код Навахо Индијанаца, Хермеса, Одисеја, Прометеја, у Езоповим баснама, у форми дворске луде, Чеширске мачке или Џокера. Кроз своју способност да помери границе изговарајући и чинећи неочекивано, изазива доминантни дискурс који пласира елита, те показује бескомпромисну способност да преживи и одржи популарност и утицај тамо где би их други карактери изгубили.

Келси нарочиту пажњу посвећује архетипу детета. Према Јунгу, архетип детета најјасније је персонификован у бајкама, митовима и сновима у значењу обнове живота (Hark 1998: 22). Реч је о слици божанског или херојског детета, које се јавља у митовима и бајкама широм света. Оно на посебан начин долази на свет и одмах бива изложено опасностима, нарочито од стране одраслих. С једне стране, оно је попут правог детета, а с друге, има надљудске особине које му омогућују да постане спасилац или јунак посебног кова. Митолошка представа детета није некаква копија емпиријског детета, него јасан симбол који конотира са чудесним, нељудским и необичним околностима. Митолошко дете јавља се као бог, џин, палчић, па чак и као животиња која персонификује животне силе с оне стране ограничених путева и могућности (Lazarević Radak 2022: 497–511).

Келси закључује да архетип детета има много лица и да га у савремености идентификујемо кроз прошла искуства одрастања – сироче, магично дете, недужно дете, повређено дете, вечито дете (*puer aethernus*), свето дете и дете природе. Архетипски квалитети добијају на снази када се употреби слика детета у рањивој ситуацији. Дарен Келси као парадигматични пример оваквог детета у енглеској књижевности издваја Дикенсовог Оливера Твиста. Увид у ово дело показује како Дикенс код читалаца изазива емоционалне одговоре подстичући личне одговоре на неправду и виктимизацију (Kelsey 2017: 45). Невино и недужно рањиво дете може фигурирати као извор сталне стрепње и изнова мобилисати осећање угрожености читавог друштва.

Када одрастемо, наши архетипски квалитети стимулишу колективну емпатију према деци и делују интегративно приликом трагичних догађаја у чијем центру препознајемо недужну децу. Ово је један од разлога због којих се политички актери неретко опредељују за такву врсту поруке. Репрезентације деце као жртава рата, такође су једно од ефикасних средстава за манипулацију у медијском простору. Овим се провоцира колективно осећање емпатије, правда, интервенционистичка политика, или се кроз представе угрожености деце од стране непријатељских група отвара могућност за етикетирање досељеника и означених других, као субјеката који потенцијално угрожавају мир и стабилност друштва.

АРХЕТИП И СТЕРЕОТИП

Нарочито апликативан у политичком животу је стереотип сенке. По Јунгу она може бити схваћена као нека врста стожера у који се смештају све слике, осећања и особине које „цивилизација“ препознаје као неприхватљиве и настоји да их потисне. У свом опису сенке, Јунг полази од општељудских искустава по којима појединци немају само добре и светле стране, већ и инфериорне аспекте личности у које спадају нагони, од културе потиснути и означени као ниже вредни и дефектни делови личности који очекују да буду интегрисани у свест. Јунг сматра да је реч о моралном проблему чије решавање води развоју личности и њеном заокружењу (Hark 1998: 98). За овај архетип и његов потенцијал за пласирање у медијима, вероватно је најзначајнија чињеница механизам пројекције, којим се означене инфериорне особине пројектују на друге. Најчешће, појединац тешко одговара на изазов

повлачења пројекције са другога и препознавање потиснутог у себи, што доводи до отцепљивања сенке од целине личности и настанака аутономних комплекса који изазивају психолошке сметње. Међу ове архетипске и трансперсоналне сенке можемо убројати Мефиста као сенку Гетеовог Фауста, Сатану као сенку Христа. На нивоу друштва, сенка је најчешће означени непријатељ. Он може настати из било које алтерације. Познати пример Јевреја у Другом светском рату тек је један у низу (Odajnik 1994). Њему се придружују бројне етничке, конфесионалне, културне, геосимболичке и идеолошке другости. Фигуре унутрашњих и спољашњих непријатеља, означених левичара, или десничара, криминалу склоних дошљака који се крећу уређеним улицама „цивилизованог света", припадници других етничких и конфесионалних група, само су неке од сенки. Оне су увек вребајући проблем којим се може наговестити тренутак у којем је потребно скренути пажњу јавности са других унутрашњих проблема. Засновани на картезијанској логици која негује илузију опозиције, ови карактери могу се јавити у форми људи, политичких опција, континената или потконтинената. Балкан је у симболичким географијама, функционисао, уз прекиде, од краја деветнаестог века као унутрашња опозиција и латентни непријатељ „цивилизованој" Европи (Lazarević Radak 2014: 117). Келси се у овом контексту позива на Едварда Саида и његову студију *Оријентализам*, објашњавајући како је вишевековна митизација муслимана на такозваном Окциденту довела до производње неке врсте увек доступног имагинарног непријатеља, те су британски и амерички медији у исту сврху искористили догађаје у вези са 11. септембром 2001. године. Едвард Саид објашњава на који начин је такозвани Окцидент дискурзивно и симболички произвео такозвани Оријент. Ове дискурзивне праксе настале су као нека врста нуспродукта деловања, чији је примарни циљ освајање поседа на Далеком истоку. Суочен са културном другошћу, Окцидент замишља „заосталог", „прљавог", „лењог другог", не би ли потиснуо суочавања са аспектима властите културе, која мора остати „напредна", „чиста", „вредна и ефикасна" (Said 2008). Ове представе, засноване на бинарним позицијама, временом се умножавају и услед потребе за заједничким непријатељем доводе до коначног обликовања ирационалног непријатеља који прети да угрози недужну западну цивилизацију (Kelsey 2015: 50). У овој тачки такозвани Оријент и даље се алтерира, све док у двадесетом веку није произведен обухватни термин терористе као стожера потиснуте, ирационалне агресије. Конзументи вести незадовољни свакодневицом у доба растућих криза необично су рецептивни када је реч о сенкама друштва.

Медији захтевају брзо приповедање у кратком периоду, што више реципијената и видљивост која се постиже идентификацијом. Архетипске представе остају у блиској вези са стереотипом – још једним средством које поједностављује свет и чини га лако разумљивим (Kidd 2016: 25–28). За разлику од мита, стереотип се понавља без ентузијазма и, постепено се окамењујући, опстаје дуж историјског дискурса. Он се покорава једноставном процесу производње, те сталној дедукцији од посебног ка општем, од појединачног ка колективном. Он је израз заустављеног времена, због чега је могуће користити га и ширити у свим серијски произведеним контекстима (Pageau 2009: 125–150). Репрезентација је још један близак термин,

јер има широку информативну и рецептивну моћ, с обзиром на то да подразумева чин менталне и емоционалне реакције. Свака репрезентација подразумева засебан наратив, а сваки од њих неку слику света. Репрезентације и стереотипи успостављају дискурзивно поље које се понавља у мање или више променљивим наративима, митовима и потенцијално другим облицима приповедања. Нешто ближи овим схватањима је Џон Лангер, који истражује сензационалистичке вести, називајући их споредним и указујући на то како омогућавају скретање пажње појединаца и друштава са главног тока вести.

ПОПУЛАРНО НОВИНАРСТВО И ОДНОСИ МОЋИ

У својој студији *Таблоидна телевизија. Популарно новинарство и 'друге вести'* из 1998. године, Џон Лангер истиче да пожари, поплаве, саобраћајне несреће, погибије јавних личности, приватни животи познатих, херојски подвизи појединаца, економски потреси и ратови, лични преокрети судбина и најаве промена времена, чине највећи део савременог медијског извештавања (Langer 1998: 5). Друге вести, или како их Лангер назива „(не)вестима", које тематизују „(не)догађаје", неретко су предмет критике као безвредне информације које скрећу пажњу реципијената са такозваног главног тока вести, подривајући тако везу између журнализма и деловања демократије. Упркос критикама, ове врсте репортажа морају се, према Лангеру, препознати као равноправне са такозваним главним или примарним вестима. Користећи анализу наратива, теорије идеологије, концепте позајмљене из студија жанрова, Лангер чита ове вести као културни дискурс неодвојив од приповедања, од колективних сећања, трачева, хорор филмова, дискурса о националном идентитету и култа славе. Он анализира политичку улогу неполитичких вести и истражује везу између овог типа вести и трендова на које указују „праве"/„озбиљне" вести. Дајући екстензивну и утемељену анализу савремених вести, Лангер поставља питање репрезентационе моћи такозваних таблоида и даје провокативна промишљања о правцима у којима се савремено новинарство креће (Исто: 5–6). Лангер узорке вести прикупља из емитованог материјала са четири главна канала у Мелбурну, током четири временска периода. Прва недеља, 29. мај – 2. јун 1978; друга недеља, 14–18. мај 1979; трећа недеља, 12–16. новембар 1979; четврта недеља 3–6. јул 1990. године. Прве три недеље, као главни подаци за анализу коришћене су вести, док је четврта недеља служила за прикупљање упоредног материјала. Укључене су само вести у раним вечерњим терминима, јер су сматране најгледанијим. Ове вести такође привлаче ресурсе различитих инвеститора и неретко се користе како би привукле публику да настави са гледањем остатка вечерњег програма. Уз ово, Лангер је користио недељне емисије које су водили популарни аустралијски водитељи, а које тематизују животе популарних личности, спортске догађаје и друге потенцијално сензационалистичке теме (Исто: 31).

Попут Келсија, Лангер вести препознаје као наративе који изазивају емоционалне одговоре појединаца и друштава. Премда их не повезује са терминима попут архетипа, који и остају на рубовима науке, граничним концептима између хуманистике и метафизике, он препознаје неколико главних форми приповедања које

кроз емоционално ангажовање конзумената вести омогућавају одржавање *статуса кво*, или спровођење политичких агенди.

Студија *Таблоидна телевизија. Популарно новинарство и 'друге вести'* заснована је на неколико нивоа анализе, који отпочињу претпоставком да обухватно разумевање вести може настати само онда када се медијским тривијалностима и њиховој теоретизацији посвети степен пажње једнак ономе који се посвећује такозваним правим вестима (Lazarević Radak 2020б: 51–56). Управо ове споредне, тривијалне вести, које су наизглед најмање политичке, морају бити препознате као дискурзивни простор коме треба посветити пажњу као посебној врсти политике која служи одржавању асиметричних односа моћи, будући да су оне приступачније и резонантније од озбиљних вести. Њихова моћ садржана је у симболичким формама које се, попут Келсијевих архетипских форми у медијском простору, ослањају на слике проживљеног искуства. Друге вести Лангер истражује, док оне наизглед надилазе простор идеолошког, иако заправо дају смисао, контекст и значење драматичним и формулаичним квалитетима свакодневице (Hall 1973). Лангер открива на који начин ове вести омогућују одржавање одређеног политичког дискурса, како „остајући на власти" чувају постојећи поредак, или омогућавају да се успостави нови. У сврху читања ових текстова, аутор користи низ концепата изведених на основама истраживања таблоида, указујући на присуство жртава или трикстера у журналистичким моделима приповедања (Langer 1998: 9).

ДИСКУРЗИВНИ ПРОСТОР СПОРЕДНИХ ВЕСТИ

Медији по Лангеру чине део привилеговане сфере која учествује у производњи друштвеног знања. Овде Лангер издваја парадигматични пример телевизије, која кодификујући „значајне" догађаје обезбеђује експланаторни контекст, који даје смисао разноликим догађајима. Истраживање комуникативних пракси, у складу са критичком парадигмом, обухвата разумевање начина на који медији генерализују валидност и легитимност света који нас окружује, представљајући га реципијентима као оно што се по себи подразумева. Представљањем интереса елите као природних и неизбежних, медији кроз приповедање и употребу симболичких форми, учвршћују поредак ствари, те креирају идеолошко поље (Исто: 14). Најзначајнија карактеристика масовних медија као организованих институција производње знања је генерисање симболичких добара, порука артикулисаних у оквирима комплексних дискурса, правила и значења која су неодвојива од промишљања идеологије и моћи. Лангер истиче да медији апелују на здрав разум и да ово апеловање никада није неутрално. Вести се, премда наизглед спонтане и препознатљиве, обраћају здравом разуму, те тако постају блиске, природне и део свакодневице. Реч је о увек истим емоцијама које изазивају слични догађаји који покрећу неке од базичних емоција појединца. Лангер сугерише да су у питању серије са изнова поновљеним сличним мотивима, који се у сваком новом преношењу прерађују, те тако добијају нове елементе, делујући попут новости. Исте приче пласирају се у сличним формама, делујући ново, свеже и убедљиво, на основу чега се код појединаца изазива осећање оданости и безрезервне посвећености истим вредностима

које промовише друштво. У основи ових прича су исти мотиви, а структура наратива подсећа на претходне. Ови обрасци су рутинизовани и седиментирани током времена, но задржавају исту логику која служи као нека врста базе за лабаво успостављена генеративна правила која одређују начин на који се догађаји презентују и тумаче (Исто: 21–22).

МЕДИЈИ И ХЕГЕМОНИЈА

Лангер се ослања на Грамшијеву опсервацију да хегемонија никада није дата и перманентна, већ да је увек у процесу формирања (Adamson 1980). Како би остварила пун потенцијал, хегемонија мора бити лоцирана у релацији са дијалектичким карактером. Овако схваћена, она заправо крчи пут контрахегемоним могућностима и политици оспоравања, која је лоцирана на два нивоа у односу на медијски израз. Најпре, рецепција медијског текста постаје степен до кога досеже кореспонденција између префериранога значења, на пример телевизијског програма, и последичног декодирања. Други план отпора лоциран је у медијским текстовима. Неки од иницијалних радова о холивудском филму и, уопштено популарним филмовима, потврђују на које начине идеологија текста може бити проткана контрадикцијама и дисконтинуитетима између заплета и стила, карактера и перформанса, или техничких кодова и наратива који омогућују креирање рупутра, или тачака тензије које наизглед делују против лаке трансмисије мејнстрим дискурса. На овој инстанци, идеологија се кодира унутар текста који би могао бити схваћен као контранаратив, или би подривао традиционално разумевање света. Лангер овде наводи пример родних улога, међу којима је најпроминентнија слика „јаке жене" у форми негативне јунакиње која неретко контролише читав филмски наратив (Langer 1998: 23). Ова репрезентација могла би у јунговским терминима, на које се ослања Келси, кореспондирати са сликом негативне аниме која учествује у креирању односа моћи међу актерима родних улога.

Теме као што су поплаве, пожари, избори за мис, биографије популарних личности, необична занимања и хобији, које аудиторијум тривијалностима одвраћају од активирања интелектуалних процеса, Лангер сматра „другим вестима". Ове вести базиране су на истим или сличним темама које се изнова враћају – ироније судбине, промене среће, романтичне авантуре, изгубљена деца, занимљивости и мистерије. Затворена структура ових наратива не захтева спољашњу ситуацију, нити потврду у материјалној стварности. Будући да је толико пута поновљена, она се подразумева.

Лангер даје пример приче о пожару у малом месту у Аустралији у којем је погинуло седам чланова једне породице. Реципијента може привући „промена судбине", али и присуство ове вести на свим каналима, јер оно помера фокус са других, потенцијално значајних догађаја о којима се извештавало у мањем обиму (Исто: 35). Ово не искључује бајковитост наратива, нити могућности да прича има такозвани срећан крај. Пронађена деца, живот проведен у сиромаштву и на периферији друштва, поново успостављена пријатељства, сусрет са изгубљеним члановима породице, с једне стране омогућују психолошко растерећење конзумената вести,

а са друге стране покрећу емоционална стања блиска онима која су резервисана за приче о преокрету судбине код Пепељуге, надљудској снази божанског детета, херојству које се може супротставити надмоћном представнику „злог и неправедног". Ове приче по правилу кореспондирају са психолошким обрасцима, што им у основи и омогућује да (п)остану споредне вести, задржавајући пажњу широког аудиторијома.

Уписивање других вести у различите типове новинских наратива омогућује успостављање базичне структуре дискурса, која се креће кроз репортаже бројних, наизглед независних догађаја, у различитим временским контекстима. Из ових селекција и класификација настају главни типови прича, на чијој базичној формацији се граде:

1. Вести од изузетне важности које обезбеђују „апдејтовање" свега што чине, кажу, саопште институције и познате личности, а може се тумачити као презентовање тријумфа елите над обичним човеком;

2. Из њих настају главне приче око којих се граде текстуалне формације других вести;

3. Жртве – фокус ових прича су појединци који су се нашли у ситуацијама које доносе радикалну дислокацију рутине свакодневног живота. Неке од најзначајнијих усмерене су на наративе о личним трагедијама;

4. Угрожена друштва – ове вести преносе дисрупцију и одсуство реда изван колектива у којем се вест пласира.

Лангер примећује да је у сваком друштву могуће издвојити чланове колектива који се посматрају кроз призму „универзалне привлачности". Ово се односи на личности које имају моћ (политичку, религиозну, економску), али и на оне чија је институционална моћ ограничена, или је немају, попут филмских звезда, спортских шампиона и различитих „идола" (Исто: 45). У другу групу прича спадају оне које усмеравају фокус на обичног човека који се не позиционира високо, али се може квалификовати као посебан на основу врлина, дела и постигнућа. Док се елите сматрају достојним смештања у центар новинског дискурса, „обични људи" имају тенденцију да постану његов део на основу онога што чине. Приче о елити ослањају се на ефекат поновљивости, а оне о „обичном" човеку ослањају се на неочекиване догађаје, заокрете судбина, на све што се наизглед може сврстати у немогуће, невероватно и несвакидашње. Овако схваћене, ове фигуре су заправо еквиваленти херојима о којима говоре Јунг, Кемпбел и Келси. Њихови подвизи, наизглед, нису увек једнаки онима који се приписују спасиоцима у причама и митовима.

У трећу групу спадају приче о жртвама, а у њих Лангер убраја оно што новински дискурс означава као незгоде, катастрофе, несреће и, понекад, личне трагедије. Ове етикете су, наизглед, непрецизне, но оне увек означавају готово идентичне сценарије, односе се на исту структуру догађаја, који се нужно не мењају. Лангер даје пример аустралијске телевизије која је осамдесетих година емитовала приче из ове категорије, управо под насловом *Несреће и катастрофе*, указујући на репетитивне наративе о појавама које су проузроковале жртве тематизујући сличне ситуације широм света (Исто: 74). Међу њима по правилу има преживелих, а они фигурирају као људи који су, премда не својим ангажовањем, измештени

из опасног контекста. Тако се колективи и појединци подсећају на моћ божанске интервенције и тиме се креира ситуација нуминозног.

Док се приче о жртвама усмеравају на личности у психолошком смислу, на немоћне појединце, уплетене у догађаје које нису сами изазвали, приче о угроженим друштвима у центар пажње постављају друштва као имперсоналне целине. Изнова, укључујући говор о несрећама, катастрофама и случајностима, ове приче тематизују институције, дистрикте, насеља и регионе. Њихова преокупација је друштво изложено ризику. Ове приче обезбеђују базу са које је могуће понудити опис догађаја из угла друштва, пре него појединца. Стога, ове приче карактерише висок капацитет за инструментализацију, интеграцију, али и конфликт и укључивање/мешање у збивања у том друштву. Функција креирања наратива о „другим друштвима" захваћеним сиромаштвом, ратовима, катастрофама, заправо је успостављање филтера кроз који се друштво – приповедач ослобађа властитих напетости њиховим измештањем у други део света. На тај начин креира се слика Другог, странца, пријатеља, или непријатеља коме треба помоћи, или се ставити на једну страну у конфликту којим је захваћен. Ово отвара простор за интервенционистичку политику, за илузију правичности, демократије, цивилизацијског постигнућа и скретање пажње јавности на оно што се догађа изван граница друштва/државе која приповеда наратив о Другоме (Исто: 104).

ЗАКЉУЧАК

Иако Дарен Келси и Џон Лангер заснивају своје закључке на различитим методологијама, бирају различит медијски материјал и ослањају се на различите теоријске концепте, ова два аутора долазе до сличних закључака. Док Келси своју методологију заснива на тумачењу разноликог материјала пропуштеног кроз јунговску парадигму, Лангерово истраживање вести умногоме има квантитативну димензију коју одликује прецизна структура усмерена на доказивање јасно формулисаних хипотеза. Лангер бира, наизглед, супротстављену парадигму, фаворизујући Грамишијеве закључке и утемељујући своје разумевање функције споредних вести у примарно марксистичком схватању односа моћи. Келси се радије бави митским, легендарним и бајковитим садржајима, показујући како они и данас управљају политичким изборима и свакодневицом. Несвесни и архаични садржаји за Келсија су главни покретач политичких борби, ривалства између „Нас" и „Других", егзистенцијалних стрепњи, али и утеха које долазе након турбулентних периода. С друге стране, Лангер на основу квантитативне и квалитативне анализе примећује да садржај споредних вести чине управо наративи који појединцима обезбеђују бекство од егзистенцијалног безнађа, колотечине свакодневице, страха од суочавања са неизбежном променом, крхкошћу егзистенције и других проблема који су инхерентни људском постојању. Два аутора који изводе закључке на основу материјала прикупљеног у временском распону од тридесет и више година, ослоњени на различите парадигме и методолошке постулате, закључују да појединац и данас живи у свету бајковитих наратива који управљају његовим политичким или, другим конзумеристичким изборима.

Новински наративи ни данас не одступају од функције и структуре оне врсте приповедања која је била актуелна пре много стотина, па и више хиљада година. Форма је измењена, али су заплети и јунаци остали исти. Било да се заплет заснива на угрожености заједнице, на интелигенцији јунака, на могућности преживљавања, или заинтересованости за будућност принца и принцезе као парадигматичних форми јавних личности, оне по правилу носе поруку да је друштво угрожено, да постоји решење за ову угроженост и да појединац не треба да губи наду. На тај начин, новинска прича, попут бајке и мита, делује онако како то чини било који наратив који даје смисао егзистенцији. Егзистенцијална криза и траума које настају приликом суочавања са бесмислом егзистенције, излечива је, уколико су мит, бајка, а данас и новинска вест, убедљиви за највећи број реципијената. Појединци остају уверени у смисао онога што чине, све док се придржавају постулата који дају мит и новиски наратив. Кроз приче о жртвама, о елити, о пожртвованости, о деци божанских особина, о сенкама као непријатељима, новинске приче учвршћују уверење у темељни систем вредности на којем једно друштво гради своје институције. У различитим раздобљима, временима кризе, или благостања, ове инструкције могу бити мање или више круте, што одређује степен емоционалног одговора код појединца. Но, једно је сигурно, хероји, тристери, сенке, ратови између добра и зла, општа су места која делују у одржавању тока вести и одржавању *сташуса кво*, мобилизацији становништва зарад покретања сукоба, скретања пажње са важних локалних догађаја на другости и њихову угроженост. Стога, човек остаје биће чија егзистенција зависи од успешности приповедања и од структуре наратива у који је могуће сместити пожељни систем ставова и уверења.

ЛИТЕРАТУРА

Adamson 1980: Walter Adamson. L. *Hegemony and Revolution: Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory*. LosAngeles: University of California Press.

Campbell 1949: Joseph Campbell. *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton: Princeton University Press.

Denett 1992: Daniel Dennett. *Consciousness Explained*. London: Penguin.

DeBotton 2013: Alain DeBotton. *Religion for atheists*. London: Penguin.

Hall 1973: Stuart Hall. *The structured communication of Events*. Birmingham: University of Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies.

Horvath 2013: Agnes Horvath. *Modernism and Charisma*. London, New York: Palgrave, Macmillan.

Hark 1998: Helmut Hark. *Leksikon osnovnih jungovskih pojomova*. Beograd: Dereta.

Jung 1977: Karl Gustav Jung. *O psihologiji nesvesnog*. Novi Sad: Matica srpska.

Kelsey 2014: Darren Kelsey. „Myth of the City Trickster: Storytelling, bankers and ideology in the Mail Online". *Political Ideologies*, 19(3), 307–330.

Kelsey 2015: Darren Kelsey. „Hero Mythology and Right-Wing Populism: A discourse-mythological case study of Nigel Farage". *Mail Online*. *Journalism Studies*, 17(8), 971–988.

Kelsey 2017: Darren Kelsey. *Media and Affective Mythologies: Discourse, Archetypes and Ideology in Contemporary Politics*. London: Pallgrave, Macmillan.

Kelsey 2020: Darren Kelsey. „News, Discourse, and Ideology". *The Handbook of Journalism Studies*. Ed. KarinWahl-Jorgensen and Thomas Hanitzsch. London, New York: Routledge, 246 –260.

Kelsey 2022: Darren Kelsey. *Storrytelling and Collective Psychology: Ancient Wisdom and Modern Life and the Work of Derren Brown*. London: Palgrave, Macmillan.

Kelsey–Yannopoulou 2023: Darren Kelsey – Natalia Yannopoulou. „The (army) herowith a thousand faces: A discourse-mythological approach to theorizing archetypal blending in contemporary advertising". *Marketing Theory*, 23. 1: 141–162.

Kidd 2016: Mary Kidd. „Archetypes, Stereotypes and Media Representation in a Multi-cultural Society". *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2016 (236): 25–28.

Langer 1998: John Langer. *Tabloid television. Popular journalism and the 'othernews'*. London: Routledge.

Lazarević Radak 2014: Sanja Lazarević Radak. *Nevidljivi Balkan: prilog istoriji postkolonijalnih geografija*. Pančevo: MaliNemo.

Лазаревић Радак 2021: Сања Лазаревић Радак. „Легенда о последњем титану: дискурзивно-митолошка анализа спољнополитичког дискурса о Јосипу Брозу Титу". *Свеске*. год. 140, св. I: 127– 132.

Лазаревић Радак 2020а: Сања Лазаревић Радак. „Тито као фолклорни јунак: митополитика транзиције и конструисање политичког трикстера". *Гласник Етнографског института* САНУ, год. 2020. св. I:199–220.

Lazarević Radak 2020б: Sanja Lazarević Radak. „Patriotkinje, domaćice, majke i lepotice: trivijalizacija vesti o naučnicama u Srbiji". *Naučnice u društvu*. Zbornik radova. Ur. Lada Stevanović, Mladena Prelić. Beograd: Etnografski institut SANU, 51–56.

Лазаревић Радак 2022: Сања Лазаревић Радак. „Политички фолклор и методолошки изазови: дискурзивно-митолошка анализа прича о Титовом детињству". *Савремена српска фолклористика*. год. 2022. св. X 497–511.

Luna–Lerman: 2018. David Luna – Dawn Lerman. *The Language of Branding: Theory, Strategies, and Tactics*. New York: Routledge.

Lule 2002: Jack Lule. *Daily news, eternal stories: The mythological role of journalism*. New York: Guilford Press.

O Koneli–Rejdž 2007: Mark O Koneli – Eri Rejdž. *Ilustrovana enciklopedija znakova i simbola.* Beograd: JRJ.

Odajnik 1994: Vladimir Odajnik. *Jung i politika: političke i sociološke ideje K. G. Junga*. Beograd: Esotheria.

Pageau 2009: Daniel Henri Pageau. „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog". *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju.* Ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević. Zagreb: Srednja Europa, 125–150.

Said 2009: Edvard Said. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek.

Sanja M. LAZAREVIĆ RADAK
Dejana M. VUKASOVIĆ

MEDIA AND ARCHETYPES – ON THE CONCEPTS OF AFFECTIVE MYTHOLOGIES AND 'OTHER NEWS' IN NEWSPAPER REPORTING

Summary

While Darren Kelsey approaches the media as narrative producing machines, John Langer points out the importance of so called other news as a means of shaping public opinion. Relying on Jungian terminology, Kelsey identifies mythic and performative aspects of news, while Langer mostly draws his conclusions on Gramsci's observations, insisting on the importance of so called trivial news. Darren Kelsey concludes that like magic, newspaper stories work in mysterious ways. They can be instruments of illusion, or a means for focusing attention towads new possibilities. Two decades earlier, John Langer, in his study *Tabloid Television. Popular Journalism and the 'Other News'* researched the news that were mostly regarded as secondary, although by accessibility and volume dominate

media and thus shape the public opinion, feelings and acts of individuals. Typical and universal stories enable societies to move according to inherited patterns or initiate change. Both authors draw their conclusion on material gathered in a time span longer than thirty years while relying on various paradigms and methods, pointing out that individuals and societies live in a world of fairytales which govern seemingly rational political choices. The identification of congruent understandings is offered as a proposal for a synthesis of two concepts – the one based on psychoanalytical interpretation and the other based on the notion on importance of representational power. The synthesis shows in what manner different societies create narratives about themselves while relying upon archetypes, representations and stereotypes.

Keywords: Darren Kelsey, John Langer, archetype, narrative, media.

Рад је предат 17. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 004.8
321.6:342.72/.73
351.753
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59478

Оригинални научни рад

*Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА КАО ИНСТРУМЕНТ ПОЛИТИЧКОГ НАДЗОРА У ПОСТКОНФЛИКТНИМ ДРУШТВИМА**

Апстракт: Овај рад истражује дубоке импликације примене вештачке интелигенције (AI) као инструмента политичког надзора у постконфликтним друштвима, са посебним освртом на случајеве Кине, Израела и земаља бивше СФРЈ, укључујући и посебно осетљиви простор АП Косова и Метохије. Анализа обухвата мултидисциплинарни приступ који укршта безбедносне студије, политичку теорију, дигиталну етику и социолошке перспективе, у циљу разумевања начина на који AI трансформише механизме контроле, праћења и доношења политичких одлука. У раду се полази од претпоставке да се у постконфликтним друштвима AI не користи само као технолошки алат, већ као средство за реконфигурацију државног суверенитета, наративне контроле и структурне доминације над политичким опонентима. Посебна пажња посвећена је феномену дигиталног ауторитаризма, експанзији биометријског надзора, алгоритамске дискриминације и геополитичке употребе података у контексту стабилизације или репресије. Кроз компаративну анализу Кине и Израела, као водећих држава у примени AI надзорних система и њиховог трансфера технологија у друге делове света, укључујући Балкан, указује се на ризике по људска права, демократију и социјалну кохезију. На крају, рад износи препоруке за развој етичких оквира, регулаторних политика и међународних стандарда који би могли ограничити злоупотребу AI у контекстима крхких демократија и постконфликтних зона.

Кључне речи: вештачка интелигенција, политички надзор, постконфликтна друштва, дигитални ауторитаризам, људска права, АП Косово и Метохија.

УВОД

У савременом свету вештачка интелигенција (AI – Artificial Intelligence) више није само технолошки феномен, већ дубоко интегрисани алат у сфери политике, безбедности и друштвених односа. Њен убрзан развој последњих деценија омогућио је државама, нарочито онима које су прошле кроз периоде сукоба или политичке нестабилности, да успоставе софистициране механизме надзора и контроле становништва (Zuboff 2019: 69–70; Feldstein 2021: 3–4). Политички надзор кроз

* Ванредни професор, научни сарадник, ORCID 0000-0002-6798-6981, baltezb@yahoo.co.uk

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

АІ, у теоријском и практичном смислу, постаје све комплекснији, јер се технологија користи не само као средство безбедности већ и као моћан инструмент политичке доминације и манипулације у постконфликтним срединама. Термин „постконфликтно друштво" у овом раду односи се на заједнице које су недавно претрпеле сукобе и које су у фази обнове политичког, друштвеног и институционалног живота (Collier 2000: 4). Оваква друштва суочавају се са специфичним изазовима, попут политичке нестабилности, недостатка поверења међу заједницама и слабих институција, што их чини погодним за примену напредних технолошких система надзора као што су системи засновани на АІ. Земље бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (SFRJ) представљају специфичан и комплексан постконфликтни простор где су трагови ратова из 1990-их још увек јасно видљиви у политичкој, друштвеној и етничкој динамици региона. Посебан фокус овог рада биће АП Косово и Метохија, подручје које карактерише специфична историјска, политичка и етничка сложеност, чинећи га јединственим за анализу примене АІ технологија у политичком надзору. Овај регион, због своје специфичне политичке ситуације и међународне присутности, пружа изразито релевантан контекст за проучавање како технологија може бити примењена у функцији политичког надзора и контроле популације (Jerkov 2024: 2).

Циљ овог рада је да кроз мултидисциплинарни приступ који интегрише политичку теорију, безбедносне студије, социологију технологије и етичку анализу, пружи детаљну слику о начину на који АІ технологије обликују политички надзор у постконфликтним друштвима. Биће анализиране различите студије случаја, са посебном пажњом посвећеном земљама бивше СФРЈ, укључујући АП Косово и Метохију, као и релевантним међународним примерима попут Кине и Израела, који представљају парадигму примене АІ технологија у политичком надзору (Feldstein 2021: 50, 83). Методолошки, рад се заснива на анализи примарних и секундарних извора, укључујући стручну литературу, званичне извештаје, медијске публикације и релевантне студије случаја.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ПОЛИТИЧКОГ НАДЗОРА ПУТЕМ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

Политички надзор као концепт означава праксе и технологије које власт користи за праћење, контролу и утицај на понашање становништва, пре свега у сврхе безбедности, али и политичке моћи и стабилности. У савременом контексту, интеграција вештачке интелигенције (АІ) у ове сврхе радикално мења обим, ефикасност и импликације политичког надзора, омогућавајући софистициране облике праћења и анализе друштвеног понашања (Zuboff 2019: 235; Lyon 2005: 14–15).

Класична теорија надзора, дефинисана кроз Бентхамов „Паноптикон" и касније разрађена кроз радове Мишела Фукоа, указује на начин на који надзор функционише као алат друштвене контроле и дисциплине. Међутим, примена вештачке интелигенције доноси значајан квалитативни помак у односу на традиционалне моделе надзора, с обзиром на њену способност да аутономно обрађује огромне количине података, идентификује обрасце понашања и антиципира друштвене

и политичке догађаје. Фелдстеин (2021: 12–13) истиче како савремени режими, без обзира на политичку структуру, све чешће прибегавају употреби AI технологија како би консолидовали своју власт, надгледали политичке дисиденте и контролисали јавни простор. У ауторитарним системима AI технологије често се користе у сврху репресије, док се у демократским системима примена AI усредсређује на питања националне безбедности и превенције тероризма, иако не без контроверзи и дилема у вези са приватношћу и етиком.

ЦЕНТРАЛНА РАЗМАТРАЊА (ПРИМЕРИ, ТЕОРИЈСКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ, ЕТИЧКЕ И ПРАВНЕ ДИЛЕМЕ)

Кина је парадигматичан пример ауторитарне државе која је интегрисала AI у срж својих надзорних капацитета. Систем „социјалног кредитног рејтинга" представља најупечатљивији пример где држава комбинује технологију препознавања лица, анализу великих података и аутоматизоване алгоритме како би константно надзирала и вредновала понашање грађана (Creemers 2018: 6). Систем који награђује пожељно понашање и кажњава одступања од норми, представља моћан алат за политичку и друштвену контролу, доводећи до значајних импликација по слободу појединца и људска права (Qiang 2019: 54–56). Поред тога, Кина своје AI системе извози у друге земље, често у оквиру иницијатива као што је „Појас и пут иницијатива" (Belt and Road Initiative), пружајући и техничку и идеолошку подршку државама које желе да примене сличне моделе политичког надзора (Feldstein 2021: 264). На тај начин Кина не само да јача сопствену унутрашњу контролу, већ промовише специфичан модел AI политичког надзора који има глобалне импликације.

Израел пружа нешто другачији контекст у поређењу са Кином. Иако демократски уређен, Израел је држава која је због безбедносне ситуације развила софистициране AI системе за надзор, посебно у областима безбедности и војнообавештајног деловања. Програми попут Пегазуса (Pegasus), које је развила компанија NSO Group, показали су способност AI технологија да се користе за циљани надзор политичких дисидената, активиста и новинара широм света. Иако је израелска влада формално посвећена демократским принципима и људским правима, употреба ових технологија отворила је бројна етичка и политичка питања. Осим у војнообавештајној сфери, AI се у Израелу користи и у цивилном сектору за надзор и превенцију тероризма кроз систем „Smart Cities", при чему се јавни простори континуирано надгледају интелигентним камерама и алгоритмима који анализирају понашање људи у реалном времену (Strat 2023: 48).

У постконфликтним друштвима као што су земље бивше СФРЈ, примена AI за политички надзор поприма специфичне димензије. Таква друштва често карактерише недостатак поверења између заједница, политичка фрагментација и институционална слабост, што повећава вероватноћу злоупотребе AI технологија у сврхе политичке манипулације и продубљивања поделе међу заједницама. АП Косово и Метохија представљају посебно изражен пример где се међународне,

регионалне и локалне власти суочавају са специфичним изазовима у одржавању сигурности и политичке стабилности. У таквим околностима, примена AI технологија може имати двоструке ефекте: с једне стране доприноси ефикаснијем одржавању реда и безбедности, док са друге стране може допринети повећаној сегрегацији и неповерењу између заједница. Теоријска литература истиче да употреба AI у оваквим контекстима мора бити строго регулисана етичким и правним нормама, како би се спречила злоупотреба технологије у сврху ауторитарног политичког надзора и очувала људска права и демократија (Ron–Crow et al. 2016: 394).

За овај рад посебно је занимљива примена вештачке интелигенције (AI) у постконфликтним друштвима бивше Југославије, која се одвија у специфичном контексту политичке транзиције, етничких тензија, економске несигурности и континуиране међународне присутности. Овај контекст пружа плодно тле за имплементацију AI технологија, које могу послужити како за стабилизацију друштвених односа, тако и за продубљивање политичких и друштвених тензија, зависно од начина њихове примене и управљања. У Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Северној Македонији и Словенији приметни су различити степени и модалитети увођења технологија за надзор заснованих на AI. Иако су ове државе формално демократске и усклађене са стандардима Европске уније, економска слабост, институционална рањивост и политичка нестабилност често олакшавају злоупотребе ових технологија. Хрватска и Словенија као чланице Европске уније имају знатно регулисанију примену AI технологија, углавном усмерену ка јавној сигурности и контроли миграција. AI се користи у контроли граничних прелаза и јавних простора, што понекад изазива дебате око етичности и правне оправданости таквог надзора. У Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Македонији примена AI технологија за надзор јавних простора није јасно регулисана, што омогућава потенцијалне злоупотребе. Често нејасне или фрагментиране регулативе отварају простор за политичку манипулацију и потенцијалну злоупотребу личних података грађана (Pankovski 2021: 5–7).

Србија са своје стране имплементира различите системе видео-надзора у већим градовима (Београд, Нови Сад, Ниш), где AI технологије, као што су препознавање лица и аутоматско детектовање потенцијално опасног понашања, постају део полицијске инфраструктуре. Сарадња Србије са Кином, нарочито у оквиру пројекта „Безбедан град", где се користе Huawei AI технологије, изазива забринутост у вези са приватношћу грађана и потенцијалним политичким злоупотребама. АП Косово и Метохија представља један од најспецифичнијих случајева примене AI технологија у региону. Два главна фактора дефинишу овај специфични контекст: присуство међународних снага (KFOR, UNMIK, EULEX) и континуиране међуетничке тензије између српске и албанске заједнице. На Косову и Метохији AI се примарно користи за безбедносни и гранични надзор, а посебну пажњу изазива употреба технологија препознавања лица на граничним прелазима између Косова и централне Србије. Међутим, регулација ове области остаје нејасна, што повећава ризик од злоупотреба и арбитрарне примене политичке контроле. AI технологије се користе и у цивилној сфери, где међународне

организације често иницирају различите пројекте са циљем превенције конфликата. На пример, у оквиру програма „Conflict early warning systems" (CEWS), AI се примењује за рано детектовање потенцијалних међуетничких сукоба на основу анализа друштвених мрежа и комуникационих платформи. Ипак, постоје и негативни аспекти ове примене. Вештачка интелигенција, без јасног правног оквира и ефикасне контроле, може се користити за дискриминацију, појачавање неповерења међу заједницама и политичку манипулацију, што додатно компликује постојеће конфликте (Codreanu 2022: 50).

Као што је већ наглашено, Кина и Израел пружају релевантне упоредне перспективе за разумевање примене AI на Косову и Метохији. Кинески модел, заснован на тоталној државној контроли и ригорозној примени технологија препознавања лица и оцењивања друштвеног понашања грађана, могао би бити привлачан властима у ситуацијама нестабилности, јер омогућава интензивну политичку контролу становништва. Израелски модел је релевантан због своје примене AI технологија у ситуацијама високе безбедносне претње, сличне онима на АП Косову и Метохији. Међутим, демократска контрола и снажан правни оквир у Израелу (упркос контраверзама које постоје), могу послужити као пример да се ефикасно одржава равнотежа између безбедности и људских права. Анализа ових студија случаја указује на кључну важност контекста у којем се AI технологије примењују за политички надзор. У земљама бивше СФРЈ, укључујући АП Косово и Метохију, институционална слабост, политичка напетост и комплексна међуетничка релација повећава ризик од злоупотреба и отежава транспарентну и демократски контролисану примену AI технологија. Упоређујући ова искуства са онима у Кини и Израелу, јасно је да технолошка решења нису неутрална и захтевају пажљиво обликовање правних и етичких оквира који ће омогућити да AI допринесе стабилности, а не продубљивању конфликата.

Коришћење технологија заснованих на вештачкој интелигенцији за политички надзор у постконфликтним друштвима, укључујући Косово и Метохију, Кину, Израел и земље бивше СФРЈ, покреће низ комплексних етичких, правних и политичких питања. Свака од ових области има сопствене изазове који захтевају пажљиву анализу и доношење адекватних регулатива које ће осигурати баланс између безбедности и очувања основних људских права и слобода. Етичке дилеме у вези са коришћењем AI технологија у сврхе политичког надзора односе се првенствено на питања приватности, аутономије појединца, заштите података, као и на потенцијалну дискриминацију и пристрасност алгоритама. На простору бивше Југославије, а посебно на АП Косову и Метохији, додатно оптерећење представља чињеница да друштва имају историјске трауме, етничке тензије и изражено међусобно неповерење. Један од кључних етичких изазова је питање приватности и информационе аутономије грађана. AI технологије омогућавају прикупљање, анализу и коришћење огромних количина личних података, често без јасне свести грађана о томе како се њихови подаци користе и ко има приступ њима (Lyon 2018: 113). Пример Кине, са системом друштвеног кредита и интензивним надзором, указује на потенцијално екстремне последице оваквих технологија на грађанске слободе и права на приватност.

Друга етичка дилема је дискриминација и пристрасност алгоритама. АІ системи засновани на подацима из прошлости често рефлектују постојеће друштвене предрасуде, што може водити ка дискриминацији одређених етничких или друштвених група. Ово питање посебно је осетљиво на АП Косову и Метохији, где би алгоритамске пристрасности могле додатно продубити постојеће етничке поделе. Правни оквир у многим земљама бивше Југославије, укључујући АП Косово и Метохију, недовољно је развијен за регулисање софистицираних технологија као што је вештачка интелигенција. Законодавство често каска за технолошким напретком, остављајући правни вакуум који омогућава злоупотребу. Земље бивше СФРЈ углавном нису дефинисале јасне стандарде за коришћење технологија надзора и вештачке интелигенције у јавном сектору, нити постоје независна регулаторна тела која би надзирала примену ових технологија. Упоредно, Израел пружа модел где јасна законска регулатива, иако контроверзна, покушава да обезбеди баланс између националне безбедности и заштите приватности. На АП Косову и Метохији недостатак јасно дефинисаних закона и регулатива повећава могућност произвољне примене технологије надзора, што може додатно нарушити поверење у институције и продубити конфликте. Потребно је доношење специјализованих правних аката који ће регулисати употребу АІ технологија, а истовремено поштовати међународне стандарде људских права (Ferreira 2023: 4).

Политичке последице примене АІ за надзор могу бити веома дубоке, посебно у постконфликтним и политички осетљивим подручјима. АІ технологије могу се користити за јачање власти и учвршћивање контроле политичких елита, чиме се додатно угрожавају демократски процеси и грађанске слободе. На пример, у Кини је АІ део шире стратегије политичке контроле и очувања доминације Комунистичке партије, при чему се технологија користи за надзор дисидената, контролу јавног мњења и кажњавање нежељеног понашања (Qiang 2019: 52–53). На АП Косову и Метохији АІ може бити злоупотребљена за етничко профилисање, селективни надзор одређених заједница или политичку репресију. Израелски случај показује да је могућа и другачија политичка примена АІ технологија, где демократија и транспарентност могу донекле смањити ризик од политичке злоупотребе. Међутим, и у Израелу је присутна дебата о етичности примене АІ у контексту окупираних територија и надзора палестинског становништва, што додатно наглашава значај пажљиве регулације и демократске контроле.

С обзиром на комплексност етичких, правних и политичких изазова везаних за коришћење АІ у политичком надзору, неопходан је мултилатерални приступ и међународна сарадња. Земље бивше СФРЈ, укључујући АП Косово и Метохију, морале би сарађивати са међународним организацијама и институцијама као што су Европска унија, ОЕБС и УН, ради успостављања заједничких стандарда, транспарентности и заштите људских права. Међународни стандарди могу помоћи у ограничавању злоупотреба АІ технологија, обезбедити транспарентност у примени алгоритама и смањити могућност политичке манипулације. Искуства Израела у сарадњи са међународним актерима, као и реакције међународне заједнице на кинеске праксе надзора, пружају важне лекције за регион бивше Југославије.

ПРЕПОРУКЕ ЗА ПРАВНЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ РЕФОРМЕ

Да би се употреба вештачке интелигенције (АИ) у сврху политичког надзора у постконфликтним друштвима регулисала на начин који ће минимизовати ризике од злоупотребе и осигурати заштиту основних људских права, неопходно је спровести низ правних и институционалних реформи. Земље бивше СФРЈ, посебно АП Косово и Метохија, имају специфичне потребе које захтевају пажљиво осмишљене мере, засноване на међународним стандардима и најбољим праксама. Основни корак је доношење специјализованих закона и прописа који ће прецизно регулисати употребу АИ технологија у сврху политичког надзора. Ови правни акти треба да буду усклађени са међународним стандардима људских права, посебно са европским регулативама попут GDPR-а (Опште уредбе о заштити података ЕУ) и резолуцијама Савета Европе о заштити приватности (EU Commission 2020; Council of Europe 2019). Правни оквир треба јасно да дефинише границе дозвољене примене АИ, услове за прикупљање и обраду података, као и начине надзора и контроле над институцијама које спроводе мере политичког надзора. Транспарентност алгоритама, обавеза објављивања података о коришћеним технологијама, као и редовни извештаји о надзору, морају бити саставни део ових регулатива.

Формирање независних регулаторних институција је кључно за ефективну контролу примене АИ технологија. Таква тела морају имати мандат да надгледају и проверавају рад сигурносних служби и других државних органа који користе АИ технологије за надзор. Примери независних институција као што су Европски надзорник за заштиту података (EDPS) или Канцеларија за приватност Израела могу послужити као корисни модели за изградњу ових тела. Посебна пажња мора бити посвећена оспособљавању стручњака који ће имати специјалистичка знања из области права, информационих технологија, људских права и међународних односа, како би независне институције могле компетентно обављати свој мандат.

Међународна сарадња представља кључни фактор за регулацију коришћења АИ у политичком надзору. Земље бивше Југославије, посебно АП Косово и Метохија, треба активно да учествују у раду међународних организација као што су Уједињене нације, Европска унија и ОЕБС, како би усвојиле међународне стандарде и успоставиле заједничке протоколе.

Учешће у регионалним и глобалним форумима омогућава размену искустава и усвајање најбољих пракси из других постконфликтних друштава, попут Израела, који је успео да креира функционалан, иако контроверзан систем политичког надзора уз висок ниво транспарентности и правне заштите грађана. С друге стране, искуства из Кине могу бити значајна као пример система који захтева избегавање, услед његових негативних ефеката на грађанске слободе. Едукација грађана о њиховим правима и могућностима заштите личних података је важан фактор у очувању демократских вредности и транспарентности примене АИ. Потребно је спроводити широке кампање за информисање грађана о начинима на које се њихове информације користе, како могу контролисати приступ својим подацима и коме могу пријавити злоупотребе. Такође је нужно обучавати запослене у јавним институцијама о етичким, правним и друштвеним импликацијама примене

АІ, како би се осигурало одговорно коришћење ових технологија и превенирале могуће злоупотребе и дискриминација.

ЗАКЉУЧАК

Вештачка интелигенција као инструмент политичког надзора у постконфликтним друштвима, са посебним освртом на АП Косово и Метохију, Кину и Израел, као и земље бивше СФРЈ представља комплексан и изазован феномен, који захтева пажљиву и одговорну регулацију. Иако АІ нуди моћне алате за унапређење безбедности, постоји велика опасност од злоупотребе, посебно у политички нестабилним и етнички осетљивим подручјима.

Анализа је показала да земље попут Кине примењују АІ технологије за интензивни политички надзор и контролу друштва, често кршећи основне људске слободе. С друге стране, израелски пример показује како регулисана примена АІ може бити функционална, уз постојеће контроверзе у вези са правима становника окупираних територија.

Земље бивше Југославије, нарочито АП Косово и Метохија, морају избећи приступ који продубљује постојеће етничке и политичке тензије. Кључно је да развију јасно дефинисане правне оквире, оснују независне институције за надзор, едукују грађане и јавне службенике, тако да јачају међународну сарадњу. Само овакав приступ обезбедиће баланс између сигурносних потреба и очувања основних демократских вредности и људских права.

Даља истраживања треба да буду усмерена на евалуацију практичних ефеката примене предложених мера, као и на развој међународно усаглашених стандарда и протокола који ће омогућити одговорно коришћење АІ технологија у постконфликтним друштвима.

ЛИТЕРАТУРА

Budacu 2024: Dumitru Budacu. „The impact of the artificial intelligence on hybrid conflicts in the 21st century". *Studia Securitatis*, 18(2), 87–108.

Codreanu 2022: Claudiu Mihai Codreanu. „Using and exporting digital authoritarianism: Challenging both cyberspace and democracies". *Europolity-Continuity and Change in European Governance*, 16(1), 39–65.

Council of Europe 2019. Guidelines on Artificial Intelligence and Data Protection. Strasbourg: Consultative Committee of the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data (Convention 108). <https://rm.coe.int/guidelines-on-artificial-intelligence-and-data-protection/168091f9d8>. [3. 5. 2025].

Creemers 2018: Rogier Creemers. *China's Social Credit System: An Evolving Practice of Control*. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3175792>. [3. 5. 2025].

European Commission 2020. *Data protection as a pillar of citizens' empowerment and the EU's approach to the digital transition – two years of application of the General Data Protection Regulation*. Brussels: European Commission. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020SC0115>. [3. 5. 2025].

Feldstein 2019: Steven Feldstein. *The Global Expansion of AI Surveillance*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.

Feldstein 2021: Steven Feldstein. *The Rise of Digital Repression: How Technology is Reshaping Power, Politics, and Resistance*. Oxford: Oxford University Press.

Ferreira 2023: Carlos Ferreira. *A short review of the main concerns in AI development and application within the public sector supported by NLP and TM*. arXiv preprint arXiv:2308.02042.

Jerkov 2024: Aleksandra Jerkov. „Echoes of Conflict: Comparative Analysis of Post-Conflict Memory Politics and Security Implications in The Western Balkans". *In 15th DQM International Conference Life Cycle Engineering and Management-ICDQM, proceedings* (pp. 1–12). Prijevor: Research Center of Dependability and Quality Management DQM.

Lyon 2018: David Lyon. *The Culture of Surveillance: Watching as a Way of Life*. Cambridge: Polity Press.

Lyon 2005: David Lyon. „Surveillance as social sorting: Computer codes and mobile bodies". *In Surveillance as social sorting* (pp. 27–44). Routledge.

Pankovski 2021: Marko Pankovski. „Governance versus authoritarian influence in the Western Balkans. Governance". *The German Marshal Fund of United States*, 11–19.

Qiang 2019: Xiao Qiang. „The Road to Digital Unfreedom: President Xi's Surveillance State". Journal of Democracy 30(1), 53–67.

Ron–Pandya et al. 2016: James Ron – Archana Pandya et al. „Vaughan Can Human Rights Organizations in the Global South Attract More Domestic Funding?" *Journal of Human Rights Practice*, 8(3), 393–405.

Strat 2023: Francesca Elena Strat. *Insecurity Unveiled? China and Israel's Use of AI and Mass Surveillance for National Security and Identity*.

Zuboff 2019: Shoshana Zuboff. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.

Borivoje V. BALTEZAREVIĆ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN INSTRUMENT OF POLITICAL SURVEILLANCE IN POST-CONFLICT SOCIETIES

Summary

This paper explores the profound implications of the application of artificial intelligence (AI) as an instrument of political surveillance in post-conflict societies, with a special focus on the cases of China, Israel, and the countries of the former SFRY, including the sensitive context of Kosovo and Metohija. The analysis adopts a multidisciplinary approach that combines security studies, political theory, digital ethics, and sociological perspectives to understand how AI transforms mechanisms of control, monitoring, and political decision-making. The paper argues that in post-conflict societies, AI is not merely a technological tool but a mechanism for restructuring state sovereignty, narrative control, and institutional dominance over political opponents. Special attention is given to the phenomena of digital authoritarianism, biometric surveillance expansion, algorithmic discrimination, and geopolitical use of data in the context of either stabilization or repression. Through a comparative analysis of China and Israel as leading exporters of AI-based surveillance systems and their diffusion into other parts of the world, including the Balkans, the paper highlights risks to human rights, democracy, and social cohesion. The paper concludes with recommendations for the development of ethical frameworks, regulatory policies, and international standards to curb the misuse of AI in fragile democracies and post-conflict zones.

Keywords: Artificial intelligence, political surveillance, post-conflict societies, digital authoritarianism, human rights, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 31. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 334.722-055.2(497)
004.8:341.24(497)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59307

Прегледни рад

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

РОДНА РАВНОПРАВНОСТ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА У ПОРОДИЧНОМ ПРЕДУЗЕТНИШТВУ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ**

Апстракт: Породично предузетништво представља стуб локалних економија на Западном Балкану, али жене које у њему учествују често остају невидљиве у формалним структурама власништва, одлучивања и управљања. Увођење вештачке интелигенције у пословне процесе додатно компликује постојеће родне неједнакости. Са једне стране, вештачка интелигенција нуди нове могућности за дигиталну трансформацију и флексибилније моделе рада у оквиру породичног предузетништва, а са друге, репродукује постојеће облике дискриминације кроз алгоритамске пристрасности и неуједначен приступ технологијама. Овај рад анализира како се савремени начин живота одражава на положај жена у породичном предузетништву у светлу дигиталне трансформације и иновација заснованих на вештачкој интелигенцији. Рад отвара питање како се правно могу препознати и заштитити доприноси жена у дигитално трансформисаним породичним фирмама. Закључак указује на потребу за инклузивнијим дигиталним политикама, које вештачку интелигенцију не посматрају искључиво као технички, већ и као друштвено и правно релевантан феномен.

Кључне речи: предузетништво, породица, вештачка интелигенција, заштита жена, Западни Балкан.

УВОД

Породично предузетништво представља специфичан и истовремено суштински важан сегмент привредног система, нарочито у контексту малих и средњих привреда какве су земље Западног Балкана. Његов значај огледа се не само у економском доприносу, већ и у улогама које има у очувању друштвене кохезије, традиције и интергенерацијског преноса знања. Породичне фирме често обједињавају економску активност и породичне вредности, стварајући специфичну унутрашњу динамику у којој се пословне и приватне улоге преплићу. Посебан аспект који захтева научну пажњу јесте положај жена у породичним фирмама. Образовање представља један од кључних предуслова активног учешћа на тржишту рада и игра значајну улогу у отварању могућности за економску независност, како за мушкарце,

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-4370-7690, marina.mijatovicc@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

тако и за жене. Виши степен образовања у већој мери доприноси економској инклузији, што се огледа у вишим стопама запослености, нижим стопама незапослености и већем учешћу у предузетништву међу високообразованим особама. Посебно је значајно што образовање женама пружа већу могућност да преузму водеће позиције у пословном свету, укључујући и улоге унутар породичних фирми, које су традиционално биле резервисане за мушке чланове породице. У контексту породичног предузетништва, жене често учествују у управљању, администрацији или логистичким процесима, али њихов допринос остаје институционално невидљив, делимично и због недовољне формализације њиховог положаја унутар самог предузећа. Управо ту образовање, нарочито у области дигиталних вештина и технолошке писмености, може деловати као механизам оснаживања и видљивости женског рада. У условима све већег утицаја дигиталних технологија и примене вештачке интелигенције у пословању, недостатак образовања у овој области постаје нови извор неједнакости и дигиталног јаза, како међу генерацијама, тако и између полова. Иако се дигитална трансформација често представља као неутралан и универзалан процес, њена реализација у пракси одвија се у контексту постојећих друштвених неједнакости, што значи да без родно осетљивог приступа може довести до продубљивања већ постојећих баријера. Жене које нису имале прилику да се формално образују у области информационих технологија теже се укључују у процесе дигитализације унутар породичних предузећа, чиме се умањује њихов утицај на стратешко доношење одлука (Pantović–Bradaš i dr. 2017: 10).

Иако жене често представљају окосницу породичних предузећа, било као сувласнице, менаџерке, чланице породице које учествују у раду или као невидљиви носиоци пословне подршке, њихова улога је често институционално непрепозната, правно незаштићена и економски потцењена. Родна неравноправност у овом контексту не огледа се само у дискриминацији, већ и у одсуству адекватних механизама за признавање и валоризацију њиховог рада и доприноса. Савремене технологије, пре свега вештачка интелигенција, доносе потенцијал за смањење ових неједнакости, али и ризик од њиховог продубљивања. На нивоу јавних политика, иако постоји наглашена оријентација ка дигитализацији и подстицању предузетништва, родна перспектива често остаје на маргинама регулативе. У већини земаља Западног Балкана не постоје посебни механизми који би обезбедили родну равноправност у дигиталном економском простору, нити се довољно истражује како технолошке промене утичу на жене у породичним предузећима. Иако су све земље региона усвојиле законске оквире о родној равноправности, њихова примена у области предузетништва остаје ограничена, а у дигиталном контексту готово непостојећа. Посебан значај има и регионални оквир, с обзиром на то да се земље Западног Балкана налазе у различитим фазама дигиталног развоја. Овај рад има за циљ да укаже на интерсекцију између родне равноправности, породичног предузетништва и вештачке интелигенције у региону Западног Балкана. Полазећи од нормативне анализе релевантних домаћих и међународних прописа, као и од социолошких и економских увида у положај жена у привреди, рад настоји да прикаже како се родна перспектива може, и мора, интегрисати

у правне и институционалне процесе дигиталне трансформације. Циљ није само академска анализа, већ и формулисање препорука за унапређење постојећих политика, узимајући у обзир специфичности региона, потребе жена, и потенцијале вештачке интелигенције као алата социјалне правде, а не само технолошког напретка.

У раду се полази од претпоставке да су економски, технолошки и еколошки процеси дубоко повезани са постојећим друштвеним и родним структурама те да промене у једној сфери имају одјеке и у другим. Циљ је да се кроз мултидисциплинарни приступ истраже правни, институционални и друштвени оквири који утичу на положај жена у породичном предузетништву на простору Западног Балкана, посебно у условима дигиталне и зелене транзиције. У методолошком смислу, рад примењује квалитативну анализу нормативних аката, националних стратегија, међународних конвенција и званичних докумената (CEDAW, Пекиншка платформа, Агенда 2030). Поред тога, издвајају се дескриптивна и нормативно-аналитичка метода у тумачењу правних и институционалних решења у области родне равноправности, с циљем сагледавања положаја жена у породичном предузетништву и њихове улоге у зеленим и дигиталним политикама. Истраживање је тематски фокусирано на регион Западног Балкана, при чему се наведена питања анализирају кроз општи регионални контекст, а не кроз појединачне националне студије случаја.

Одабрани методолошки приступ омогућава разумевање вишеслојних процеса који повезују право, родне односе, предузетништво и технологију. Он служи као основ за препознавање институционалних образаца, нормативних празнина и потенцијала за интервенцију у јавним политикама. На тај начин, резултати овог рада могу послужити као полазиште за будућа емпиријска истраживања, компаративне анализе и развој конкретних јавнополитичких препорука у области оснаживања жена у процесима економске и технолошке транзиције.

ПОРОДИЧНО ПРЕДУЗЕТНИШТВО И ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У ПРИВРЕДИ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Предузетништво представља комплексну и вишеслојну делатност чији је примарни циљ покретање и развој пословања, почев од иницијалне идеје до њене пуне тржишне реализације и остваривања добити. Оно укључује препознавање тржишних прилика, креирање производа или услуга које одговарају потребама друштва те афирмацију иновативног приступа економском стваралаштву (Jovanović 2015: 4). У том процесу предузетништво не подразумева само економски бенефит, већ и вредносни допринос унапређењу квалитета живота грађана, као и одговор на променљиве друштвене и економске изазове. У савременом пословном окружењу, успешан предузетнички подухват претпоставља синергију знања, креативности, способности анализе ризика и воље за дугорочно посвећено деловање. Са једне стране, неопходна је комбинација техничких и управљачких вештина, а са друге, присуство личне иницијативе, упорности, способности превазилажења препрека и оријентације ка дугорочним циљевима. Самозапошљавање, као један од често

бираних модела уласка у предузетништво, доноси са собом и управљачку и финансијску независност, али истовремено подразумева и висок степен личне одговорности за донете пословне одлуке, као и за успех или неуспех предузећа.

Породично предузетништво представља посебан вид економске активности у коме се власништво, управљање и одлучивање углавном налазе у рукама чланова једне породице. Овај модел карактерише везаност породичног и пословног живота, међусобно поверење између учесника, дугорочна визија и често тежња ка међугенерацијском преношењу пословања. Управо због тога, породична предузећа се често сматрају стабилнијим и отпорнијим на економске кризе. Историјски гледано, породичне фирме у Србији и ширем региону Западног Балкана нису новина. Још у 19. веку, у време ране индустријализације, у Србији су постојале породичне династије које су оставиле дубок траг у економији и култури. Угледне породице попут Дунђерских, Вајферта, Анастасијевића и других представљале су примере успешних породичних привредника који су спајали предузетнички дух са друштвеном одговорношћу. Њихова заоставштина сведочи о снажној традицији породичног бизниса, која је преживела бројне друштвене и политичке промене. У постсоцијалистичком периоду, након транзиције ка тржишној економији, породичне фирме су поново добиле на значају као носиоци локалног развоја, посебно у мањим срединама. Њихов значај огледа се у генерисању нових радних места, подстицању регионалног развоја и преношењу пословне културе са генерације на генерацију. Међутим, упркос економској важности, бројни изазови остају, од непостојања прецизне правне дефиниције породичне фирме, преко проблема наслеђивања, до родне неравноправности која је посебно изражена у овом типу предузећа (EFBA 2021). Савремени токови у пословању све више утичу на млађе генерације које ступају у породичне предузетничке структуре. Они са собом доносе иновације у виду модерних информационих технологија, савремених маркетиншких приступа и ефикаснијих организационих решења. Уколико је реч о делатностима које се темеље на дугој породичној традицији, као што су занати или услуге засноване на личном искуству, није увек неопходно вршити дубоке организационе промене. Напротив, стабилност породичних предузећа често се ослања на континуитет и очување вредности које су изграђене током генерација. Ипак, увођење непромишљених иновација без процене њиховог утицаја може довести до поремећаја у функционисању и угрожавања самог опстанка предузећа. У циљу осигурања дугорочног управљања и равномерне расподеле одговорности унутар породичног предузећа, значајну улогу имају формализовани облици управљања као што су породични савети, интерни договори или писани протоколи (Ranisavljević 2015: 65). Културне матрице и укорењене друштвене праксе често обликују и саме правне норме које се односе на уређење породичних односа (Мијатовић–Сарафова 2025: 374), па упркос модернизацији пословних процеса, традиционални обрасци често диктирају да се мушка деца припремају за преузимање породичног посла, док се женска маргинализују или усмеравају ка другим животним улогама. Таква динамика преноса породичног посла додатно је условљена културним нормама и очекивањима, према којима се мушким наследницима препушта

лидерство у породичном бизнису, док се жене често изостављају из тог процеса, без обзира на њихове компетенције. Иако је улога породичних фирми у очувању социјалне стабилности и генерисању запослења препозната, положај жена унутар тих структура често остаје маргинализован и недовољно истражен.

Жене у породичним предузећима региона Западног Балкана често имају значајан оперативни ангажман, али не и адекватну формалну позицију у погледу власништва или управљања, оне учествују у свакодневном раду, али нису препознате као сувласнице или носиоци кључних одлука. Ово произлази не само из традиционалних родних улога, већ и из институционалних и правних баријера које отежавају равноправно укључивање жена у предузетништво. У значајном броју случајева жене се и даље суочавају са избором између професионалне каријере и породичних обавеза, што је последица структурне неравноправности и друштвених очекивања. Савремени концепт улоге жене у друштву, који је препознаје као самосталан и равноправан друштвени субјект, све чешће долази у колизију са устаљеним традиционалним схватањима. Према конзервативним ставовима, жена је превасходно виђена као мајка и домаћица, чија је улога ограничена на бригу о породици и подређеност мушкарцу. Таква идеологија почива на уверењу да је жена по својој природи предодређена за репродукцију, негу и покорност, што је став који и данас представља препреку већој друштвеној и пословној еманципацији жена (Мијатовић–Симијановић 2023: 187). Такозвано двоструко оптерећење, односно, потреба да истовремено балансирају између плаћеног рада и неплаћених активности у домаћинству, често их усмерава ка радним местима са скраћеним радним временом, која су углавном слабије плаћена и не пружају могућности за напредовање. Непропорционална расподела времена које жене, у поређењу с мушкарцима, улажу у бригу о породици и домаћинске обавезе, представља значајну препреку већем ангажовању у пословном свету и пуном развоју њихових предузетничких капацитета. Ипак, управо ови изазови често подстичу жене да покрену сопствени посао, јер у предузетништву препознају прилику за економску самосталност, дугорочну финансијску стабилност и већу контролу над сопственим временом и животним изборима (Vujović–Vujović 2022: 138).

Жене се често ангажују у администрацији, финансијама или комуникацији, али без могућности да формално наследе посао, чак и када су једнако квалификоване као мушки чланови породице. Наследно право, посебно у руралним срединама, још увек често фаворизује синове, што додатно отежава позицију жена унутар породичне фирме. Жене широм света, било да раде на пољима, у производним погонима, институцијама или обављају послове у домаћинству, представљају темељну снагу својих породица, активно доприносећи развоју заједнице и напретку друштва у целини (Mijatović–Baltezarević 2022: 141). Са друге стране, жене у породичном предузетништву показују висок ниво иновативности и прилагодљивости, нарочито у секторима као што су туризам, пољопривреда, услуге и креативне индустрије. Упркос структурним препрекама, жене често уносе нове приступе у пословање, уводе дигиталне алате, користе друштвене мреже за промоцију и унапређују квалитет услуга. Управо је дигитална трансформација, у коју се постепено укључују и породична предузећа, потенцијални катализатор за већу видљивост

и утицај жена у овом сектору. Ипак, неопходно је системски приступити овом проблему. Такође, важно је стимулисати примену вештачке интелигенције и дигиталних технологија у породичним предузећима уз обуку и подршку женама, како би се ублажио постојећи дигитални јаз. Савремени концепти одрживог развоја, укључујући и Зелену агенду за Западни Балкан, додатно отварају могућности за активније учешће жена у породичном предузетништву, посебно у областима еколошки одрживих и друштвено одговорних бизниса (UN WOMAN ECA 2023). Последња деценија у Републици Србији обележена је постепеним јачањем женског предузетништва, при чему се посебно истиче учешће жена у микро и малим предузећима (Jovanović–Gavrić 2023: 12). Жене, као носиоци породичних вредности и често прве које примењују иновације у пракси, могу постати кључни актери у процесу транзиције ка одрживој економији.

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА У ФУНКЦИЈИ ДИГИТАЛНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ПОРОДИЧНИХ БИЗНИСА

Дигитална трансформација представља процес усвајања и интеграције савремених дигиталних технологија у све аспекте пословања, а један од њених најдинамичнијих покретача јесте вештачка интелигенција. Савремено доба, обележено свеобухватном дигитализацијом, довело је до тога да дигиталне хетерогене мреже постану кључни елемент у процесу стварања вредности. Компаније у различитим секторима индустрије све више користе дигиталне технологије за развој и интеграцију нових уређаја, услуга, комуникационих платформи и дигиталних садржаја. Појава и убрзан развој дигиталних алата не само да захтевају адаптацију пословних стратегија већ и условљавају организације да усвоје нове иновативне приступе и оперативне процедуре, како би задржале конкурентност и обезбедиле свој опстанак у технолошки динамичном окружењу. Ова трансформација не подразумева искључиво техничку модернизацију, већ и суштинско усклађивање организационих капацитета са новим начинима размишљања, усмереним ка флексибилности, иновацијама и кориснички оријентисаним решењима. У том контексту, дигитална трансформација омогућава унапређење ефикасности и ефективности постојећих ланаца вредности, али и отвара простор за креирање потпуно нових извора вредности кроз дигитално посредоване услуге и производе. У контексту породичних бизниса, који често функционишу на основу традиционалних модела управљања и породичних вредности, дигитална трансформација може представљати значајну конкурентску предност, омогућавајући овим субјектима да се позиционирају као иновативни актери на локалним и глобалним тржиштима (Zimonjić–Zimonjić 2023: 37–39).

Вештачка интелигенција представља облик интелигентног понашања који остварују машине и софтверски системи, насупрот природној интелигенцији коју поседују људи. Савремене технолошке промене довеле су до шире примене вештачке интелигенције у различитим аспектима пословања, па све већи број компанија тежи да интегрише ове технологије ради унапређења ефикасности, смањења трошкова и јачања конкурентске позиције на тржишту (Buha–Lečić i dr. 2024: 10–11).

Једна од кључних класификација вештачке интелигенције, релевантна за анализу њене интеракције са правом привредних субјеката, јесте подела на помоћну, саветодавну и аутономну вештачку интелигенцију. Помоћна вештачка интелигенција је најраспрострањенија у пракси и карактерише је ограничен степен самосталности, дакле, углавном функционише као технолошка подршка људима у извршавању једноставнијих задатака. Саветодавна или такозвана унапређујућа вештачка интелигенција представља облик сарадње између човека и машине, где системи анализирају податке и предлажу оптимална решења, али коначна одлука остаје у домену људског деловања. Са друге стране, аутономна вештачка интелигенција поседује способност самосталног доношења одлука и деловања без директног надзора човека, што отвара бројна етичка, правна и регулаторна питања. Поред ове функционалне поделе, у литератури се често среће и типологија према степену интелигентности, која укључује специјализовану вештачку интелигенцију, која је прилагођена обављању конкретних, унапред дефинисаних задатака, затим, општу вештачку интелигенцију, која теоретски има способност да симулира целокупни спектар људске интелигенције и извршава више задатака у различитим контекстима, као и хипотетичку суперинтелигенцију, која би, уколико буде развијена, потенцијално превазишла људске когнитивне способности и могла у потпуности да замени људски фактор у одлучивању. Ова последња врста, иако често предмет футуристичких расправа, тренутно није достигнута у пракси (Lepetić 2024: 245). Употреба вештачке интелигенције је нарочито важна у процесу интернационализације породичних фирми и проширења пословања, јер омогућава лакшу интеграцију са глобалним дигиталним платформама, као и бољу анализу ризика и управљање ресурсима. Једна од кључних предности примене вештачке интелигенције у савременом пословном окружењу огледа се у унапређењу оперативне ефикасности и смањењу укупних трошкова пословања. Употребом вештачке интелигенције могу се аутоматизовати бројни рутински и понављајући задаци, чиме се не само убрзавају процеси већ се и умањује ризик од људске грешке. Оваква трансформација омогућава организацијама да рационалније користе ресурсе и унапреде унутрашњу продуктивност. Поред тога, значајна предност примене вештачке интелигенције огледа се у могућности напредне анализе података. Вештачка интелигенција може да обради велике количине информација, идентификује обрасце и трендове, и на тај начин подржи менаџмент у доношењу стратешких одлука. У контексту дигиталне трансформације породичних бизниса, ова способност добија на посебној важности, јер омогућава брзу адаптацију тржишним променама. Додатно, вештачка интелигенција игра важну улогу у персонализацији понуде. Анализом података о понашању потрошача, алгоритми вештачке интелигенције могу креирати прилагођене производе и услуге, што доводи до већег степена задовољства корисника и јачања лојалности према бренду. Овакав приступ све више постаје стандард у савременом дигиталном пословању (Bradić 2023: 465). Поред тога, друштвене мреже су постале саставни део савременог друштва, омогућавајући корисницима да комуницирају, размењују информације и остварују друштвене интеракције на глобалном нивоу (Мијатовић 2024: 151), што представља додатну основу за примену дигиталних алата у пословању и јачању односа са корисницима. Друштвене мреже,

као незаобилазан елемент савременог дигиталног окружења, пружају нове могућности за персонализовану комуникацију, креирање садржаја и повезивање са потрошачима, што омогућава предузећима да кроз добро осмишљене маркетиншке стратегије остваре бољу позицију на тржишту. Садржај који се пласира мора бити оригиналан и прилагођен интересовањима корисника. Друштвене мреже су постале савремени канал директне комуникације са потрошачима, доносећи значајне промене у начину на који се информације размењују и садржаји прилагођавају појединачним корисницима. Њихово кључно обележје огледа се у високом степену интеракције и персонализације у односу на традиционалне облике директног маркетинга. Захваљујући овим платформама, компаније данас могу да креирају садржај усмерен на специфичне групе или појединце те да остваре двосмерну комуникацију са знатно широм публиком него што је то било могуће у претходним моделима комуникације (Tomanović 2017: 547).

Иако имплементација вештачке интелигенције носи одређене изазове, као што су недостатак дигиталних вештина, трошкови увођења нових технологија и отпор ка променама код старијих чланова породице који управљају бизнисом, дугорочни ефекти могу довести до стабилнијег, ефикаснијег и иновативнијег пословања. Важно је истаћи да се вештачка интелигенција не схвата искључиво као технолошки алат, већ као стратегијски ресурс који може да допринесе већој одрживости породичних бизниса, јачању конкурентских предности и бољем међугенерацијском преносу знања. С обзиром на све наведено, увођење вештачке интелигенције у породичне бизнисе није више питање избора, већ нужности у условима дигиталне ере.

РОДНА ПЕРСПЕКТИВА ЗЕЛЕНЕ АГЕНДЕ

Зелена агенда, као свеобухватна платформа за еколошки одржив развој, све више добија на значају у политичким и економским стратегијама држава Западног Балкана. Иако је у својој суштини фокусирана на енергетску транзицију, циркуларну економију, смањење загађења и очување природних ресурса, у последњој деценији постаје све израженије настојање да се у оквире Зелене агенде укључи и родна перспектива. Препознаје се да еколошке политике нису родно неутралне, тако да климатске промене и трансформација тржишта утичу на жене и мушкарце на различите начине, нарочито у контексту породичног предузетништва, где жене често имају мањи приступ ресурсима, финансијама и технолошким иновацијама. Дискриминација жена у различитим сферама друштвеног живота у Србији препозната је и евидентирана у бројним извештајима међународних организација и цивилног сектора. Иако су у последњој деценији предузети одређени институционални кораци ка унапређењу положаја жена, укључујући доношење стратешких докумената и усвајање законских мера у циљу постизања родне равноправности, постојеће неједнакости и даље су присутне у различитим сегментима, од тржишта рада и приступа ресурсима до политичке заступљености и процеса одлучивања (Bradaš 2022: 21). У том контексту, концепт Зелене агенде и политике одрживог развоја добијају нову димензију када се анализирају кроз родну перспективу.

Еколошка транзиција ка зеленој економији неминовно ће попримити различите облике у различитим државама, у складу са њиховим специфичним природним ресурсима, људским потенцијалима и нивоом економског развоја. У контексту породичног предузетништва и родне равноправности на Западном Балкану, зелена трансформација представља не само еколошки већ и друштвени процес који захтева укључивање свих друштвених група, посебно жена (Radović Marković – Živanović 2019). Увођење родне перспективе у зелене политике подразумева препознавање специфичних потреба, улога и изазова са којима се жене суочавају у процесима зелене транзиције, као што су климатске промене, енергетска ефикасност, приступ одрживим технологијама и циркуларна економија. Интеграција родне равноправности у зелене политике подразумева не само равноправан приступ женама у доношењу одлука и коришћењу „зелених" фондова већ и препознавање њихове улоге као носилаца одрживих иницијатива на локалном и регионалном нивоу. Жене, нарочито у руралним подручјима, често се показују као кључни актери у спровођењу еколошких пракси у пољопривреди, домаћинствима и малим породичним бизнисима (Popović–Mihailović 2023). Управо, у контексту породичног предузетништва, где се приватна и пословна сфера често преплићу, неопходно је поставити родну једнакост као интегрални елемент Зелене агенде. То подразумева прилагођавање политика тако да препознају специфичне потребе жена у предузетништву, али и унапређивање дигиталне и еколошке писмености као предуслова за њихово активно учешће у пословању. Жене које се одлучују за предузетништво данас, у просеку, поседују виши ниво образовања и чешће улазе у предузетничке воде као резултат идентификоване могућности, а не као нужност. Њихова пословна оријентација постаје све разноврснија – уместо доминације у секторима трговине и личних услуга, све већи број жена своје пословање усмерава ка економији знања, професионалним, научним, иновативним и техничким делатностима. Многе жене се одлучују на улазак у предузетништво у каснијем животном добу, када су већ остварене као мајке, јер процењују да би интензитет обавеза и одговорности које овај облик рада подразумева могао угрозити њихову породичну улогу (Babović–Stević 2023: 20). Овај тренд је посебно уочљив и у контексту породичних бизниса, где се, у ранијим фазама развоја предузећа, одговорности и власничка права чешће препуштају мушким члановима породице. Ипак, са протоком времена, жене све чешће исказују интересовање и спремност да се активно укључе у управљање и развој породичног бизниса, посебно у доменима који захтевају иновативност, одрживост и социјалну одговорност. Укључивањем жена у зелене економске иницијативе, Зелена агенда може значајно допринети смањењу родног јаза у предузетништву и подстаћи одрживи развој у региону Западног Балкана.

ПРАВНИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИРИ РОДНЕ РАВНОПРАВНОСТИ

Питање родне равноправности представља једно од кључних подручја савременог правног, политичког и развојног дискурса, како на националном, тако и на међународном нивоу. Обезбеђивање једнаких могућности за жене и мушкарце

није више само питање заштите основних људских права, већ је постало и темељни предуслов за одрживи развој, економски напредак и друштвену кохезију. У том контексту, савремене државе преузимају посебне мере које имају за циљ стварање друштвеног амбијента у којем жене и мушкарци равноправно учествују у процесима одлучивања, не само у областима које директно утичу на њихов положај већ и у доношењу одлука кључних за целокупан развој заједнице (Pajvančić 2021: 821). Такве мере обухватају како нормативне интервенције, тако и институционалну подршку, с циљем да се обезбеди ефективна примена начела родне равноправности у свим друштвеним сферама, укључујући и економију, образовање, политику и породично предузетништво.

У правном смислу, нормирање родне равноправности у Републици Србији заснива се на уставним одредбама, законима, подзаконским актима и стратешким документима. Устав Републике Србије у члану 15 изричито предвиђа равноправност жена и мушкараца и обавезу државе да води политику једнаких могућности. Закон о забрани дискриминације и Закон о равноправности полова чине основу за спречавање и санкционисање дискриминације по основу пола, али и за успостављање позитивних мера ради унапређења положаја жена у различитим сферама живота (Uzelac – Dukić Mijatović 2022: 54). Поред законодавног оквира, од суштинског значаја је и институционална подршка родној равноправности. Кључну улогу у том смислу имају Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог, Повереник за заштиту равноправности, као и Савет за родну равноправност, чији је задатак унапређивање и координација политика на свим нивоима власти. Ефикасна примена Закона о родној равноправности, као и других релевантних закона и стратегија, зависи од способности надлежних органа јавне управе да поступају у складу са својим овлашћењима и обавезама. Управо због тога, контрола управе, као скуп мера надзора, процене и евентуалне корекције поступања институција, добија посебан значај у обезбеђивању поштовања принципа родне равноправности (Andonović 2018: 245).

На међународном плану Србија је ратификовала бројне значајне документе као што су, нпр. Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена (CEDAW), Пекиншка декларација и платформа за акцију, као и Агенда УН 2030, која у свом Петом циљу одрживог развоја предвиђа постизање родне равноправности и оснаживање свих жена и девојчица (Beker–Janjić i dr. 2024: 29). Пекиншка декларација и платформа за акцију подразумевају да државе чланице редовно извештавају о напретку у имплементацији 12 критичних области забринутости у вези са положајем жена, а 2020. године реализован је Пекинг+25, где је и Србија доставила национални извештај (Влада РС 2019). Такође, процес европских интеграција подразумева и хармонизацију домаћег правног оквира са правом Европске уније, посебно у домену политике једнаких могућности и недискриминације. CEDAW конвенција представља кључни међународноправни инструмент у области заштите права жена и обавезује државе уговорнице да предузму све неопходне мере у циљу спречавања како директне, тако и индиректне дискриминације према женама. Она поставља обавезу државама да обезбеде пуно и равноправно

остваривање грађанских и политичких права жена, укључујући изборно право, једнакост пред законом и право на држављанство, као и социјалних, економских и културних права, као што су приступ образовању, могућност запошљавања, право на рад, здравствену заштиту и учешће у свим аспектима друштвеног и економског живота. Конвенција се сматра најсвеобухватнијим и нормативно најзначајнијим документом у области промоције и заштите женских права. Њени основни циљеви усклађени су са универзалним принципима Уједињених нација у погледу заштите људских права, поштовања достојанства сваког појединца и обезбеђивања једнаких права за жене и мушкарце. Поред свог нормативног карактера, CEDAW такође има и практичну димензију, јер функционише као акциони оквир на основу којег државе обликују своје политике и мере у правцу елиминације дискриминације жена и унапређења њиховог положаја у друштву (Ostojić–Maksimović i dr. 2022: 260).

Ипак, упркос релативно добро успостављеном нормативном и институционалном оквиру, у пракси и даље постоје бројне препреке у остваривању пуне родне равноправности. Жене се често суочавају са структурним препрекама у области запошљавања, политичког учешћа, приступа ресурсима и власништву, али и у контексту породичног предузетништва. Управо зато, неопходно је да се постојећи механизми не само примењују доследно већ и унапређују у складу са променама у друштвеним, економским и технолошким околностима, укључујући и изазове и могућности које доносе дигитализација и Зелена агенда.

ЗАКЉУЧАК

Питање родне равноправности у контексту савремених друштвених и економских процеса представља не само питање правде и једнакости, већ и важан предуслов одрживог развоја, дигиталне трансформације и социјалне кохезије. Комплексност овог питања нарочито долази до изражаја у оквиру породичних бизниса, који чине значајан део привреде земаља Западног Балкана. Жене у тим структурама често су суочене са ограниченим могућностима за доношење одлука, унапређење предузетничких капацитета и усклађивање професионалног и породичног живота, чиме се ограничава пуни допринос који би могле да пруже економском и друштвеном развоју. С друге стране, развој нових технологија, пре свега вештачке интелигенције, отвара нове могућности за трансформацију породичних бизниса. Уколико се процеси дигитализације осмисле тако да укључе родну перспективу и омогуће већу ефикасност, транспарентност и унапређену организацију рада, могуће је значајно побољшати положај жена у оквиру породичних предузећа и повећати њихову видљивост, аутономију и стратешку улогу. То се посебно односи на области у којима је до сада традиционално постојала полна подела рада, као и на нове пословне моделе у дигиталној економији. У том контексту, зелена транзиција и имплементација Зелене агенде представљају додатну димензију која захтева инклузиван приступ. Родна перспектива Зелене агенде подразумева да политике и инвестиције у области одрживог развоја не само да воде рачуна о заштити животне

средине већ и о томе како оне утичу на жене и мушкарце, те како могу допринети оснаживању жена, посебно у руралним срединама и секторима попут енергетике, пољопривреде и циркуларне економије. Укључивање жена у зелену привреду има потенцијал да унапреди њихов социоекономски положај и повећа њихово учешће у доношењу одлука о будућности одрживог развоја.

Поред ових економских и технолошких аспеката, неопходно је ослонити се на стабилан правни и институционални оквир који ће обезбедити доследну примену принципа родне равноправности. Иако је Република Србија, као и друге земље региона, усвојила бројне националне и међународне прописе, попут Конвенције CEDAW, Пекиншке платформе за акцију и Агенде УН 2030, још увек постоји потреба за унапређењем спровођења, контроле и евалуације политика у пракси. Посебну пажњу треба посветити јачању локалних механизама за родну равноправност, обезбеђивању финансијских и људских ресурса за њихов рад, као и успостављању континуиране сарадње са организацијама цивилног друштва, нарочито женским организацијама.

Свеобухватно посматрано, пут ка пуној родној равноправности у оквиру породичног предузетништва и нових друштвено-економских процеса мора бити заснован на међусобно повезаним политикама, економским, технолошким, еколошким и правним. Само такав интерсекторски и интегрисани приступ може осигурати да жене не остану на маргинама друштвених промена, већ да постану њихове активне и равноправне учеснице. У том смислу, унапређивање положаја жена у привреди, дигиталној трансформацији и зеленој транзицији није само питање правичности, већ и предуслов одрживе и иновативне будућности читавог друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Andonović 2018: Stefan Andonović. „Upravno-pravni aspekti poverenika za zaštitu ravnopravnosti u Republici Srbiji". *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, god. 8, br. 8, 244–256. <DOI: 10.7251/GFP1808244A>.

Babović–Stević 2023: Milica Babović – Milica Stević. *Women's Entrepreneurship in Serbia – 10 years later*. UN Woman, SeConS.

Beker–Janjić i dr. 2024: Kosana Beker – Biljana Janjić i dr. *Izveštaj o pravima žena i rodnoj ravnopravnosti u Srbiji za 2023. godinu: tema u fokusu: Položaj i ostvarivanje prava žena na selu*. Udruženje građanki Femplatz.

Bradaš 2022: Sarita Bradaš. *Rodna perspektiva u Programu ekonomskih reformi za period od 2022. do 2024. godine*. Platforma: Održivi razvoj za sve.

Bradić 2023: Bojan Bradić. *Primena veštačke inteligencije u poslovanju*. Konferencija sa međunarodnim učešćem – Napredne tehnologije u obrazovanju i privredi. Vrnjačka Banja.

Buha–Lečić i dr. 2024: Vesna Buha – Rada Lečić i dr. „Transformacija poslovanja pod uticajem veštačke inteligencije". *Trendovi u poslovanju*: *naučno-stručni časopis*, god. XII, br. 23, sv. 1, 9–19.

Влада РС 2019: Влада Републике Србије. Национални преглед о оствареном напретку у спровођењу Пекиншке декларације и платформе за акцију + 25, Београд, https://rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2020-04/Nacionalni%20pregled%20Pekinska%20deklaracija%20SRB.pdf [20. 5. 2025].

Vujović–Vujović 2022: Sonja Vujović – Tanja Vujović. „Rodni jaz kao prepreka razvoju ženskog preduzetništva u Crnoj Gori". *BiZ Info – časopis iz oblasti ekonomije, menadžmenta i informatike*, vol. 13. br. 2, 133–144.

EFBA 2021: European Family Business Association. Porodično preduzetništvo i digitalna ekonomija, Moja baza, https://mojabaza.com/wp-content/uploads/2021/03/MOJA-BAZA-e--publikacija-PORODICNO-PREDUZETNISTVO.pdf [17.5. 2025].

Zimonjić–Zimonjić 2023: Bojan Zimonjić – Marijana Zimonjić. „Uloga digitalne transformacije u savremenom poslovanju". *Megatrend revija*, vol. 20, br. 2, 37–45.

Jovanović 2015: Ivan Jovanović. *Preduzetništvo u savremenim uslovima poslovanja*. Doktorski rad. Univerzitet u Beogradu; Bor: Tehnički fakultet.

Jovanović–Gavrić 2023: Tatjana Jovanović – Olga Gavrić. *The Role and Importance of Female Entrepreneurship in the Green Sector*, 9th International Scientific-Business Conference LIMEN.

Lepetić 2024: Jelena Lepetić. „Veštačka inteligencija i upravljanje privrednim društvima". *Veštačka inteligencija: izazovi u poslovnom pravu, Internet dijalog*. Univerzitet u Beogradu: Pravni fakultet, 241–257.

Мијатовић–Симијановић 2023: Марина Мијатовић – Јован Симијановић. „Статус жена на Косову Метохији: историјски и правни оквир.". *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе, књига 3 – политиколоīија, социолоīија, право и педаīоīија*. Тематски зборник. Ур. Драган Танчић, Милена Видосављевић, Марина Мијатовић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 181–190.

Mijatović–Baltezarević 2022: Marina Mijatović – Borivoje Baltezarević. „Žene naslednici – kulturološki i pravni aspekti". *Knowledge – International Journal*, Vol. 55.1, 137–141.

Мијатовић 2024: Марина Мијатовић. „Cyberbullying: насиље у дигиталном свету". *Баштина*, вол. 34, св. 64, 145–156.

Мијатовић–Сарафова 2025: Марина Мијатовић – Наташа Сарафова. „Утицај културних традиција на остваривање породичних права на Косову и Метохији". *Баштина*, вол. 35, св. 65, 385–400.

Ostojić–Maksimović i dr. 2022: Ivana Ostojić – Marijana Maksimović i dr. „Nejednakost i neravnopravnost žena na tržištu rada u kontekstu zelene ekonomije". Temida: bileten grupe za ženska prava, vol. 25. br. 3, 275–280.

Pajvančić 2021: Marijana Pajvančić. „Integrisanje rodne ravnopravnosti u društveni i privredni razvoj". *Tehnika: aktuelni tehnički problemi, Menadžment,* god. 76, br. 6, 821–824.

Pantović–Bradaš i dr. 2017: Jovana Pantović – Sarita Bradaš i dr. *Položaj žena na tržištu rada*. Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.

Popović–Mihailović 2023: Vesna Popović – Branko Mihailović. „Women Entrepreneurship in Multifunctional Agriculture for Rural Revival in Serbia". *Sustainable Growth and Global Social Development in Competitive Economies*, 225–247. <DOI: 10.4018/978-1-6684-8810-2.ch012>.

Radović Marković – Živanović 2019: Mirjana Radović Marković – Branko Živanović. „Fostering Green Entrepreneurship and Women's Empowerment through Education and Banks' Investments in Tourism: Evidence from Serbia". *Sustainability*, vol. 23, no. 11. <https://doi.org/10.3390/su11236826>.

Ranisavljević 2015: Duško Ranisavljević. *Personalne finansije i porodično preduzetništvo*. Doktorski rad. Beograd: Univerzitet Singidunum, departman za poslediplomske studije i međunarodnu saradnju.

Tomanović 2017: Ivana Tomanović. „Primena društvenih mreža u unapređenju poslovanja kompanije". *Infoteh – Jahorina*, vol. 16, 548–553.

Uzelac–Dukić Mijatović 2022: Ozren Uzelac – Marijana Dukić Mijatović. „Gender Diversity in Corporate Governance in Serbia: Legal Issues and Potential Remedies". *Kultura Polisa* 19 (4), 46–64. <DOI:10.51738/Kpolisa2022.19.4r.46udm>.

UN WOMAN ECA 2023: UN Women Europe and Central Asia, UN Women and Regional Cooperation Council join forces to advance women's empowerment in the Western Balkans <https://eca.unwomen.org/en/stories/news/2023/03/un-women-and-regional--cooperation-council-join-forces-to-advance-womens-empowerment-in-the-western--balkans> . [18. 5. 2025].

Marina D. MIJATOVIĆ

GENDER EQUALITY AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN FAMILY ENTREPRENEURSHIP IN THE WESTERN BALKANS

Summary

Family entrepreneurship is a pillar of local economies in the Western Balkans, but the women involved often remain invisible in formal ownership, decision-making and management structures. The introduction of artificial intelligence into business processes further complicates existing gender inequalities. On the one hand, artificial intelligence offers new opportunities for digital transformation and more flexible work models within family entrepreneurship, and on the other, it reproduces existing forms of discrimination through algorithmic biases and unequal access to technologies. This paper analyzes how modern lifestyles affect the position of women in family entrepreneurship in the light of digital transformation and innovations based on artificial intelligence. The paper raises the question of how women's contributions in digitally transformed family businesses can be legally recognized and protected. The conclusion points to the need for more inclusive digital policies, which do not view artificial intelligence exclusively as a technical, but also as a socially and legally relevant phenomenon.

Keywords: entrepreneurship, family, artificial intelligence, protection of women, Western Balkans.

Рад је предат 30. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 327(497)
316.32(4-672EU+497)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56411

Оригинални научни рад

*Сања И. ЈЕЛИСАВАЦ ТРОШИЋ**
Институт за међународну политику и привреду

*Митко К. АРНАУДОВ***
Институт за међународну политику и привреду

МОДЕЛИ САРАДЊЕ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ КАО ДЕТЕРМИНАНТЕ РЕГИОНАЛНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ***

Апстракт: Регионална интеграција заузима све значајније место у савременим међународним односима и неопходно ју је анализирати из два угла: 1. као политичку, економску и безбедносну целину, коју у значајној мери детерминише позиционирање политичких ентитета одређеног региона на сцени међународних односа; 2. као политичку, економску и безбедносну целину која пружа могућности и капацитете за суочавање са савременим и текућим изазовима, ризицима и претњама. Основно истраживачко питање је у којој мери регионална сарадња на Западном Балкану детерминише одрживост ентитета који улазе у састав предметног регионалног окружења. Циљ је да се докаже теза да су регионална сарадња, координација и интеграција на Западном Балкану, уз апсолутно уважавање националних интереса политичких ентитета, императив у савременим међународним односима, у процесима суочавања са савременим изазовима, ризицима и претњама, али и у свеобухватном процесу креирања одрживости, како на регионалној, тако и на националној равни.

Кључне речи: Западни Балкан, регионална интеграција, Берлински процес, Отворени Балкан, ЦЕФТА, дигитализација, регионална интеграција, неокласични реализам.

УВОД

Интеграција и интеграцијски процеси у савременим међународним односима још увек нису добили „заслужено" место. Заправо, међународни односи у највећој мери и даље се посматрају из угла класичних реалиста – као отворена арена у којој сваки субјект међународног права тежи остваривању својих националних интереса. Међутим, велики помак у односу на класичне реалисте и претпоставке да су међународни односи утемељени на „природном непријатељству", представљају ставови структуралних реалиста, који у разумевању међународних односа и остваривању националних интереса субјеката, што, заправо, чини мозаик међународних односа,

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0003-0949-7052, sanja@diplomacy.bg.ac.rs
** Научни сарадник, ORCID 0000-0002-3274-347X, mitko@diplomacy.bg.ac.rs
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2024. године", који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2024. године.

нуде објашњења о функционалности држава и међународних односа кроз вишедимензионални приступ, почевши од могућности за сарадњу у циљу остваривања националних интереса. Заправо, да бисмо јасно разумели савремене међународне односе, представљамо становиште Чарлса Гласера (Charles L. Glaser), који тврди да је подела између неореализма и неоинституционализма преувеличана, те да је таква чињеница допринела да реалистичка анализа која предвиђа да државе раде преко међународних организација буде мање изненађујућа (Glaser 2003: 409). Општи аргумент је да се међународне организације могу схватити у великој мери као средства која су доступна државама за постизање својих циљева, „када услови са којим се државе суочавају чине међународне организације најбоље доступним средством, реализам треба да предвиди да ће их државе развити и користити" (Glaser 1999).

У том контексту, интеграцијске процесе такође можемо анализирати са реалистичке позиције. Заправо, сарадњу у савременим међународним односима треба тумачити као модел у процесима „себичне" реализације националних интереса држава. Рационалне државе, утемељене на позицијама структуралних реалиста, разматрају читав низ расположивих средстава за постизање безбедности (остваривање националних интереса), укључујући изградњу војних снага, улазак у трке наоружања ради добијања војне предности, „обуздавање" јачања војних снага, како би се избегле опасности безбедносне дилеме, али и развој међународних институција, које би требало да пружају допринос да сарадња буде безбеднија и истовремено кориснија (Glaser 2003: 409).

Јасније разумевање у процесима „интеракције" можемо поставити на основу полазишта неокласичара и неореалиста, јер, како тврди Драган Живојиновић, док неореализам објашњава „међународне исходе – феномене који настају као резултат интеракција два или више актера у међународном систему", неокласични реализам покушава да објасни спољне политике, односно понашање појединачних држава[1] у систему (2008: 369). У контексту разумевања интеграцијских процеса на Западном Балкану, искористићемо полазиште Рандала Швелера, који као један од водећих припадника неокласичне теорије сматра да је код неокласичног реализма реч о процесу током којег се подстицаји и притисци који долазе од стране међународног система и његове структуре „филтрирају" преко посредујућих варијабли унутрашње политике у одређено спољнополитичко понашање (Schweller 2004: 6). На тим основама аутори у овом раду ће објаснити спољнополитичко деловање политичких ентитета на Западном Балкану, те уз помоћ зависних,

1 Тањаферо, као пример онога што неокласични реализам објашњава, наводи – велике стратегије појединих држава, вођење и домете економске политике према иностранству и слично (Исто: п. 134). Тако се Фарид Закарија бави објашњењем експанзије Сједињених Америчких Држава у другој половини 19. века; Џек Снајдер проучава претерану експанзију и њене погубне последице по судбину бивших европских империјалних сила; Арон Фридберг пише о привикавању великих сила на релативно опадање у моћи; Томас Кристенсен говори о томе зашто лидери преувеличавају опасност од претњи којима су изложени у циљу мобилисања и кохезије домаћег становништва; Вилејем Карти Волфорт се бави тиме како перцепције равнотеже снага утичу на понашање држава; Рандал Швелер објашњава како државе улазе у савезе на основу различитих мотива који их терају на то и похлепе која је у основи свега (уп. Schweller 2006: 6–7; Živojinović 2008: 367–392).

посредујућих и независних варијабли покушати да објасне квалитет и квантитет интеграцијских процеса у поменутом окружењу.

ИНТЕГРАЦИЈЕ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ У 21. ВЕКУ

У овом раду постављамо оквир сарадње на подручју Западног Балкана као студија случаја у разумевању савремених процеса регионалних интеграција, управо због специфичности овог географског и политичког окружења, који је прожет вишедеценијским оквиром заједничке социјалистичке државе, затим наглим раскидом са социјалистичким наслеђем, па наглим успостављањем хибридно-демократских и „себично" националистичких система, који су у значајној мери допринели разбуктавању непријатељстава и грађанских сукоба на постјугословенском подручју, чиме су и покушаји регионалне сарадње и регионалне интеграције у највећој мери условљени наслеђем дешавања током деведесетих.

Заправо, реч је о политичком и географском подручју прожетом покушајима и процесима регионалне сарадње и интеграције, која су у највећој мери условљена спољним детерминантама у формату условљености, и унутрашњим детерминантама кроз угао различитих интерпретација дешавања током деведесетих и апсолутно недостајућег друштвеног, али пре свега, политичког поверења на регионалном плану.

Анализирајући постојеће интеграцијске моделе на Западном Балкану, аутори ће покушати да одговоре на питање зашто је изостала суштинска сарадња и интеграција у предметном подручју, који су главни и актуелни разлози такве тенденције, а затим и како то утиче на суочавање са савременим политичким, економским и безбедносним изазовима, ризицима и претњама.

Суштина је да се с једне стране представе баријере које стоје на путевима процеса регионалне сарадње и интеграције, а затим користећи претходно поменуто полазиште неокласичног реалиста Рандела Швелера, објасне како су се политички ентитети у постратном периоду односили према процесима интеграције и сарадње, зашто су их у одређеним околностима интензивирали, зашто су их блокирали и како такво „ситуационо" прилагођавање потенцијалима регионалне сарадње и интеграције утиче на очување националних интереса у контексту очувања политичке и економске стабилности и безбедносне одрживости. Односно, да бисмо објаснили главне узроке дешавања у међународним односима, у овом микрослучају дешавања на Западном Балкану из угла регионалне интеграције и регионалне сарадње, користићемо неокласични реалистички приступ који пажњу усмерава, пре свега, на људску природу и природу држава, то јест у анализи на нивоу појединца и на анализи на нивоу државе (Живојиновић 2008: 375).

ПОЛИТИЧКА И БЕЗБЕДНОСНА ДИМЕНЗИЈА (БЕРЛИНСКИ ПРОЦЕС, ОТВОРЕНИ БАЛКАН)

Да бисмо јасније разумели процесе сарадње и интеграција на Западном Балкану, пре свега морамо имати у виду да су оне у највећој и суштинској мери политички и безбедносно детерминисане. Али не у контексту заједничког именитеља

у политичком смислу, односно суочавања са истим и сличним изазовима, ризицима и претњама у безбедносним смислу, већ у контексту да политичка и безбедносна кретања играју улогу детерминишућег фактора на западно-балканске процесе сарадње и интеграције.

Управо зато у овом поглављу ћемо искористити иницијативе Отворени Балкан и Берлински процес као лакмус папир који ће нам пружити одговор на питање колико је економски модел, као својеврстан инструмент за регионално помирење, сарадњу и интеграцију, доживео у одређеној мери фијаско на постјугословенском подручју, те колико су заправо политички, безбедносни и економски токови на предметном простору условљени ситуационим, политичким и безбедносним приликама, чак и након готово 25 година од окончања оружаних сукоба.

Како објашњавају Јелисавац Трошић и Арнаудов, ако тумачимо регионалне капацитете на Западном Балкану као такве, битно је истаћи да они нису пратили одређени логички след, па су успостављени на темељима значаја сарадње и интеграције политичких ентитета у географски блиском подручју, већ су супротно такозваним природним тенденцијама сарадње између географски блиских актера, успостављени на темељима негативног мира (Singh Baljit Grewal 2003: 4), који је последица грађанских и међудржавних сукоба на постјугословенском подручју, а затим и нужна последица недостатка спремности за суштинско превазилажење спорова између бивших сукобљених страна које би требало да претходе процесу помирења на политичком, друштвеном и, напослетку, грађанском нивоу. Суштински, позивајући се на разумевање позитивног и негативног мира Јохана Галтуга, Западни Балкан може се узети као емпиријски модел негативног мира (уз одсуство рата и насиља), а веома тешко приказати као модел позитивног мира, утемељеног, према објашњењу Галтунга, на интеграцији људског друштва (1964: 2), у контексту Западног Балкана на интеграцији друштава (Јелисавац Трошић – Арнаудов 2024: 106).

У таквом концепту такође је значајно представити методологију процеса помирења коју су дефинисали Јелисавац Трошић и Арнаудов, а која је у случају Западног Балкана ишла од појединачног ка општем у политичким оквирима, који се нису знатно изменили у односу на период сукоба и отворених непријатељстава. Потом, цео процес био је утемљен на три стуба:

1. „Декларативно помирење на високом политичком нивоу (исход личног допадања и личних односа);

2. Декларативно помирење уз снажну подршку међународних партнера (инсистирање код међународних актера заинтересованих за политичке, економске и безбедносне токове на Западном Балкану);

3. Помирење кроз моделе политичке, економске и безбедносне сарадње и интеграције (као модел који би требало да допринесе вишеструким процесима – креирања постулата за сарадњу, затим поверење на основном нивоу, координација – поверење на средњем нивоу, а напослетку интеграција – као међусобно изграђено, стабилно и одрживо поверење)“ (Јелисавац Трошић – Арнаудов 2024: 106).

У овом контексту, а враћајући се на тезу неокласичног реалиста Рандала Швелера, претпоставићемо да је регионална сарадња и интеграција, као такође део

спољнополитичког деловања политичких ентитета на Западном Балкану, условљена спољним подстицајима и притисцима, а „скројена" на основу модела и околности унутрашњих и регионалних политичких токова.

Берлински процес

Када говоримо о Берлинском процесу, реч је о регионалној иницијативи са спољним предзнаком по њеном формату, и економским предзнаком, анализирајући њену суштину. Као елементарни циљ намеће се креирање паралелних процеса регионалне сарадње и европских интеграција, у својству највишег домета, укључујући заједничко регионално тржиште. Међутим, већ на самом почетку спровођења иницијативе, њени домети у значајној мери су „уско" уоквирени – због тумачања иницијативе као замене у процесу учлањења у Европску унију, на коју се надовезала и изјава тадашњег шефа Европске комисије, а која је одјекнула у Европу, а поготово на Западном Балкану, о томе да неће бити проширења током мандата тадашње комисије (Јелисавац Трошић – Арнаудов 2024: 112); као и иницијалне неспремности регионалних актера за суштинске процесе регионалне сарадње и интеграције, имајући у виду „набујала" регионална спорења и отворена питања, попут дијалога Београда и Приштине, али и бројних других пострадних, историјских, идентитетских, граничних питања, укључујући хуманитарна питања о несталима током такозваних ратних деведесетих. Враћајући се на Швелера, који у циљу „добијања потпуне" слике, поред системског присутпа, покушава да проникне и у спољнополитичке мотиве држава и државника (Живојиновић 2008: 377), једноставно се може установити да је „судбина" Берлинског просеца уоквирена између одсуства тадашњег немачког лидера (у својству иницијалног покретача и динамизатора процеса) и постојећих посредујућих варијабли на Западном Балкану (као што су актуелни политички системи, улога национализма и спремности за превазилажење постојећих спорења и решавање отворених питања).

Отворени Балкан

Када је реч о Отвореном Балкану, имајући у виду да је реч о иницијативи која је настала у оквирима предметног простора, чинило се да ће представљати „замах" нових регионалних процеса, односно да ће политички ентитети на Западном Балкану искористити овај пројекат са економским предзнаком и циљем успостављања јединственог тржишта детерминисати смер економског развоја, као значајан сегмент свеобухватне одрживости поменутих ентитета, док, са друге стране, због аутентичности самог пројекта, инструментализовати његову делотворност и ка другим важним рагионалним питањима, попут безбедносне стабилности и политичке предвидљивости. Међутим, мотив државника је одиграо кључну улогу, те је на самом почетку легитимитет иницијативе условљен посредованом регионалном варијаблом, чији је резултат био делимична инклузивност, а потом је постојање и уопште одрживост и успешност иницијативе условљена зависном варијаблом (кроз угао нивоа рањивости из спољашњег окружења), наметајући дискурс о такозваним постојећим опасностима које иницијатива доноси са собом (Арнаудов 2023: 43–64). Управо је због тога ефективност Отвореног Балкана у значајној мери

ограничена у економском смислу, док су њени „дубљи“ капацитети, замишљени кроз такозвану инструментализају и „пресликавање“ економских бенефита на домене политике и безбедности, изостали.

КОМПАРАТИВНА ПРЕДНОСТ РЕГИОНАЛИЗМА НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

Мале државе у савременим међународним односима, али и кроз историју међународних односа, суочене су са мултидимензионалним ограниченим капацитетима у економском, политичком, војном, безбедносном, дипломатском и ресурсном контексту. Имајући ову чињеницу у виду, класични реалисти су полазили од тога да мале државе „нису способне“ ништа даураде саме, па су им у том значењу приписали „судбину“ прилагођавања интересима великих сила, а на тај начин учинили одрживост малих држава реалном. Међутим, реалистички приступ занемарује домете регионализма управо у разумевању ефикасности и ефективности малих држава, а самим тим и разумевању њихове одрживости. Управо, регионализам кроз моделе сарадње, координације и интеграције би требало да представља својеврстан заменски метод који ће „премостити“ претходно наведене недостатке, поготово када је реч о малим државама, попут западно-балканских актера. Када на све то додамо прекогранични карактер савремених изазова, ризика и претњи, у суштинском смислу њихових домета, не само по формату и географском облику, установићемо да је регионална сарадња, координација и интеграција малих актера у међународним односима не само заменски метод који ће послужити као механизам за превазилажење државних и националних недостатака, већ, заправо, неопходност у савременом раздобљу економских, политичких и безбедносних околности.

Стога се и регионална сарадња, координација и интеграција на Западном Балкану поставља на „пиједестал“ неопходности из следећих разлога:

1. Ограничени институционални капацитети могу се оснажити кроз креирање заједничких приступа у суочавању са савременим изазовима, ризицима и претњама, како на економском и безбедносном, тако и на пољу дигитализације;

2. Недостатак финансијских и ресурсних капацитета за савремене изазове, ризике претње које долазе заједно са поплављем дигитализације, могу бити надокнађене укрупњивањем ограничених финансијских и ресурсних капацитета на Западном Балкану;

3. Недовољно одрживи национални и државни економски мозаици политичких ентитета на Западном Балкану у све неизвеснијим међународним економским односима могу бити уравнотежени и извеснији креирањем заједничке економске политике, која ће учинити тржиште рада конкурентнијим, оснажити националне „мерит“ системе, оснажити регионалну понуду и потражњу, а тиме учинити регион у целости видљивијим страним инвеститорима;

4. Релативно мала и тржишта ограничених капацитета рада могу се оснажити и учинити извеснијим кроз моделе координације и интеграције, што ће средњерочно и дугорочно допринети и смањењу негативних ефеката „одлива“ радно способног и квалификованог становништва;

5. Напослетку, али нипошто најмање важно, политичка сарадња, координација и интеграција имале би двоструко позитиван ефекат на регионална кретања: допринеле би релативизацији постојећих анимозитета и креирању „простора" за решавања отворених питања и спорова; друго, учиниле би политичке ентитете видљивијим у међународним односима, а тиме и ефективнијим у остваривању дефинисаних спољнополитичких и стратешких циљева.

ЕКОНОМСКА ДИМЕНЗИЈА (ЦЕФТА, БЕРЛИНСКИ ПРОЦЕС, ОТВОРЕНИ БАЛКАН)

„Економска интеграција је кључни покретач раста за мале економије као што су оне на Западном Балкану. Да би подстакле овај раст, земље би требало да унапреде регионалну трговину и трговину Европске уније, смање време чекања на границама и интегришу системе плаћања", истакао је директор Светске банке за регион (World Bank Group 2024). Добар позитиван пример из праксе, који је на линији поменутих препорука, представља увођење такозваних „зелених коридора" у оквиру шест земаља ЦЕФТА (Споразума о слободној трговини у региону југоисточне Европе). Овакво решење је преузето и примењено по угледу на зелене траке код Европске уније. Ради успостављања нормалног протока робе у ванредним околностима које је донео Ковид 19, између земаља ЦЕФТА успостављено је право првенства пролаза и кратког задржавања на граници за храну, лекове и заштитну опрему, на одређеном броју граничних прелаза током 24 часа. Зелени коридори су већ у релативно кратком периоду свога постојања и функционисања доказали своју ефикасност. Увођење система зелених коридора донело је позитиван ефекат у виду повећања трговинске размене и стабилизације снабдевања тржишта земаља учесница (Jelisavac Trošić – Mladenović i dr. 2021: 264). Годину дана након покретања иницијативе, зелени коридори су проширени на све друмске граничне прелазе унутар земаља ЦЕФТА и три железничка гранична прелаза. Продужење зелених коридора до прелаза са суседним државама чланицама ЕУ је у току, јер тренутно је укључено само неколико прелаза према Хрватској, Грчкој и Италији, а на којима се примењује CEFTA SEED електронска платформа брзе размене царинских података (CEFTA 2024).

Европска унија је водећи трговински партнер за сав западни Балкан, са скоро 70% укупне трговине региона. Од 2011. до 2021. трговина ЕУ са Западним Балканом порасла је за скоро 130%. У истом периоду извоз Западног Балкана у ЕУ повећан је за 207% (European Union External Action 2022). То су резултати постигнути пре свега закључивањем ССП споразума (Споразуми о стабилизацији и придруживању) (Јелисавац 2009). Поред ССП споразума закључивањем уговора о оснивању Енергетске и касније Транспортне заједнице за Југоисточну Европу, Заједничког европског ваздужног простора са државама Западног Балкана, и других споразума, ЕУ и њене државе чланице настојале су да овај регион интегришу у различите аспекте јединственог тржишта већ у току самог приступног процеса. Такође, и поред све већег присуства других економских актера у региону, убедљиво највећи удео страних директних инвестиција у регион долази из ЕУ, што представља још један јасан показатељ економске интегрисаности региона са ЕУ (Mitrović 2024).

Са друге стране, иницијативе за регионалну сарадњу – Берлински процес и Отворени Балкан – покренуте су у тренутку када су изгледи за приступање Западног Балкана Европској унији били умањени. Наиме, након Јункерове изјаве да неће бити нове рунде проширења у оквиру његовог мандата као председника Европске комисије, успостављен је Берлински процес, а након француске блокаде преговора о приступању ЕУ са Албанијом и Северном Македонијом, промовисана је Иницијатива за отворени Балкан. Обе иницијативе имају сличне циљеве, међу којима се издвајају два најзначајнија: пут ка приступању ЕУ и јачање регионалне сарадње. Када уђемо у детаље, оно што их на неки начин разликује је то што Берлински процес ставља акценат на развој прекограничне инфраструктуре, док Отворени Балкан ставља акценат на уклањање административних баријера (Jelisavac Trošić – Arnaudov 2023: 79).

Берлински процес је иницијатива Европске уније, која траје од 2014. године у циљу промовисања регионалне интеграције. На жалост, без обзира на позитивне активности које је донео, консензуално опредељивање у којем се свих шест актера са Западног Балкана обухваћених Берлинским процесом мора усагласити да би се нека одлука спровела, довела је до успоравања Берлинског процеса. Заједничко регионално тржиште, иницијатива покренута у оквиру Берлинског процеса, у четири године своје имплементације остварила је економски ограничене резултате. Са успоравањем Берлинског процеса и чекањем на бироктартију Брисела зарад придруживања Европској унији, константно се указивала потреба да државе региона које желе да иду напред и које могу да се договоре, пронађу начин да то иураде. Ближа међусобна сарадња држава чланица Отвореног Балкана, коју тренутно чине Србија, Албанија и Северна Македонија, остварена је кроз низ појединачних секторских споразума, све са циљем креирања јединственог регионалног тржишта заснованог управо на принципима јединственог тржишта Европске уније (BOŠ 2024). Конкретна решења за поједина економска питања која значајно побољшавају свакодневни живот грађана ове три државе чине иницијативу Отворени Балкан примамљивијом и за оне земље региона које још нису чланице. Очигледан позитиван пример је обједињена наплата путарине, која растерећује и возаче и наплатне рампе, па убрзава саобраћај што је добро и за економију и за транспорт.

Као најновији замајац јачању економске сарадње региона, заједнички комитет ЦЕФТА усвојио је у октобру 2024. године девет споразума креираних да трансформишу трговину и економску сарадњу, да поједноставе пословне операције, створе нове прилике за запошљавање и појачају заштиту потрошача. Кључне тачке ових споразума су:

1. Признавање АЕО програма (овлашћени привредни субјекат): Предузећа са царинским погодностима у својим матичним тржиштима сада ће уживати ове привилегије у свих седам ЦЕФТА тржишта. То значи брже и ефикасније царинске процедуре и сходно томе значајна уштеда времена и трошкова.

2. Олакшавање е-трговине: Јединствени оквир омогућиће предузећима да продају и потрошачима да купују путем интернета лакше у свим ЦЕФТА тржиштима. Постављени су стандарди за заштиту потрошача при куповини путем интернета.

3. Нова правила поједностављују доставу пакета између ЦЕФТА страна, побољшавајући регулаторну контролу и уводећи стандарде ЕУ за транспарентност цена и квалитет услуге.

4. Спречавање неоправданог геоблокирања: Ова правила осигуравају да онлајн продавнице не могу блокирати приступ веб-сајтовима, производима или услугама на основу локације и порекла потрошача, омогућавајући неограничену куповину широм ЦЕФТА тржишта.

5. Усклађени стандарди права интелектуалне својине штитиће и предузећа и потрошаче од фалсификоване робе, подстичући иновације и штитећи ЦЕФТА тржиште.

6. Успостављање електронског система за управљање ризиком: Електронска размена података омогућиће царинама да ефикасније циљају пошиљке високог ризика, побољшавајући безбедност трговине и убрзавајући кретање робе.

7. Олакшавање трговине услугама туристичких агенција и туроператора: Туристичке агенције и туроператори ће имати лакши приступ свим ЦЕФТА тржиштима, стварајући нове могућности за раст и привлачење више туриста у регион.

8. Механизам за решавање трговинских спорова (Додатни протокол 7) гарантоваће правичност и транспарентност, повећавајући поверење предузећа у спровођење ЦЕФТА правила за олакшавање трговине.

9. Олакшавање осигурања од одговорности за трећа лица у моторним возилима (Препорука): Поједностављени процеси осигурања омогућиће путницима да возе широм ЦЕФТА без бриге о покривености осигурањем (Industrija 2024).

Јасно је да се у свакој од регионалних иницијатива на Западном Балкану могу наћи економске користи за већину земаља учесница, али највећи проблем и даље представљају неповерење и тињајући сукоби између ових земаља, што доводи до тога да чак и економски корисне одлуке могу по нахођењу појединих држава да се спроводе или не спроводе. И поред раста трговинске размене и страних директних инвестиција, овај регион је и даље испод ЕУ просека. Према томе, државе Западног Балкана упоредо са развојем регионалних економских интеграција морају наставити процес ЕУ интеграције, како би своје привреде учинили конкурентнијим.

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА КАО НОВИ „РЕСУРСИ“ ИНТЕГРАЦИЈЕ

Бројни аспекти друштвеног и економског живота, укључујући комуникацију, обрасце куповине и образовање, мењају се као резултат дигитализације. Дигитализација јавне управе, образовања и система здравствене заштите само су неке од многих области које су доживеле значајан напредак у већини земаља Западног Балкана (Ördögh 2023). Док индустријализоване земље значајно улажу у дигиталну трансформацију и посвећују јој посебну пажњу, земље у развоју имају потешкоћа због одређених политичких, друштвених, економских, али и инфраструктурних проблема. У погледу инфраструктуре, информационе и комуникационе технологије (ИКТ), напредних технологија, дигиталне писмености, нивоа вештина

и компетенција, дигиталне спремности компанија и онлајн услуга, и даље постоји разлика између развијених и земаља у развоју, о чему сведоче различите изјаве и запажања међународних институција (Ndou–Hysa et al. 2023).

Једно широко распрострањено уверење је да су балканске земље, иако су једна од најважнијих регија, посебно на европском континенту, у економској трци заостајале за Западном Европом у последње три деценије због својих националних стратегија и финансијских ограничења (Ndou–Hysa et al. 2019). Дигиталну трансформацију, међутим, многи виде као прилику да надокнаде изгубљено време и да остваре напредак у овој области. Широко је прихваћено да је иновативни учинак средство којим се балканска индустрија може развити у смеру решавања економске кризе и стварања стабилног и богатог полуострва (OECD 2016). У сиромашним земљама примарна препрека дигиталној трансформацији је недостатак радне снаге у вештинама потребним за рад у дигиталном свету. Развој дигиталних вештина, активно прилагођавање новим околностима и праксама, као и способност да се превазиђу препреке које произлазе из променљивог окружења, препоручују се као начини за корпоративне лидере да се носе са овим изазовом (Antonopoulou–Halkiopoulos et al. 2021). Економски и инвестициони план за Балкан настоји да повећа иновативни потенцијал, примени структурну реформу и олакша дигиталну транзицију како би се овај регион приближио јединственом тржишту Европске уније (ЕУ) (European Commission 2020). С обзиром на то да у балканским земљама преовладава млађе становништво, може се рећи да је то фактор који позитивно утиче на процес дигитализације, јер су млађи људи склонији коришћењу дигиталних технологија. Ипак, када се упореде урбана и рурална подручја, пут дигитализације је неједнак и за земље ЕУ, а не само оне на Балкану (EBRD 2022).

Данас су технологија и дигитализација присутни у скоро сваком делу нашег живота, од онлајн трговине и иновација до комуникације и приступу информацијама широм света, увелико унапређујући наш свакодневни живот. Земље Западног Балкана покушавају да појачају своје напоре како би одржале корак са ЕУ, а томе у прилог иде и чињеница да су посвећене постизању Дигиталне агенде у партнерству са Европском комисијом (Jiang 2005). С обзиром да су претходне студије показале повољну корелацију између БДП-а и дигитализације (Kabaklarli–Atasoy 2019), појачана дигитализација могла би бити један од фактора који доприноси бржем развоју Западног Балкана. Тачније, свеобухватна дигитална трансформација широм региона Западног Балкана може подстаћи раст БДП-а и, последично, регионалну економску сарадњу (Minges 2015). У погледу регионалног развоја, дигитализација је главни приоритет ЕУ, са нагласком на координацију циљева држава Западног Балкана и саме ЕУ. Државе западног Балкана су се обавезале да ће држати на оку дигиталну револуцију и приближити се нормама ЕУ у информационом друштву и електронским комуникацијама, јер препознају колико је она заправо важна (European Commission 2024). Савет за регионалну сарадњу (РЦЦ) креирао је 2024. године иницијативу за подршку како би се помогло у развоју центара за дигиталне иновације на Западном Балкану. РЦЦ је мапирао регионална чворишта дигиталних иновација, наглашавајући захтеве и потенцијалне иницијативе за регионалну сарадњу. Такође, РЦЦ је одржао радионицу Регионалних центара за

дигиталне иновације у Подгорици, како би им помогао да се међусобно повежу и сарађују на заједничким пројектним предлозима (Westernbalkans-infohub 2024).

Јединствени капацитет рачунара и робота да извршавају задатке које обично обављају људи познат је као вештачка интелигенција (АИ) (Vrontis и др. 2022). АИ је широко поље које је привукло глобалну пажњу и шири се веома брзо. Не само да генерише много научноистраживачких колаборација током истраживачког процеса, већ доприноси и низу сарадња у различитим географским областима (Cao–Wang 2021). Дигитална трансформација заснована на АИ ће вероватно променити регионално окружење Западног Балкана у будућности. Увиди засновани на АИ ће помоћи компанијама да боље предвиде тржишне трендове, прилагоде комуникацију потрошача и поједноставе ланце снабдевања. АИ је постала популарна у бројним индустријама, укључујући банкарство, рударство и економију. Ова технологија може смањити когнитивно оптерећење и аутоматизовати задатке које тренутно обављају људи, што позитивно утиче на повећање ефикасности и продуктивности (Morandini–Fraboni et al. 2023).

Такође, АИ има огроман утицај на запошљавање, а њено усвајање може резултирати и нижим ценама добара на тржишту (Wang–Sarker et al. 2021). Због свог потенцијала да брзо подстакне економски раст, АИ је дуго била стратешки значајно поље у развијеним земљама. Владе балканских земаља морају сустићи богате земље у развоју индустријских, правних и технолошких оквира и способности за коришћење АИ, ако желе да буду конкурентне. Владе у региону су постигле одређени напредак у успостављању политика и планова који се односе на употребу АИ, али је имплементација ипак и даље спора (Oxfordinsights 2024). Ниједна економија не може сама да се носи са својим управљањем у области АИ. Како АИ постаје важна компонента глобалног развоја, регионална сарадња је од суштинског значаја за решавање етичких, друштвених и регулаторних питања која поставља ова технологија (Арес 2024). Из тог разлога, Западни Балкан се обавезао да ће формирати регионалну радну групу на високом нивоу за АИ, која ће се фокусирати на све аспекте ове технологије како би се гарантовала сарадња са ЕУ. Светска банка је донела одлуку да ојача регионалну сарадњу, као и сарадњу са ЕУ, укључујући Европску комисију и Агенцију Европске уније за сајбер безбедност, у циљу ефикасније борбе против претњи сајбер безбедности. Циљеви су унапређење заштите критичне инфраструктуре, спречавање и идентификација сајбер претњи, и идентификовање и ефикасно руковање инцидентима. Према методологији ЕУ ДЕСИ, Светска банка ће учествовати у годишњем извештавању о Индексу дигиталне економије и друштва (ДЕСИ) за Западни Балкан како би се боље пратио напредак региона ка дигиталној трансформацији (European Commission 2022).

Међутим, поред потенцијалних предности, коришћење вештачке интелигенције може имати и значајне недостатке, као што су заштита личних података, појава нових професија и промена потражње за већ постојећим (Broz–Bruturac i dr. 2022). Што се тиче регионалне сарадње у погледу заштите личних података и сајбер безбедности, Француска и Словенија покренуле су децембра 2024. године Центар за сајбер капацитете западног Балкана (WБЗЦ), како би истакле европску помоћ овом региону. Центар се налази у подгоричком технолошком парку

и део је трилатералног партнерства са Црном Гором. Његов циљ је да унапреди сајбер способности Западног Балкана, а да би се то постигло, омогућена је обука специјализованих агената у служби, обука за тренере у специјализованим школама, као и професионални семинари за размену најбољих пракси (Ambassade de France au Monténégro 2024). Пошто је АИ омогућила развој и коришћење све сложенијих педагошких алата за онлајн и веб-базиране платформе за учење, област образовања је такође побољшана (Mikropoulos–Natsis 2011). Примена АИ технологија у образовању, као што су обрада природног језика (НЛП) и машинско учење (МЛ), унапређује образовне процесе, чинећи их ефикаснијим и занимљивијим (Alneyadi–Wardat et al. 2023). Свакако да је регионална размена искустава у вези примене ових нових технологија у сектору образовања неопходна како би се генерално унапредио образовни систем свих земаља Западног Балкана.

Индекс спремности за вештачку интелигенцију (АИРИ), који представља оквир за оцењивање спремности за АИ са фокусом на индустрију у 2024. години, рангирао је земље Западног Балкана у „златну средину": Република Србија (позиција 57), Босна и Херцеговина (позиција 128), Северна Македонија (позиција 86), Црна Гора (позиција 79) и Албанија (позиција 84) (Oxfordinsights 2024). Иако је развој у области АИ у земљама Западног Балкана још увек спор и недовољан, та чињеница још снажније указује на потребу за регионалном сарадњом по овом питању. Влада Републике Србије основала је у марту 2021. године Институт за вештачку интелигенцију Србије, који ће помоћи у подстицању иновативности и предузетништва и стварању врхунских талената. Оснивање Државног дата центра у Крагујевцу означава значајну прекретницу у развоју инфраструктуре у земљи за е-управу и информационо-комуникационе технологије (ИКТ). Са друге стране, Северна Македонија има један од најнапреднијих стартап екосистема у региону, а већина стартапова се концентрише на страна тржишта у новим индустријама као што су биотехнологија, пољопривредна технологија или АИ. Од иницијатива у осталим земљама Западног Балкана, које имају за циљ унапређење АИ технологија, истиче се формирање албанског института за вештачку интелигенцију, као прве непрофитне организације за АИ у тој земљи. Усвајање Стратегије дигиталне трансформације (2022–2026) од стране Владе Црне Горе, представља развојни оквир који дефинише предуслове и иницијативе потребне за брзо прилагођавање све сложенијем дигиталном окружењу. Међу земљама у региону, Босна и Херцеговина је најспорија у имплементацији реформи које се односе на модерну технологију (међу којима је и АИ). Како би решила недостатке и унапредила своју дигиталну трансформацију, ова земља је сарађивала са специјализованим телом Уједињених Нација – ИТУ, које је дало смернице за креирање националне политике посебно посвећене АИ. Стручњаци ИТУ, уз помоћ Министарства саобраћаја и комуникација, објавили су националну експертску процену под називом „Профил дигиталних иновација Босне и Херцеговине" (Balkaninsight 2023). Важност регионалне сарадње само ће се повећавати како се АИ буде даље развијала. Заједно, економије у региону Западног Балкана и шире могу гарантовати да ће АИ и даље бити позитивна сила која промовише иновације, подстиче конкурентност и гради разноврснију глобалну економију.

ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

У околностима, пре свега спољно детерминисаним и политички (интересно) условљеним, политички и безбедносни модели регионалне сарадње и интеграције на Западном Балкану су у значајној мери ограничени на спољно-зависне варијабле (интересе такозваних међународних партнера), унутрашње посредујућих варијабли (политичко окружења, политички дискурс и национализам) и регионално-независних варијабли (креираних на недоказаним политичким позицијама и дискурсима о непосредној угрожености). Постојеће тенденције и досадашње искуство на Западном Балкану сведоче о процесима сарадње и интеграције утемељеним у ситуационим временским оквирима и на политичко-интересним (политички лидери) постулатима. Суштински изостају, а истовремено се маргинализују емпиријска истраживања која указују на бенефите потенцијалне регионалне сарадње и интеграције.

У контексту препорука, основ би представљало превазилажење негативног мира, свеобухватно суштинско разумевање националних интереса и спољнополитичких циљева од стране политичких фактора (одлучиоци) и заокрет у дугогодишњем јавном и медијском дискурсу о разумевању односа са другима. Све друге алтернативе, које изостављају модел суштинског помирења на основном, најнижем нивоу, преко политичког, па све до свеобухватног јавног дискурса, могу изнедрити примере регионалне сарадње и интеграције, као и до сада, али без суштинских домета и дугорочне одрживости.

Европска унија је, осим политичког, уједно и водећи економски партнер за земље Западног Балкана. Све земље са овог подручја имају за циљ интеграцију у ЕУ. Свака форма регионалне сарадње у оквиру региона је заиста добродошла, поготово што је то један од услова за чланство у ЕУ. Берлински процес је покренут да би се регион вратио на пут за приступање ЕУ и у својој примени је донео одређене резултате. Али Берлински процес је дошао до тачке засићења и незадовољства брзином напретка преговора а посебно имплементације договореног. Иницијатива Отворени Балкан у пракси је постигла конкретне резултате, које сви становници овог региона могу да осете. Међутим, највећа мана ове иницијативе је што обухвата само три земље региона. Већ дуги низ година ЦЕФТА представља платформу за договор, олакшавање и реализацију економске сарадње у региону. Споразуми о слободној спољној трговини увек олакшавају пословање и стварају шансу за бољи привредни раст и напредак учесница. Усвајање девет споразума у оквиру ЦЕФТА, који се односе на унапређење трговине, запошљавања и права потрошача, омогућиће ниже цене појединих роба и услуга, али и бољи пословни амбијент за предузећа у региону. Оно што није добро за привреду свих је што по питању регионалне економске сарадње земље Западног Балкана у пракси годинама имају велике потешкоће у примени свега договореног због једностраних политичких одлука. Развијена регионална сарадња, како политичка тако и економска, донела би корист за све учеснике, привреду и становништво овога региона.

Земље Западног Балкана последњих неколико деценија економски заостају за земљама ЕУ, али јачањем својих дигиталних способности и подстицањем регионалне

сарадње имају прилику да подстакну свој економски раст, надокнаде изгубљено време и створе стабилну и економски снажну индустрију. Дигитализација као континуирана интеграција дигиталних података и технологија у друштво и привреду омогућава земљама Западног Балкана да смање овај дигитални јаз и додатно се приближе ЕУ. Међутим, дигитална трансформација земаља у развоју носи са собом читав низ потешкоћа, насталих услед друштвених, економских, инфраструктурних, али и политичких проблема. Дигитална трансформација може подстаћи раст БДП-а и унапредити регионалну економску сарадњу, али неопходно је на том путу (превасходно) превазићи недостатак радне снаге оспособљене за рад у дигиталном окружењу и унапредити инфраструктуру информационе и комуникационе технологије (ИКТ). Препознајући важност дигиталне револуције, земље Западног Балкана су се обавезале да ће је пратити и радити на стандардима ЕУ у информационом друштву и електронским комуникацијама. Посвећеност ових држава имплементацији Дигиталне агенде у сарадњи са Европском комисијом подржава њихове напоре да одрже корак са ЕУ.

Очекује се да ће даљи развој догађаја у региону Западног Балкана бити под утицајем дигиталне трансформације вођене вештачком интелигенцијом (АИ). АИ може омогућити многе предности за локалне економије, укључујући повећану продуктивност, иновације и економску разноликост. Међутим, имплементација политика и програма у вези са АИ је генерално веома спора, упркос извесном напретку који су постигле владе региона. Уколико балканске земље желе да остану конкурентне, оне морају унапредити своје индустријске, правне и технолошке оквире и капацитете за коришћење АИ, како би били у складу са онима у богатим нацијама ЕУ. Регионална кооперација је кључна за решавање етичких, друштвених и регулаторних изазова које доноси АИ, што се сматра све значајнијим делом глобалног развоја.

ЛИТЕРАТУРА

Alneyadi–Wardat et al. 2023: Saif Alneyadi – Yousef Wardat et al. „The effect of using smart e-learning app on the academic achievement of eighth-grade students“. *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education,* 19(4), em2248.

Ambassade de France au Monténégro 2024: Ambassade de France au Monténégro. „Western Balkans Cyber Capacity Center (WB3C)“. <https://me.ambafrance.org/Western-Balkans-Cyber-Capacity-Center-WB3C>. [7. 1. 2025].

Antonopoulou–Halkiopoulos et al. 2021: Hera Antonopoulou – Constantinos Halkiopoulos et al. „Transformational leadership and digital skills in higher education institute: During the Covid pandemic“. *Emerging Science Journal,* 5(1), 1–15.

Apec 2024: Apec. „AI Governance: Why Cooperation Matters“. <https://www.apec.org/press/features/2024/ai-governance--why-cooperation-matters>. [2. 1. 2025].

Arnaudov 2023: Mitko Arnaudov. *Otvoreni Balkan – ekonomska integracija između političkih i bezbednosnih razmimoilaženja*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Balkaninsight 2023: Balkaninsight. „Balkan govts need to create strategies for responsible use of artificial intelligence“.<https://balkaninsight.com/wp-content/uploads/2023/03/FINAL-AI-Report.pdf>. [3. 1. 2025].

BOŠ 2024: BOŠ. *Otvoreni Balkan: Domaći naziv za CEFTA sporazum?*, 24. 5. 2024. <https://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/vesti/1752/4454/otvoreni-balkan_-domaci-naziv-za-cefta-sporazum-.html>. [10. 1. 2025].

Broz–Buturac i dr. 2022: Tanja Broz – Goran Buturac i dr. „Digital transformation and economic cooperation: The case of Western Balkan countries". *Zbornik Radova Ekonomskog Fakulteta u Rijeci / Proceedings of Rijeka School of Economics*, 697–722.

Cao–Wang 2021: Jiajun Cao – Yuefen Wang. „International Cooperation Among Artificial Intelligence Research Teams Based on Regional Cooperation Models". *Data and Information Management,* 5(1), 147–158.

CEFTA 2024: CEFTA „Green Corridors/ Green Lanes". <https://cefta.int/what-we-do/cross-cutting-trade-areas/green-lanes>. [14. 1. 2025].

EBRD 2022: EBRD. „Transition report 2021–22 system upgrade: Delivering the digital dividend". <https://2021.tr-ebrd.com>. [6. 1. 2025].

European Commission 2020: EU Commission. „Communication from the Commission to the European Parliament the council, the European Economic and Social committee and the committee of the regions Brussels". <6.10.2020 com (2020) 641 final>. [6. 1. 2025].

European Commission 2022: European Commission. „Western Balkans work jointly on improving digital transformation".<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/western-balkans-work-jointly-improving-digital-transformation>. [4. 1. 2025].

European Commission 2024: European Commission. „Shaping Europe's digital future". <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en>. [4. 1. 2025].

European Union External Action 2022: European Union External Action. *The EU and the Western Balkans: towards a common future,* 16. 3. 2022. <https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-and-western-balkans-towards-commonfuture_en#:~:text=The%20EU%20is%20the%20leading,EU%20have%20increased%20by%20207%2>. [9. 1. 2025].

Glaser 2003: Charles Glaser L. „Structural Realism in a more complex world". *Review of International Studies,* 29(3), 403–414.

Glaser 2014: Charles Glaser L. „Realists as optimists: Cooperation as self-help". *The Realism Reader,* 157–166. Routledge.

Grewal 2003: Baljit Singh Grewal. *Johan Galtung: Positive and negative peace*. School of social science, Auckland University of technology, 30, 23–26.

Industrija 2024: Industrija. *CEFTA usvojila 9 novih sporazuma za unapređenje trgovine, zapošljavanja i prava potrošača u regionu,* 10. 10. 2024. <https://www.industrija.rs/vesti/clanak/cefta-usvojila-9-novih-sporazuma-za-unapredjenje-trgovine-zaposljavanja-i-prava-potrosaca-u-regionu>.[10. 1. 2025].

Jelisavac 2009: Sanja Jelisavac. „Prelazni sporazum o trgovini između EU i Srbije, i njegova početna primena". *Međunarodna politika,* 60.1134 (2009), 26–45.

Jelisavac Trošić – Arnaudov 2023: Sanja Jelisavac Trošić – Mitko Arnaudov. „What are the Realistic Capabilities of the Berlin Process and the Open Balkans Initiative?" *The Review of International Affairs* 74 (2023): 59–85.

Jelisavac Trošić – Arnaudov 2024: Sanja Jelisavac Trošić – Mitko Arnaudov. *Uloga regionalne saradnje u savremenim međunarodnim odnosima*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Jelisavac Trošić – Mladenović i dr. 2021: Sanja Jelisavac Trošić – Dejan Mladenović i dr. „Zeleni koridori kao metod ubrzanja prometa robe u okviru CEFTA regiona tokom pandemije COVID-19". *Megatrend revija* 18 (2021), 255–266.

Jervis 2003: Robert Jervis. *Realism, neoliberalism, and cooperation: understanding the debate.*

Jiang 2005: Qingshan Jiang. „Implementing an e-administration". *Xiamen,* 1–14.

Kabaklarli–Atasoy 2019: Esra Kabaklarli – Burak Senser Atasoy. „Broadband infrastructure and economic growth: a panel data approach for selected countries". *DIEM,* 4(1), 105–114.

Mikropoulos–Natsis 2011: Tassos Mikropoulos – Antonis Natsis. „Educational Virtual Environments: A Ten-Year Review of Empirical Research (1999–2009)". *Computers & Education,* 56(3), 769–780.

Minges 2015: Michael Minges. „Exploring the relationship between broadband and economic growth". World Development Report 2016: Digital Dividends, World Bank.

Mitrović 2024: Sava Mitrović. *Sektorsko pristupanje Evropskoj uniji: Koliko je Zapadni Balkan zaista integrisan?*, 19. 9. 2024. <https://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/analize/1463/4518/sektorsko-pristupanje-evropskoj-uniji_-koliko-je-zapadni-balkan-zaista-integrisan-.html>. [9. 1. 2025].

Morandini–Fraboni et al. 2023: Sofia Morandini – Federico Fraboni et al. „The impact of artificial intelligence on workers' skills: Upskilling and reskilling in organisations". *Informing Science,* 26, 39–68.

Ndou–Hysa et al. 2023: Valentina Ndou – Eglantina Hysa et al. „Digital transformation experiences in the Balkan countries". *Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 89(2), e12262.

Ndou–Schiuma et al. 2019: Valentina Ndou – Giovanni Schiuma et al. „Towards a framework for measuring creative economy: Evidence from Balkan countries". *Measuring Business Excellence*, 23(1), 41–62.

OECD 2016: OECD. „Competitiveness in south East Europe: A policy outlook. Competitiveness and Private". <https://www.oecd.org/en/publications/competitiveness-in-south-east-europe_9789264250529-en.html>. [6. 1. 2025].

Ördögh 2023: Tibor Ördögh. „Digitalisation in the Western Balkans". *Academic and Applied Research in Military and Public Management Science*, 22, 91–107.

Schweller 2010: Randall Schweller L. *Unanswered threats: Political constraints on the balance of power*. Princeton University Press.

Vrontis–Christofi et al. 2022: Demetris Vrontis – Michael Christofi et al. „Artificial intelligence, robotics, advanced technologies and human resource management: a systematic review". *The International Journal of Human Resource Management,* 33(6), 1237–1266.

Wang–Sarker et al. 2021: Lei Wang – Provash Sarker et al. „Artificial intelligence and economic growth: A theoretical framework". *Scientific Annals of Economics and Business*, 68(4), 421–443.

Westernbalkans-infohub 2024: Westernbalkans-infohub. „The Western Balkans on the Pathway towards Digital Transition". <https://www.westernbalkans-infohub.eu/documents/digital-transition-in-the-western-balkans>. [4. 1. 2025].

World Bank Group 2024: World Bank Group. *Western Balkans Economic Growth Projected to Moderately Accelerate in 2025*, 17. 10. 2024. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/10/17/western-balkans-economic-growth-projected-to-moderately-accelerate-in-2025>. [14. 1. 2025].

Živojinović 2008: Dragan Živojinović. „Neoklasični realizam u teorijama međunarodnih odnosa". *Godišnjak FPN*, (02), 367–392.

Oxfordinsights 2024: Oxfordinsights. „Government AI Readiness Index 2024". <https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>. [4. 1. 2025].

Sanja I. JELISAVAC TROŠIĆ
Mitko K. ARNAUDOV

COOPERATION MODELS IN THE WESTERN BALKANS AS DETERMINANTS OF REGIONAL INTEGRATION

Summary

Regional integration is taking an increasingly important place in contemporary international relations and it is necessary to analyze it from two angles: 1 – as a political, economic and security entity that significantly determines the positioning of political entities of a certain region on the stage of international relations; 2 – as a political, economic and security entity that provides opportunities and capacities for dealing with contemporary and ongoing challenges, risks and threats. The main research

question is to what extent regional cooperation in the Western Balkans determines the sustainability of the entities that are part of the regional environment in question. The goal is to prove the thesis that regional cooperation, coordination and integration in the Western Balkans, with absolute respect for the national interests of political entities, is an imperative in contemporary international relations, in the processes of dealing with contemporary challenges, risks and threats, but also in the comprehensive process of creating sustainability, both at the regional and national levels.

Keywords: Western Balkans, regional integration, Berlin Process, Open Balkans, CEFTA, digitalization, neoclassical realism.

Рад је предат 30. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 37.017:316.75
37.014.5:316.323.83
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59063

Оригинални научни рад

*Милојица М. ШУТОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за социологију

ОБРАЗОВАЊЕ: КОЛОНИЗАЦИЈА ИЛИ ПЕДАГОГИЈА ПОТЧИЊАВАЊА

Апстракт: Образовање је основни развојни ресурс једног друштва, његов потенцијал и просперитет. Али оно је и детерминанта његовог успеха, агенс социјализације, учења о вредностима, елемент класне структуре и стратификацијске пирамиде и њихов инструмент, и то ради очувања равнотеже и одржања друштвеног/државног поретка институционализацијом вредносне оријентације, лепком културе, диференцирањем улога и избором занимања као позива одговорности, обавеза и дужности. Отуда, ако неко жели да уништи једну нацију и њену државу, најпоузданији начин је да разори њено образовање и васпитање контролом, надзором и репресијом, наводећи људе на огласе, медије и друштвене мреже, маркетинг и патернализам, без духа, маште и спиритуализма. Стога, образовање светске глобализоване периферије је и данас домен колонизације и средство педагогије потчињености и поробљавања, гурања у лудачке кошуље, наводно безбојне транзиције, успоставом дивљег, гангстерског, политичког капитализма без алтернативе, који вреднује средства, а не циљ; корисно, а не добро, зараду и профит, паметне роботе и вештачку интелигенцију. Они ће у блиској будућности многима са дипломом одузети посао. То је нови кôд и дозвола за неједнакост, победа сиромаштва успоставом глобалног тоталитаризма у коме ће онај класични бити лабудова песма. Овај проблем захтева другачији говор и другачије разумевање – теоријско и епистемиолошко, практично и просветно. Тако почиње сваки напредак.

Кључне речи: образовање, колонизација, глобални тоталитаризам, време, напредак.

„Ништа није снажније од идеје чије је време дошло."
В. Иго

„Образовање без васпитања је празно, а васпитање
без образовања је шупље."
М. Шутовић

УВОД

Човекова слобода деловања није апсолутна. Материјализам уништава човекову моралну слободу грубим бесмислицама људске малоумности и обмањивањем, које нису детиње којештарије нити само безумље, како су то увидели многи

* Редовни професор, ORCID 0000-0003-3719-6919, sutovicm@gmail.com

мислиоци и научници бавећи се непознатим и познатим, знањем и незнањем, образовањем и васпитањем, поретком и напретком, стањем и променом, еволуцијом и револуцијом. Наука је пре наше образоване епохе била пуки назив, а филозофија обмана и замка, док је „дрво знања тек сада изникло из јаловог корова сујеверја, као што се прелепи лептир помаља из ружне гусенице“ (Blavacka III: 2013: 23). Теозофи не деле такво мишљење, јер никаква бахата разметљивост не може сакрити умне мајдане посвећеника и тајних знања из којих су клесане представе како савремених филозофа, тако и научника преобликовањем идеја, изменом језика и алегоричног стила, од којих су многи „били под светом обавезом да никада не обзнане узвишене тајне које су им саопштаване у светилиштима, и да је већ то довољно да заведе њихове преводиоце и лаичке критичаре“ (Исто: 24).

Проблем је што поседници моћи често немају потребно знање, нити образовање, а они који имају знање и образованост немају моћ. Свако знање рађа ново незнање. Како би рекао Марк Твен: „Сви смо ми незналице, само свако у нечем другом“ (Berk 2024: 226). Са друге стране, непотпуно запажање само је облик незнања, одговорно „за многа болесна схватања и победе лудих идеја“ (Tesla 2018: 138). Али, кад се природна склоност претвори у „пасионирану жељу, човек напредује ка свом циљу чизмама од седам миља“ (Исто: 85).

СИВА ЗОНА И ПОЛУИСТИНА

Наш образовни систем нема таквог напретка нити има такав циљ како би се повиновао добром функционисању државе и друштва као целине, изградњом и васпитањем личности, учвршћењем солидарности заједнице засноване на реду, чистоти, љубави, лепоти и интелектуалној узвишености као елементима културе на којој се поима друштвеност и пресудан утицај нашег разумевања политике, увидом да „масовна потрошња не трансформише само понуду роба, већ и сам начин разумевања света“ (Рендуалес 2023: 181). Поготово оних које „друштво презире док су живи, а поштује када умру“ (Brehman 2019: 51), јер су знали, попут Шопенхауера, једноставно без потресне реторике и научне педантерије, исказати дубокоумну истину, поштење и ведар дух (Niče 2020: 26, 27).

Постоје и јалови увесељивачи тамне лажи који не примећују опасна чудовишта и патње, стално тврдећи да их осећају, срамотећи своје доба и људе са којима живе, што ће бити упамћено код будућих нараштаја (Исто 28). Данас се мало ко стиди што има такве савременике. Живимо и доба *постистине*, која значи све и не значи ништа. Транзицијом се прикрива обнова политичког капитализма, гангстерске првобитне акумулације капитала, ограђивања поседа и неоколонијализације, империја дугог трајања, која оставља *транзиционо гробље* приватизацијом друштвеног капитала (Obradović 2017), у којој интелектуалност (и образованост) (квази) плуралистичког режима, репресивне толеранције, контролисаног интернетског „крвотока“ сурогата *онлајн* демократије, скандализоване неједнакости, има нижи рејтинг од монистичког режима (Kuljić 2021: 177–179).

> „Србија је послесоцијалистички полупериферијски капитализам, сива зона у правном и моралном смислу, у којој су се најбоље снашле преобраћена позносоцијалистичка елита и компродорска интелигенција. У атмосфери масовне несигурности

> опала је вера у морал и солидарност, а демократија је сведена на манипулативну процедуру лишену социјалних осигурача" (Исто: 191).

Образовање је интегрални део тих структура и процеса, као образовни (анти)интелектуализам који у великој мери показује присилу и ауторитарност својеврсног духовног насиља (Шутовић 2009: 89). Стигматизације даровитости, контролисане образовне реформе, „индустрије знања" и „културе пораза" (Шутовић, 2013). Образовни инжењеринг се схвата као продужена рука „социјалног инжењеринга", а „Министарство образовања као испостава министарства истине", где се смисао, вредност и истина коју образовање шири догмом о могућности његовог аутономног деловања, од образовања савремених друштвених система, од почетка испољава као учинковита лаж. Тиме је догма потврђена, „само што је претходно образовање претворено у индустријски погон" (Krstić 2024: 8–9) или у *педагогију породљавања*, ограниченим разумевањем човечанства, игнорисањем чињеница у старосној и образовној структури становништва, његовом економском девастираности и ниским квалитетом живота аномијске транзиције, која екстремним растом економских неједнакости уништава осећај заједништва (Burić 2024: 188). Шири нову маглу хаотичне јавности и политичке манипулације, дигиталне идеологије, реалности која ненормално промовише као нормално и легитимно стање неуротичне друштвене психозе страха, мржње и беса, капитализма без алтернативе, инфлације диплома и награда, лоших школа и приватизације образовања без јавног надзора. Легализовање дроге и злоупотреба наркотика, родне равноправности, трговине људима, где наводно тржиште ради своје, а интелект одговара тачно онако како је пожељно одговорити, без сумње и скепсе. Социјална држава је прерасла у неизвесност и несигурност прескупе цене у монети „промашених" генерација, можда и затирања сваке „културе" образовања (Krstić 2024: 265). Деци родитељи причају бајке о вештицама, вампирима, вукодлацима, демонима и духовима, медији их лажу, а политичари трују.

Интелектуални шарлатани шире „гомилу будалаштина" погрешном употребом научних појмова и терминологије, користећи научне идеје безразложним експликацијама изван контекста и најмањег оправдања, размећући се научним жаргоном пред научно необразованим читаоцима. Ради се о епистемички (сазнајном) релативизму распрострањеном у англофонском свету по коме модерна наука није ништа друго него „мит", „нарација" или „социјална конструкција" (Sokal–Brikmon, 2018: 7–8). Ствара се култура која се углавном супротставља духовности и научном резоновању. Идеологија замењује научне аргументе и науку, која је постала инструмент максимализације профита, капиталистичке похлепе и материјализације технологије (Шутовић 2024: 462).

ВИРУС КАПИТАЛА И ДЕСТРУКТИВНА КРЕАЦИЈА

Гвоздени закон акумулације капитала у основи је одвојен од било какве концепције људских потреба. Капитал се понаша као *вирус*, чија је сврха самоумножавање, а машинерија његовог система програмирана за незаустављиво и бесконачно ширење. Логика капитала није само профит већ и његов раст, чији смо сви таоци (Hikel 2024: 84–86), а нарочито образовање, наука и култура.

> „Обрасци искоришћавања који су важили у колонијализму у великој мери важе и данас. Овога пута, уместо да буду отети силом, ресурсе својевољно предају државе, које су постале зависне од страних улагања и тако опкорачене императивом капиталистичког раста" (Исто: 107).

Иновациони алгоритми попут *фејсбука* и других друштвених мрежа доприносе расту оглашавањем, која наводе људе на *прекомерну потрошњу* и омогућавају експанзију производње и потрошње, ширењу школства, разних обука и специјализација, а нарочито забаве, лагодног живота и стицања богатства. Све је то подложно такозваној *деструктивној креацији* капитализма и његових глобалиста. Сама логика капитала ограничава корист од иновација на један врло узан круг најбогатијих људи, полутократа, које држе монопол одлучивања и утицаја како на глобалном тако и на локалном нивоу. Систем профита одређује трошкове школарина, здравства и приоритет финансирања пројеката научних истраживања. Тако, кад је реч о образовању, америчка породица са двоје деце може очекивати да ће их њихово завршавање колеџа коштати и до пола милиона долара, што је повећање скоро 500% у односу на осамдесете године двадесетог века (Hikel 2024: 174–175). Они који годишње зарађују 30.000 долара, могу се поздравити с могућношћу да своје дете пошаљу на неки пристојан универзитет, упркос праву на „срећу" и једнакој шанси америчког „сна". Ми живимо у некој врсти карикатуре таквог „сна", боље рећи хаоса или кошмара целокупног образовања које опсесивно пати од опонашања. Не ради се само о унутрашњој политици, већ је реч о светској „правди" и просветној инфлацији незнања и „стручњака".

То је најсигурнији пут разарања образовања, а тиме и уништења једне нације и државе. „Толико нас узнемирује свако ко је измакао времену или га је просто преварио" (Сиоран 2018: 57). Мало је оних који раде за национални интерес, који много знају и умеју да пренесу своје знање другима, скоро да и нема рођених учитеља. Наставничка звања пате од мањка интересовања, а педагошке факултете у великој мери задњих деценија уписују осредњи, чак и лоши ђаци. Није тешко докучити последице такве тенденције, притиска потрошачког окружења, *сајбер фетишизма* и нових граница баналности. „Живимо у семиотичкој џунгли која подстиче фрагментарност и кажњава кохерентне и континуиране наративе". А „иза потрошње не остају рушевине, већ ђубре. Деструктивни карактер нашег времена мора да се пробија кроз депонију" (Рендуалес 2023: 182–183). Ни образовање није изузетак, оно се упорно гура на маргину друштва на које конзумеризам има негативне ефекте. Диплома као роба, образовање као потрошња, извор зараде и профита. Сви који код нас упишу школе и факултете „морају" да заврше. Мало се ко брине где ће радити са таквим силним дипломама, функционално неписменим или полуписменим школарцима, оним ретко изузетним који се извозе као са пијаце робова. Радна снага као јефтин колонијално/извозни ресурс којим се повећава домаћи БДП и пуни државни буџет, али и чува социјална сигурност знатног дела, поготово старијег становништва, коме прети могући демографски колапс. Стари умиру, а млади и школовани одлазе. То је део процеса интелектуализоване класне свести трансисторијски непроменљиве „константе освајања потлачених", чије се методе разликују док остаје некрофилна страст доминантне елите да тлачи (Ereire 2000: 141). Класне борбе у образовању и политичкој монети за поткусуривање, образовање као политичка ствар о којој се

у Србији ћути и држи испод прашњавог тепиха наводне неполитичности која се строго контролише кроз механизам управљања школом и универзитетом, начином финансирања, и „напредовања" полазника. Тиме се аполитичност образовања показује као лажна, а стварно функционише као партијска и клановска расподела плена.

УМЕТНОСТ САМООБМАЊИВАЊА

Образовање у таквом друштвеном контексту и социјалном статусу нема моћ да трансформише друштво, нити ученици стичу вештину критичког сагледавања друштвеног стања, његових проблема и социјалних девијација како би предузели иницијативу да промене друштво набоље у смислу Маркузеовог „новог" револуционарног субјекта, што се чини наивним и нереалним. Просто, не уклапа се у статус кво. Стога „најбољи начин да уђуткате људе јесте да се осете глупавим" како би и без цензурисања држали језик за зубима (Brehman 2019: 260). Иако свет виде и доживљавају као похлепно и корумпирано место, живе од лажи развијајући уметност самообмањивања и обмањивања других. То подсећа на проблем квадратуре круга (Ђанети 2006: 161).

Отуда као друштво се морамо ослонити на универзитете, како бисмо препознали вредности, идеје и тврдње којима можемо веровати. Јер, они преносе студентима информације и интелектуалну културу, производе образовну и интелектуалну елиту, професије које ће руководити привредом, оснивати добротворне организације и медије, обликовати јавну политику, под условом да универзитет ради како треба, што их чини непроцењивим. У противном, „они су средство штетне културне индоктринације и у томе су без премца" (Plakrouz–Lindzi 2022: 212).

Дакле, универзитет захтева наставу за посебне позиве, образовање и васпитање, и истраживање, као једно неразлучиво јединство заједнице студената и професора, како се не би уништила духовна супстанца универзитета, да сами не закржљамо. Ове три сврхе представљају моменте једне живе целине, чијом изолацијом наступа одумирање духовности (Jaspers 2003: 51). Негативне селекције, маргинализације талентованих и стручњака и напредовање медиокритета и дилетаната јављају се попут најезде паразита и скакаваца. Једни су склони несрећама, други опседнути опсесијама и митовима, лажне прошлости и „златне" будућности.

Незнање се стално понавља, постаје основа свега, ствара све, производи овај и сваки други свет, као величанствена омашка служи као основа за све више истине и „не одустаје од тога да нестварно сматра стварним" (Сиоран 2018: 18). Прво, нестаје смех, а затим ирониja, сарказам и осмех, као дефинитиван образац сваке пропасти и распада, поретка, система, ауторитета и вредности, моралности и духовности. Људи у школама се не уче како да производе новац и склапају послове, док све то утиче на науку и политику.

Доводи се у опасност позиција човека који има страст да критикује, воли да слободно мисли и размишља о свим проблемима и чудима који притискају (не)савремено друштво. Тако је угрожено право на различито мишљење. Постоји реална опасност да нестане заједно са слободним друштвом, с обзиром на то да се и блага критика владиних политика снисходљиво карактерише као „непатриотско" и „нелојално" (Kanton 2009: 379). Појединци и струје догматичара и фундаменталиста

тако класификују школство. Данас школа нема строгу дисциплину нити живи у атмосфери префињеног и уметничког укуса, вредност самопосматрања и самоовлађивања ученика, рада на самом себи ради очувања живота и постизања успеха као духовна вежба која би постала друга природа поигравања и господарењем страстима и инстинктима. Истина, „зато су нам потребни стимулуси да бисмо најбоље радили под садашњим животним условима, као и то да морамо да будемо умерени и контролишемо своје апетите и склоности у сваком погледу", како бисмо успели дуги низ година остати млади *духом* и *телом*, користећи природну енергију у служби човека (Tesla 2018: 49, 56).

ДУХОВНИ ЖИВОТ И МОРАЛНО ЖАРИШТЕ

Духовни живот члановима друштва као „жаришта моралног живота" омогућује да човечно надреде ономе што је животињско (Durkheim 2012: 12). Али, да би ове идеје постале делотворне, свакако се морају проширити у широким слојевима становништва, пошто се научно, претходно разраде на универзитету (Dirkem 2007: 60). На томе систематски треба да раде социолошки институти и катедре образовања, којих код нас нема, чак ни социолога образовања у правом смислу те речи. Јер, обука човека као и животиња, „потпуно успева само у раној младости", док „сјајна својства духа завређују дивљење, али не наклоност", а „једна једина добра карактерна црта покрива и брише велике недостатке ума" (Šopenhauer 2002: 90–91).

Своју политичку легитимацију добија љубав за необразоване која се ослобађа стида својеврсном афирмацијом „права на необразовање", побијањем образовања, знања и сазнавања, истицањем његове деструктивности, депресије, отежавања живота, дезоријентације, истицањем блаженства незнања спасењем од „лудости мудрих" (Krstić 2024: 17–18). Брљање по хартији постаје мучнина, и кад одбацимо лиризам, поставља се дилема „чему уопште писање којим би се *тачно* рекло оно што имамо да кажемо?" (Сиоран 2018: 14). То се у нашем случају испољава као *хендикеп дилетанта* коме недостаје специјалистичко знање како би без фетишизма расправљали о статусу и улози образовања у савременом друштву. Поготово што је појмовно спорно: 1) шта је то савремено и модерно, 2) шта је, заправо друштво, 3) зашто је корисност размишљања потиснута и маргинализована?

Зато се мора имати теоријско образовање и одговарајућа кондиција, како бисмо разумели релативно сиромашни контекст школства далеко од визије свакодневног заједничког живота и моћи одлучивања. Напросто, представничка демократија не обезбеђује прокламовану једнакост, а кроз ортачки капитализам умешана је у међународни криминал. „У средишту тог неуспеха наилазимо на лажну наду идентитетске политике, која тежи да створи правду док подстичу обичне људе на међусобно сумњичење и окретање једних против других" (Pilgrim 2024: 255). Образовни систем се своди на питања политичке коректности, родне равноправности, расе и идентитета, њихове комерцијализације и просветне потрошње на њихов развој, уз подршку структура спољашњих утицаја, ваннаставних програма, дигитализације и видео-игара. Верује се да се школске институције супротстављају реформама, а сами ученици противе се доминантним државним наративима.

Влада права збрка у образовању. Она, уместо да буде одстрањена, само се пролонгира и подстиче. Пошто су форме моралних правила опште, а садржај обавеза партикуларан и тиче се сваког детета (Parsons 2009: 112), школе и универзитети не одјекују „хомеровим смехом". Још је Макс Вебер (1864–1920) критиковао слабљење *моралног ауторитета* факултета, извесне некултуре личних осећања, међусобног спорења филозофа, разликовања појмова природе, духа, идеје, слободе, бога, непоштовање претходника, јаловост неспремности учења од другог, мишљења да свако седи „на престолу једне апсолутне истине" тежећи да тајну „света открије помоћу потпуно неприкладног оруђа" (Вебер 2021: 397–399). Та интелектуализација појава тешко је спојива са функцијом улога.

СОЦИЈАЛНИ И КОЛОНИЈАЛНИ ДОМЕН ОБРАЗОВАЊА

Свака улога, па и образовна, дефинише одређене домене, „оријентацијом према себи" и „оријентацијом према колективу", непосредним задовољавањем потреба, прихватањем дисциплине, обезбеђењем промоције приватног интереса, осигурањем интереса колектива – групе, нације, државе (Parsons 2009: 109). То није парадоксално и могло би се рећи да се овде ради о средишту уређивања релационих институција (школа, универзитета) према обрасцима вредносне оријентације у процесу перманентне социјализације, које су саставни део културног садржаја и културног обрасца као незаменљивог лепка интеграције друштва и одржања равнотеже целине друштвеног поретка. Отуда су образовање, наука и уметност сржна област структурних и карактерних својстава сваког друштвеног система и процеса, које мора бити интегрисано са основом територијалне заједнице, силе и моћи, сродством, етничком традицијом, народним обичајима и унутрашњом класном диференцијацијом и социјалном динамиком. Функционалисти би рекли да у таквом друштву и његовом образовању постоји „природно ограничење апсолутне једнакости шанси" (Parsons 2009: 229), што противречи идеологији (нео)либерализма. Она *једнакост шанси* прокламује као фундаментални принцип модерног друштва и државе капиталистичког поретка, који је данас доминантна и глобална појава без алтернативе. Глобални, експанзиони капитализам влада сам, руши националне државе, и нивелише по свом идеолошко/културном обрасцу етничке традиције, границе и позиве. Невиђена концентрација неконтролисаног богатства је „основни узрок сиромаштва, глади, неухрањености, ратова и масовне људске патње у свету" (Filips 2021: 304).

Ван тог глобалистичког концепта доминације моћи, новца, технологије и идеологије „тржишта" и потрошачког друштва није могуће сагледати статус ни улогу образовања у свету „луде колонијалне журке", где смо „сје*али све што смо стигли" (Filips 2019). Образовање је данас више него икада чврсто интегрисано у тој „журци" на националном и глобалном плану. Постало је елемент статичности стратификацијске социјалне пирамиде (локалне, регионалне и глобалне) и негативног предзнака социјалне покретљивости, једног социолошког мита. Јер елита власти и највиши слојеви друштва углавном се *саморепродукују*, другима је „гарантован" слободан пад на дно лествице друштва и борба за егзистенцијални опстанак на траци брисања да не будеш последњи.

Зато су школе и универзитети оптерећени очекивањима жељеног профита, који се најчешће не оствари, што наноси штету академским стандардима и интегритету институције, губитку поверења јавности и поштовање свог особља. Тиме се ради нестварне добити жртвују основне вредности, које се не могу повратити (Bok 2005: 190). Тако образовање попут *тржног центра* у коме *диплома* постаје *роба* има амбивалентну улогу: 1) оно је домен колонизације, и 2) средство колонизације глобалне (полу)периферије ради одржања империјалне метрополе. Однос империје и периферије ранија социологија напросто је свела на домен *просте разлике*, запостављајући у потпуности империјалистички пројекат теоријски и практично, мада је и сама у највећем делу била последица пројекта западне империје и њене научно-културне мисије ради контроле и овладавања светом. Конституисање и успон социологије и антропологије пратила су највећа колонијална освајања и расподела наводног *светског тржишта* између неколико светских компанија позиционирањем светских сила.

Сви су изгледи да је данас на делу повратак *класичног империјализма* отворено, без рукавица, мада су ретки социолози који под еуфемизмом транзиције (никад довршене) и евроинтеграција ретко говоре о колонијалном статусу балканских држава као огледном предмету за одмеравање снаге империјалних сила и вежбање њихових трећеразредних дипломата. Тај (нео)колонијални статус привидне суверености и обавештајне умрежености западног Балкана више је него очигледан. Поготову у систему образовања који је транзицијом девастиран и разорен: 1) дивљом комерцијализацијом, 2) корупцијом и клијентизмом, 3) непотизмом, 4) политизацијом школа и универзитета, 5) упросечавањем успеха ученика, студената и докторанада, 6) инфлацијом диплома, звања и референци. Тако да личи на амбалажу без садржаја и вредности која уопште не хаје за логику и чињенице, ауторитет и независност наставника и професора, њихов незавидни материјални положај и професионални статус, нити има слуха за апстрактну рационалност која служи *научној истини* (Вебер 2021: 687), свести о поретку и смислом испуњеним задацима људи духа на којима почива цео живот друштва (Jaspers 2019: 55), стваралачка продуктивност и дух универзитета. Али, прокламована аутономија академског духа стално је под ударом рушилачке моћи и моде интелектуалне светине која не разуме и неће да зна за поезију идеја. Наш образовни систем све више постаје један *вулгариј* и безоблично „образовно сметлиште" медиокритета и псеудомислилаца, који су, као у време Арчибалда Рајса (1875–1929), „на та места стигли захваљујући страначкој политици или њеној подршци. Њих, наравно, нимало не занима морална, па чак ни научна вредност ученика. Они састављају и умножавају своја предавања, крче их и воде страначку политику како би на тај начин зарадили што више новца [...] постали посланици, касније министри, или ако су лекари или адвокати да би могли као 'професори' испостављати претерано високе рачуне приватној клијентели" (Рајс 2013: 61). Због тога ми идеја универзитета Карла Јасперса (1883–1969), где студирање и истраживање припадају доколици, доколица средствима која се већином не могу исплатити сопственим економским корисним радом (Jaspers 2003: 160), чак више не личи ни на утопију. А поготово Теслино искуство доколице, развоја интелектуалне личности размишљањем, с обзиром на то да изузетну природну надареност

биолошка истраживања нису успела да објасне (Tesla 2018: 30), нити да пробуде слабу вољу и вежбање самопоуздања и самоконтроле као основног елемента цивилизације, развитком међуљудских односа у коме човек човеку није ђаво, без менталног и физичког насиља. Изузетност у нашем образовању *залуђеном новцем, моралним атомизмом, релативизмом и нихилизмом* (Sorokin 2002: 394) потпуно је потиснута, мобингована цунамијем просечности, свиме што се може новцем купити, *средњошколчењем* универзитета, одбацивањем апсолутних мерила, досезањем социјалног вакуума и разорне аномије.

На њу су осуђени, како је писао чешки писац Милан Кундера (1929–2023), мали народи који „мисле и осећају тек половично и чији је образовни ниво често осредњи и слаб; будући да не живе, они тек преживљавају, не расту нити цветају, само вегетирају, из њих не расте дрвеће већ једино трње" (Kundera 2024: 16). Овај опис у потпуном је складу са логиком (не) очигледности постојања западнобалканских нација и њихових друштава, која се брложе у својој безначајности колонијалних протектората и педагогије потчињености. Ово скандализовано питање скоро да никога не занима. Мало се ко бави идејом да „нашу нацију морамо уздићи до светског нивоа свести и образовања како бисмо сачували не само њен изглед већ и сам њен опстанак" (Kundera 2024: 18), биолошки, културни и институционални. Јер онај ко жели да уништи једну нацију и државу, најуспешније средство које му даје *гаранцију* за *успех* јесте да јој *разори* образовни систем, који је поред *организације* и *дисциплине* основни *развојни ресурс* економије и културе сваког друштва, његовог политичког деловања, националне самосвести, државне интеграције и независности. Како не би било сведено „на финију верзију вештине терања стада" (Стангерс 2022: 8), људи малог знања и још мањих способности, морамо научити „да никакво звање, никаква педагошка вештина не може да замени код наставника у школи његову љубав према свом послу и људски, топли однос према ђаку" (Чубриловић 2022: 120).

ЗАКЉУЧАК

Посебну улогу наставник има у очувању националног памћења и „изградње" врлине код ученика, политички часног човека „који воли законе своје земље и делује вођен љубављу према њима" (Монтескје 2011: 5), како не би ни помислио да купује дипломе, радна места и плагира докторате, књиге, пројекте, чланке, нити да помисли да образовање и интелектуалну честитост више не доживљава као вредност, што данас није случај. Друштво нема повлашћено место моралних ауторитета, а наша култура и образовање не остварују врхунске вредности, скоро чак ни осредње. Подложни су моди дигиталне кретенизације и опсени страних образаца колонијалне сервилности – трке за фондацијама, стипендијама и школовањем у иностранству, као идеалу и престижу, срећи и успеху, појединца и друштва.

Отуда, без обнове разореног позива, етике дужности и одговорности наставника и професора, њиховог статуса, угледа и утицаја, угрожена је будућност нације и државе, тиме и универзитета. Како је рекао грчки мудрац: „Ако не буде обућара, Атињани ће ићи боси, а ако не буде учитеља Атињана неће бити". Не заборавимо, за време пандемије корона вируса не само што је извршен експеримент живота

у колективном логору већ и експеримент образовања без учитеља, наставника и професора, школа и универзитета, система без институција, одлука без закона.

Морам упозорити, то није било ни случајно, нити спонтано. Кад је могло експериментално, могуће је и стварно – нажалост без отпора. Остаје отворено питање: Хоће ли софистицирана технологија, вештачка интелигенција и неконтролисана моћ, у најближој будућности учинити сувишним позив учитеља и професора, света као приказа ума, и универзитета као *аристократије духа*? Моја скепса и интуиција ми говоре да је такав епилог вероватан. Да парафразирам Монтескјеа, то не проистиче из мојих предубеђења већ из *природе ствари*, капитала и колонизације ума. Аверзија помешана са страхом, божанским и ђавољским и далеко старијим од *Илијаде* и *Одисеје* – мрачне потке нашег искуства. Човеку не можеш дати оно што нема. „Право весло изгледа савијено у води. Није важно само да видимо ствар, него како је видимо“ (Монтењ 2013: 85).

ЛИТЕРАТУРА

Berk 2024: Piter Berk. *Globalna istorija neznanja*. Beograd: Geopoetika.

Blavacka 2013: Helen Petrovna Blavacka. *Tajna doktrina: sinteza nauke, religije i filozofije. Tom III Okultizam*. Beograd: Metaphysica.

Bok 2005: Derek Bok. *Univerzitet na tržištu: komercijalizacija visokog školstva*. Beograd: Clio.

Brahman 2019: Ruther Brahman. *Besplatan novac za sve: 5 ideja koje će promeniti svet*. Beograd: Dereta.

Burić 2024: Ivan Burić. *Sociologija hrvatskog društva: procesi i strukture u suvremenom hrvatskom društvu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Вебер 2021: Маријана Вебер. *Макс Вебер: живот и дело*. Подгорица: ЦИД.

Ђанети 2006: Едуардо Ђанети. *Лажи од којих живимо: уметност самообнављања*. Београд: Драганић.

Jaspers 2019: Karl Jaspers. *Filozofska autobiografija*. Beograd: Milstone.

Jaspers 2003: Karl Jaspers. *Ideja univerziteta*. Beograd: Plato.

Kanton 2009: Džejms Kanton. *Ekstremna budućnost: najznačajnije tendencije koje će promeniti svet u narednih pet, deset i dvadeset godina*. Beograd: Clio.

Krstić 2024: Predrag Krstić. *Kritika prosvetnog uma*. Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Kuljić 2021: Todor Kuljić. *Priručnik antikapitalizma: protiv mišljenja kraja istorije*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.

Kundera 2024: Milan Kundera. *Oteti zapad ili tragedija srednje Evrope*. Beograd: Laguna.

Монтескје 2011: Шарл де Монтескје. *О духу закона*. Београд: Завод за уџбенике.

Монтењ 2013: Мишел де Монтењ. *Огледи*. Књига прва. Београд: Српска књижевна задруга.

Ниче 2020: Fridrih Niče. *Šopenhauer kao vaspitač*. Beograd: Hoplit.

Obradović 2017: Marija Obradović. *Hronika tranzicijskog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989–2012*. Beograd: Nova srpska politička misao.

Pilgrim 2024: Dejvid Pilgrim. *Identitetske politike: gde smo skrenuli?* Beograd: Clio.

Plakrouz–Lindzi 2022: Helen Plakrouz – Džejms Lindzi. *Cinične kritičke teorije*. Smederevo: Heliks.

Parsons 2009: Talkot Parsons. *Društveni sistem i drugi ogledi*. Sremski Karlovci. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Рајс 2013: Арчибалд Рајс. *Чујте Срби! Чувајте себе*. Београд: НИН.

Рандуелес 2023: Сесер Рандуелес. *Социофобија: политичка промена у ери дигиталне утопије*. Лозница: Карпос.

Сиоран 2018: Емили Сиоран. *О незгоди званој рођење*. Лозница: Карпос.

Sokal–Brikmon 2018: Alan Sokal – Žan Brikmon. *Intelektualni šarlatani*. Beograd: Dereta.

Sorokin 2002: Pitirim Sorokin. *Društvena i kulturna dinamika*. Beograd: Službeni list SRJ; Podgorica: CID.

Стенгерс 2022: Изабел Стенгерс. *Науке и моћи: демократија насрам технонауке*. Лозница: Карпос.
Tesla 2018: *Moji izumi: autobiografija*. Novi Sad: Akademska knjiga.
Filips 2021: Peter Filips. *Divovi: globalna elita vlasti*. Beograd: Clio.
Filips 2019: Tom Filips. *Ljudski rod: kako smo sje*ali sve što smo mogli*. Beograd: Laguna.
Freire 2000: Paulo Freire. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.
Hikel 2024: Džejson Hikel. *Manje je više*. Beograd: Clio.
Чубриловић 2022: Васа Чубриловић. *Сећања*. Београд: M Vukotić.
Šopenhauer 2002: *Brevijar*. Nova Pazova: Bonart.
Шутовић 2024: Милојица М. Шутовић. Идеологија и наличје модерне науке. *Социолошки преглед*, LVIII (3), 462–480.
Шутовић 2013: Милојица М. Шутовић. *Политика заточеника*. Београд: Чигоја штампа; Косовска Митровица: Филозофски факултет.
Шутовић 2009: Милојица М. Шутовић. *Вредност и насиље*. Београд: Чигоја штампа; Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Milojica M. ŠUTOVIĆ

EDUCATION: COLONIZATION OR THE PEDAGOGY OF SUBJUGATION

Summary

Education represents a crucial developmental resource for any society, encompassing both its potential and prosperity. It is also a determinant of its success, an agent of socialization, and a means for learning values. It constitutes a key element of class structure and the stratification pyramid, and serves as an instrument for their maintenance. In order to maintain societal and state order, education plays a key role in institutionalizing value orientations, cementing cultural cohesion, and differentiating social roles, and frames occupations as vocations, responsibilities, obligations, and duties. Consequently, the most effective means of undermining a nation and its state is through the destruction of its educational and upbringing systems. This is achieved through mechanisms of control, surveillance, and repression, directing people towards advertisements, media, and social networks, marketing, and paternalism, all devoid of spirit, imagination, or spirituality. In this context, education within the globalized periphery has become an instrument of colonization and a tool of pedagogy aimed at subjugation and enslavement. It relegates individuals to metaphorical straitjackets, masked as neutral transitions, while enabling the rise of a volatile, gangster-style political capitalism with no alternatives. A system that values means over ends, utility over goods, earnings and profit over intellectual and human values, and relies increasingly on robots and artificial intelligence. In the near future, these technological advancements will displace many diploma-holders from the labor market. This is a new code and permit for inequality, the triumph of poverty, and the establishment of global totalitarianism, in which the classical form will become a mere swan song. This issue necessitates a reimagined discourse and a redefined understanding both theoretical and epistemological, as well as practical and educational. That is how all progress begins.

Keywords: education, colonization, global totalitarianism, time, progress.

Рад је предат 16. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.091.4:78
37.091.3::78
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-58809

Стручни рад

*Богдан Р. ПИНДОВИЋ**
Универзитет у Приштини
Факултет уметности Звечан

*Татјана Б. МИЛОСАВЉЕВИЋ ЂУКИЋ***
Универзитет у Нишу
Педагошки факултет Врање

САВРЕМЕНИ ПЕДАГОШКИ ПРИСТУПИ У НАСТАВИ МУЗИКЕ: ПЛУРАЛИЗАМ, АЛТЕРНАТИВНЕ ИДЕЈЕ И ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ

Апстракт: Рад истражује савремене педагошке приступе у настави музике са акцентом на педагошки плурализам, примену алтернативних образовних идеја и утицај друштвеног контекста. Полазећи од постмодерних образовних теорија, анализирају се различити модели наставе који одбацују униформност у корист индивидуализације, креативности и инклузивности. Посебна пажња посвећена је улози наставника као фасилитатора у процесу учења, као и интеграцији дигиталних технологија у музичку педагогију. Кроз критичку анализу алтернативних метода као што су Монтесори, Валдорф и Сузуки приступ, рад указује на могућности за унапређење наставне праксе у складу са потребама ученика у 21. веку. Истовремено, друштвено-културолошки фактори као што су породично окружење, културни капитал и технолошка доступност разматрају се као значајни чиниоци музичког образовања. Циљ рада је да се укаже на значај плуралистичког и хуманистички оријентисаног приступа у настави музике као одговора на захтеве савременог друштва.

Кључне речи: педагошки плурализам, савремена настава, музичко образовање, алтернативни приступи.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

У савременом друштву, које карактеришу брзе технолошке и друштвене промене, образовни системи суочавају се са све већим изазовима у настојању да одговоре на потребе нових генерација ученика. Појмови као што су компетенције, вештине и квалификације постали су централни у дефинисању циљева васпитања, уз нагласак на њихову усклађеност са захтевима тржишта рада и технолошког напретка (Tadić 2023: 24). Историјски гледано, васпитање је одувек играло кључну улогу у формирању личности и преношењу друштвених, моралних и културних вредности.

* Асистент, ORCID 0009-0003-2527-3566, bogdan.pindovic@art.pr.ac.rs
** Ванредни професор, ORCID 0000-0003-4237-5364, tatjanamdj74@gmail.com

Од примарног утицаја породице до формализованог образовања, васпитање је суштински механизам развоја појединца и друштва. Савремени образовни трендови истичу потребу за иновативним педагошким приступима који уважавају разноликост стилова учења, индивидуалне потенцијале и културне специфичности ученика. Педагошки плурализам јавља се као концепт који омогућава интеграцију различитих образовних филозофија и метода, чиме се обезбеђује прилагођавање наставе специфичним потребама сваког ученика (Hattie–Zierer 2018: 55).

Новији истраживачки радови указују на то да се концепт педагошког плурализма све више примењује у интернационалним образовним програмима, укључујући IB (International Baccalaureate) и STEM+Arts моделе, где музичко образовање игра интегративну улогу (Kaufman–Glăveanu et al. 2022). Ови програми афирмишу интердисциплинарни приступ настави, при чему музика делује као повезујући елемент који подстиче креативно мишљење, културолошку осетљивост и сарадничко учење у различитим образовним моделима. У овом контексту музика није само средство за когнитивни и емоционални развој, већ и основа за развој интеркултуралне компетенције и глобалне свести појединца.

Алтернативни педагошки модели, као што су Монтесори и Валдорф школе, пружају јединствене примере у којима се негује холистички приступ васпитању. У овим моделима, музика има суштинску функцију у развоју когнитивних, емоционалних и социјалних аспеката личности, подстичући креативност и критичко мишљење (Lillard 2005: 12; Woods 2004: 22). Осим тога, технологија је постала незаобилазна у настави музике, омогућавајући ученицима да истражују, креирају и интерпретирају музичке садржаје на иновативан начин (Robinson–Aronica 2015: 27). Осим што подстиче индивидуални развој, музика је у овим педагошким моделима незаобилазна и у заједничком учењу, кроз групно музицирање и импровизацију, што доприноси изградњи сарадничких вештина и емпатије међу ученицима.

У контексту друштвених и образовних промена савременог друштва, појављује се потреба за преиспитивањем традиционалних модела наставе музике и усмеравањем ка постмодерним, плуралистичким и инклузивним педагошким концепцијама. Савремено образовање све више вреднује индивидуалне разлике, културну разноврсност и креативни израз, што захтева адаптацију наставних метода и курикулума.

У том смислу, полазећи од постмодерних и плуралистичких педагошких парадигми, у раду се критички анализира њихова рефлексија на наставу музике у Републици Србији, с посебним осврtом на савремене приступе васпитању који афирмишу педагошки плурализам и алтернативне идеје и на начине њихове примене у наставној пракси. Постављени истраживачки задаци разматрани су у контексту националног образовног система, уз критичко сагледавање нормативних оквира, курикуларних захтева и постојеће наставне праксе, али и кроз компаративну анализу примера добре праксе који илуструју примену плуралистичких и алтернативних педагошких модела у настави музике. У истраживању су интегрисане савремене теоријске парадигме педагошког плурализма, инклузивног образовања и културно релевантне педагогије, како би се обезбедило свеобухватно разумевање трансформацијског потенцијала плуралистичких приступа у формалном музичком

образовању. Савремени педагошки приступи у настави музике представљају могућност за развој индивидуалних потенцијала ученика, припремајући их за изазове и захтеве савременог друштва.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Методолошки приступ овог рада подразумева анализу примера добре праксе у образовним системима широм света, са нагласком на наставу музике. Примери се односе на то како традиционалне школе користе савремене методе, али и како алтернативне школе, попут Монтесори и Валдорф модела, интегришу холистички приступ у музичком образовању. Педагошки плурализам сагледан је кроз интердисциплинарне приступе који интегришу различите културолошке елементе у наставни процес музичког образовања (Lillard 2005: 39; Woods 2004: 21). Теоријски извори посматрани су применом тематске анализе, која омогућава систематску идентификацију кључних концепата и њихову релацију са постојећим педагошким праксама. Идентификоване тематске целине сврстане су у неколико кључних категорија које представљају основу за даље теоријско и практично разматрање предмета истраживања. Почетна категорија обухвата теоријске оквире педагошког плурализма, при чему се анализирају концептуална полазишта, историјски развој и филозофска утемељења овог приступа у контексту савремене педагогије. Друга целина односи се на алтернативне образовне приступе, укључујући Монтесори, Валдорф и Сузуки метод, који нуде различите дидактичке моделе у односу на традиционалне програме и отварају простор за прилагођавање наставе индивидуалним потребама ученика. Наредна категорија истиче значај културолошког контекста у процесу образовања, наглашавајући улогу интеркултуралности, социоекономских услова и културне релевантности у обликовању наставних садржаја. Последња категорија обухвата примере из праксе у настави музике, са акцентом на примену различитих метода, интеграцију дигиталних технологија, сарадничко учење и интердисциплинарне приступе, чиме се у наставничкој улози афирмише функција фасилитатора и медијатора културних вредности. Примери укључују анализу локалних музичких традиција и интерпретацију њихове улоге у образовним системима, ради истицања интеркултуралне димензије (Sahlberg 2011: 169).

САВРЕМЕНИ ПРИСТУПИ ВАСПИТАЊУ: ПЛУРАЛИЗАМ И ЊЕГОВА УЛОГА У МУЗИЧКОМ ОБРАЗОВАЊУ

У савременом друштву, обележеном брзим технолошким и друштвеним променама, плурализам представља кључ за изградњу образовног система који одговара потребама различитих ученика (Sahlberg 2011: 170, 2021a: 265). Савремени филозофски и психолошки модели васпитања афирмишу еманципацију детета кроз систематско подстицање његових когнитивних, емоционалних и социјалних потенцијала, при чему се овај процес остварује интеракцијом породице, школе и шире заједнице (Stojanović–Bogavac 2016: 52). Васпитање се стога посматра као динамичан и адаптиван одговор на изазове савременог друштва, усмерен

ка складном развоју личности у контексту актуелних социокултурних захтева (Tadić – Bodroški Spariosu 2017: 19).

У том смислу, савремена истраживања истичу значај развијања емоционалне интелигенције, креативности и критичког мишљења као суштинских компетенција које васпитно-образовни процес треба да подстиче, нарочито у оквирима наставе уметности, где се лични и друштвени развој ученика међусобно прожимају (Darling Hammond – Flook et al. 2020: 100–101). У области музичког образовања педагошки плурализам добија посебну видљивост, будући да музика ангажује различите модалитете учења (аудитивни, визуелни, кинетички и емоционални) чиме се ствара подстицајно окружење за развој комплексних когнитивних и афективних капацитета ученика (Creech–Hallam et al. 2013: 94). Примена различитих методолошких приступа, као што су Орфов (*Orff-Schulwerk)*, Кодалијев метод (*Kodály Method*) и Далкрозова еуритмија (*Dalcroze Eurhythmics*), заједно са интеграцијом савремених технологија у наставни процес, пружа наставницима могућност да наставу прилагоде различитим стиловима учења ученика, чиме се подржава њихов целовит и уравнотежен психофизички развој (Burnard 2012: 33). Ови приступи нуде разноврсне педагошке стратегије које подстичу активну и ангажовану улогу ученика у процесу учења. Орфов метод интегрише говор, покрет и музику, наглашавајући импровизацију и телесно изражавање кроз једноставне инструменте и ритмичке игре, чиме се развија креативност и музичка осетљивост код деце (Frazee–Kreuter 1987: 32–33). Кодалијев приступ темељи се на певању као природном облику музичког изражавања, користи народне мелодије, солмизацију и ритмичке слогове, што омогућава систематско развијање музичке писмености (Choksy 1999: 58). Далкрозова еуритмија повезује музику и телесни покрет како би се ритам, фразирање и музичко разумевање усвојили на телесној и чулној равни (Juntunen–Hyvönen 2004: 205). У комбинацији са савременим дигиталним технологијама, попут музичких продукционих платформи, апликација за учење музике и виртуелних инструмената, наведени приступи омогућавају обликовање наставе у складу са индивидуалним стиловима учења и потребама ученика у 21. веку (Webster 2011: 78). Поред тога, музичко образовање има важну улогу у развоју социјалних и емоционалних компетенција, попут сарадње, емпатије и уважавања различитости (Hogenes–Oers et al. 2015: 42). Сарадничко учење, групно музицирање и примена технологије представљају кључне елементе педагошког плурализма (Crawford 2025: 46), јер омогућавају ученицима да кроз заједнички рад искусе уметничке садржаје и развију осећај припадности, што је нарочито значајно у савременом, мултикултуралном друштву.

У светлу све израженије потребе за флексибилним и инклузивним образовним моделима, нарочито у области уметничког образовања, истиче се значај приступа који уважава индивидуалне разлике, стилове учења и афинитете ученика. Педагошки плурализам представља вредан допринос савременом образовном дискурсу, а посебно у домену музичког образовања, јер омогућава интеграцију различитих теоријских приступа, методолошких модела и технолошких решења која препознају и афирмишу ученичку разноликост. Музичко образовање засновано на плуралистичким начелима, стога, добија улогу моћног васпитно образовног инструмента у формирању интегрисаних, отворених и друштвено одговорних појединаца, усклађених са ширим локалним и глобалним контекстом.

ПЕДАГОШКИ ПЛУРАЛИЗАМ И АЛТЕРНАТИВНИ ПРИСТУПИ У НАСТАВИ МУЗИКЕ: ИЗМЕЂУ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ

Један од кључних концепта у савременом образовању данашњице, педагошки плурализам, омогућава интеграцију различитих педагошких приступа, метода и филозофија у циљу прилагођавања различитим потребама, интересовањима и потенцијалима ученика. Резултати истраживања у Монтесори школама показују да деца изложена плуралистичком приступу у настави музике не само да успешније савладавају основне музичке елементе, већ и испољавају виши степен емоционалне интелигенције у односу на вршњаке из традиционалног школског система (Lillard 2005: 39). Концепт педагошког плурализма препознаје вредност разноликости у наставном процесу и омогућава примену различитих педагошких модела, како у државним, тако и у приватним образовним установама (Spasenović–Vujisić Živković 2017: 3). У најширем смислу, плурализам означава присуство више идеја којима је могуће објаснити настанак, природу и повезаност различитих феномена. У контексту педагогије пруларизма, поменути приступ омогућава развој инклузивног и праведног образовног окружења у којем се вреднују индивидуалне разлике ученика и уважавају различити начини учења (Matijević 2016: 163). Важно је нагласити да је овај концепт усклађен са практичним оквиром музичког образовања који заступа Елиот (Elliott 1995: 156), према коме се музика посматра као друштвено и културно условљена пракса, чије се значење обликује кроз активно учешће, интерперсоналну размену и конкретне културолошке оквире, а не искључиво као естетски објекат намењен пасивном слушању или формалној анализи. За разлику од традиционалног естетског приступа, који наглашава пасивно рецептивно искуство музике као форме уметничког уживања, практични приступ полази од схватања музике као праксе – процеса који обухвата активно музицирање, извођење, импровизацију и учење, у оквиру специфичних друштвених, културних и педагошких контекста.

Историјски гледано, педагошки плурализам добија на значају током шездесетих и седамдесетих година прошлог века, када су масовне критике традиционалног образовања указале на потребу за реформама. Алтернативне концепције образовања (отворено и слободно образовање) постале су популарне као одговор на кризу школства, у циљу пружања ширих могућности за развој ученика. Такође, алтернативне школе, као што су Монтесори и Валдорф образовни модели, представљају практичну имплементацију педагошког плурализма. У Монтесори школама, индивидуализован приступ учењу ставља акценат на самостално истраживање и коришћење специфичних образовних материјала.

Педагошка концепција Марије Монтесори, утемељена на идејама Ј. Х. Песталоција и Ф. Фребела, подразумева холистички приступ образовању, хуманистички однос према детету и активну улогу наставника. У оквиру теоријског полазишта, уочљив је и утицај ранијих мислилаца попут Ж. Ж. Русоа, Ј. А. Коменског, Е. Ротердамског и Ф. Раблеа (Парезановић 2013: 162). Истраживања указују да овај метод може позитивно утицати на социјалне вештине, аутономију и академски успех ученика (Lillard 2005: 55). Слично томе, Валдорф школе наглашавају холистички приступ

који укључује когнитивне, емоционалне и физичке аспекте развоја, подстичући креативност и критичко мишљење (Woods 2004: 11). Како наводи Грин (Green 2008: 106), значај неформалног учења и музичког ангажмана ван формалних образовних оквира може се продуктивно инкорпорирати у алтернативне педагошке моделе, чиме се не само подстиче мотивација ученика, већ остварује и јача повезаност између школског учења и ширег социокултурног контекста.

Фински образовни систем представља један од примера успешног спровођења педагошког плурализма. Заснован на једнакости и персонализованом учењу, овај систем пружа сваком ученику подршку кроз индивидуализоване наставне планове, што омогућава развој њихових специфичних потенцијала. У Финској увођење дигиталних алата за стварање музике, попут GarageBand и Soundtrap[1], показало је велике предности у развоју креативних способности ученика. Истраживања указују на то да употреба савремених дигиталних алата подстиче сарадничко учење кроз пројектно-оријентисане активности, чиме се развијају међусобна комуникација, тимски рад и креативност међу ученицима (Sahlberg 2021b: 353). У том контексту Sahlberg (2011) посебно истиче да се у финском образовном систему грешке не посматрају као неуспеси, већ као прилике за учење, што доприноси изградњи подстицајног и психолошки безбедног окружења за развој ученика.

У Канади и Аустралији инклузивне образовне политике омогућавају укључивање ученика из маргинализованих група у главни ток образовања, пружајући им ресурсе и подршку која одговара њиховим потребама (Prensky 2010: 86). У Јапану, концепт „ганбари" (упорност) представља основу за образовање које вреднује труд и напредак, уз снажан акценат на радне навике и дисциплину. У контексту образовне праксе у Финској, Канади и Јапану, где је примећено да увођење локалних музичких традиција у наставу побољшава ангажованост ученика и њихов осећај припадности културном идентитету, развијен је оквир за евалуацију ефикасности педагошког плурализма кроз шест критеријума: когнитивни напредак, креативност, социјална интеракција, укључивање културног контекста, технологија у настави и интердисциплинарност (Sahlberg 2021a: 262). Поред тога, „Сузуки метод" (Shin'ichi Suzuki, 1898–1998) карактеристичан за Јапан, успешно се уклапа у овај контекст упорности („ганбари"), јер наглашава дисциплинован рад, породичну подршку и поступност у учењу инструмената (Стефановић 2016: 20). Наведени метод полази од уверења да сва деца имају потенцијал за музички развој. Овај метод наглашава значај позитивног односа између наставника и ученика, као и креирање окружења у којем се ученици осећају подржано и охрабрено да изразе своје идеје и емоције кроз музику (Кодела–Николић 2014: 543–545).[2]

1 GarageBand и Soundtrap су дигитални алати за компоновање и снимање музике, који омогућавају ученицима да експериментишу различитим звуковима, ритмовима и инструментима. Нуде једноставан кориснички интерфејс, укључујући бројне уграђене „луп" семплове и ефекте, што олакшава подешавање композиције и аранжмана. Због компатибилности са различитим уређајима (рачунари, таблети, паметни телефони), могу се лако интегрисати у наставу, подстичући креативност и сарадњу међу ученицима.

2 У оквиру плуралистичког приступа наставници комбинују различите методе, као што су Кодањев, Орфов или Далкрозов приступ, како би омогућили ученицима да уче кроз доживљај, покрет, слушање, певање и инструментално музицирање.

У настави музике, педагошки плурализам пружа основу за примену различитих метода и приступа који уважавају индивидуалне способности и интересовања ученика. Традиционалне методе, попут нотног писма и техничког извођења, комбинују се са иновативним техникама, као што су импровизација, употреба дигиталних алата и интердисциплинарни приступи. Настава музике представља саставни део ширег образовног процеса, омогућавајући ученицима да се крећу унутар плуралистичког културног простора у којем, у складу са личним потребама и вредносним критеријумима, могу да бирају између различитих музичких садржаја – од забаве и опуштања до дубљих естетских или интелектуалних доживљаја (Стефановић 2016: 109). Овај плуралистички оквир омогућава ученицима да музичку уметност посматрају кроз различите перспективе, укључујући њену историјску, друштвену и културну димензију. Како истиче Бурнард (Burnard 2012: 42), креативност у музичком образовању може бити вишеструка, што значи да ученици имају различите стилове учења, естетске преференције и начине изражавања. Ова вишеструка креативност доприноси богатијем искуству и већем афинитету ученика према музици.

Један од кључних аспеката педагошког плурализма у настави музике јесте и увођење интердисциплинарних садржаја, који омогућавају ученицима да музичко знање повежу са другим научним областима, као што су историја, математика, лингвистика или психологија. Осим тога, технологија у модерном музичком образовању омогућава интерактивно учење путем дигиталних платформи, софтвера за компоновање и виртуелних музичких студија. Иако педагошки плурализам и алтернативне идеје доносе бројне предности, њихова примена није без изазова. Неопходно је обезбедити квалитетну обуку наставника и довољно ресурса за имплементацију ових приступа, као и успоставити равнотежу између традиционалних и иновативних метода како би се постигли оптимални резултати. У светлу теорије Лава Виготског (Vygotsky 1978: 133) о друштвеној интеракцији и „зони наредног развоја", сарадња између ученика, наставника и породице омогућава оптимално стицање знања и подстиче емоционални и когнитивни развој, што је посебно значајно у музичком образовању.

Иако су у току XX века у светској педагошкој пракси развијене методе које стављају акценат на креативне и холистичке аспекте музичког образовања у наставној пракси, у Србији ти елементи остају делимично занемарени. Док су земље западне Европе у великој мери интегрисале ове приступе у званичне курикулуме, у Србији се њихова примена своди на изоловане примере, ентузијастичке напоре појединаца и иницијативе у оквиру алтернативног образовања. Метода која активира личност детета и уважава његове психофизичке особености, захтева већу педагошку пажњу и системску подршку (Терзић 1998: 45).

Истраживањем реализованим од стране др Кристине Парезановић обиласком више основних музичких школа у Србији (Београду, Крагујевцу, Ваљеву, Земуну и Новом Саду), утврђено је да је присутан изразито низак ниво физичке ангажованости ученика током наставе солфеђа. Оваква констатација делује парадоксално у односу на педагошко-дидактичку природу самог предмета, који би, по својој суштини, требало да подстиче ученика на активну, мултисензорну и телесну перцепцију музичког садржаја. Дидактичка игра углавном изостаје, а процес усвајања

градива ослања се искључиво на чуло слуха и вида, док су остала чулна искуства недовољно укључена. Оваква пракса указује на потребу за развојем наставних метода и примену материјала који би подстицали мултисензорно учење и активнији приступ настави (Парезановић 2016: 61).

Метода Марије Монтесори представља пример алтернативних образовних приступа која је, иако делимично, нашла место у оквиру музичког образовања у Србији, чиме се, упркос ограниченој заступљености, успоставља одређена методолошка разноликост која указује на потенцијал за развој педагошког плурализма (Prodanov–Crnjanski i dr. 2021: 64–65). Облици рада у настави солфеђа, какви се данас практикују, показују потенцијал за интеграцију принципа Монтесори методе. Анализа наставне праксе открива низ изазова: ограничену методолошку разноврсност, пасивну позицију ученика, слабо развијене мотивационе стратегије, као и маргинализовање дидактичке игре. Поред тога, поставља се питање функционалности наставних материјала – у којој мери они стимулишу унутрашњу мотивацију и подстичу когнитивни развој кроз активно мишљење (Парезановић 2016).

Такође, истраживања показују да су од 16. до краја 19. века педагошки реформатори усмеравали развој наставних метода ка остваривању два кључна циља: подстицању васпитно-образовних утицаја на свеобухватан развој личности и афирмисање улоге појединаца као активног чиниоца у друштвеном систему. Монтесори метод има корене у хуманистичкој и буржоаској педагогији, при чему је развила и проширила овај приступ кроз експериментални рад и опсервацију дечјег понашања у специфичним педагошким условима (Парезановић 2016: 12). Сумирајући настојања педагошких праваца, укључујући Монтесори, могу се издвојити кључни параметри: развој креативности и личних потенцијала, подстицање унутрашње мотивације кроз методе и дидактичке материјале, стицање знања и вештина, обезбеђење трајности знања путем мултисензорне перцепције и повезивање стеченог знања са другим областима и практичним животом (Парезановић 2016).

Физички амбијент у педагошком простору, према Марији Монтесори, има кључну улогу у подстицању унутрашње мотивације (Парезановић–Тодоровић 2012: 157). Захваљујући педагошком ангажману и иновативном приступу др Кристине Парезановић, Монтесори метод је у домену наставе солфеђа уведен и у образовну праксу Републике Србије. Такође, поменути аутор нарочито подвлачи значај простора који омогућава слободно кретање и организован развој разноврсних активности према хронолошком принципу. У таквом амбијенту, учење кроз кретање, игру и музички трансфер унапређује квалитет наставног процеса, што се јасно реплицира у понашању ученика током наставе, као и у постигнутим образовним резултатима (Парезановић 2016: 139).

Према налазима истраживања поменутог аутора, дидактичка игра „Ре, ми, фа – где сам ја?“ има значајан едукативни потенцијал у развоју музичке меморије ученика, са посебним нагласком на усвајање и препознавање тонских висина и комбинованих мелодијских мотива. У оквиру игре, ученик који преузима улогу „Памтише“ добија задатак да запамтити нова „имена“ – тонске висине својих вршњака, док остали мењају позиције чиме се подстиче слушна перцепција и концентрација. Ова форма активности, заснована на принципу покрета, игре и сарадње, доприноси

стварању динамичног и подстицајног окружења, у коме се уважавају индивидуалне разлике међу ученицима. Применом приступа који се ослања на концепт „осетљивих периода", карактеристичан за Монтесори метод, омогућава се боље прилагођавање наставног процеса развојним потребама сваког детета. Резултати указују да овакве активности позитивно утичу на ученичку мотивацију и доприносе постизању вишег степена наставне ефективности (Парезановић 2016: 52).

У наведеном образовном оквиру могуће је уочити паралелу између Монтесори и Сузуки методе, имајући у виду да је Шиничи Сузуки (Shinichi Suzuki), приликом формулисања свог педагошког система, у значајној мери интегрисао основне принципе Монтесори филозофије у област инструменталне наставе.[3] Посебну вредност представља концепт „прилагођене Монтесори методе у настави солфеђа", чији је циљ обогаћивање постојећих знања и имплементација иновативних дидактичких решења у наставни процес. Експерименталну наставу у оквиру истраживања 2012. године спровела је др Кристина Парезановић у Основној музичкој школи „Петар Коњовић" у Београду (Вождовац). Настава је организована у два одељења трећег разреда – експерименталном и мешовитом, док је контролна група била одељење трећег разреда Основне музичке школе „Др Војислав Вучковић" у Београду (Стари град) (Парезановић 2016: 242). На основу резултата истраживања поменутог аутора, наставници истичу да адаптирана Монтесори метода у настави солфеђа подстиче креативност ученика, повећава њихову радну мотивацију и ангажованост током часа, те да се наставни процес одвија у подстицајном амбијенту који стимулише покрет, игру и рад. Истовремено, овај педагошки приступ омогућава проширивање постојећих знања и усмерење ка различитим могућностима решавања наставних проблема у оквиру предмета солфеђа (Парезановић 2016). Овакав облик истраживања представља први систематски покушај у Србији примене Монтесори методе у настави солфеђа у основним музичким школама. Ово истраживање фокусирано је на увођење основних принципа Монтесори педагогије у трећи разред, у контексту постојеће традиционалне методологије, чиме се отвара простор за даље развијање и имплементацију овог приступа у музичком образовању (Парезановић 2016: 15).

У оквиру музичког образовања солфеђо као наставни предмет има кључну улогу у развоју музичке писмености, односно овладавању вештинама читања и записивања музичког записа, уз истовремено неговање музичког слуха и меморије. Овај приступ ставља акценат на мултисензорно и искуствено учење као основу за развој музичке компетенције. Настава солфеђа не би требало да буде сведена искључиво на овладавање техничким вештинама читања и записивања музичке нотације, већ се мора сагледати у оквиру њене шире васпитно-образовне улоге, усмерене ка подстицању и развоју унутрашњих потенцијала ученика. У том смислу посебно

3 Метода јапанског педагога Шиничија Сузукија полази од концепта усвајања матерњег језика у оквиру ког рана изложеност звуку подстиче развој музичког израза, док се музичка писменост уводи у каснијој фази. Иако метода бележи значајне резултате на глобалном нивоу, њена заступљеност у земљама бивше Југославије је минимална – према подацима Европске Сузуки асоцијације, у Хрватској и Северној Македонији активно делује свега неколико сертификованих наставника. Ово указује на потребу за дубљим испитивањем услова за примену Сузуки методе у регионалном контексту, са посебним фокусом на улогу родитеља у образовном процесу (Кодела–Николић 2014: 547).

је значајан педагошки став Марије Монтесори, која истиче да је човек природом обдарен бројним способностима, али да је поред њиховог развијања неопходно и њихово сврсисходно коришћење: „Морамо их развити, мада ни то није довољно: треба се њима служити“ (Монтесори 2003: 187). Ова мисао указује на потребу интеграције функционалног и креативног приступа у наставни процес, посебно у области музичког образовања, где је циљ не само стицање знања већ и њихова примена у контексту личног и уметничког развоја ученика.

Иновације у наставним методама представљају неопходан сегмент у модернизацији и унапређењу образовног процеса, нарочито у домену музичког образовања. Иако је Монтесори метода првобитно осмишљена за општеобразовни систем и узрасну доб од раног детињства до адолесценције, њени основни принципи показују висок степен применљивости и у области наставе солфеђа. У том контексту, Кристина Парезановић (2016) указује на значај интеграције Монтесори приступа кроз четири кључна аспекта: примену хирономије и фономимике, важност динамичног наставног рада, утицај на дугорочно памћење и предност функционалног у односу на репродуктивно усвајање садржаја. Аутор истиче да се Монтесори методологија, заснована на познавању развојних фаза и потреба детета, показује изузетно ефикасном у прилагођавању наставног процеса индивидуалним способностима, интересовањима и темпу учења сваког ученика. Суштински принцип ове методе, како аутор даље наводи, огледа се у обради и понављању наставних садржаја кроз дидактичку игру и покрет, са посебним акцентом на подстицање креативности као кључног фактора у развоју ученичких потенцијала. Оваква педагошка стратегија промовише саморазвој и унутрашњу мотивацију за учење, што је, према аутору овог концепта, посебно значајно у настави солфеђа, где су елементи игре, креативности и мотивисаности често недовољно интегрисани, иако представљају основу за постизање пуног образовног ефекта. Истраживање наведеног аутора спроведено у трећем разреду основне музичке школе, у оквиру којег је примењен оригинални методички приступ у настави солфеђа – *прилагођена Монтесори метода* допринело је активирању више сензорних канала, при чему су, поред вида и слуха, дидактичким материјалима ангажоване и тактилне способности ученика. Подаци добијени у истраживању аутора овог методичког поступка указују да овакав приступ омогућава дубље усвајање музичких садржаја и подстиче активну, самосталну и ангажовану улогу ученика у процесу учења, што је у складу са основним принципима Монтесори педагогије (Парезановић 2016: 223–224).

Почетни кораци у Републици Србији, према расположивим подацима, системске примене Монтесори методе у настави солфеђа везују се за истраживање др Кристине Парезановић чиме је отворен нови простор за развој дидактичких стратегија у овој области. Развијени метод, утемељен на холистичком приступу музици, полази од претпоставке да ученик треба да буде активан учесник у процесу учења, док наставно окружење треба да буде подстицајно и омогући самостално истраживање музичких појава путем сензорних, моторичких и когнитивних искустава (Парезановић 2016: 15). Овакав модел омогућава поступно, природно и функционално усвајање музичког језика, у оквиру којег се чулна перцепција, покрет и музичка нотација повезују у јединствену целину. Захваљујући овом иновативном приступу,

развијени су и акредитовани програми за стручно усавршавање наставника, реализовани у оквиру ЕРАСМУС+ пројекта, са циљем шире имплементације Монтесори методе у наставну праксу. На тај начин, Република Србија стекла је пионирску позицију у овој области и поставила оквир који може послужити као модел за развој сличних иницијатива у другим европским образовним системима.

Комбинација традиционалних принципа Монтесори педагогије са савременим наставним стратегијама пружа могућност деци да на природан и спонтан начин развијају музичке способности у складу са својим индивидуалним потребама, интересовањима и темпом развоја. Динамика тог развоја зависи од бројних фактора, укључујући урођене потенцијале, претходна искуства и формиране ставове, што је неопходно узети у обзир у процесу васпитно-образовног деловања (Kamenov 1999). Бурнард (Burnard 2012: 43) истиче значај концепта „вишеструких креативности" у настави музике, наглашавајући да се различити облици ученичке креативности развијају кроз индивидуалне, спонтане путеве, при чему учитељ има улогу фасилитатора који обезбеђује подстицајно окружење за дубљу обраду чулних и когнитивних искустава. Овакви приступи полазе од целокупног развоја личности детета и уважавају његове психофизичке карактеристике, што омогућава индивидуализован и развојно примерен педагошки рад.

Међутим, један од изазова примене педагошког плурализма у настави музике у домаћем контексту представља одсуство системске подршке и недовољно разрађен институционални оквир који би омогућио ширу и структурисану имплементацију алтернативних метода у званични образовни систем. Иако постоје примери школа и образовних центара који примењују елементе Монтесори приступа, њихова делатност углавном се заснива на приватним иницијативама или делује у оквиру пилот-програма. У поређењу са традиционалним наставним моделима, алтернативни приступи захтевају већу професионалну флексибилност, посвећеност индивидуализацији наставе, као и креативну употребу наставних ресурса. Успешна интеграција оваквих педагошких приступа у образовни систем Републике Србије захтева свеобухватну институционалну подршку. То укључује организовање континуираних програма стручног усавршавања за наставнике, обезбеђивање адекватних финансијских и материјалних ресурса, као и формалну подршку од стране образовних институција и надлежних министарстава. Само на овај начин могуће је створити одрживо и подстицајно окружење за имплементацију и развој иновативних наставних метода у области музичког образовања. У том смислу даља истраживања и систематска примена хибридних педагошких модела, који интегришу елементе традиционалних, алтернативних и савремених приступа, представљају потенцијално значајан допринос унапређењу квалитета наставе музике и њеној бољој адаптацији различитим потребама и стиловима учења ученика.[4]

4 За разлику од Монтесори модела, који је адаптиран за наставу солфеђа у Републици Србији, Валдорфов педагошки приступ није заступљен у пракси музичког образовања у овом контексту. Упркос спроведеном истраживању расположиве литературе и педагошке праксе у Републици Србији и суседним земљама, нису пронађени подаци који би указивали на примену Валдорфовог модела у настави солфеђа. Ово указује на потенцијалну истраживачку празнину и могућност даљег сагледавања капацитета ове алтернативне педагошке филозофије у оквиру музичког образовања.

Према аутору Лиси ДеЛоренцо (DeLorenzo 2012: 196) плуралистички и демократски оријентисани модели у музичком образовању не само да пружају простор за афирмацију различитих културолошких традиција, музичких жанрова и облика изражавања, већ такође играју важну улогу у промовисању друштвене правде, једнаких могућности и инклузивног приступа уметничком образовању.

ПОСТМОДЕРНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У КОНТЕКСТУ ПЕДАГОШКОГ ПЛУРАЛИЗМА И НАСТАВИ МУЗИКЕ

Постмодерне тенденције у образовању представљају значајну епистемолошку и педагошку трансформацију у односу на традиционалне, модернистичке образовне парадигме, при чему се знање више не посматра као фиксирана и универзална истина, већ као динамичан, вишеаспектан и контекстуално условљен процес. У овом оквиру, постмодерно образовање афирмише плуралитет интерпретација, уважавање различитих културних, социјалних и личних перспектива, као и еманципацију ученика у улози активног конструктора знања, уместо пасивног примаоца образовних садржаја (Reimer 2022: 222). Педагошки плурализам, као концепт тесно повезан са постмодерним теоријама, омогућава наставницима да интегришу различите методе, филозофије и приступе у наставни процес, што доводи до инклузивнијег, динамичнијег и прилагођенијег образовања (Spasenović – Vujisić Živković 2017: 3–4). Савремене студије указују на важност дизајнирања наставних програма који не само да одражавају културну и когнитивну разноликост ученика, већ и омогућавају критичко разматрање друштвених вредности и идентитета (Nicholson 2022: 4; Maidaniyk–Strikhar et al. 2023: 287).

Једна од кључних димензија постмодерног образовања је деконструкција хијерархијских односа у учионици. Наставник више није апсолутни ауторитет, већ фасилитатор учења и сарадник у процесу заједничког откривања значења појмова. Ова перспектива је посебно значајна у настави музике, где се ученицима пружа простор за импровизацију, истраживање и изражавање кроз савремене и дигиталне медије (Zhao–Lee 2024: 105). Савремени музички педагози подстичу групно музицирање, хорско певање и интерактивне радионице као начине за изградњу заједничког музичког идентитета и сарадничког учења (Humberstone 2017: 424).

Упоредо са овим тенденцијама, музичко образовање у постмодерном оквиру постаје средство за истраживање културне разноликости, друштвене правде и политике идентитета. Ученици се охрабрују да истражују порекло музичких жанрова, њихов друштвено-историјски контекст и улогу у обликовању колективне свести, чиме се развијају критичко мишљење, емпатија и свест о друштвеним структурама (Barrett–Westerlund 2024: 3).

У настави музике постмодерни приступ подстиче примену иновативних стратегија, укључујући употребу технологије у музичкој продукцији, коришћење мобилних апликација и дигиталних платформи као што су Soundtrap или BandLab[5],

5 Soundtrap и BandLab представљају савремене онлајн платформе за дигиталну музичку продукцију, које омогућавају корисницима да креирају, уређују и деле музичке пројекте у cloud окружењу. Soundtrap, у власништву Spotify-a, посебно је прилагођен образовним установама кроз

чиме се ученицима омогућава самостално компоновање, ремиксовање и продукција звука (Kokkidou 2018: 12; Allsup 2016: 135). Савремене технологије представљају „разноврстан скуп технолошких алата и ресурса који се користе за комуникацију, креирање, ширење, складиштење и управљање информацијама" (Tinio 2003: 4). Оне могу да помогну „у схватању музичког тока и његове визуелне презентације, упознавању са музичким појмовима и појавама, упознавању са музичким стиловима и остваривању корелације садржаја рада у настави солфеђа са вокално инструменталном и теоријском наставом" (Vasiljević 2006: 16). Такође, увођење наставне технологије у наставу музике пружа „различите могућности учења и помаже да ученик развије креативно мишљење, решавање проблема, комуникацију и способности тимског рада" (Доброта 2016: 4).

Интеграција дигиталних технологија у наставу музике значајно скраћује временски размак између теоријских сазнања и њихове педагошке примене у пракси, омогућавајући бржу трансформацију научних открића у ефективне наставне стратегије (Блажић 2007: 25). Глушац (2005: 25) истиче да се стратешко унапређивање наставног процеса у области музичког образовања остварује кроз континуирано увођење педагошких и методичких иновација, са циљем повећања ефикасности у реализацији наставних садржаја, како у оквиру опште наставе музике, тако и у специјализованим дисциплинама као што је солфеђо. Термин „модернизација" се у овом контексту најчешће употребљава у функцији разграничења између савремених, технолошки подржаних приступа и традиционалних, често недовољно функционалних метода наставе. Модернизација наставе подразумева свеобухватно и континуирано унапређивање образовног система и његових подсистема, укључујући осавремењивање наставничког кадра, примену информационо-комуникационих технологија као савремених дидактичких средстава, као и унапређење наставних технологија у ширем смислу (Ђорђевић–Ничковић 1991: 322). У контексту музичког образовања, посебно наставе солфеђа, овај приступ подржава активну улогу наставника као иноватора који осмишљава методички разноврсне и мотивационо подстицајне активности. Ученици у савременом дигиталном окружењу, очекују од наставника повећан ниво ангажованости, методичку креативност и подстицајно мишљење које ће утицати на њихову мотивацију, смањити пасивност и омогућити дубљу афективну и когнитивну укљученост у наставни процес.

Полазећи од наведеног, отвара се питање степена и начина интеграције савремених технологија у наставу солфеђа. Под савременим технологијама подразумева се употреба информационих система, рачунарска обрада података, комуникација путем дигиталних мрежа и претраживање информација, што заједно упућује на тесну повезаност са доменом рачунарства. Настава солфеђа је, према Васиљевић (2006),

---

верзију *Soundtrap for Education*, која подржава сараднички рад у реалном времену, интеграцију са платформама као што је Google Classroom и усклађеност са стандардима безбедности деце (нпр. COPPA, GDPR). С друге стране, BandLab нуди сличне функционалности, али је више усмерен ка индивидуалним креаторима и музичарима, без специфичне едукативне компоненте. У настави музике, посебно у контексту дигиталног компоновања, импровизације и мултимедијалних пројеката, Soundtrap се препознаје као погоднији алат због своје педагошке структуре и подршке наставном процесу.

традиционално била заснована на строго структуираним вежбама за певање с листа, уз примену солмизационих слогова. Данас се, међутим, ова дисциплина сагледава као мултидисциплинарни предмет, који обједињује различите облике рада: ритмичке и мелодијске вежбе, музичку диктатуру, теоријска знања, слушање и анализу музике, интонирање, опажање, као и елементе музичког стваралаштва. Педагошка наука је показала изразито интересовање за примену информационо-комуникационих технологија у образовању, имајући у виду њихов потенцијал да подстакну активност, креативност и самосталност ученика кроз употребу модернизованих дидактичких медија. Постмодерне теорије образовања стављају акценат на инклузивност и уважавање разноврсних стилова учења, чиме доприносе изградњи хуманистички оријентисаног образовног окружења. У контексту наставе музике, ова парадигма се манифестује кроз растући фокус на интеграцију ученика са различитим способностима, језичким и културним позадинама, чиме се подстиче интеркултурно разумевање и индивидуализован приступ у процесу учења. Такав модел наставе не само да оснажује образовну праведност већ и доприноси стварању отворенијег, социјално одговорног и еманципаторног образовног контекста (Georgii Hemming 2017: 73).

Разматрање савремених критичких и демократских педагошких парадигми омогућава дубље разумевање образовања као социјално и културолошки утемељене праксе, која превазилази традиционалне дидактичке моделе и отвара простор за еманципаторне и инклузивне приступе настави. Аутор Фреири (Freire 1970: 88) наглашава значај образовања као ослобађајуће праксе, у којој ученик постаје активни субјекат дијалога и промене, што је у складу са постмодерним ставовима о деконструкцији хијерархијских односа у настави. Слично томе, Биеста (Biesta 2006: 8–9) критикује функционалистички приступ образовању и залаже се за „субјективизацију", процес у ком ученик постаје субјект одговорности и друштвеног ангажмана. Ове концепције имају посебну вредност у настави музике, где процес креирања и изражавања има снажан лични и социјални карактер. Надаље, Хукс (Hooks 1994: 72) промовише идеју „педагошког простора слободе" у којем се уважавају искуства маргинализованих група, што је од изузетне важности у контексту инклузивног музичког образовања. Девеи (Dewey 1934: 30–31), као један од претеча прогресивног образовања, указује на интегралну везу између уметничког искуства и социјалне свести, сугеришући да настава музике треба да буде дубоко усађена у друштвени живот ученика.

Са аспекта компаративне анализе, посебну вредност имају искуства и примери из образовних система Финске, Аустралије и Словеније. У Финској, наставници музике имају висок степен професионалне аутономије и редовно примењују интердисциплинарне приступе (Sahlberg 2021a: 152). Аустралијски образовни модел истиче значај дигиталне креативности и интеркултурне разноврсности, с посебним акцентом на интеграцију музичких пракси аутохтоних заједница у школски курикулум као облик афирмације културне инклузивности и очувања нематеријалног наслеђа (Crawford 2025: 213). У словеначком образовном систему препознаје се конзистентна институционална подршка неформалним облицима музичког учења, што омогућава остваривање континуитета између школског образовања и музичких пракси локалне заједнице те доприноси изградњи културно релевантног

и социјално осетљивог наставног амбијента (Oblak 2006: 152). Ови примери указују на могућности које настају када се образовна политика темељи на поверењу у наставнике, поштовању културне разноликости и интеграцији локалног наслеђа у наставни процес. Упоређујући ова решења са стањем у образовном систему Републике Србије, постаје јасно да је потребна јача институционална подршка, али и креирање простора за креативну слободу наставника у примени иновација. Креативност би била „способност откривања и уочавања ствари, појава, значења и везана је уз мишљење, док би стваралаштво означавало конкретизацију истог, тј. реализацију и конкретно остварење новог дела, продукта, идеје" (Vidulin 2016: 17). Кристина Парезановић истиче да „креативност у најширем смислу означава оригиналност испољених идеја, способност да се створе нова решења одређених проблема или другачији, нови начин уметничког израза. Даље произлази да је креативно мишљење облик мишљења који доводи до откривања повезаности појава на нов и оригиналан начин, што доводи до стварања нових продуката (решења проблема, производа и др." (Парезановић 2016: 93). У том смислу, импровизација у настави солфеђа може имати веома битну улогу јер може представљати суштински облик музичког израза који омогућава ученицима да на аутентичан и креативан начин повежу теоријска знања са практичним вештинама, развијајући музичко мишљење, интуицију и способност самосталног музичког обликовања. Као методичко средство, импровизација подстиче активно учешће, креативну иницијативу и естетску осетљивост, што је чини неизоставним сегментом савремене и подстицајне наставе музике. Према Кратмајеру „импровизација по природи своје физиономије омогућава свим учесницима равноправно укључивање, то је можда најпогоднији облик у коме машта може проговорити о својој вредности" (Kratmajer 2000: 25).[6]

Увођење елемената из ових система, посебно у погледу интердисциплинарности и културне укорењености наставе, значајно би допринело осавремењавању наставе музике и приближавању образовања потребама савременог друштва. Интеграцијом ових концепата, наставник у постмодерном педагошком оквиру постаје медијатор између ученика, заједнице и културолошког наслеђа, доприносећи формирању демократског, еманципаторног и одрживог образовања. Постмодерни педагошки приступи у настави музике, ослоњени на интердисциплинарност и рефлексивност, не само да подстичу академски успех ученика него и формирају њихову способност да промишљају о друштвеним, културним и етичким димензијама уметности. Кроз ове приступе школа се обликује као простор демократије, дијалога и креативне еманципације (Reimer 2022: 196; Allsup 2016: 94).

6 Анализирајући наставне програме, Пиндовић (2023: 176) закључује да је у оквиру предмета Музичка култура импровизација обухваћена као део музичког стваралаштва, док је на предмету Солфеђо она уведена као засебна област која интегрише мелодику, ритам, теорију музике и слушање, чиме је добила значајно место у наставном процесу захваљујући методичарима који су препознали њену вредност. Даље наводи да је на високошколском нивоу, импровизација обавезан садржај на предметима Солфеђо и Дидактичке музичке игре на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Такође, на Факултету музичке уметности у Београду од академске 2010/11. године постоји изборни предмет „Импровизација – глас и клавир", фокусиран на различите типове клавирске пратње. Слично, на Академији уметности у Новом Саду примењује се импровизација у форми хармонске и слободне клавирске пратње (Пиндовић 2023: 176).

Узимајући у обзир наведене тенденције, постаје јасно да постмодерна парадигма у настави музике не представља само стилску или методолошку трансформацију, већ суштинску промену у схватању образовања као културне праксе усмерене ка индивидуалном и друштвеном оснаживању. Интеграцијом плуралистичких, инклузивних и критички оријентисаних приступа, настава музике добија потенцијал да превазиђе оквир традиционалне уметничке дисциплине и постане средство за развој емпатије, социјалне свести и културне компетенције код ученика. Управо та трансформативна улога музичког образовања представља један од најзначајнијих домета савременог педагошког мишљења и праксе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Савремени приступи васпитању, базирани на концептима педагошког плурализма и алтернативних идеја, представљају суштинску трансформацију традиционалног образовног система. Ови приступи уносе иновације у васпитно-образовну праксу, наглашавајући индивидуалне потребе ученика, њихове таленте и потенцијале. У условима све веће комплексности савременог друштва, традиционални педагошки модели често показују ограничења у одговору на динамичне промене у социјалним, технолошким и културним аспектима живота. Управо зато, флексибилни и инклузивни приступи, засновани на плурализму и иновацијама, постају кључни елементи савремене педагогије.

Педагошки плурализам омогућава интеграцију различитих метода, филозофија и стратегија у наставни процес, чиме се обезбеђује разноврсност и приступачност образовања за све ученике. У контексту наставе музике, овај приступ показује посебан потенцијал, јер музика служи не само као уметничка форма већ и као средство за развој социјалних, емоционалних и когнитивних компетенција. Иновативне праксе, укључујући коришћење дигиталних алата, интердисциплинарни приступ и сарадничко учење, пружају ученицима могућност да истражују, креирају и интерпретирају музику у складу са својим потребама и интересовањима.

Образовни системи који уважавају постмодерне и критичке педагошке перспективе стварају окружење у којем се ученици подстичу да буду креативни, критички настројени и активно укључени у друштвени живот. Ово је посебно важно у настави музике, која игра кључну улогу у развоју емоционалне интелигенције, културне осетљивости и самопоуздања. Савремени педагошки приступи у музици подржавају не само уметничко изражавање већ и интеркултурални дијалог, који је од кључног значаја за савремено глобално друштво (Sahlberg 2011: 168).

Закључно, плуралистички и постмодерни приступи у настави музике представљају концептуални и практични оквир који афирмише културну разноликост, индивидуализацију процеса учења и активно учешће ученика у конструисању знања. Анализа показује да се у националном образовном контексту постепено интегришу елементи алтернативних педагошких метода као што је Монтесори, иако је углавном у ограниченом обиму и ван званичног курикулума. Унапређење наставе музике у Републици Србији захтева јачање институционалне подршке, професионално оснаживање наставника, као и отворенији приступ креирању наставних садржаја

који укључују више интеркултуралних, креативних и технологијом подржаних облика учења. Наредна истраживања требало би усмерити ка систематском емпиријском праћењу ефеката примене плуралистичких метода у формалном образовању, са посебним акцентом на анализу успешних примера из међународне праксе. Синергија теоријских поставки и педагошке праксе представља кључни предуслов за креирање наставног процеса који одговара потребама савременог ученика, истовремено подстичући развој критичког мишљења, креативности и демократских вредности у оквиру наставе уметности. Неопходно је критички сагледати изазове и ограничења у процесу примене ових модела, посебно у условима економске и институционалне нестабилности. Активно укључивање свих релевантних актера, родитеља, наставника и локалне заједнице, у процес осмишљавања и реализације савремених педагошких приступа, представља суштински корак ка обезбеђивању њихове дугорочне одрживости и ефикасности.

Интеграција савремених педагошких приступа представља не само могућност већ и одговорност образовних система у припреми младих генерација за изазове савременог друштва ка доживотном учењу, креативности и активној укључености у друштво. Овај процес је од кључног значаја за изградњу одрживог, праведног и успешног образовног система, који ће младима омогућити да постану одговорни, критични и креативни учесници глобалног друштва.

Истраживачко питање, које се односи на утицај постмодерне и плуралистичке парадигме на наставну праксу, као и на педагошке потенцијале и ограничења интеграције алтернативних образовних метода, разматрано је кроз теоријску и концептуалну анализу, као и кроз преглед примера из националне и компаративне праксе. Рад је тиме понудио аргументовани увид у могућности које плуралистички модели пружају за унапређење инклузивности, креативности и културолошке осетљивости у настави музике. Будући да се рад ослања на анализу секундарних извора, ограничење истраживања представља недостатак примарних емпиријских података, као што су интервјуи са наставницима или ученицима. У будућим истраживањима, фокус је потребно усмерити ка специфичном културолошком контексту, што би обезбедило додатне увиде и ојачало педагошку импликацију рада.

ЛИТЕРАТУРА

Allsup 2016: Randall Everett Allsup. *Remixing the classroom: Toward an open philosophy of music education*. Indiana University Press. Приступљено: јануар 2025. https://books.google.com/books?id=xsC5DAAAQBAJ.

Блажић 2007: Миодраг Блажић. *Образовна технологија*. Врање: Учитељски факултет.

Barrett–Westerlund 2024: Margaret S. Barrett – Heidi M. Westerlund. Rethinking professionalism in music education. In *Music education, ecopolitical responsibility, and sustainability* (pp. xx–xx). Springer. Приступљено: јануар 2025. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-45893-4_3.

Biesta 2006: Gert Biesta. *Beyond learning: Democratic education for a human future*. Routledge. Приступљено: децембар 2024. https://www.routledge.com/Beyond-Learning-Democratic-Education-for-a-Human-Future/Biesta/p/book/9781594512346.

Burnard 2012: Pamela Burnard. *Musical creativities in practice*. Oxford University Press. Приступљено: децембар 2024. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199583942.001.0001.

Choksy 1999: Lois Choksy. *The Kodály method I: Comprehensive music education*. Prentice Hall.

Crawford 2025: Renee Crawford. Pedagogical Affordances of Blended Learning to Develop Students Knowledge and Skills. Case studies on Blended Learning in Higher Education. Приступљено: октобар 2024. https://doi.org/10.1007/978-981-96-0722-8.

Creech–Hallam et al. 2013: Andrea Creech – Susan Hallam et. al. The power of music in the lives of older adults. Research Studies in Music Education, 35(1), 83–98. Приступљено: јануар 2025. DOI:10.1177/1321103X13478862.

Darling Hammond – Flook et al. 2020: Linda Darling Hammond – Lisa Flook et al. Implications for educational practice of the science of learning and development. Applied Developmental Science, 24(2), 97–140. Приступљено: фебруар 2025. https://doi.org/10.1080/10888691.2018.1537791.

DeLorenzo 2012: Lisa C. DeLorenzo. *Giving voice to democracy in music education: Diversity and social justice*. Routledge.

Dewey 1934: John Dewey. Art as experience. Minton, Balch & Company. Приступљено: март 2025. https://ia902908.us.archive.org/28/items/deweyjohnartasanexperience/DEWEY%20John,%20Art%20as%20an%20Experience%22.pdf.

Ђорђевић–Ничковић 1991. Ђорђевић Миливоје – Ратко Ничковић. *Пеdагоīија*. Ниш: Просвета.

Elliott 1995: David J. Elliott. *Music matters: A new philosophy of music education*. New York and Oxford: Oxford University Press.

Frazee–Kreuter 1987: Jane Frazee – Kent Kreuter. *Discovering Orff: A curriculum for music teachers*. Schott Music Corporation.

Freire 1970. Paulo Freire. *Pedagogy of the oppressed*. Herder and Herder. United States: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data.

Georgii Hemming 2017: Eva Georgii Hemming. What is quality? The political debate on education and its implications for pluralism and diversity in music education. *Philosophy of Music Education Review, 25*(1), 67–86. Приступљено: јануар. 2025. https://www.jstor.org/stable/10.2979/philmusieducrevi.

Глушац 2005: Драган Глушац. *Меīодичко-дидакīичка иīања ефикасносīи наīаве информаīике*. Зрењанин: Технички факултет „Михајло Пупин“. Универзитет у Новом Саду.

Green 2008: Lucy Green. *Music, informal learning and the school: A new classroom pedagogy*. Ashgate. Приступљено: децембар 2024. https://doi.org/10.4324/9781315248523.

Hogenes–Oers et al. 2015: Michel Hogenes – Bert van Oers et. al. *The effects of music composition as a classroom activity on engagement in music education and academic and music achievement: A quasi-experimental study*. International Journal of Music Education, Volume 34 Issue 1. Приступљено: фебруар 2025. https://doi.org/10.1177/0255761415584296.

Hattie–Zierer 2024: John Hattie – Klaus Zierer. *10 mindframes for visible learning: Teaching for success*. Routledge. Приступљено: октобар 2024. https://doi.org/10.4324/9781003430124.

Hooks 1994: Bell Hooks. *Teaching to transgress: Education as the practice of freedom*. Routledge. Приступљено: март 2025. https://www.routledge.com/Teaching-to-Transgress/hooks/p/book/9780415908085.

Humberstone 2017: James Humberstone. A pluralist approach to music education. In R. M. Bauer, S. Ruthmann, & J. H. Williams (Eds.), *The Oxford handbook of technology and music education*. Oxford University Press.

Juntunen–Hyvönen 2004: Marja Leena Juntunen – Leena Hyvönen. Embodiment in musical knowing: How body movement facilitates learning within Dalcroze Eurhythmics. *British Journal of Music Education:* Cambridge University Press, Volume 21 , Issue 2 , pp. 199–214. Приступљено: децембар 2024. DOI:10.1017/S0265051704005686.

Kamenov 1999: Emil Kamenov. *Predškolska pedagogija I*. Beograd. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kaufman–Glăveanu et al. 2022: James C. Kaufman – Vlad P. Glăveanu et. al. *The Cambridge handbook of creativity across domains*. Cambridge University Press. Приступљено: јануар 2025. https://doi.org/10.1017/9781316274385.

Кодела–Николић 2014: Слободан Кодела – Игор Николић. „Подстицање музичког потенцијала као полазиште Методе матерњег језика". *Савремене тенденције у наставним и ваннаставним активностима на учитељским (йедагошким) факултетима*. Тематски зборник. Ур. С. Денић. Учитељски факултет Врање, 541–546.

Kokkidou 2018: May Kokkidou. Postmodernism, music literacies, and the function-oriented music curriculum. *Visions of Research in Music Education, 32*(1). Приступљено: фебруар 2025. https://digitalcommons.lib.uconn.edu/vrme/vol32/iss1/2/.

Кратмајер 2000: Vinko Kratmajer. *Izvod sa predavanja na postdiplomskim studijama (rukopis)*. Sarajevo.

Lillard 2005: Stoll Lillard. *Montessori: The science behind the genius*. Oxford University Press. Приступљено: јануар 2025. https://montessorischoolalmeria.es/wp-content/uploads/2021/05/montessori-science-behind-genius.pdf.

Maidaniyk–Strikhar et al. 2023: Iryna Maidaniyk – Oksana Strikhar et al. Development of music education in postmodern society. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională, 15*(1), 285–297. Приступљено: децембар 2024. https://www.lumenpublishing.com/journals/index.php/rrem/article/view/6100.

Matijević–Opić i dr. 2016: Milan Matijević – Siniša Opić i dr. „Teachers' assessments of certain curricular determinants in primary school". *Међународна научна конференција – зборник радова*. : март 2025. https://js.ugd.edu.mk/index.php/AMC/issue/view/85.

Монтесори 2003: Марија Монтесори. *Упијајући ум*. Београд: ДН Центар.

Nicholson 2022: George Nicholson. Pluralism in American music education research: Essays and narratives, a review. *International Journal of Education & the Arts, 23*. Приступљено: фебруар 2025. http://www.ijea.org/v23r1/v23r1.pdf.

Oblak 2006: Breda Oblak. „Glasba v luči kurikularne prenove". In A. Barle Lakota & K. Bergant (Eds.), *Kurikularna prenova: Zbornik*. Ljubljana: Nacionalni kurikularni svet, 143–157.

Парезановић–Тодоровић 2012: Кристина Парезановић – Драгана Тодоровић. „Монтесори метод у настави солфеђа – функционални насупрот репродуктивном начину учења". *Владо Милошевић – етномузиколог и композитор*. Зборник радова. Ур. Д. Големовић. Бања Лука: Академија уметности, 154–167.

Парезановић 2013: Кристина Парезановић. „Полазне основе Монтесори методе у педагошким ставовима Ј. Песталоција и Ф. Фребела; параметри: игра, активност, мотивација кроз перспективу методских поступака на настави солфеђа". *Паганско и хришћанско у ликовној уметности и сатира у музици*. Тематски зборник. Ур. С. Пајић и В. Канаћки. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 157–167.

Парезановић 2016: Кристина Парезановић. *Примена основних йринцийа васйитно-образовне методе Марије Монтесори у настави солфеђа*. Докторски рад. Београд: Факултет музичке уметности.

Prensky 2010: Marc Prensky. *Teaching digital natives: Partnering for real learning*. Corwin Press. Приступљено: јануар 2025. https://marcprensky.com/wp-content/uploads/2013/04/Prensky TEACHING_DIGITAL_NATIVES-Introduction1.pdf.

Prodanov–Crnjanski i dr. 2021: Ira Prodanov – Nataša Crnjanski. *Muzičko obrazovanje u digitalnom okruženju*. Novi Sad: Akademija umetnosti. Приступљено: март 2025. https://akademija.uns.ac.rs/wp-content/uploads/2021/09/Muzicko-obrazovanje-u-digitalnom-okruzenju--e-book.pdf.

Пиндовић 2023: Богдан Пиндовић. „Развој музичких способности и (музичке) креативности кроз примену импровизације у настави музике". *Липар*, бр. 82, 165–181. Приступљено: јун 2025. DOI: 10.46793/LIPAR82.165P.

Reimer 2022: Bennett Reimer. *A philosophy of music education: Advancing the vision*. Rowman & Littlefield. Приступљено: децембар 2024. https://books.google.com/books?id=Q9eIEAAAQBAJ.

Robinson–Aronica 2015: Ken Robinson – Lou Aronica. *Creative schools: The grassroots revolution that's transforming education*. Penguin Books. Приступљено: март 2025. https://www.tnteu.ac.in/pdf/library/School_Education/3%20%20Creative%20Schools_%20The%20Grassroots%20Revolution%20That%E2%80%99s%20Transforming%20Education%20(%20PDFDrive%20).pdf.

Sahlberg 2011: Pasi Sahlberg. *Finnish lessons: What can the world learn from educational change in Finland?* Teachers College Press. Приступљено: октобар 2024. https://www.pedocs.de/volltexte/2015/11098/pdf/CEPSJ_2011_3_Franko_Rezension_Sahlberg_Finnish_lessons_what_can.pdf.

Sahlberg 2021a: Pasi Sahlberg. *Finnish lessons 3.0: What can the world learn from educational change in Finland?* Teachers College Press. Приступљено: децембар 2024. https://www.tcpress.com/finnish-lessons-3.0-9780807764800.

Sahlberg 2021b: Pasi Sahlberg. *Why more play will save our schools and help children thrive*. Oxford University Press.

Spasenović – Vujisić Živković 2017: Vera Spasenović – Nataša Vujisić Živković. *Pokušaji ostvarivanja pedagoškog pluralizma u obrazovnoj politici i praksi u Srbiji*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Стефановић 2016: Славица Стефановић. *Чиниоци ефикасної уйрављања разредом у наставі музике у основној школи*. Докторски рад. Београд: Факултет музичке уметности. Приступљено: јун 2025. https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/7234/DoktorskaDisertacija_Slavica_Stefanovic.pdf?sequence=6&isAllowed=y.

Stojanović–Bogavac 2016. Aleksandar Stojanović – Dragana Bogavac. *Metodičke strategije razvoja dečijih potencijala u savremenoj pedagoškoj ustanovi*. Učiteljski fakultet: Beograd. Приступљено: јун 2025. https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/221732876.

Tinio 2003: Luis V. Tinio. E-Primers for the information economy, society and polity. *ICT in Education*. e-ASEAN Task Force.

Tadić 2023: Aleksandar Tadić. *Is it worth fighting for „education in the classic sense"*. International scientific conference: New horizons in education. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača, 21–33. Приступљено: фебруар 2025. https://reff.f.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/5234/bitstream_12835.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Tadić–Bodroški Spariosu 2017: Aleksandar Tadić – Biljana Bodroški Spariosu. „Vaspitanje kao odgovor na izazove savremenog doba". *Nacionalni naučni skup Susreti pedagoga: VasPITANje danas*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu: Institut za pedagogiju i andragogiju: Pedagoško društvo Srbije, 19–25. Приступљено: јун 2025. https://reff.f.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3521/bitstream_8022.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Terzić 1998: Ema Terzić. *Analiza i vrednovanje udžbenika muzičke kulture u osnovnoj školi u Mađarskoj i Srbiji*. Beograd: Centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju.

Vygotsky 1978: Lev S. Vygotsky. *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

Webster 201: Peter R. Webster. Construction of Music Learning, in Colwell, R., & Webster, P. R. (eds), *MENC Handbook of Research on Music Learning: Volume 1: Strategies* (New York, 2011; online edn, Oxford Academic, 27 May 2015). Приступљено: децембар 2024. https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780195386677.003.0002.

Woods 2004: Philip A. Woods. Democratic leadership: drawing distinctions with distributed leadership. *International Journal of Leadership in Education*, 7(1), 3–26. Приступљено: јануар 2025. https://doi.org/10.1080/1360312032000154522.

Vasiljević 2006: Zorislava M. Vasiljević. *Metodika muzičke pismenosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd.

Zhao–Lee 2024: Wenxiu Zhao – Feng-Hsu Lee. The impact of new musicology and postmodern theory fusion on cultural diversity awareness in music education. *Journal of Pedagogical Research*. Приступљено: фебруар 2025. https://www.ijopr.com/download/the-impact-of-new-musicology-and-postmodern-theory-fusion-on-cultural-diversity-awareness-in-music-15008.pdf.

Bogdan R. PINDOVIĆ
Tatjana B. MILOSAVLJEVIĆ ĐUKIĆ

CONTEMPORARY PEDAGOGICAL APPROACHES IN MUSIC EDUCATION: PLURALISM, ALTERNATIVE IDEAS, AND THE SOCIAL CONTEXT

Summary

The paper explores contemporary pedagogical approaches in music education, with a focus on pedagogical pluralism, the application of alternative educational philosophies, and the influence of social context. Drawing on postmodern educational theories, it analyzes various teaching models that reject uniformity in favor of individualization, creativity, and inclusivity. Special attention is given to the role of the teacher as a facilitator in the learning process, as well as to the integration of digital technologies into music pedagogy. Through a critical analysis of alternative methods such as the Montessori, Waldorf, and Suzuki approaches, the paper highlights opportunities for improving teaching practices in accordance with the needs of 21st-century learners. At the same time, socio-cultural factors such as family environment, cultural capital, and technological accessibility are considered as significant elements in music education. The aim of the paper is to emphasize the importance of a pluralistic and humanistically oriented approach in music teaching as a response to the demands of contemporary society.

Keywords: pedagogical pluralism, contemporary instruction, music education, alternative approaches.

Рад је предат 16. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 821.163.41.09:398(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57239

ОДГОВОРИ НА ВАЖНА ПИТАЊА СТРУКЕ

(Снежана Самарџија. *Исходишта поезије. Обред и мит у усменом песништву*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2022, 307 стр.)

Монографска студија *Исходишта поезије. Обред и мит у усменом песништву* једна је у низу вредних фолклористичких студија објављених у едицији *Књижевност и језик* Друштва за српски језик и књижевност Србије. Заснована на референтној и богатој литератури (в. 289–307. стр.) ова студија из пера врсног фолклористе проф. др Снежане Самарџије нуди одговоре на већи број важних питања струке – наставника Српског језика (и књижевности), која су побројана у белешци с краја књиге (в. 287–288. стр.): обредне и обичајне лирске народне песме; митолошке песме; проучавање варијантности епских песама; проблеми жанровског одређења народних приповедака; славе које славе јунаци; поруке и врлине које негују наше народне песме; епска матрица и епско обликовање: између мита и критичког мишљења; лирске народне песме; кратке фолклорне форме; архаизми у песмама и патријархалне норме; интернационални мотиви у епској поезији; етички проблеми настали због промене сензибилитета у патријархалном и савременом друштву; Свети Сава у народној књижевности; терминологија у народној књижевности; жена у народној поезији; рецитовање епских народних песама; упоредно читање народне епске песме *Бановић Страхиња* и драме Бориславa Михајловића Михиза.

Књига је издељена на пет поглавља: *Поезија и обред, Лирски „текст" између обредне стварности и метафора, Обред у поезији. Поезија и митологија, Магија речи – осврт на кратке говорне облике,* а од 273. до 286. стране нуди прегледне и садржајне табеларне прилоге који једновремено штеде простор и изузетно су информативни.

Највећи део првог поглавља састављеног од шест потпоглавља бави се проблемима поделе усмене лирике и немогућношћу класификације, што је најчешћи проблем, поред неразрешивог питања старине народне лирске поезије. Уводна страница студије напомиње главне проблеме за класификацију и проучавање специфичног односа поезије и обреда: то је пре свега разноврсна грађа из различитих периода бележења и са различитих терена, која сведочи о преплитањима фолклорних родова и жанрова. Притом су првобитна значења песничких слика и формула

или изгубљена или маскирана млађим слојевима певања. Такође, контекст импровизације је одиграо велику улогу јер је поезија интензивно повезана са судбином јединке и животом колектива. У првом потпоглављу Снежана Самарџија бави се синонимијом појмова „обичај" и „обред", креће од употребне вредности ових појмова код Вука Караџића, Ватрослава Јагића, Стојана Новаковића, Тихомира Ђорђевића, Веселина Чајкановића, као и у истакнутим серијским публикацијама: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* и *Српски етнографски зборник,* закључујући да: „Изразитије разликовање обредне и обичајне лирике у српској фолклористици уочава се, заправо, од шездесетих година прошлог миленијума."

Друго поглавље монографије делимично је штампани текст у гласовитој публикацији *Научни састанак слависта у Вукове дане* 2007. године, а то је први одељак који се бави обухватом песничке слике у обредној лирици у смислу чувања најстаријих обредних представа. Проф. др Снежана Самарџија својим промишљањима осветљава пут(овања): магија – метафора, обредна пракса – симбол: *На ранилу – „Ал' на води јеленче"*, а поглавље има још четири одељка сличног тона и креативног приступа анализи: *Љубавна игра – „Али на води душа девојка"; Еротски занос – „Ја имам славја у њадрах"; „Ген сижеа"* и *Тумачења и значења.*

Треће поглавље и његових десетак потпоглавља цртају „животни круг" или циклус са „светињама и реликвијама": слава – кумство – свадба – балада – освета – побратимство – хранитељство – гостопримство. Пре свега су заснована на систему етичких принципа колектива и чувају веома архаична значења. Овај део монографске студије карактерише премештање истраживачког фокуса ка лирско-епским и епским врстама, као и усмереност ка јавним и друштвеним манифестацијама обредности. Анализа одабраних текстова народне поезије из *Ерлангенског рукописа*, Богишићевог зборника и Вукових збирки, открива разгранате интертекстуалне везе симболичких знакова заборављене културе и богату предиспозицију фолклорног подтекста.

У поглављу *Поезија и митологија* Снежана Самарџија разрешава веома комплексне задатаке и расветљава однос језика и мита у систему усмених поетских облика, пре свега митолошких песама, за које у неким школским уџбеницима стоји дефиниција да су „певани митови" – који, чији, из ког времена и са ког терена, не разјашњава се. Одељак је делимично штампан у *Годишњаку Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима* 2022. године. Проф. др Снежана Самарџија разоткрива њихово магијско дејство учитано у стилске фигуре, које сведоче о високим естетским квалитетима ових песама. Ауторка ове усменокњижевне творевине сагледава контекстуално на релацијама: „митологија–историја" и „етика–поезија".

Последње поглавље монографске студије под насловом *Магија речи – осврт на кратке говорне облике* јесте одељак који је у првобитном облику под насловом *Пословице, благослови и клетве у усменој књижевности* штампан у часопису *Књижевност и језик* 2008. године. Три потпоглавља анализирају: *Заједничке одлике кратких говорних облика, Пословице као „познање живљења на овоме свету"* и *Магијску моћ речи – благослове и клетве.*

Фолклористичка студија *Исходишта поезије. Обред и мит у усменом песништву*, дајући одговоре на издвојена питања струке, даје и сигурну основу за

контекстуализације народне лирске поезије, наглашава важна поетолошка обележја овог најстаријег жанра у чијим оквирима првобитна магија речи недри и рађа уметност речи. Сугерисане су директно или индиректно бројне могућности тумачења народне лирике у оквирима различитих методолошких и методичких приступа. Проф. др Снежана Самарџија успешно доказује како је ову палимпсестну уметност сачувао „језик – фразеологија", као и „контекст имровизације".

*Кристина МИТИЋ**

* Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, ORCID 0000-0002-6911-6779, kristina.mitic@filfak.ni.ac.rs

УДК 821.163.41.09(049.32)
821.111.09 Џојс Џ.(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57170

ALL THAT JOYCE

(ур. Зоран Пауновић, *Траговима* Уликса*: одјеци стваралаштва Џејмса Џојса у српској књижевности*, Српска академија наука и уметности, огранак САНУ у Новом Саду, 2023, 128 стр.)*

[edited by Zoran Paunović, *Trails of Ulysses: Echoes of James Joyce's Work in Serbian Literature*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Branch of SASA in Novi Sad, 2023, 128 pages]

Among the literary anniversaries in 2022, the centenary of Joyce's *Ulysses* stands out in particular. On February 2nd of that year, a full century passed since the publication of the first complete edition of one of the most influential novels of the 20th century. This significant literary anniversary in the Serbian cultural context was marked by a series of events: "Bloomsday" celebrations at the Faculty of Philology at the University of Belgrade, literary evenings, and television programs dedicated to *Ulysses*, as well as the publication of Novica Milić's book *100 Odiseja (i noć više)*. The most relevant academic contribution to the celebration of this anniversary was the roundtable "Trails of Ulysses: Echoes of James Joyce's Work in Serbian Literature", held on "Bloomsday" in the ceremonial hall of the SASA Branch in Novi Sad.

A collected volume emerged from these presentations, edited by Zoran Paunović, Corresponding Member of SASA and professor at the University of Novi Sad. Paunović was the first to translate *Ulysses* into Serbian[1]. The first translation in the Serbo-Croatian cultural context, by Zlatko Gorjan in 1957, was published in a pocket edition format, representing a distinctive interpretation of Joyce's novel. At present, Paunović's translation, which also incorporates Joyce's subsequent corrections to the text, is the most widely available among Serbian readers, and its value can be compared to the existing Croatian translations.

The first text in the volume, titled "The Topography of Mentality and Encyclopedic Narration in *Oda manjem zlu* by Voja Čolanović: A Possible Joyce in Belgrade 2002" was written by Vladislava Gordić Petković. The author questions which aspects of Serbian literature reflect the nature of Joyce's text, assimilate his artistic intentions,

* The article was written as part of the research work of the scientific organization under Agreement No. 451-03-136/2025-03, concluded with the Ministry of Science, Technological Development, and Innovation of the Republic of Serbia on January 27, 2025.

1 The inaugural edition of the translation dates back to 2001.

and replicate his narrative maneuvers. She lists numerous authors whose works echo *Ulysses* and Joyce's life, while focusing her analysis on Voja Čolanović's last novel, *Oda manjem zlu* (2011). Čolanović is viewed as a "follower and practitioner of Joyce's narrative maneuvers". It is emphasized that, in his final work, he discreetly paid tribute to Joyce. The authors recognized encyclopedism as one of the key features of Čolanović's work, that is interpreted through a postmodern lens. Parallels between *Ulysses* and *Oda manjem zlu* are noticed in their narrative strategies, both employing auto(ironic) endeavors to portray the totality of the world and human knowledge, particularly concerning linguistic possibilities, as well as in the Belgrade chronotope, corporeal motifs, resemblances to Joyce's characters, and other key aspects. The primary contribution of the text lies in emphasizing the possibility of Joyce's influence on the secondary currents of contemporary Serbian prose.

Zoran Paunović's essay, "Joyce and Kiš: The Inevitability of Autobiography", begins by proposing that every text, to some degree, carries an autobiographical dimension. Paunović emphasizes the significance of autobiographical material in the works of both the Serbian and Irish writer, identifying the main poetic links between Kiš and Joyce in their "constant reckoning with their own biographies": in the ironic treatment of sentimentality, the ambivalent attitude toward their homeland, and the perception of the writer as an apatride. The comparison of the biographies and poetics of the two authors begins with an analysis of their formative years: Kiš's upbringing in Cetinje (Montenegro) and Joyce's in Dublin. Paunović draws attention to family circumstances and formal education as important factors in their maturation. In the case of Kiš, autobiographical elements are explored in *Family Circus*, particularly in *The Street of Wild Chestnuts* from *Early Sorrows* (1970). An analogous approach is adopted in the study of Joyce's work, analyzing the transformation of life experience in *Chamber Music* (1907), as well as in the short stories "An Encounter" and "Ivy Day in the Committee Room" from *Dubliners* (1914), *A Portrait of the Artist as a Young Man* (1916), and *Ulysses*. Paunović thus reveals the profound connections between the biographies and poetics of both authors. This text offers a comprehensive introduction to the relationship between the poetics of Danilo Kiš and James Joyce, a subject that has been more extensively examined in the works of Paunović and other scholars.

Parallels between the works of James Joyce and Danilo Kiš are also examined in the paper "The Sand Odysseus" by Novica Milić. Milić begins his passionate presentation with the so-called *filioque* question, which concerns the fundamental doctrines of Christianity and the schism between Western and Eastern Christianity. This theological concept is analyzed through the sixth chapter of *Ulysses*, which centers around a discussion of Shakespeare and Hamlet, set in the National Library in Dublin. Milić views the question of the Spirit and the Son in a broad context, including religion, culture, psychoanalysis, history, aesthetics, etc. In the second part of the essay, he discusses the comparative relationships between Joyce's and Kiš's works, particularly focusing on the catechism technique in *Ulysses*, which the author recognizes as an influence in Kiš's *Hourglass* (1972). Novica Milić's text lacks a coherent scholarly framework; however, it undeniably presents thought-provoking insights into the comparative relationships established. The insights would hold greater significance if they were more fully

developed, particularly if they engaged more comprehensively with the existing, especially international, reception of Joyce's work.

In his essay "Two Encounters with Joyce in Contemporary Serbian Prose", Marko Avramović accentuates the influence of Anglo-phone culture, including popular culture, on Serbian literature in the second half of the 20th century, particularly on the authors of the so-called young Serbian prose. He pays special attention to the "cultural-historical-mythical landscape" in Velikić's novel *Via Pula* (1988), in which James Joyce occupies an important place. Avramović also analyzes Velikić's novel *Severni zid* (1995), in which the figure of Joyce brings up the theme of emigration, notably relevant in the context of Yugoslav reality during the 1990s. The second part of the text focuses on the novels *Merilin čita Uliksa* (1988) and *Očevina* (2013) by Milenko Pajić. The former is inspired by photographs of Marilyn Monroe by Eve Arnold, representing examples of creative reception of Joyce's work, while in the novel *Očevina*, Joyce is present through the structure of a one-day narrative and numerous parallels with the figure of Odysseus. Avramović interprets these works of Serbian authors as forms of interpretation of *Ulysses* and Joyce's life, also pointing out the ways in which the Adriatic coast influenced Joyce's work. He concludes that, much like in various other cultures, Joyce has emerged as a prominent figure in both our literary tradition and the broader cultural and popular discourse. The text is an ambitious contribution that examines the comparative relationships within a broad literary and cultural-historical context.

Vladan Bajčeta contributed to the volume with his text "Is There an End to Stream of Consciousness and Where Are the Boundaries of Metanarrativity? The Dialogue with Joyce, Breton, and the Postmodern Legacy in *Pisac izdaleka* by Vladan Matijević". The paper mentions the genesis of the stream of consciousness concept, which gained widespread recognition in Western European literature during the 1920s. The author places significant value on the literary accomplishments of Matijević's novel, critically engaging with previous interpretations and highlighting intertextual connections to the literary legacy. Special emphasis is placed on the potential connection with Joyce and Breton, as well as on aspects of metanarrativity in the novel. Bajčeta assertsthat the "conversation with Joyce"–particularly regarding the Chapter 18 of *Ulysses*–is embedded in Matijević's novel, "whether intentionally or entirely inadvertently". He stresses that Matijević distances himself from experimental literature, steering prose back toward a more traditional path–a shift that situates *Pisac izdaleka* within the poetic transformations of Serbian literature in the first decade of the 21st century.

In the text "Can Ulysses be Tamed, or How Did Rastko Petrović Read Joyce's Novel?", Predrag Petrović deepens his observations on Joyce's influence on Rastko Petrović, showing that *The Sixth Day* is "one of the few works that can be discussed in the context of the most significant achievements of high modernism–Joyce's linguistic and narrative experiment". The main contribution of the text lies in elaborating the ways in which Rastko Petrović, in his works, aligns with the spirit of European literary currents of his time. Petrović highlights the typological parallels between *Ulysses* and *Revelation* (1922), examines the impact of Joyce's novel on the Serbian-Croatian cultural space shortly after its publication, explores Rastko's lucid essayistic insights into contemporary literature, emphasizing that his reading of *Ulysses* marked a turning point in his writing.

The paper addresses poetic similarities between *Ljudi govore* and Joyce's legacy, while also analyzing Rastko Petrović's most significant novel in the context of Joyce's influences, with a focus on mythical elements as well as motifs of the body and birth.

The final contribution in the volume is the study "How Does Contemporary Serbian and World Literature Read Joyce Today?", written by Mina Đurić, who has devoted her doctoral dissertation (2017) and other researches to the reception of Joyce's writing in Serbian and (South) Slavic literature. This paper explores the impact of Joyce's work on 21st-century Serbian, (South) Slavic, global literature, and contemporary theoretical thought. It poses several questions about Joyce's status and legacy in contemporary culture, examining his influence on Nobel laureates of the new millennium and his creative reception in Irish literature. The author highlights Joyce's influence on authors such as Jhumpa Lahiri, Hasan Blasim, and, particularly, Serbian and (South) Slavic writers like David Albahari, Dragan Velikić, Dubravka Ugrešić, Vesna Goldsworthy, Vladimir Tabašević, Lana Bastašić, Antun Šoljan, Boris Senker, Novica Milić, Dragan Stojanović, Radomir Konstantinović, Drago Jančar, etc. The study, which resembles a sketch of a monographic work, provides insights on the interdisciplinary reception of Joyce's work as well.

Alongside the existentialist and absurdist currents, the Joyce paradigm stands as one of the most significant influences on 20th-century Western literature. While these two movements differ considerably, they share common spiritual and historical roots, collectively shaping the emergence of postmodernism. The importance of James Joyce's literary legacy for subsequent generations is emphatically underscored throughout the volume *Trails of Ulysses: Echoes of James Joyce's Work in Serbian Literature*, edited by Professor Zoran Paunović. This volume offers a significant comparative contribution, challenging the long-held perception of Joyce's works as hermetic. His writings reveal profound connections with many authors of the latter half of the 20th century, and the far-reaching impact of his encyclopedic view of language continues to resonate throughout the 21st century. The papers in this volume raise new questions about the depth and breadth of Joyce's influence. To sum up, they affirm the words of the most celebrated Irishman: Joyce infused his work with poetic enigmas and riddles, ensuring that his writing will remain a subject of scholarly inquiry and interpretation for decades and centuries to come.

*Magda G. MILIKIĆ**

* Institute of Serbian Culture Priština – Leposavić, ORCID 0000-0002-5571-0937, magdamilikic95@gmail.com

УДК 008:005.5(497.11)"2000/2020"(049.32)
351.85(497.11)"2000/2020"(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59068

ДРЖАВА И КУЛТУРА У ТРАНЗИЦИЈИ: ИЗАЗОВИ ТРАНЗИЦИОНЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ (2000–2020)

(Весна Ђукић, Владимир Кривошејев, Милица Кочовић де Санто, Невена Бјелица, Ксенија Марковић Божовић, Лазар Јованов, Вук Радуловић. *Држава и култура у транзицији: изазови транзиционе културне политике у Србији (2000–2020)*. Београд: Факултет драмских уметности: Институт за позориште, филм, радио и телевизију, 2023, 394 стр.)

Пред читаоцима се налази дело које је приредило више аутора у пет поглавља са додацима на крају издања. Монографија је плод сарадње (и занимљивог концепта) – настала је кроз сарадњу ментора и докторанада који су током прошле деценије били ангажовани на изради докторских дисертација које су се бавиле културном политиком. Будући да у нашој научној заједници такав концепт коауторства ментора и докторанада, уз два нова аутора, представља неуобичајен издавачки подухват, књига се објављује у едицији Посебна издања Института за позориште, филм, радио и телевизију Факултета драмских уметности у Београду.

Први део под називом „Нове-старе идеологије транзиционе културне политике у Србији" приредила је проф. др Весна Ђукић, која је учествовала у радним групама за израду стратегије развоја културе Србије у претходне две деценије. Стога, читаоци кроз ову главу добијају веома занимљиву анализу транзиционог и турбулентног периода, који је допуњен личним утисцима ауторке. У том смислу, истраживање спроведено за писање овог дела је подразумевало анализу међусобних односа идеја које заговарају либерално настројене елите у Србији и активности законодавних и извршних власти оличене у ставу државе. Овај однос је културну политику увео у лавиринт из кога, како се чини, неће изаћи још неко време, јер је довео до стварања хибридног модела „двојника" државе. Такав „двојник" државе баштини стратегије контракултурног деловања (пост)југословенске, уметничко-интелектуалне поткултуре, која је настала симбиозом бирократије у јавној администрацији и мреже политичких партија на лево-либералном политичком спектру „независних" цивилних и одређених струковних организација, транснационалних медија и дисидентске уметничке и интелектуалне елите. Та дихотомија између државе и централизованог система управљања и финансирања културе са превасходно националним устројством даље води ка стварању

међусобно супротстављених блокова оличених у популизму и елитизму, што кочи развој културе у Србији и угрожава систем културе.

Предмет истраживања друге главе монографије (аутора др Владимира Кривошејева) је законодавство у области културне баштине: историјска вертикала. У овом делу анализира се проблематика како утицаја законодавне делатности у Србији на развој културне политике у оквиру баштинских делатности, почев од Другог светског рата (и из историјског угла), тако и из перспективе питања да ли се културна политика реализује само у границама стриктно планираних и спроведених активности или постоји и када нема званичних и алтернативних планова, као што је случај са културном политиком Србије посматраном током продуженог трајања транзиционог периода.

Трећа глава под називом „Изазови економије и културе у транзицији", чији су аутори др Милица Кочовић де Санто и Невена Бјелица, има за циљ да пружи увид у опште транзиционе динамике и транзициону културну политику у Србији, која је контекстуализована са друштвено-економским трансформацијама у посматраном периоду. Ослањајући се на компаративну анализу финансијских аспеката локалних културних политика 15 градова у Србији, ауторке указују на локалну динамику у посматраним периодима из обе декаде транзиције коришћењем квантитативне анализе и великог броја графичких приказа, што је добра основа за даља истраживања и подстрек другим истраживачима и стручњацима у овој области.

Четврта глава ове монографије носи назив „Изазови транзиције београдског позоришног система", где ауторка др Ксенија Марковић Божовић проучава процес транзиције београдског система јавних позоришта као процес његове адаптације на савремену логику друштвеног развоја. Овај процес налаже да се у уређењу система нађе равнотежа између инструментализације позоришта и подстицања изврсности његовог деловања кроз модел који није фиксиран, већ флуидан и пројектован за даљу трансформацију. Ауторка истиче да су знање, креативност, иновација, кооперација, умрежавање и техничко-технолошки развој постали нове врсте капитала, чије стварање и експлоатација подразумева структуралне и системске промене у свим пољима друштвених односа, па и у култури. Стратешки развој на микро- и макро- нивоу тада је усмерен ка: коришћењу технолошких достигнућа, развоју информационих токова и социјалних односа, ширењу ланца вредности и стварању иновације, а све ово је редефинисало и улогу културе и уметности, те условило нове начине и принципе уређења и управљања културним делатностима.

Последње поглавље аутора Лазара Јованова и Вука Радуловића истражује интегративно управљање градским културним системом у контексту пројекта Нови Сад – Европска престоница културе (ЕПК), реализованог у периоду од 2016. до 2022. године. Фокусира се на операционализацију стратегије интернационализације. У овом оквиру, наглашава се потреба за системским решењима која мењају културни сектор и јачају културни и социјални капитал града. Циљ истраживања је, како аутори наводе, развијање интегративног модела управљања у култури, уз ослањање на теоријске основе и емпиријска искуства европских градова. Ово поглавље својим истраживањем осветљава позитивне импликације

интегративног модела управљања културом кроз припрему и реализацију пројекта Европске престонице културе, са посебним нагласком на Нови Сад. Модел се може применити не само у оквиру ЕПК, већ и на пројекте као што су „Градови у фокусу" и „Престоница културе Србије", чиме се ствара емпиријско знање које доприноси равномерном развоју културе у локалним заједницама широм Србије. Аутори истичу да је концепт интегративног модела управљања од суштинског значаја за припрему кандидата за ЕПК у будућим циклусима. Предлаже се оснивање посебног правног лица с програмском и кадровском аутономијом, што ће омогућити ефикасно одлучивање и управљање пројектом. Успешна реализација захтева широку коалицију различитих актера у културном систему, укључујући хоризонталну, вертикалну и дијагоналну интеграцију. Овај интегративни модел може се развијати и без конкретних повода, али се наглашава потреба за подршком Министарства културе како би се локалне самоуправе оснажиле у имплементацији сложених управљачких модела.

*Ненад Н. ПЕРИЋ**

* Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, ORCID 0000-0002-8332-0805, nesaperic777@gmail.com

Рецензенти овог броја:

Проф. др Бошко Сувајџић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Милош Ђорђевић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Јелена Арсенијевић Митрић, редовни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Проф. др Борис Стојковски, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Проф. др Огњен Вујовић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет;

Проф. др Божидар Зарковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Зоран Јефтовић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Виолета Рашковић Таловић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд, Факултет за међународну политику и безбедност;

Проф. др Ана Костић Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Проф. др Радоје Шошкић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Кристина Парезановић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Проф. др Урош Шешум, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Проф. др Велибор Лалић, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, Факултет безбједносних наука;

Проф. др Зоран Арацки, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Зоран Недељковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Саша Атанасов, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Срђан Тепарић, ванредни професор, Универзитет уметности у Београду, Факултет музичке уметности;

Проф. др Жарко Бракoвић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд, Факултет за пословне студије и право;

Проф. др Јоко Драгојловић, ванредни професор, Универзитет Привредна академија, Нови Сад, Правни факултет за привреду и правосуђе;

Доц. др Ђорђе Радовановић, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Доц. др Андрија Блануша, Универзитет Привредна академија, Нови Сад, Факултет друштвених наука;

Доц. др Јован Алексић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Доц. др Андреј Семенов, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Доц. др Александра Стаменковић, Универзитет Метрополитан, Београд, Факултет дигиталних уметности;

Доц. др Ања Лазаревић Коцић, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Доц. др Драгана Милин, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Доц. др Стефан Јањић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Доц. др Ивана Милић, Универзитет уметности у Београду, Факутет музичке уметности;

Доц. др Вишња Ранђеловић, Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет;

Доц. др Владимир Шебек, Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет;

Доц. др Зоран Малбашић, Академија за националну безбедност, Београд;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Иван Бецић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ивана Женарју Рајовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Петар Ристановић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Радослав Балтезаревић, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;

Др Небојша Стамболија, виши научни сарадник, Институт са савремену историју, Београд;

Др Божица Славковић Мирић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије;

Др Богдан Дражета, виши научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Предраг Терзић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Боривоје Балтезаревић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Оља Арсенијевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Борис Бурсаћ, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ивана Раловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Александра Тошовић Стевановић, научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;

Др Зоран Бајин, научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд;

Др Ирена Ћировић, научни сарадник, Историјски институт, Београд;

Др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Љубица Јелисавац Катић, Универзитет уметности у Београду, Факултет примењених уметности.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Мирјана Бечејски. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300